

Universiteit Antwerpen
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Departement Geschiedenis

Traditie of innovatie? Wouter Ameyde, een
makelaar in het laatmiddeleeuwse Brugge
1498-1507

Proefschrift voorgelegd tot het behalen
van de graad van doctor in de Geschiedenis
aan de Universiteit Antwerpen

Promotoren
Prof. dr. Peter Stabel
Prof. dr. Ann Jorissen

Antwerpen, 2014

Cover: Pieter Claeissens, *Septem Admiraciones Civitatis Brugensis*, ca. 1550-1560,
Brugge, Privé-collectie, Foto: Hugo Maertens, Brugge.

Pour ma mère

Voorwoord

Het succesvol afronden van een doctoraat is een proces van lange adem. Alhoewel doorgaans het individuele karakter hiervan in de verf wordt gezet, is een veelvoud aan personen hierbij betrokken. Een eerste persoon die ik hier wil bedanken is mijn promotor Peter Stabel. In de eerste plaats uiteraard om me de, zij het ietwat onverwachte, kans te geven om dit project aan te vatten. Maar bovenal ben ik hem dankbaar dat hij voldoende vertrouwen in me had om me de volle vrijheid te geven om dit onderzoek de richting uit te sturen die ik voor ogen had, en enkel daar waar nodig bij te sturen. En waar niet alleen ik hem dankbaar voor zal zijn, is dat, als dit proefschrift al enigszins leesbaar blijkt, dit voornamelijk zijn verdienste is. Met veel geduld (en soms plezier?) heeft hij mijn zinsconstructies, die soms niet in Ameydes boeken hadden misstaan, en archaisch Nederlands onder handen genomen. Alhoewel hij zich zijn ongedwongen aanpak mogelijk soms beklaagd heeft, was deze helemaal op mijn maat gesneden.

Een tweede persoon die ik hier van harte zou willen bedanken is mijn copromotor Ann Jorissen. Ondanks het feit dat de behandelde materie vaak (erg) ver van haar eigen expertise verwijderd was, troostte ze zich toch de moeite zich hierin te verdiepen en stond haar deur altijd voor me open.

Ook Bruno Blondé mag hier niet over het hoofd gezien worden. Hij was het die me aan de Universiteit Antwerpen binnen haalde en zonder zijn steun met betrekking tot het veilig stellen van mijn laatste jaar, zou dit proefschrift er nooit in zijn huidige vorm hebben gelegen.

Wie niet in dit rijtje mogen ontbreken zijn de mensen van het stadsarchief van Brugge, in mijn opinie één van de meest aangename en gezellige archieven waar ik ooit voet in zette. In deze optiek zou ik ook het personeel van de universiteitsbibliotheek (met een speciale vermelding voor de immer vriendelijke Ann-Sophie) willen bedanken, waar ik zeker niet altijd één van de makkelijkste klanten was.

Dit brengt me bij de collega's. Hen ben ik erkentelijk voor de aangename en ongedwongen sfeer op het departement. Graag zou ik er een paar namen willen uitlichten. In de eerste plaats Jeroen, niet alleen steeds te vinden voor een babbel wanneer de gedachten weer eens danig verzet moesten worden, maar ook een rijke bron aan verwijzingen en occasioneel zelfs een noodbibliotheek. Zeker ook niet te vergeten in dit opzicht zijn Anke en Tineke, en uiteraard Nel, met wie ik menige aangename momenten beleefde. Maar het belangrijkste in dit opzicht zijn toch de bewoners van de annexe. We vormden een beetje een eiland in het departement en al snel groeiden we uit tot een hecht groepje. Ik kon me geen betere en aangenamere werkplek wensen, waarvoor mijn eeuwige dank aan Maïka, Ann, Eline, Steven, Filip, Hadewijch en uiteraard mijn twee onafscheidelijke koffiemaatjes Iason en Pieter. Ik denk dat onze

pauzes zelden onopgemerkt voorbij gingen. Zonder jullie was het heel wat moeilijker geweest tot het einde goedgezumst te blijven.

Bij deze zou ik me ook willen excuseren bij mijn vrienden, die me zeker deze laatste maanden slechts amper te zien kregen. Maar de wetenschap dat ik steeds op jullie kon terugvallen indien dit nodig mocht blijken, was een belangrijke steun. Hiervoor dank Gwen, Ellen, Helena, San, Wouter, Jelle, Pieter, Thomas, Kristof, Jonas en Eli.

Daarnaast zou ik ook mijn nalezers willen bedanken, die de bijwijlen niet-evidente taak hadden deze tekst te moeten doorworstelen, waarvoor dank Christine, Wouter, Anneke en Pieter.

Wie hier zeker ook niet mogen ontbreken, is mijn familie. Zonder hun steun en de bemoedigingen om hun belastinggeld nuttig te besteden, was het een stuk moeilijker geweest. Et bien sûr ma mère. Sans toi je n'aurais probablement même jamais entamé ce projet. L'honneur est sauf !

Een laatste persoon die hier absoluut niet kan en mag ontbreken is Anneke. Waar de meeste anderen het ergste bespaard bleef, was dit voor haar jammer genoeg vaak niet het geval. Liefje, dank je voor al het geduld dat je opracht. Zonder jouw steun en liefde had dit proefschrift er heel anders uitgezien.

Gent, 14 april, 2014.

Inhoudstafel

Voorwoord	5
Inhoudstafel	7
Inleiding	11
1. Het unieke karakter van de bron	11
1.1. Als bron voor de economische geschiedenis van Brugge	11
1.2. Als bron binnen de geschiedenis van het boekhouden.....	13
2. De Brugse context.....	21
2.1. De opkomst van Brugge als internationaal handelscentrum	21
2.2. Teloorgang van Brugge als internationaal handelsknooppunt.....	30
Deel I: De positie van de makelaar op de Brugse markt	41
1. Inleiding	43
1.1. Makelaars: zegen of last?.....	43
1.2. Makelaars vs. transactiekosten.....	48
2. De persoon Wouter Ameyde.....	51
2.1. Van bastaard tot gerespecteerd hostellier-makelaar.....	51
2.2. De zaak van Ameyde	54
3. <i>Search and information costs</i> : het zoek-en onderhandelingsproces	59
3.1. De zoektocht naar geschikte handelspartners: geen evidentie	59
3.2. <i>Bargaining costs</i> : het onderste uit de kan?	66
3.2.1. Makelaars als prijszetter	66
3.2.2. De bepalende rol van remuneratie	67
3.2.3. Neutraliteit: theorie vs. praktijk	69
3.3. Kwaliteitscontrole	77
3.3.1. De cruciale link tussen kwaliteit en handel.....	77
3.3.2. De makelaar, een troef in het bepalen van kwaliteit?	81
4. Makelaars en waarden: de spil van de internationale handel.....	85

4.1. Waarden en makelaars: <i>a match made in heaven?</i>	85
4.2. De waarden en makelaars: factors van de middeleeuwse handel.....	86
4.3. Het levensbloed van de Brugse handel: de bank- en depositodiensten.....	97
5. Makelaars en waarden en ' <i>the fundamental problem of exchange</i> '	103
5.1. De garantie door de waarden	104
5.2. De garantie door de makelaars.....	110
5.3. De juridische functie van de makelaar	114
6. Conclusie	123
Deel II: De analyse van de boekhouding van Wouter Ameyde.....	129
1. Vademecum	131
2. Het historiografisch debat	133
2.1. Dubbel boekhouden: ontstaan, verspreiding en succes.....	133
2.1.1. Een eerste aanzet: Weber en Sombart.....	133
2.1.2. De Sombartiaanse school.....	140
2.1.3. Een eerste reactie: Basil S. Yamey	143
2.2. De functie van het dubbel boekhouden.....	152
2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden	158
3. Ameydes boekhouding.....	165
3.1. Een voorbeeld van dubbel boekhouden?	165
3.2. Ameydes flexibiliteit en prioriteiten	170
4. De structuur van de boeken.....	173
4.1. De ontwikkelingsfase: een razendsnelle evolutie	173
4.1.1. Een eerste reeks innovaties: november 1498	173
4.1.2. Het doel van deze innovaties	180
4.1.3. Nieuwe prioriteiten treden op de voorgrond: het registratiesysteem voor de hallekosten en corretages	182
4.1.4. 'Lakens over wulle'-systeem	186
4.1.5. Een eerste aanzet naar een managementfunctie?.....	189
4.2. De verdiepingfase: op zoek naar gedetailleerdere informatie (1499-1500) 192	
4.2.1. De evolutie van de reële rekeningen	192

4.2.2. Het boeken van de eigen handel	198
4.2.3. Het belang van de goederenrekeningen	201
4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen	202
5. Het balanceren en sluiten van de boeken: de functie van het dubbel boekhouden	209
5.1. Theorie vs. praktijk: een wereld van verschil	209
5.2. De rol van partnerschappen en agency	216
6. Ameydes salderings- en sluitingsprocedures	219
6.1. Een eerste poging tot saldering (juli 1499)	219
6.1.1. Interresten, een rudimentaire balans?.....	219
6.1.2. De functie van het journaaloverzicht Interresten	224
6.1.3. Winstberekening op ‘nemo’?.....	227
6.2. Saldering en sluiting van de boeken (december 1499)	231
6.2.1. De saldering: een zuiver boekhoudkundig-technische aangelegenheid.	231
6.2.2. Het sluiten van de boeken	234
6.3. Het hoogtepunt van Ameydes salderingstechniek (december 1500)	237
6.3.1. Een complex balanceringsproces	237
6.3.2. Het journaaloverzicht, een echte proefbalans?.....	242
6.3.3. De functie van de salderingsprocedure van december 1500.....	244
6.3.4. Conclusie.....	248
7. Een breuklijn in Ameydes techniek: post 1500.....	251
7.1. Een nieuwe motivatie treedt op de voorgrond: plaatsbesparing en efficiëntie	251
7.2. De nominale rekeningen	259
7.2.1 De aanvang van het jaar 1501: een radicale breuklijn	259
7.2.2. Grootboek B.....	265
7.3. Salderingen	267
7.3.1. December 1501: een saldering die naam waardig?.....	267
7.3.2. Een laatste opleving: december 1502.....	271
7.3.3. Grootboek B: de salderingsprocedure als ordeningsmechanisme.....	274
7.4. Goederenrekeningen	276

8. Conclusie	281
8.1. Ameydes boekhouding: een complex geheel aan prioriteiten en doelstellingen	281
8.2. Ameydes boekhouding binnen het historiografisch debat	288
Deel III: De discursieve functie van boekhoudingen	293
1. Inleiding	295
1.1. Belang van reputatie in middeleeuwse handel	295
1.2 Reputatie: waarden en makelaars.....	298
2. De ‘retorische school’ binnen de <i>accounting history</i>	303
2.1. James Aho.....	303
2.2. Bruce Carruthers en Wendy Espeland	306
2.3. Weerlegging van de claims van de retorische school	308
2.4. Bijdrage van de retorische school binnen de <i>accounting history</i>	313
3. De discursieve functie van het dubbel boekhouden.....	319
3.1. De kracht van perceptie	319
3.2. De bewijskracht van boekhoudingen	321
3.3. De bewijskracht van boekhoudingen in het laatmiddeleeuwse Brugge.....	324
3.4. Enkelvoudig vs. dubbel boekhouden	330
3.5. De reputatie van het dubbel boekhouden in het laatmiddeleeuwse Brugge..	332
3.6. Het dubbel boekhouden als instrument om de eigen reputatie te verbeteren?	336
4. Conclusie	345
Algemene conclusie	347
Bibliografie	355
Bijlage: minnelijke schikking met de weduwe van Joos van Dorlee.....	393

Inleiding

1. Het unieke karakter van de bron

In dit onderzoek zullen we trachten aan de hand van een heel concrete bron, namelijk de boekhouding van Wouter Ameyde, een nieuw licht te werpen op de debatten aangaande de verschuivende handelsassen, en de vroegste verspreiding en functie van het dubbel boekhouden. Dit zijn thema's die reeds lang een primordiale plaats in respectievelijk de economisch-sociale geschiedenis en de *accounting history* innemen. Zowel voor wat betreft het (laat)midleleeuwse Brugge, als de vroegste verspreidingsfase van het dubbel boekhouden, vormt Ameydes boekhouding een unieke bron die een heel andere dimensie kan toevoegen aan de academische discussie.

1.1. Als bron voor de economische geschiedenis van Brugge

Op het gevaar af beschuldigd te worden van een *data-driven* onderzoek, moeten we hier eerst het bijzondere karakter van deze bron belichten. In meerdere opzichten geldt ze immers als een unieke bron. In de eerste plaats wat betreft de handel in het middeleeuwse Brugge. Voor deze periode zijn er slechts zeer weinig praktijkbronnen voor handen die ons een dieper inzicht kunnen verschaffen in het functioneren van de handel. Uiteraard zijn er de boekhoudingen van de wisselaars Collard de Marke en Willem Ruweel, die reeds uitvoerig bestudeerd werden door Raymond de Roover, en wiens inzichten naderhand werden aangevuld door James Murray.¹ Voor de eerste helft van de vijftiende eeuw is er nog de boekhouding van de Brugse tak van de Milanees-Florentijnse firma Borromei die bestudeerd werd door Francesco Guidi Bruscoli en Jim Bolton.² Maar zeker voor de tweede helft van de vijftiende eeuw is het bronnenmateriaal schaars. Dit is echter een belangrijke scharnierperiode aangezien vanaf het laatste kwart van deze eeuw, het verval van Brugge als internationaal handelscentrum zich ontegensprekelijk inzette. De boeken van de firma Despars vormen hier een zeldzame uitzondering op. Het betrof hier evenwel een relatief klein bedrijf gespecialiseerd in een segment van de handel (op Portugal en Madeira) en producten (voornamelijk suiker, maar ook melasse, olie en zuidervruchten), die niet

¹ Raymond de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking* (New York: Mediaeval Academy of America, 1948); James M Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

² Zie: literatuurlijst.

echt de eerste zaken zijn die we met de Brugse handel associëren.³ Gezien de schaarste aan studies met betrekking tot deze cruciale periode in de economische geschiedenis van de Nederlanden, is een studie van deze boekhouding op zich reeds verantwoord.

Maar het belang van de boekhouding van Ameyde gaat veel verder. Zij sluit daarenboven aan bij enkele belangrijke thema's binnen het veld van de economische geschiedenis. Ameyde was niet enkel makelaar, bovendien specialiseerde hij zich ook in de handel van Vlaams laken, meer bepaald de Leiedraperieën, een erg belangrijk segment op de Brugse markt.⁴ Makelaars waren van cruciaal belang voor de organisatie van de internationale handel in de Reiestad. Hun aanwezigheid was, zoals zal blijken, omwille van meerdere redenen verplicht bij elke transactie die werd afgesloten in Brugge. Zij vormden de link tussen de internationale kooplieden, de Brugse financierswereld en de lokale en regionale entrepreneurs en ze stemden vraag en aanbod op elkaar af. Het spreekt voor zich dat een dermate belangrijke groep ook de nodige academische aandacht heeft getrokken. Hierbij dient vooral het werk van Jan Van Houtte vermeld te worden. Diens artikelen, en dan voornamelijk de studie gepubliceerd in 1950, vormen de basis van wat op dit ogenblik geweten is over de Brugse makelaars.⁵ Alhoewel de waarde van dit werk moeilijk te overschatten is, kampt het toch met een belangrijke tekortkoming. Het is namelijk hoofdzakelijk gebaseerd op normatieve bronnen. Van Houtte slaagde er weliswaar in dit grotendeels te ondervangen door ook veel juridische bronnen in zijn onderzoek te betrekken. Maar toch blijft het een gemis dat zijn vaststellingen en hypotheses niet aan een echte praktijkbron getoetst werden. Ook Anke Greve besteedde aandacht aan deze groep, maar haar studie kampt met dezelfde problemen als deze van Van Houtte. Bovendien focuste ze zich nagenoeg alleen op een bepaalde groep, namelijk de waarden en makelaars die nauwe betrekkingen onderhielden met de Duitse Hanze.⁶

De rol die deze tussenpersonen op de Brugse markt vervulden is echter gecontesteerd. Enerzijds is er een meer positieve visie die hen een belangrijke rol

³ Deze werden reeds uitvoerig bestudeerd door Octaaf Mus. Octaaf Mus, "De brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge* 101(1964).

⁴ Zie : noot 11, p. 23.

⁵ Jan A. Van Houtte, "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale," *Revue historique de droit français XV*(1936); Jan A. Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," *Bijdrage voor de Geschiedenis der Nederlanden V*(1950).

⁶ Anke Greve, *Hansische Kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, ed. Werner Paravicini, vol. 16, Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011); ———, "Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4(2001).

toekent in het drukken van de transactiekosten, terwijl een tweede, meer negatieve, visie ze eerder beschouwt als parasiterend op de internationale handel. Doordat vrijwel alles wat we weten over de Brugse makelaars louter op normatieve en juridische bronnen is gebaseerd, blijven de meningen aangaande de specifieke rol van makelaars en waarden zeer verdeeld. Zo besloot Taeke Jansma op basis van het doctoraat van Jan Van Houtte en R. Ehrenberg dat de Brugse makelaars louter geïnteresseerd waren in het afromen van de winst die de internationale handel genereerde. Ehrenberg en Van Houtte zelf kwamen echter tot een compleet tegenovergestelde conclusie. Zij meenden dat de makelaars net een positief effect hadden op de internationale handel.⁷ De enige oplossing voor dit debat is na te gaan welke functies ze nu precies ten voordele van hun klanten vervulden en welke kosten hier exact tegenover stonden.

In dit opzicht kan de boekhouding van Ameyde soelaas bieden. Het betreft een haast uniek egodocument, één van de weinige die voor handen zijn voor makelaars in het middeleeuwse Brugge. Daarnaast is ook nog een journaal van de makelaar Joris Malebrancke (1549) bewaard. Maar doordat de rest van zijn boekhouding ontbreekt, is de informatieve waarde hiervan veel geringer dan die van Ameyde.⁸ Ameydes boeken vormen bijgevolg een unieke bron om de activiteiten van de makelaars te bestuderen. Deze laatste kan, in tegenstelling tot het journaal van Malebrancke, wel een beeld geven van wat de activiteiten van een makelaar nu precies allemaal inhielden en vooral ook hoe hij deze precies invulde. In dit opzicht kunnen we Ameydes boeken mogelijks een even grote waarde toedichten als deze van de wisselaars Collard de Marke en Willem Ruweel, die grotendeels de basis vormen voor onze kennis van de Brugse handel in de veertiende eeuw. Net als de wisselaars vormden de makelaars en waarden een cruciale factor binnen de Brugse handel. Bovendien lijkt het erop dat de makelaars en waarden tegen het einde van de vijftiende eeuw de functies van de wisselaars grotendeels hadden overgenomen.

1.2. Als bron binnen de geschiedenis van het boekhouden

Ook vanuit het oogpunt van de “*accounting history*” vormen de boeken van Ameyde een unieke bron. Deze discipline heeft steeds een aparte plaats ingenomen binnen de historische wetenschap. Gelegen tussen de raakvlakken van de geschiedenis en de leer van het boekhouden is er slechts een klein aantal academici dat zich tot dit veld geroepen voelt. Veelal hebben zij een boekhoudkundige scholing genoten waarop ze vervolgens interesse opvatten voor de geschiedenis van hun vak. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw kende deze discipline heel wat succes. Historici en

⁷ Deze uiteenlopende visie kwam doordat ze elk verschillende aspecten van het makelaarschap benadrukten. Voor dit debat: Deel I, 1.1. Makelaars: zegen of last?

⁸ Ook al omdat de boekhoudingstechniek bijzonder rudimentair is, waardoor het veel moeilijker is zijn activiteiten te reconstrueren.

boekhoudkundigen zoals Raymond De Roover, Federigo Melis, Tommaso Zerbi en Ananias C. Littleton verrichtten toonaangevend werk in dit opzicht.⁹

De laatste decennia heeft de *accounting history* echter steeds meer aan belang ingeboet en is de discipline (nog meer) naar de achtergrond gedrongen. Het veld verkleint, evenals het aantal academici dat zich hierop toespitst. Zowel historici als boekhoudkundigen hebben nauwelijks aandacht voor deze tak van de wetenschap. Deze laatsten beschouwen de huidige technieken en theorieën doorgaans als het onvermijdelijke culminatiepunt van een lange ontwikkeling. Er bestaat slechts beperkte interesse voor achterhaalde en verouderde technieken. De gangbare idee bij accountants en in de desbetreffende handboeken is gebaseerd op volgende moderniteitsgedachte: “*There is no need to say much about previous accountings, as they are, on this argument, inferior and thus deserve to be superseded.*”¹⁰ Voor historici is dergelijk onderzoek dan vaak weer te technisch. Het resultaat hiervan is dat, op enkele gespecialiseerde congressen en tijdschriften na, de discipline nauwelijks nog aan bod komt, zowel in het domein van de geschiedenis, als in dit van het boekhouden.¹¹ In de Lage Landen zien we dit fenomeen zelfs sterker dan in de andere landen met een rijke traditie in de geschiedschrijving van het boekhouden. Er zijn nagenoeg geen kandidaten om in de, nochtans illustere, voetsporen van auteurs als Pieter De Waal en Raymond De Roover te treden.

Nochtans was het ooit anders. Ten tijde van de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw kon de geschiedenis en ontwikkeling van het boekhouden (en dan voornamelijk het dubbel boekhouden) op een sterke academische interesse rekenen. Dit gebeurde voornamelijk in de gebieden die gezegend waren met archieven die aanzienlijke bronnenreeksen bevatten. Bijgevolg is het dan ook niet verwonderlijk dat auteurs uit Duitsland (Balduin Penndorf, Carl Peter Kheil), Italië (Federigo Melis, Tommaso Zerbi) en de Lage Landen het voortouw namen. Dit was dan ook niet toevallig de periode waarin de invloedrijke werken van Max Weber en Werner Sombart verschenen. In onze contreien verscheen toen het toonaangevende “*Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*” van de hand van Pieter Gerardus Adrianus De Waal, dat een overzicht bood van alle opeenvolgende traktaten over (dubbel)boekhouden tot in de zeventiende eeuw.¹² Het betreft een werk met een louter theoretische insteek, aangezien De Waal enkel oog had voor traktaten.

⁹ cfr. infra.

¹⁰ Christopher J. Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research," *Accounting, Organizations and Society* 31(2006): 450-51.

¹¹ Een ander treffend voorbeeld hiervan is dat op de International Accounting Conference de laatste jaren de traditionele sessie ‘*accounting history*’ is geschrapt.

¹² Pieter Gerardus Adrianus De Waal, *Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden* (Roermond: J. J. Romen & Zonen, 1927).

Raymond De Roover ging vervolgens een stap verder door ook de koopmansboeken zelf onder de loep te nemen. Enkele voorbeelden hiervan zijn zijn gezaghebbende publicaties op basis van de boeken van Collard de Marke en Willem Ruweel,¹³ en zijn analyse van de boeken van de Medici en de activiteiten van deze firma in de Lage Landen.¹⁴ Na De Roover kende de discipline van de geschiedenis van het boekhouden echter een terugval in onze contreien.

Dit is een patroon dat we terugzien over nagenoeg heel het Europese continent. Vanaf het midden van de twintigste eeuw waren het de Britse en Amerikaanse auteurs die in toenemende mate het voortouw begonnen te nemen en de discipline nagenoeg volledig gingen domineren. Deze Angelsaksische dominantie bepaalde tevens voor een groot deel de onderzoeksagenda. In hun traditie ligt het zwaartepunt immers voornamelijk op de studie van de negentiende en vooral de twintigste eeuw. Ook wat betreft de keuze van de studieobjecten zien we eenzelfde vertekening en overheersen voornamelijk de casestudies op basis van Engelstalige bronnen. Deze dominantie, zowel qua tijdvak als qua geografische ruimte, werd reeds in de jaren 1990 vastgesteld door Robert H. Parker, maar diens oproep om de discipline te verruimen kreeg slechts weinig gehoor.¹⁵ De accounting historici gingen echter beseffen dat het Angelsaksische overwicht een probleem vormde voor de discipline, getuige hiervan de stroom artikels die aan dit thema gewijd werden. Zowel Garry Carnegie en Brad Potter in 2000,¹⁶ als Salvador Carmona in 2004,¹⁷ kwamen steeds tot dezelfde vaststelling: een overgrote dominantie van Angelsaksische academici en onderwerpen. Ook zij moesten concluderen dat de periode 1850-1945 het tijds kader vormde voor het overgrote deel van de publicaties. Dit leidde Carmona er zelfs toe te stellen dat andere periodes nagenoeg helemaal genegeerd werden in de internationale arena.¹⁸ In zijn artikel deed hij dan ook een nieuwe oproep om de discipline te verruimen. In de eerste plaats

¹³ Raymond de Roover, "Les livres de comptes de Collard de Marke (1366-1369)," *Bulletin d'études et d'informations de l'école supérieure de commerce Saint-Ignace* 7e année, no. 4 (avril) (1930); ———, *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369)* (1934); ———, "The Account Books of Collard de Marke," *Bulletin of the Business Historical Society* 12, no. 3 (1938); ———, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*.

¹⁴ ———, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*; ———, *The Medici Bank: its organization, management, operations and decline* (New York: New York University Press, 1948); ———, *Oprichting en liquidatie van het Brugse filiaal van het bankiershuis der Medici* (Brussel: Paleis der Academiën, 1953).

¹⁵ Robert H. Parker, "The Scope of Accounting History: A Note," *Abacus* 29, no. 1 (1993).

¹⁶ Garry D. Carnegie and Brad N. Potter, "Publishing Patterns in Specialist Accounting History Journals in the English Language," *The Historians Accounting Journal* 27, no. 2 (2000).

¹⁷ Salvador Carmona, "Accounting history research and its diffusion in an international context," *Accounting History* 9, no. 3 (2004).

¹⁸ *Ibid.*, 11.

spoorde hij niet-Angelsaksische auteurs aan vaker internationaal te publiceren, maar eveneens de onderzochte periodes en sectoren te verruimen.¹⁹ Christopher Napier stelde in 2008 echter vast dat de Angelsaksische dominantie onverminderd bleef. Dit bleek uit zijn analyse van de artikels die hij als ‘*accounting history*’ catalogeerde, verschenen in het internationale tijdschrift *Accounting, Organizations and Society*.²⁰ Napier bekeek echter enkel de situatie binnen één internationaal (Angelsaksisch) tijdschrift. Maar in 2010 publiceerden Juan Baños-Sánchez Matamoros en Fernando Gutiérrez-Hidalgo een artikel waarin ze specifiek nagingen in welke mate de oproep tot verruiming binnen de internationale arena tot nu was opgevolgd. Zij stelden vast dat er wel een zekere mate van internationalisering had plaatsgevonden. Zeker inzake co-authorship van niet-Angelsaksische auteurs waren er significante verbeteringen. Bovendien kwamen er nu ook steeds meer sectoren aan bod: zo was er meer aandacht voor onder andere de publieke sector. Enkel inzake de periodes die onderzocht werden, stelden deze auteurs geen verbetering vast. Zelfs de academici op het Europese vasteland bleven, ondanks de rijkdom van hun archieven, vasthouden aan hoofdzakelijk de twintigste, en in mindere mate de negentiende, eeuw. Vooral studies die zich op de premoderne periode toespitsen zijn nog steeds zeer schaars.²¹

Een mogelijke verklaring voor deze lacune zou kunnen zijn dat het tegenwoordig nagenoeg louter accountants zijn die zich in de *accounting history* verdiepen. Historici blijken zich, op enkele uitzonderingen na,²² het liefst ver van de geschiedenis en ontwikkeling van het boekhouden te houden. De complexiteit en techniciteit van de boekhoudingen blijkt velen af te schrikken en bijgevolg gebruiken ze overgeleverde koopmansboeken en andere boekhoudkundige data doorgaans louter als basis voor sociaaleconomische analyses van de bedrijfsvoering, solvabiliteit, etc. van een door hen bestudeerde casus. Zonder een diepgaand inzicht in de structuur en techniciteit van de boekhouding kan dit echter tot foute conclusies leiden. Omgekeerd geldt dan weer dat academici met een boekhoudkundige vorming er vaak voor terugdeinzen premoderne bronnen te bestuderen. Dit gaat immers gepaard met tal van praktische problemen zoals de leesbaarheid van de bron, en de technieken en

¹⁹ Zo pleitte hij bijvoorbeeld voor meer onderzoek naar boekhouden in de publieke en religieuze sfeer.

²⁰ Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research."

²¹ Juan Baños-Sánchez Matamoros and Fernando Gutiérrez-Hidalgo, "Patterns of accounting history literature: movements at the beginning of the 21st century " *Accounting Historians Journal* 37, no. 2 (2010).

²² Een goed voorbeeld van één van de weinige historici die in dit domein een naam wist te verwerven is prof. Yannick Lemarchand.

procedures in deze boekhoudingen staan doorgaans mijlenver af van wat ze gewend zijn.²³

Misschien moeten we hier de verklaring zoeken voor de opvallende vaststelling van Napier dat “*only comparatively few papers use primary personal sources or organizational archives as their main sources of evidence*”.²⁴ Om de problemen geassocieerd met premoderne bronnen te omzeilen, focust het merendeel van het onderzoek in deze discipline zich dan ook op theoretische bronnen. Van zodra de eerste traktaten beschikbaar worden (met name Pacioli’s *Summa* van 1494),²⁵ werden zij de primaire bron voor onderzoek naar premoderne boekhoudingen. De Roover stelde deze trend in de geschiedschrijving van het boekhouden en de boekhoudingstechniek al vast in het midden van vorige eeuw. Enkel voor de periode die aan Pacioli’s *Summa* vooraf ging, werden praktijkbronnen (bij gebrek aan andere bronnen) veelvuldig bestudeerd. Maar eens de traktaten beschikbaar werden, schoven de meeste auteurs de praktijkbronnen simpelweg terzijde.²⁶ Ondanks een aanzienlijke verbetering de laatste decennia is dit ook nu nog al te vaak het geval.

Het bestuderen van traktaten in plaats van praktijkmateriaal is echter niet zonder gevaren. De vroegmoderne boekhoudingen worden namelijk gekenmerkt door een grote mate aan flexibiliteit. Er bestaat een aanzienlijk verschil tussen het boekhouden dat aan bod komt in de theoretische traktaten en de feitelijke boekhoudingspraktijk. Zeker voor studies aangaande de premoderne periode vormt dit

²³ In de huidige tijden van informatisering van het boekhoudersvak zijn vele van de beslommingen waarmee hun voorgangers zich het hoofd over braken niet langer aan de orde. Zo is het tegenwoordig onmogelijk onevenwichten op debet en credit in te geven.

²⁴ Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research," 448.

²⁵ Voor de studie van het premoderne dubbel boekhouden vormde de publicatie van dit werk een sleutelmoment. Toch bestaat er heel wat discussie over de vraag over hoe dit werk tot stand kwam en wat het beoogde publiek en de verspreidingsgraad ervan was. Voor de persoon van Luca Pacioli zie: R. Emmett Taylor, "Luca Pacioli," in *Studies in the History of Accounting*, ed. Basil Yamey, S. and A. Littleton, C. (London: Sweet & Maxwell, 1956). Voor het debat over zijn werk zie: Basil S. Yamey, "Fifteenth and Sixteenth Century Manuscripts on the Art of Bookkeeping," *Journal of Accounting Research* 5, no. 1 (1967): 64-65 & 68-72; Alan Sangster, Gregory N. Stoner, and Patricia McCarthy, "The Market for Luca Pacioli's *Summa Arithmetica*," *The Accounting Historians Journal* 35, no. 1 (2008).

²⁶ Raymond de Roover, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," in *Studies in the History of Accounting*, ed. Basil Yamey, S. and A. Littleton, C. (London: Sweet & Maxwell, 1956); ———, "New Perspectives on the History of Accounting," *The Accounting Review* 30, no. 3 (1955). Enkele voorbeelden van toonaangevende auteurs die op deze wijze tewerk gingen zijn onder meer: De Waal, *Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*. Ananias C. Littleton, *Accounting evolution to 1900*, ed. Gary Previts, John, Accounting History Classics Series (Alabama: Alabama University Press, 1981). Twee auteurs die een belangrijke rol speelden in het herwaarderen van praktijkmateriaal waren Basil Yamey en James Winjum. (zie: Deel II)

een acuut probleem. Raymond de Roover kaartte dit probleem reeds aan toen hij erop wees dat de methodologie die beschreven werd in de traktaten in sterke mate kon verschillen van deze die in de praktijk werd gehanteerd.²⁷ Basil Yamey counterde dit echter met het argument dat hij gedurende zijn hele loopbaan slechts uiterst zelden een techniek was tegengekomen in overgeleverde boekhoudingen die niet ergens beschreven staat in een traktaat.²⁸ Maar hij stelde eveneens vast in hetzelfde artikel dat in de periode tussen 1200 en 1800 er geen sprake is van een uniform systeem dat door iedereen werd gebruikt. In plaats daarvan paste het merendeel van de kooplieden en financiers hun boekhoudingssysteem aan naargelang hun specifieke noden en hij stelde vast dat “*this diversity seems to have persisted throughout the six centuries covered*”.²⁹

Precies omwille van deze reden is de studie van praktijkbronnen zo belangrijk. James Winjum verwoordde dit het best. Hij wees er terecht op dat zelfs ondanks het feit dat veel van de overgeleverde boekhoudingen slechts onvolledig zijn bewaard, deze toch een belangrijke bron blijven: “*Nevertheless, these records are valuable; they do reveal the accounting techniques that were actually used and presumably, therefore, valued.*”³⁰

Een studie van Ameydes boekhouding zou dus een belangrijke verrijking kunnen betekenen voor het veld van de geschiedenis van het boekhouden. Het betreft hier immers de eerste bewaarde boekhouding volgens de principes van het dubbel boekhouden die niet van Italiaanse hand is. Als eerste autochtone voorbeeld van dubbel boekhouden kan het belang van Ameydes boeken moeilijk overschat worden. Niet alleen kan ze deels de lacune inzake tijd en ruimte binnen de onderzoeksdiscipline opvullen,³¹ ze kan ook een belangrijke bijdrage leveren aan het academische debat. De *accounting history* wordt immers al enkele jaren beheerst door twee centrale onderzoeksvragen, namelijk naar wat aan de basis lag van de verspreiding en het succes

²⁷ de Roover, "New Perspectives on the History of Accounting."; ———, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants."

²⁸ Basil S. Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800" (paper presented at the L'impresa industria commercio banca, secc. 13-18: atti della "Ventiduesima settimana di studi", Firenze, 1990), 164.

²⁹ Ibid., 163; ———, "Diversity in Mercantile Accounting in Western Europe, 1300-1800," in *The development of accounting in an international context: a festschrift in honour of R.H. Parker*, ed. Christopher W. Nobes and Terence E. Cooke (London: Routledge, 1997), 21-22.

³⁰ James O. Winjum, *The role of accounting in the economic development of England: 1500-1750* (Michigan, Illinois: Center for International Education and Research in Accounting, 1972), 13.

³¹ Voor de Nederlanden zijn er nagenoeg geen studies van praktijkbronnen aangaande het dubbel boekhouden voor de pre-industriële periode. Een zeldzame uitzondering vormt het werk van Florence Edler over de drukker Plantijn. Florence Edler, "Cost Accounting in the Sixteenth Century: the Books of Account of Christopher Plantin, Antwerp, Printer and Publisher," *The Accounting Review* 12, no. 3 (september) (1937).

van het dubbel boekhouden, en nauw gelinkt hieraan, welke functie het dubbel boekhouden dan wel vervulde. Binnen dit debat zijn er twee dominante strekkingen. Een eerste hiervan is de Sombartiaanse school. Deze gaat terug op de ideeën van Werner Sombart. Hij beschouwde het dubbel boekhouden als een *management tool* dat de gebruiker in staat stelt een dieper inzicht te verwerven in zijn bedrijf en zaakvoering. Deze school meent dat het dubbel boekhouden een instrument vormt om de winstgevendheid van de verschillende handelsactiviteiten te bepalen en zo tot beter geïnformeerde beslissingen zou leiden. Dit zou dan weer tot een rationelere, en dus succesvollere zaakvoering leiden. Op deze wijze creëerde het dubbel boekhouden, volgens de ‘Sombartianen’, een technologisch voordeel ten opzichte van andere boekhoudingsmethodes. Dit ‘superieure’ karakter van het dubbel boekhouden zou ook aan de basis liggen van de verspreiding en het succes van de techniek.

Aan de andere zijde treffen we Basil Yamey. Deze weigert het dubbel boekhouden ook maar één eigenschap toe te dichten die haar superieur zou maken aan enkelvoudige boekhoudingsmethodes en stelt bovendien dat de functie die er door de ‘Sombartianen’ aan wordt toegedicht niet overeenkomt met de praktijk. Hij stelt dat het dubbel boekhouden enkel een administratieve, en in het beste geval een organisatorische, meerwaarde kon leveren.³²

Yameys kritiek is intussen wijd geaccepteerd, maar door zijn weigering het dubbel boekhouden een superieure karaktertrek toe te kennen, worstelde hij er mee om een verklaring te vinden voor de diffusie en het succes van de techniek. Het betrof hier immers een veel complexere en arbeidsintensievere boekhoudingswijze. Bijgevolg is het weinig waarschijnlijk dat kooplieden deze gingen adopteren tenzij hier enige voordelen tegenover stonden. Latere auteurs hebben getracht dit manco op te vangen door, vertrekkend vanuit Yameys kritiek op de Sombartiaanse school, een alternatief ‘superieur’ element als uniek aan het dubbel boekhouden naar voor te schuiven.³³ Maar elk van deze verklaringen schiet tekort om de aanvankelijke verspreiding en het succes van de techniek te duiden.³⁴

Ameydes boekhouding vormt echter een bijzonder interessante bron vanuit deze optiek. Zijn boekhoudingstechniek was nog volop in ontwikkeling en ze doorliep verschillende stadia die nu eens meer bij de ideeën van Sombart, dan weer bij deze van Yamey lijken aan te sluiten. Elk van deze fases werd gekenmerkt door eigen prioriteiten en een wisselende functionaliteit. Hij startte met een bijzonder rudimentair systeem, nauwelijks de naam dubbel boekhouden waardig, maar bouwde dit al snel uit tot een complex en geavanceerd systeem. Vervolgens ging hij echter plots zijn techniek

³² Voor dit academische debat, zie: Deel II, 2. Het historiografisch debat.

³³ Zie Deel II, 2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden.

³⁴ Ze benadrukken allen elementen die pas in een latere fase (vaak vanaf de zeventiende en achttiende eeuw) op de voorgrond traden.

drastisch afbouwen en behield hij enkel deze elementen waarvan hij meende dat de meerwaarde die ze opleverden de extra moeite die ermee gepaard ging verantwoordden. Bijgevolg is het bijzonder interessant om op te volgen welke aspecten van zijn boekhouding Ameyde uitbouwde, wat hij terzijde schoof, en wanneer en waarom dat gebeurde. Door de motivaties te reconstrueren die aan de grondslag hiervan lagen, kunnen we een unieke kijk bekomen van welke functies dergelijke premoderne boekhoudingen moesten vervullen.

2. De Brugse context

2.1. De opkomst van Brugge als internationaal handelscentrum

Vooraleer we deze studie kunnen aanvatten, dienen we eerst dieper in te gaan op de algemene economische context van het laatmiddeleeuwse Brugge. De Reiestad, en bij uitbreiding het graafschap Vlaanderen, trad op de voorgrond als internationaal handelscentrum eens het succes van de jaarmarkten van de Champagne begon te tanen.¹ Vaak wordt als één van de redenen voor dit verval zelfs verwezen naar het openen van een directe zeeroute tussen de Zuidelijke Nederlanden en het Italiaanse schiereiland.² Een andere reden die vaak wordt aangehaald om deze shift van de jaarmarkten van de Champagne naar Brugge te verklaren, is de stelling van Raymond de Roover, dat door de ontwikkeling van nieuwe financiële en commerciële technieken (onder meer de ontwikkeling van partnerschappen, de wisselbrief³ die de primitievere *lettre de foire*⁴ verving en de aanzienlijke vooruitgang inzake de boekhoudingstechnieken) het mogelijk werd een systeem van vaste vertegenwoordigers op poten te zetten.⁵ John Munro verzette zich echter tegen deze visie. Hij stelde dat de transitie teveel werd verklaard vanuit positieve factoren. Volgens hem waren de Italiaanse kooplieden gedwongen een directe zeeroute te openen door de toenemende militaire conflicten die de transcontinentale handel verstoorden. Het was de chronische oorlogsvoering die

¹ Voor de jaarmarkten van de Champagne, zie: Robert-Henri Bautier, "Les foires de Champagne: recherches sur une évolution historique," in *La foire, Recueils de la société Jean Bodin* (Recueils de la société Jean Bodin, 1953).

² François Couzet, *A History of the European Economy 1000-2000* (University Press of Virginia, 2001), 30-32.

³ Raymond de Roover, "Early Accounting Problems of Foreign Exchange," *The Accounting Review* 19, no. 4 (1944).

⁴ Toch mag het belang van de *lettre de foire* of *lettre obligatoire* niet onderschat worden. Van Houtte beschouwde deze als de wisselbrief van het Noorden. Toen de Italianen de kredietmarkt overnamen zou de wisselbrief belangrijker worden maar de Noordelijke kooplieden bleven vasthouden aan de *lettre obligatoire* als kredietinstrument en deze werd, zij het in andere vorm, nog lang naast de wisselbrief werd gebruikt. Egied I Strubbe, "Ieperse schuldbrieven (littera obligatoria) uit het begin van de 15e eeuw," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge LXVII*(1925). In: Egied I. Strubbe, *De luister van ons oude recht: verzamelde rechtshistorische studies, 1897-1970* vol. 5, Publikaties / Rijksuniversiteit Gent. Faculteit van de Rechtsgelcerdheid (Brussel: Elsevier, 1973), 527-33. Jan A. Van Houtte, "Les foires dans la Belgique ancienne," in *La foire, Recueils de la société Jean Bodin* (Recueils de la société Jean Bodin, 1953), 197-99; Hilda Coppejans-Desmedt, "Handel en de handelaars op de Vlaamse jaarmarkten in de tweede helft van de XIIIde eeuw," in *Album Carlos Wyffels, aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers* (Brussel: 1987). Voor een bespreking van de *lettre de foire*: Guillaume Des Marez, *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle: contribution à l'étude des papiers de crédit* (H. Lamertin, 1901).

⁵ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 12-13.

vanaf het laatste decennium van de dertiende eeuw de kop op stak, die volgens Munro aan de basis lag van het verval van de jaarmarkten van de Champagne.⁶ Als gevolg hiervan stegen de transactiekosten drastisch. Zeker voor de transportkosten was dit het geval.⁷ James Murray verzette zich hier echter tegen met net het tegenovergestelde argument. Volgens hem werd de neergang van de jaarmarkten van de Champagne en de opkomst van Brugge teveel verklaard aan de hand van negatieve factoren. Hierdoor werd voorbij gegaan aan de natuurlijke troeven waarover de Reiestad als vaste handelsplaats beschikte. Een dergelijke permanente handelsstructuur bood meer mogelijkheden op het vlak van transport en financiële technieken, evenals een grotere rechtszekerheid. Een ander voordeel waar Brugge op kon bogen, was dat de Franse kroon veel minder invloed had op het graafschap Vlaanderen dan op dit van de Champagne.⁸ Hierbij kwamen ook nog eens de gunstige ligging⁹ en het feit dat de Zuidelijke Nederlanden een heel aantrekkelijke afzetmarkt vormden omwille van hun grote bevolkingsdichtheid en de grote mate van verstedelijking. Brugge zelf vormde niet alleen een grote markt, maar bood tevens een breed gamma aan diensten en goederen. Vooral de lakensector en de verschillende kunstambachten dienen in deze

⁶ John H. Munro, "The 'New Institutional Economics' and the Changing Fortunes of Fairs in Medieval and Early Modern Europe," *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 88(2001): 15-18; ———, "Medieval woollens: the Western European woollen industries and their struggle for international markets, c. 1000-1300," in *The Cambridge History of Western Textiles*, ed. David Jenkins (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 234-39; ———, "Patterns of trade, money, and credit," in *Handbook of European history 1400 - 1600 : Late Middle Ages, Renaissance and Reformation: Structures and Assertions*, ed. T.A. Brady, H.A. Oberman, and J.D. Tracy (Brill, 1994), 153-57.

⁷ Geert De Clercq stelt een andere visie voor. Net als John Munro wijt hij de neergang van de jaarmarkten van de Champagne vooral aan de stijging van de transportkosten. De oorzaak hiervan legt hij echter, in tegenstelling tot Munro, niet bij de politiek-militaire omstandigheden, maar hij verklaart dit als zijnde het gevolg van een verhoging van de tolheffingen. Hij stelt dat steden en prinses in een poging hun graantje mee te pikken steeds meer tol vroegen voor het gebruik van wegen en bruggen. Geert De Clercq, "In Brugge is er een plein," in *Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, ed. Geert De Clercq (Van de Wiele, 1992), 16. Voor de route zelf zie: E. Franck Koller, "La Géographie de deux routes commerciales franco-flamandes au Moyen Age," *Noröis* (1968): 286-88.

Nog een andere verklaring die vaak aangehaald wordt is dat eens de Champagne werd geabsorbeerd door de Franse kroon, deze haar status als neutraal domein verloor en daarbovenop kwamen ook nog de koninklijke taksen en instellingen. Jan A. Van Houtte, "The Rise and Decline of the Market of Bruges," *The Economic History Review* 19, no. 1 (1966).

⁸ James M Murray, "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe," in *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries)*, ed. Bruno Blondé, Peter Stabel, and Anke Greve (Leuven: Garant, 2000), 3-4.

⁹ In dit opzicht dient bijvoorbeeld ook de belangrijke aanwezigheid van secundaire stromen aangestipt te worden. Willem Pieter Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1555* (Bert Bakker, 2010), 99-100.

context vermeld te worden.¹⁰ Met name de internationaal gegeerde lakens van de Zuidelijke Nederlanden vormden een aantrekkelijke retourvracht voor de vreemde kooplieden.¹¹ Tot slot maakte Brugge ook deel uit van de cyclus van de Vlaamse jaarmarkten.¹²

De positie van Brugge werd ook nog eens versterkt door het feit dat het een stapelmarkt betrof. In 1323 verkreeg de stad het stapelrecht voor nagenoeg alle goederen die via het Zwin in het graafschap werden geïmporteerd.¹³ Dit betekende dat de goederen eerst op de Brugse markt dienden aangeboden te worden.¹⁴ De stad fungeerde dan ook als centrale plaats voor de omliggende regio's. Het was in deze stad dat de producten van de Vlaamse, Artesische, Henegouwse en Brabantse export-

¹⁰ Wim Blockmans, "Brugge als Europees handelscentrum," in *Brugge en Europa*, ed. Valentin Vermeersch (Antwerpen: Mercatorfonds, 1992), 42.

¹¹ Dit laatste argument vormde de basis voor Jan Van Houtte's stelling dat Brugge geen internationale of wereldmarkt was maar louter een nationale markt. Hij stelt dat, alhoewel de kooplieden van het Middellandse-Zeegebied en Noordwest- en Centraal-Europa dan wel samen kwamen in de stad, ze nagenoeg geen rechtstreekse handel met elkaar dreven. Hun handelsactiviteiten waren gericht op de vraag en het aanbod in de Zuidelijke Nederlanden. Jan A. Van Houtte, "Bruges et Anvers, marchés "nationaux" ou "internationaux" du XIVe au XVIe siècle," *Revue du Nord* (1952): 91-96.

¹² In Vlaanderen was er een cyclus van vijf jaarmarkten (Rijsel, Mesen, Ieper, Torhout en Brugge). Deze van Brugge was de laatste om opgericht te worden (1200). Torhout wordt anderzijds reeds vanaf het einde van de elfde eeuw in bronnen vermeld. De cyclus verliep als volgt: 1) 28/2 tot 29/3: Ieper; 2) 23/4 tot 22/5: Brugge; 3) 24/6 tot 24/7: Torhout; 4) 15/8 tot 14/9: Rijsel; 5) 1/10 tot 1/11: Mesen. Van Houtte, "Les foires dans la Belgique ancienne," 180-84. Toen het commerciële zwaartepunt in Noordwest-Europa verschoof van Brugge naar de Brabantse jaarmarkten verkreeg de Reiestad het recht een nieuwe jaarmarkt op te richten van 5 januari tot 16 februari. Dit was een poging om in te breken in de Brabantse cyclus en zo het tij te keren. Deze jaarmarkt zou echter nooit echt succesvol worden. SAB, reeks 120, Hallegeboden, 1503-1513, f° 189. Uitgegeven in: Louis Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*, 4 vols. (Bruges: L. de Plancke, 1905), 379-82. De Vlaamse jaarmarktcyclus kan niet los gezien worden van de internationale handel. Zij koppelden een weliswaar dominante regionale marktfunctie aan een internationale marktfunctie. Peter Stabel, "Italian merchants and the fairs in the Low Countries (12th-16th centuries)," in *La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e città in Europa (1400-1700)*, ed. Paola Lanaro (Venise: Marsilio 2003), 138-40.

¹³ De enige uitzondering (ten voordele van Damme) betrof de handel in paarden, zware producten verpakt in tonnen waarvan de voornaamste haring en wijn waren. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1555*: 254.

¹⁴ Louis Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, 6 vols. (Bruges: Edw. Gaillard & Cie, 1875-1876), VI, 531-32; ———, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Tables et glossaire flamand.* (Brugge: Edw. Gaillard & Cie, 1882), 612-13; David Nicholas, *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders*, vol. 152 (De Tempel Brugge, 1971), 118-20.

industrieën afzet vonden.¹⁵ Het Brugse stapelrecht was echter verre van ongecontesteerd en inbreuken hierop waren dan ook schering en inslag.¹⁶

Na de komst van de eerste Venetiaanse en Genuese galeien in het laatste kwart van de dertiende eeuw zou Brugge al snel uitgroeien tot een bloeiende handelsstad die veel internationale kooplieden wist aan te trekken. Italiaanse kooplieden kwamen er zich in toenemende mate vestigen en vanaf 1314 deden de Italiaanse handelsvloten Brugge haast jaarlijks aan.¹⁷ Vooral de galeivaart speelde hierbij in eerste instantie een belangrijke rol.¹⁸ Het belang van de Italiaanse kooplieden voor de ontwikkeling van de Reiestad tot internationaal handelsknooppunt kan moeilijk overschat worden.¹⁹ Maar

¹⁵ Voor de notie van centrale plaats: Peter Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, , vol. 57, 156, Klasse der Letteren (Brussel: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1995); ———, *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the late Middle Ages*, vol. 8 (Leuven: Garant, 1997); Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-ca. 1630*, vol. 27 (Uitgeverij Verloren, 2001).

¹⁶ Bart Lambert, "Merchants on the margin? The black market in 15th-century Sluis," in *XIV International Economic History Congress* (Helsinki2006).

¹⁷ Peter Stabel, "De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge.," *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4(2001): 200-01; André Vandewalle and Noël Geirnaert, "Brugge en Italië," in *Brugge en Europa*, ed. Valentin Vermeersch (Antwerpen: Mercatorfonds, 1992), 183-85.

¹⁸ Voor de organisatie van deze galeivaart: Raymond de Roover, "La balance commerciale entre les Pays-Bas et l'Italie au quinzième siècle," *Revue Belge de philologie et d'histoire* 37, no. 2 (1959). Belangrijk is op te merken dat er grote verschillen bestonden tussen hoe dit in de verschillende Italiaanse stadstaten werd georganiseerd. In Venetië speelde de staat en haar *Arsenale* een belangrijke rol, zij het dat ook daar privé-initiatief een rol speelde. In Genua primeerden dan weer private initiatieven. Later zouden ook de Florentijnen regelmatig vloten uitzenden. Venetië: Frederic C. Lane, "Venetian Shipping During the Commercial Revolution," *The American Historical Review* 38, no. 2 (1933); Claire Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)*, ed. Hugh Kennedy, vol. 79, *The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500* (Leiden: Brill, 2008). Genua: Jacques Heers, "Les Patrons de Navires à Gênes au Temps de la Jeunesse de Christoph Colomb: Compétences, Expériences, Profil Social " (paper presented at the Atti del IV Convegno Internazionale di Studi Colombiani, Genova, 1987). Firenze: W. B. Watson, "The Structure of the Florentine Galley Trade with Flanders and England in the Fifteenth Century," *Revue belge de philologie et d'histoire* (1961).

¹⁹ Voor de Italiaanse kooplieden te Brugge zie: de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*; ———, "La communauté des marchands Lucquois à Bruges de 1377 à 1404," *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis, gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge* 86(1949); Bart Lambert, "De Genuese aanwezigheid in laatmiddeleeuws Brugge (1435-1495). Een laboratorium voor de studie van instellingen en hun rol in de economische geschiedenis" (Phd-thesis, Universiteit Gent, 2011).

lang voor de komst van de Italianen en de daaropvolgende bloeiperiode trok Brugge al kooplieden uit heel Europa aan. Reeds vanaf 1230 treffen we Biskayers te Brugge aan. Zij werden snel gevolgd door andere Iberische handelaars, de Catalanen, Castilianen, Aragonezen en Navarrezes.²⁰ De Catalaanse vormde één van de oudste koopliedenaties van Brugge en de Spaanse handel zou al snel een belangrijke plaats opeisen.²¹ Ook de Portugezen vonden in de veertiende eeuw steeds vaker hun weg naar Brugge.²² Maar de toestroom bleef niet beperkt tot enkel kooplieden uit het Middellandse-Zeegebied. Scandinavië, Centraal- en Oost-Europa werden vertegenwoordigd door de Hanze.²³ Engelse handelaars boden reeds vanaf het midden van de dertiende eeuw hun waren (voornamelijk wol) op de Brugse markt aan en ook de Schotten²⁴ en Fransen²⁵ waren te Brugge vertegenwoordigd. Op deze wijze groeide Brugge uit tot het ontmoetingspunt voor de handelaars uit deze verschillende gebieden.

Als internationaal handelscentrum bood Brugge de kooplieden een uitgebreide handelsstructuur en verscheidene faciliteiten. De hele infrastructuur van de stad was op

²⁰ Joseph Marechal, "La Colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle," *Revue du Nord* XXXV(1953): 90.

²¹ Voor de Spaanse aanwezigheid te Brugge zie: *ibid*; Raymond Fagel, *Raymond Fagel. De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555.*, vol. XIII (Brussel/Nijmegen: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1998); H. Casado Alonso, "La colonie des marchands castillans de Bruges au milieu du XV siècle," *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 51, no. 1 (2011); ———, "La nation et le quartier des Castillans de Bruges (XVe et XVIe siècles)," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 133(1996).

²² Jan A. Van Houtte, *Brugge vroeger en nu*, De Fibula Heemschutreeks (Bussem: Fibula - Van Dishoeck N.V., 1969), 39. Aan het belang van de Portugezen voor Brugge wordt vaak wat voorbijgegaan doordat ze in vergelijking met sommige andere naties veel minder belangrijk waren. Toch was hun handel zeker niet te verwaarlozen, zij het dat deze pas vanaf de vijftiende eeuw echt op toerental kwam. Flávio Miranda, "Commerce, conflits et justice : les marchands portugais en Flandre à la fin du Moyen Âge," http://www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=ABPO_1171_0193&AJOUTBIBLIO=ABPO_1171_0193; Vandewalle, "Brugge en het Iberisch schiereiland," 163-64. Daarnaast hadden verscheidene Vlaamse firma's belangrijke belangen in de Portugese handel waarbij vooral deze in suiker zou gaan primeren. Jacques Paviot, "Les relations économiques entre le Portugal et la Flandre au XVe siècle" (paper presented at the Congresso Internacional Bartolomeu Dias e a sua Época Porto, 1989), 537-38; Mus, "De brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw."

²³ De Hanze was een verbond van verschillende steden die zich bij elkaar aansloten om hun handel te organiseren. Voor meer over deze organisatie zie: Philippe Dollinger, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)* (Paris: Aubier, 1988).

²⁴ De eerste Schotse tolvrijstellingen dateren reeds uit de twaalfde eeuw. Matthys P Rooseboom, *The Scottish Staple in the Netherlands* (Nijhoff, 1910), 2-3.

²⁵ De populairste Franse producten waren wijn en zout. Koller, "La Géographie de deux routes commerciales franco-flamandes au Moyen Age," 288-90.

de handel ingesteld. Maar mogelijk nog belangrijker was de rechtszekerheid die aan de vreemde kooplieden geboden werd, zowel inzake hun persoonlijke veiligheid als deze van hun eigendommen. Dit was een absolute vereiste alvorens er sprake kon zijn van internationale handel. Ook de jaarmarkten van de Champagne hadden deze zaken gegarandeerd en verstrekten bovendien vrijgeleides aan hun bezoekers die hen ook onderweg moesten beschermen.²⁶ Brugge kon enkel opklimmen tot de spil van de internationale handel door een uitgewerkt sterk juridisch-institutioneel kader te voorzien waardoor vreemde kooplieden niet bevreesd moesten zijn voor lijf en goed. Tevens moesten ze er van verzekerd zijn dat contracten nageleefd zouden worden, of op zijn minst afdwingbaar waren.²⁷ Het Brugse stadsbestuur nam meermaals maatregelen om een vlotte en snelle rechtsgang te verzekeren.²⁸ Dergelijke garanties konden de vreemde kooplieden bekomen door middel van privileges die hen werden toegekend. Nog een stap verder was dat ze het recht op zelfbestuur verkregen en een bestuur mochten aanstellen (door interne verkiezing of aangeduid door de thuisbasis) dat bevoegd was voor de interne aangelegenheden binnen de koopliedenstatie.

Reeds in 1253 wisten Hamburg en Lübeck (die meerdere andere steden vertegenwoordigden) na onderhandelingen met de gravin van Vlaanderen Margaretha van Constantinopel een grotere rechtszekerheid te verkrijgen voor hun kooplieden tijdens hun verblijf in Brugge.²⁹ Dit was echter gebaseerd op het principe van wederkerigheid en het blijft de vraag in welke mate het privilege ook daadwerkelijk werd toegepast.³⁰ Op 26 augustus 1280 werden een reeks privileges aan de Spaanse en hanzeatische kooplieden toegekend door graaf Gwijde van Dampierre die de veiligheid van persoon en bezit garandeerden. Als gevolg van een conflict over de tollens, gecombineerd met de onrust ten gevolge van de sociale en politieke onrust in de stad

²⁶ Over de instellingen en juridische context op deze jaarmarkten en welke invloed dit had op het tot stand komen van de internationale handel zijn de meningen verdeeld. Zie vooral: Paul R. Milgrom, Douglass C. North, and Barry R. Weingast, "The Role of Institutions in the Revival of Trade: the Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs," *Economics & Politics* 2, no. 1 (1990); Jeremy Edwards and Sheilagh Ogilvie, "What lessons for economic development can we draw from the Champagne fairs?," *Explorations in Economic History* 49, no. 2 (2012). Zie ook: Jérôme Sgard and Eric Brousseau, "Global Economic Governance During the Middle Ages: The Jurisdiction of the Champagne Fairs," *International Review of Law and Economics*(2013), <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0144818813000598>.

²⁷ Zie ook: 5. Makelaars en waarden en 'the fundamental problem of exchange'.

²⁸ Zie ook: p. 110.

²⁹ Hun verzoek een eigen enclave te mogen oprichten (Nieuw-Damme) werd echter geweigerd. Oscar Gelderblom, "The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650," *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 7(2004): 200.

³⁰ André Vandewalle, "De vreemde naties in Brugge," in *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen* (Stichting Kunstboek, 2002), 28.

gedurende de zogenaamde *Moerlemaye*,³¹ hadden deze groepen hun handelsactiviteiten naar Aardenburg verlegd. De nieuwe privileges werden toegekend opdat ze naar Brugge zouden terugkeren.³² Een nieuwe stap volgde in 1309 toen de Hanze, na een nieuwe verhuis naar Aardenburg, wist te bekomen dat ze van dan af aan als genootschap werd aangesproken en het recht verkreeg te vergaderen, statuten op te stellen en (interne) vergrijpen te bestraffen.³³ Het *Kontor* kreeg zo rechtspersoonlijkheid in de stad.³⁴ De Venetianen waren vervolgens de eersten die in 1322 het recht verkregen om een consulaat op te richten.³⁵ In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw kregen kooplieden van verscheidene andere steden, regio's en/of landen dan dezelfde rechten.³⁶ De Lucezen verkregen dit zeker vanaf 1369³⁷ en de Genuezen in 1397.³⁸

³¹ Voor deze stedelijke opstand op het einde van de dertiende eeuw: Carlos Wyffels, "Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse 'democratische' stedelijke opstand: de Brugse 'Moerlemaye' (1280–1281)," *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 132(1966); ———, "Kanttekeningen bij de Brugse 'Moerlemaye' 1280-1281," *Album Albert Schouteet* (1973). Thomas A. Boogaart, "Reflections on the Moerlemaye: Revolt and Reform in Late Medieval Bruges," *Revue belge de philologie et d'histoire* (2001).

³² In de literatuur wordt veel aandacht besteed aan de handelsconflicten tussen de Hanze en Brugge. Vooral die keren dat dit op een embargo uitdraaide, worden er hierbij uitgelicht. Deze conflicten en embargo's worden als het gevolg van een ware privilegestrijd beschouwd. Anke Greve formuleerde echter een interessante alternatieve visie hierop. Alle embargo's (behalve het laatste) volgen op een militair conflict. Bijgevolg was het volgens haar ten gevolge van het sociale en politiek geweld dat de vreemde kooplieden de stad verlieten. Het zou dus geen bewuste strategie betreffen om nieuwe rechten af te dwingen. De Hanze maakte echter vervolgens wel gebruik van de situatie om eisen te verbinden aan haar terugkeer naar de stad. Door de handelsboycot wonnen deze eisen aan kracht. Volgens Greve vormden dus de politiek-militaire omstandigheden de ware oorzaak van de conflicten tussen Brugge en de Hanze, en niet het streven naar nieuwe privileges. Ze besluit dat enkel het laatste embargo van de vijftiende eeuw tekenen vertoonde van een echte privilegestrijd, maar dit mislukte dan ook. Anke Greve, "Hoteliers en Hanzekooplieden in Brugge in de 14de en 15de eeuw," in *Hanzekooplui en Medicbankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, ed. André Vandewalle (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002), 102.

³³ André Vandewalle, "De vreemde naties in Brugge," *ibid.*, 32-34. Voor de organisatie van het kantoor: Justyna Wubs-Mrozewicz, "De Kantoren van de Hanze: Bergen, Brugge, Londen en Nowgorod," in *Koggen, kooplieden en kantoren: de Hanze, een praktisch netwerk*, ed. Hanno Brand and Egge Knol (Groningen: Uitgeverij Verloren, 2009). Voor de Hanze in Brugge zie: Werner Paravicini, "Brugge en Duitsland," in *Brugge en Europa*, ed. Valentin Vermeersch (Antwerpen: Mercatorfonds, 1992), en in het bijzonder: 102-03.

³⁴ Vandewalle, "De vreemde naties in Brugge," 32-34. Voor de organisatie van het kantoor: Wubs-Mrozewicz, "De Kantoren van de Hanze: Bergen, Brugge, Londen en Nowgorod." Voor de Hanze in Brugge zie: Paravicini, "Brugge en Duitsland," en in het bijzonder: 102-03.

³⁵ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 15.

³⁶ Het is opvallend dat de Franse kooplieden evenwel nooit een officiële organisatievorm hebben gehad te Brugge. Blockmans, "Brugge en Frankrijk," 220. Patrice Beaucourt de Noordvelde beweert echter wel dat de Bretoenen over een eigen natie beschikten. Patrice Beaucourt de

Wat betreft de Iberische kooplieden werd in 1330 de natie voor Catalonië en Aragon opgericht. De Castiliaanse natie of Spaanse natie dateert van 1428 en groepeerde aanvankelijk alle onderdanen van de Castiliaanse kroon, (i.c. Castilianen, Biscayers, Navarrez en Andalusiers). In 1355 werd deze echter opgesplitst in een Castiliaanse en Biscayische natie.³⁹ Hier kwam aan het begin van de zestiende eeuw na de verovering van Granada ook nog de Andalusische natie (1500-1505) bij. De inlijving van Navarra bij de Spaanse kroon in 1515 resulteerde in 1530 tot slot in een consulaat van Navarra te Brugge.⁴⁰ In 1438 verkregen ook de Portugezen het recht een eigen

Noortvelde, *Beschryving van den opgank, voortgank en ondergank der Brugschen koophandel* (Brugge: Joseph De Busscher, 1775), 214-15.

³⁷ Eugenio Lazzareschi, "Gli statuti dei Lucchesi a Bruges e ad Anversa. ," in *Ad Alessandro Luzio gli Archivi di Stato italiani. Miscellanea di Studi Storici* (Firenze: Le Monnier, 1933), 76-77.

³⁸ Er schijnt echter nog sprake te zijn geweest van andere, zij het minder bekende, Italiaanse naties te Brugge. Jos Marechal wees reeds op het bestaan van een Milanees consulaat. De enige ons bekende verwijzing hiernaar vinden we terug in de civiele sententiën (SAB, reeks 165, Civiele sententiën Kamer, 1447-1453, f° 248r.-v.) Hier wordt naar de verdedigende partij verwezen als Ambroise Ruffin "*jadiz consul des merchans de Milan en lad[fitte] ville de Bruges*". Joseph Marechal, "Le départ de Bruges des marchands étrangers (Xve et XVIe siècles)," in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge* (Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 1951; reprint, reprinted in: *Europese aanwezigheid te Brugge: de vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw)*, 1985, pp. 180-210), noot 19. Er zijn echter geen andere verwijzingen en bij de verlening van het nieuwe privilege aan de Italiaanse naties in februari 1490, is er enkel sprake van de vier traditionele consulaten. SAB, reeks 96, Tweede nieuwe groenenboek B, 1388-1566, f° 161.

In 1493 treffen we ook een natie van het koninkrijk van Sicilië aan. "*les consuls, deputez et marchans de la nation du Royaume de Cecile et cité de Messines*": Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, n° 1276, 288-290.

³⁹ Tot deze laatste traden ook de Galiciërs toe. Van Houtte, *Brugge vroeger en nu*: 40-41.

⁴⁰ Navarra was tot dan aangesloten bij de Catalaans-Aragonese natie. Deze laatste was in 1527 echter verhuisd naar Antwerpen, wat waarschijnlijk aan de basis lag van de keuze van de Navarrez om een eigen natie te Brugge op te richten. Vandewalle, "De vreemde naties in Brugge," 40-41.

consulaat in de Reiestad op te richten.⁴¹ Het huwelijk tussen hertog Filips de Goede en Isabella van Portugal zal hier wellicht niet vreemd aan geweest zijn.⁴²

De Schotten en Engelsen verkregen hun eerste privileges in 1359.⁴³ Terwijl de Engelsen onmiddellijk de toestemming kregen een natie op te richten, werd de Schotten het recht tot zelfbestuur aanvankelijk ontzegd.⁴⁴ Ook de latere privileges van 1387 en 1394 lieten deze situatie ongewijzigd en pas in 1407 werd hun een privilege toegekend waardoor ook zij een eigen consulaat mochten oprichten.⁴⁵

Oscar Gelderblom wees op de belangrijke rol die dergelijke koopliedenaties speelden voor de middeleeuwse handel. Ze vroegen vrijgeleides voor hun leden aan en konden overgaan tot collectieve actie als hun bezit werd beschadigd of in beslag werd genomen door de landheer. Daarenboven onderhandelden ze vrijstellingen van belastingen en tollens. Bovendien zorgde de interne controle binnen de koopliedenatie en de dreiging van uitsluiting ervoor dat de leden beter in de pas liepen. Zo bevorderde deze organisatievorm de persoonlijke relaties tussen de kooplieden van de natie onderling. Tot slot kon ze ook een belangrijke rol spelen bij het vergaren en verspreiden van informatie omtrent marktcondities en de kredietwaardigheid van zakenpartners.⁴⁶ Ondanks de feitelijke afzwakking van hun macht, waren ook de autoriteiten gebaat bij het verlenen van privileges en rechten aan de vreemde kooplieden. Dit was immers een

⁴¹ Er waren wel reeds eerdere privileges (1384 en 1387) waardoor ze konden genieten van gunstige voorwaarden op de Brugse markt en wettelijke bescherming voor hun handel en eigendommen. In 1411 kregen ze een uitvoerig handelsprivilegie waardoor ze het recht kregen zich als een natie te organiseren, zij het dat deze juridisch nog niet erkend was. Paviot, "Les relations économiques entre le Portugal et la Flandre au XVe siècle," 531-33; ———, *Portugal et Bourgogne au XVe siècle, 1384-1482: recueil de documents extraits des archives bourguignonnes* (Paris: Centre Culturel Calouste Gulbenkian, 1995), 56-59; ———, "Les Portugais à Bruges," in *International Trade in the Low Countries (14th-16th century)*, ed. Bruno Blondé, Anke Greve, and Peter Stabel (Leuven: Garant, 2000), 58-59.

⁴² Vandewalle, "De vreemde naties in Brugge," 38.

⁴³ Uitgegeven in: Anne F. Sutton and Livia Visser-Fuchs, *The book of privileges of the Merchant Adventurers of England, 1296-1483*, Records of Social and Economic History, New Series (New York: Oxford University Press, 2009), 195-203.

⁴⁴ Vandewalle, "De vreemde naties in Brugge," 38-39; Joseph Marechal, "Duizend jaar Britse aanwezigheid te Brugge," in *Europese aanwezigheid te Brugge: de vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw)* (Brugge: Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 1985), 21. (heruitgave van; ———, "Brittanica te Brugge," (Brugge 1966).)

⁴⁵ Rooseboom, *The Scottish Staple in the Netherlands*: 9-12.

⁴⁶ Gelderblom, "The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650," 200-02. Zie ook: Herman Vander Linden, *Les gildes marchandes dans les Pays-Bas au moyen âge* (Gand: Librairie Clemm, 1896), 82-98.

bijzonder doeltreffende manier om de handel te stimuleren die op haar beurt heel wat inkomsten genereerde zowel voor de graaf, de stad, als haar inwoners.⁴⁷

De veertiende en het begin van de vijftiende eeuw golden als de absolute bloeiperiode van Brugge als internationaal handelsknooppunt. Handelaars van over heel Europa kwamen er samen. We treffen er kooplieden van het Middellandse-Zeegebied, Noordwest-, Centraal en Oost-Europa. Het was voornamelijk de handel van de Italianen en de Hanze die de basis vormde voor het succes van de Reiestad. In de loop van de vijftiende eeuw begon Brugge echter gaandeweg aan belang in te moeten boeten.

2.2. Telooorgang van Brugge als internationaal handelsknooppunt

Over het verval van Brugge als knooppunt van de internationale handel zijn de meningen reeds sinds de zestiende eeuw sterk verdeeld,⁴⁸ zowel inzake de oorzaken die hiervan aan de basis lagen als de chronologie ervan. Dit debat is binnen het kader van deze studie belangrijk omdat het de beeldvorming inzake de thema's die in dit onderzoek aan bod zullen komen, danig heeft beïnvloed.

In de traditionele historiografie werd lange tijd vooropgesteld dat het verval van Brugge zich reeds vanaf het begin van de vijftiende eeuw inzette. Deze visie was in sterke mate schatplichtig aan enkele eigentijdse bronnen. Zo stelde Orlandini, een correspondent van Francesco di Marco Datini, dat Brugge al in 1400 verlaten was voor de duur van de Brabantse jaarmarkten.⁴⁹ Ook Pero Tafur omschreef in 1435 reeds de Brabantse jaarmarkten als de belangrijkste ter wereld.⁵⁰ Jim Bolton en Francesco Bruscoli stelden recent nog op basis van hun onderzoek naar de boekhouding van het handelshuis van de Borromei dat deze neergang reeds in het derde decennium van vijftiende eeuw onmiskenbaar was.⁵¹ Uit recent onderzoek is echter gebleken dat

⁴⁷ Avner Greif, "Coordination, Commitment, and Enforcement: The Case of the Merchant Guild," *Journal of Political Economy* 102, no. 4 (1994): 748.

⁴⁸ Voor een overzicht van de theorievorming hieromtrent tussen de zestiende en negentiende eeuw: Jan A. Van Houtte, "Le problème du déclin de Bruges et de l'essor d'Anvers dans l'historiographie belge (XVIe-XIXe siècles)," in *Scrinium Lovaniense: mélanges historiques Etienne Van Cauwenbergh*, ed. Etienne Van Cauwenbergh (Louvain: Bureau du Recueil, 1961).

⁴⁹ In: Herman Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 vols. (Leuven: Université de Louvain, 1963), II, 28.

⁵⁰ Etienne Schoonhoven, *Anvers, son fleuve et son port. Coup d'oeil sur les principales étapes de son histoire économique et maritime* (Anvers: Lloyd Anversois, 1958), 90. Anderzijds omschreef hij Brugge ook als een bruisend handelscentrum, vergelijkbaar met Venetië. Hij meende zelfs dat de handelsactiviteit in de Zwinstad deze van de dogestad overtrof. Fernand Karel Albert Bonneure, *Brugge beschreven: hoe een stad in teksten verschijnt* (Brussel: Elsevier, 1984), 25-26.

⁵¹ Jim Bolton and Francesco Guidi Bruscoli, "When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of north-western Europe? The evidence of the Borromei ledger for 1438," *Economic History Review* 61, no. 2 (2008). Zij hielden echter geen rekening met de

Brugge haar positie heel wat langer kon vasthouden. Raymond van Uytven stelde dat de neergang zich pas echt inzette vanaf de jaren zestig en zeventig van deze eeuw.⁵² Wilfrid Brulez wees er bovendien op dat Brugge een belangrijk financieel centrum bleef en ook in het midden van de zestiende eeuw het tweede belangrijkste handelscentrum in de Nederlanden bleef.⁵³ Vooral het feit dat de stad het stapelrecht voor Spaanse wol behield, speelde hier een belangrijke rol in. Alhoewel we ons er dus voor moeten hoeden de teloorgang van de Reiestad te vroeg te plaatsen of te overdrijven, had de verschuiving van het commerciële zwaartepunt van Brugge naar Antwerpen zich ontegensprekelijk ingezet vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw.⁵⁴ In dit verband wordt dan ook vaak verwezen naar de politiek-militaire troebelen die het graafschap troffen in deze periode,⁵⁵ al dan niet in combinatie met één van de andere verklaringen.⁵⁶

Bovendien mag men de tegenstelling tussen Brugge en de Brabantse jaarmarkten niet overdrijven. Er bestond immers een zekere mate van symbiose tussen deze twee handelsknooppunten.⁵⁷ Brugse kooplieden en Brugs kapitaal waren essentieel voor de ontwikkeling van de Brabantse jaarmarkten. In zijn onderzoek naar de vastgoedmarkt te Antwerpen tijdens de jaarmarkten, stelde Gustaaf Asaert vast dat een groot aantal Brugse kooplieden huizen huurden voor de periode van hun verblijf in de

Brugse opstand in deze periode. Jan Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438*, vol. 101, *Standen en landen* (Heule: UGA, 1997).

⁵² Hij bestudeerde vier proxies: de bierconsumptie (populatie), het aantal nieuwe poorters (aantrekkingskracht Brugge), de *Grand Tonlieu* (handel) en arbeiders in het kuipersambacht (handel, vaten waren de belangrijkste containers in deze tijd). Voor al deze proxies stelde hij vast dat het verval omstreeks de jaren zeventig startte. Raymond Van Uytven, "The stages of economic decline, late medieval Bruges" in *Peasants & Townsmen in Medieval Europe. Studia in Honorem Adriaen Verhulst*, ed. J.M.; Duvosquel and E. Thoen (Ghent: 1995).

⁵³ Wilfrid Brulez, "Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83, no. 1 (1970); ———, "Bruges and Antwerp in the 15th and 16th Centuries: an Antithesis?," *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands* 6(1973); ———, "The balance of trade of the Netherlands in the middle of the 16th century," *Acta historiae Neerlandica* 4(1970).

⁵⁴ Alhoewel de vreemde kooplieden na de troebelen aan het einde van de vijftiende eeuw toch naar Brugge terugkeerden, was dit slechts uitstel van het onvermijdelijke. Reeds enkele jaren later verlieten de eersten onder hen de Reiestad terug ten voordele van Antwerpen. Marechal, "Le départ de Bruges des marchands étrangers (Xve et XVIe siècles)."

⁵⁵ Zie: noot 71, p. 34.

⁵⁶ cfr. infra. Louis Gilliodts-Van Severen, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne École Bogarde à Bruges: comprenant le texte ou l'analyse de tous les documents qui composent cette collection, précédé d'une introduction historique sur les diverses organisations de cette école d'apprentissage depuis le XIIIe jusqu'au XIXe siècle, et suivie d'une notice sur la "witte saeihalle" et la sayetterie* (L. de Plancke, 1899), 117.

⁵⁷ Brulez, "Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?," 21.

Scheldestad. Ook uit Ameydes boekhouding komt een grote mate van verwevenheid naar voor.⁵⁸ Hij was steevast op deze jaarmarkten vertegenwoordigd, in eigen persoon of, via een ondergeschikte.⁵⁹ Maar vooral uit de betalingsmodaliteiten komt de samenhang tussen de Vlaamse en Brabantse jaarmarktcyclus duidelijk naar voor. Talloze malen treffen we in Ameydes boeken transacties aan waarvan de ene termijn voldaan moet worden op één van de Brabantse jaarmarkten en de andere op één van de Vlaamse.⁶⁰ Op 7 mei treffen we zelfs volgende journaalpost aan: “*noch i bale wullen te xxii grot[en] dach sincxe[n] of Thoroutmaert*”.⁶¹ Het lijkt er dus op dat deze cycli veel meer op elkaar aansloten dan vaak wordt aangenomen.

Wat betreft de oorzaken die aan de basis lagen van de neergang van Brugge als internationaal handelsknooppunt zijn er meerdere verklaringen voorgesteld. Een eerste populaire verklaring die naar voor werd geschoven voor de teloorgang van de Reiestad, was de verzanding van het Zwin. De reden dat Brugge wist uit te groeien tot de draaischijf van de internationale handel in Noordwest-Europa was in belangrijke mate te danken aan haar verbinding met de zee. Door een reeks overstromingen in de eerste helft van de twaalfde eeuw ontstond een diepe kreek die tot Damme reikte.⁶² Reeds vanaf het begin waren er echter al problemen geweest met de bevaarbaarheid van het Zwin. Deze werden voornamelijk veroorzaakt door de toenemende verzanding van de zeearm. Dit laatste werd dan ook lange tijd beschouwd als de oorzaak voor het verval van Brugge. Het feit dat eigentijdse bronnen vaak ook van deze verklaring uitgingen, ligt mee aan de basis van deze overtuiging. Een verzoekschrift van Brugge gericht aan de Leden van Vlaanderen om geld ter beschikking te stellen om de nodige werken tegen de verzanding van de vaargeul te kunnen financieren, werd gemotiveerd met de bewering dat dit de reden was dat de vreemde kooplieden wegbleven uit Brugge.⁶³ De

⁵⁸ Jacques Mertens wees ook reeds op deze verwevenheid. Jacques Mertens, "Het hanzeatische koopmanshuis Veckinchusen en Antwerpen in de eerste decennia van de vijftiende eeuw," in *"Een kompas met vele streken"*. *Studies over Antwerpen, scheepvaart en archivistiek aangeboden aan dr. Gustaaf Asaert ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag*, ed. Griet Maréchal (Antwerpen: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezen, 1994), 138.

⁵⁹ Bijvoorbeeld Jaques Voedt en Thomas Goetghebuer in 1506. SAB, Journaal B, f° 274 en 278.

⁶⁰ Voor enkele voorbeelden: SAB, reeks 305, Journaal B, f° 187v., 194v., 203v. en 220r.

⁶¹ SAB, reeks 305, Journaal B, f° 217r., maar bijvoorbeeld ook 217v.

⁶² J. Mouraux, *Bruges port de mer*, Bulletin de la société de Géographie de Dunkerque (Dunkerque: Paul Michel, 1912), 12-13. Maar in feite reikte deze zeearm dus nooit tot Brugge. Marc Ryckaert, "Topografie en hydrografie van de kustvlakte," in *Brugge en de zee. van Bryggia tot Zeebrugge.*, ed. Valentin Vermeersch (Antwerpen: Mercatorfonds, 1982), 21.

⁶³ M. K. E. Gottschalk, "Het verval van Brugge als wereldmarkt," *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, n° 1327, 341.

verklaring dat de verzanding van het Zwin één van de voornaamste redenen was waarom Brugge het moest afleggen ten opzicht van Antwerpen vond lang navolging.⁶⁴ In een poging de teloorgang een halt toe te roepen investeerde Brugge in bijzonder kostelijke werken om het Zwin bevaarbaar en de stad bereikbaar te houden.⁶⁵

Deze verklaring zou in de eerste helft van de twintigste eeuw echter in toenemende mate onder vuur komen te liggen. De voornaamste kritiek hierop was dat het probleem van de bevaarbaarheid van de zeearm zich altijd al had gesteld.⁶⁶ Zelfs ten tijde van haar volle bloeiperiode was Brugge reeds moeilijk bereikbaar voor schepen.⁶⁷ Zoals hierboven reeds werd aangehaald, reikte de bevaarbare kreek nooit tot Brugge zelf. Dit resulteerde in een reeks voorhavens langs de loop van de zeearm.⁶⁸ De goederen die via het Zwin aankwamen werden daar ontscheept en op kleinere boten overgeladen voor transport naar de Brugse stapelmarkt. Jan Van Houtte stelde dat Sluis ook nog lange tijd na de ondergang van Brugge perfect in staat bleef de handelsvloeten

⁶⁴ “*want het Sas en de Zoute voor de Stad Sluys al verzand, versluyst en geheel geruïneert is, 't welk beklægelyk is. Waer mede zal onze Stad en Ghemeente dat kunnen gebeteren, en die Navigatien van Sluys tot Brugge wederom stellen in de Navigatie als die geweest heeft?*” Beaucourt de Noortvelde, *Beschryving van den opgank, voortgank en ondergank der Brugschen koophandel*: 233.

⁶⁵ Voor een overzicht van deze werkzaamheden: Gottschalk, "Het verval van Brugge als wereldmarkt," passim; Ryckaert and Vandewalle, "De strijd voor het behoud van het Zwin," 56-60. Ook Guillaume Beetemé verwees hiernaar in combinatie met de talloze politieke troebelen in het graafschap. Guillaume Beetemé, *Anvers, métropole du commerce et des arts*, vol. I (Louvain: Lefever, 1887), 43-44.

⁶⁶ Zo werd de poging een kanaal te graven tussen Gent en Damme, de aanleiding voor de Gentse oorlog aan het einde van de veertiende eeuw, gemotiveerd als een poging om het Zwin uit te schuren. Jan A. Van Houtte and Raymond Van Uytven, "Nijverheid en handel," in *De nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1980), 89.

⁶⁷ De oudste vermelding van loodsen dateert van 1367. Toen in de vijftiende eeuw het aantal klachten over strandingen en schipbreuken toenam, vaardigden de landvorsten een reeks ordonnanties uit om de sector te reguleren (1449 en 1484, uitgegeven in R. Degryse) en de zogenaamde wilde pilotage tegen te gaan. Brugge leverde daarnaast ook pogingen om de verraderlijke zeearm van de nodige bakens te voorzien. Roger Degryse, "Brugge en de organisatie van het loodswezen van het Zwin op het einde van de 15de eeuw," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 112, no. 1-2 (1975). Voor de aantallen schepen die per jaar het Zwin werden binnen geloodst. zie: Maurits Coornaert, *Knokke en het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta* (Tielt: Lannoo, 1974), 51-87.

⁶⁸ Van deze havens waren Damme en Sluis zonder twijfel de voornaamste. Vooral tussen Sluis en Brugge bestonden de nodige spanningen. Voor deze voorhavens en hoe ze zich verhielden ten opzichte van Brugge: Jean-Pierre Sosson, "Les «petites villes» du Zwin (XIVe-xve siècles): des «espaces urbains» inviables?," in *Commerce, finances et société (XIe-XVIe siècles). Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. Le professeur Henri Dubois*, ed. Philippe Contamine and Thierry Dutour (Paris: Université de Paris-Sorbonne, 1993).

van de vreemde naties te ontvangen.⁶⁹ Elizabeth Gottschalk toonde anderzijds duidelijk aan dat de verzanding van het Zwin wel degelijk een factor was die niet zomaar terzijde geschoven kon worden om de neergang van Brugge te verklaren.⁷⁰

Een tweede verklaring voor de neergang van Brugge werd geponeerd door Henri Pirenne. De reden waarom, volgens hem, de Brabantse jaarmarkten de positie van de Reiestad konden overnemen was de veel vrijere organisatie van de handel (gecombineerd met de politieke troebelen die het graafschap kenmerkten). Pirenne beschouwde de onlusten tussen 1477 en 1492⁷¹ als “*une tentative violente pour défendre, pour renforcer même, le régime de l'économie urbaine. Restaurer dans toute leur intégrité les droits d'étape et les divers privilèges qui restreignaient au profit des bourgeois la liberté commerciale de l'étranger.*” Hij stelde dat: “[Bruges] finit par reconnaître dans l'exclusivisme suranné de sa politique économique, la cause de sa détresse. Elle s'était décidée à suivre l'exemple d'Anvers et des villes hollandaises et à se montrer libérale envers les marchands étrangers que ses privilèges mettaient en fuite.”⁷² Tegenover de starheid te Brugge plaatste hij de vrijhandel die de Brabantse jaarmarkten kenmerkte.⁷³ Vooral de privileges die in 1477 afgedwongen werden, beschouwde Pirenne als erg schadelijk voor de Brugse handel. De stapeldwang en verscheidene monopolies (o.a. van de makelaars) werden hierin herbevestigd of zelfs versterkt. Intussen heeft onder meer het werk van Jelle Haemers aangetoond dat het hier niet louter een reactionaire poging betrof de privileges van de ambachten te herstellen.

⁶⁹ Hij wees er bovendien op dat ook Antwerpen intensief gebruik maakte van voorhavens. Jan A. Van Houtte, "Het ontstaan van de grote internationale markt van Antwerpen op het einde van de Middeleeuwen," *Economisch en sociaal tijdschrift* 8, no. 1-2 (1954): 7-8; Jan A. Van Houtte, L. Devliegher, and A. Vandewalle, *De geschiedenis van Brugge* (Lannoo, 1982), 185-86.

⁷⁰ Ze verwijst naar vreemde kooplieden die klaagden dat het Zwin te smal en te gevaarlijk werd en dat steeds meer tijd nodig was om de goederen van Sluis over te brengen naar Brugge (door de geringere diepgang en dus het volume van de schepen). Tot slot waren er nog de peilingsrapporten die duidelijk aangaven dat de verzanding een belangrijk probleem was voor de handel en ook zo gepercipieerd werd door de tijdgenoten. Gottschalk, "Het verval van Brugge als wereldmarkt," passim.

⁷¹ Voor deze woelige periode zie: Jelle Haemers, "'Ende hevet tvolc goede cause jehghens hemlieden te rysene." Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)." (Universiteit Gent, 2006); ———, *For the common good: state power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*, vol. 17 (Brepols, 2009).

⁷² Henri Pirenne, *Histoire de Belgique. Des origines à nos jours.*, 3e ed., 4 vols. (Brussel: La renaissance du livre, 1923), 134-35.

⁷³ De Brabantse jaarmarkten gingen erg ver in het beschermen van de vrijhandel. Sommige van deze maatregelen werden zelfs verregaand beschouwd voor jaarmarkten. Corneel Slootmans, "De Bergen op Zoomsche jaarmarkten en de bezoekers uit Zuid-Nederland " in *12e Filologen Kongres der Wetenschappelijke Congressen in Vlaanderen* (Leuven 1934), 9 & 23.

De centrale doelstelling van de privileges van 30 maart en 21 april 1477⁷⁴ was, volgens hem, het creëren van een veilige handelsruimte en het beperken van de handelsrisico's. "Zowel de inwoners als de vreemde handelaars die de stad aandeden hadden immers het recht om in 'de meeste coopstad van allen onsen landen' door het stadsbestuur eerlijk behandeld te worden. De tekst had de intentie om de burgers en kooplieden rechtszekerheid en degelijk bestuur te garanderen." Haemers stelt dan ook dat het in deze geest is dat de privileges van 1477 gezien dienen te worden.⁷⁵

De visie van Pirenne was bijzonder populair en werd vaak in combinatie aangehaald met de politiek onrustige situatie die het graafschap kenmerkte.⁷⁶ De oorzaak van het verval zouden dus de strikte beperkingen zijn geweest die Brugge aan de internationale handel oplegde. De belangrijkste hiervan was uiteraard de stapeldwang. De vreemde kooplieden haalden deze ook zelf aan als één van de redenen van hun onvrede over de Brugse haven. Zo klaagden de Italiaanse kooplieden dat "plusieurs a cause de ce [ésteple] ont fui ledit port".⁷⁷ Maar ook de verplichte aanwezigheid van een makelaar bij elke transactie die in de stad werd afgesloten, vormde een bron van onvrede.⁷⁸ Net als de verzandingstheorie vinden we ook deze gedachtegang terug in eigentijdse bronnen. Het hierboven aangehaalde verzoek van Brugge aan de Leden van Vlaanderen⁷⁹ om mee de benodigde werkzaamheden aan de zeearm te financieren stuitte op de weigering van de overige Leden. Deze motiveerden hun bezwaren door te stellen dat de internationale handelaars niet wegbleven omwille van het dichtslippen van het Zwin, maar doordat de instellingen van Brugge die handelingsvrijheid teveel beknotten. Hierbij schoven ze de stapeldwang en het

⁷⁴ Jelle Haemers wees erop dat in de uitgave van Gilliodts-Van Severen dit privilege foutief gedateerd is op 13 maart 1477. Louis Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Coutume de la ville de Bruges*, 2 vols., Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de la Belgique (F. Gobbaerts, 1874-1875), II, nr 100, 72-00.

⁷⁵ In deze context verwijst hij onder meer naar de artikels die een snelle rechtsgang moesten garanderen, de wisselaars en waarden dwongen betrouwbare borgen op te geven, stedelijke functionarissen (tol, weeghuis, etc.) geboden transparant en correct hun taak te verrichten en het verbod om naar het Proosse te vluchten wanneer men insolvent was. Haemers, "'Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene." Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)." 236-39. Zie ook : 110.

⁷⁶ Ook Étienne Sabbe beschouwde het liberale klimaat als een belangrijke factor in de opkomst van de Brabantse jaarmarkten Étienne Sabbe, *Anvers, métropole de l'occident (1492-1566)* (la Renaissance du livre, 1952), 9-10.

⁷⁷ Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, nr 1252, art. 2, 271.

⁷⁸ Schoonhoven, *Anvers, son fleuve et son port. Coup d'oeil sur les principales étapes de son histoire économique et maritime*: 100. Zie ook : Deel I, 1.1. Makelaars: zegen of last?

⁷⁹ Zie: p. 32.

makelaarsmonopolie naar voor als de grootste belemmeringen van de handel.⁸⁰ Nochtans gold Brugge tijdens de middeleeuwen net als een bijzonder liberale handelsmarkt. Vooral dat vreemde kooplieden rechtstreeks handel met elkaar mochten drijven was eerder uitzonderlijk in deze tijd. De enige beperking die hieraan werd opgelegd, om de belangen van de lokale gemeenschap te vrijwaren, was de verplichte aanwezigheid van een makelaar.⁸¹ Bijgevolg beschouwde John Munro de neergang van Brugge als het einde van een tijdperk, een evolutie van een middeleeuwse economie naar een moderne. Brugge was “*a last flowering of an earlier European-wide commercial revolution*”, een tijd waarin de Italianen, Hanze-steden en Vlaanderen zelf dominant waren. Die redenering vinden we deels ook terug bij Jan Van Houtte. Hij beschouwde het verval van de Vlaamse lakennijverheid als de hoofdoorzaak voor de teloorgang van de Brugse markt.⁸² Lakens uit de Zuidelijke Nederlanden, en deze van Vlaanderen in het bijzonder, kenden doorheen de middeleeuwen een grote populariteit doorheen heel Europa. In de loop van de vijftiende eeuw kregen de lakens uit de Zuidelijke Nederlanden echter steeds meer concurrentie van andere productiecentra, waarbij voornamelijk het Engels laken een te duchten mededinger bleek.⁸³ Over de oorzaak voor de neergang van de traditionele Vlaamse textielnijverheid zijn de meningen verdeeld, gaande van het inschakelen van goedkopere arbeid,⁸⁴ over het gebruik van volmolens,⁸⁵ tot de taksen en monetaire politiek van de Engelse kroon.⁸⁶

⁸⁰ John H. Munro, "Bruges and the Abortive Staple in English Cloth: An Incident in the Shift of Commerce From Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century," *Revue belge de philologie et d'histoire* 44(1966): 1137-39.

⁸¹ Oscar Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton University Press, 2013), 206-07. Uit wat volgt zal echter blijken dat dit evenzeer in het belang van de kooplieden zelf was.

⁸² Jan A. Van Houtte, "Handel en verkeer," in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, ed. J.A. van Houtte, et al. (Utrecht: W. De Haan, 1952), 156.

⁸³ Munro, "Medieval woollens: the Western European woollen industries and their struggle for international markets, c. 1000-1300.;" Herman Van der Wee, "The Western European Woollen Industries 1500-1750," in *The Cambridge History of Western Textiles*, ed. David Jenkins (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Alfons K. L. Thijs, "Van werkwinkel tot fabriek: de textielnijverheid te Antwerpen van het einde der vijftiende tot het begin der negentiende eeuw" (R.U.G, 1978).

⁸⁴ Henri Pirenne, *Une crise industrielle au XVIe siècle: la draperie urbaine et la "nouvelle draperie" en Flandre* (Bruxelles: Hayez, 1905); Yoshio Fujii, "Draperie urbaine et draperie rurale dans les Pays-Bas méridionaux au bas moyen âge: une mise au point des recherches après H. Pirenne," *Journal of Medieval History* 16(1990).

⁸⁵ Zie: p. 79.

⁸⁶ Munro, "Bruges and the Abortive Staple in English Cloth: An Incident in the Shift of Commerce From Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century.;" ———, "Anglo-Flemish competition in the International Cloth Trade, 1340-1520," *Publication du Centre Européen d'études bourguignonnes* 35(1995).

Ongeacht wat aan de basis lag van het Engelse succes,⁸⁷ was het duidelijk dat de lakennijverheid van de Zuidelijke Nederlanden in de loop van de vijftiende eeuw steeds meer in verval raakte.⁸⁸ Het gevolg hiervan was, volgens Jan Van Houtte, dat de internationale kooplieden hun retourvracht verloren, waardoor de stad voor hen haar aantrekkingskracht verloor. Hij hechtte hier zoveel belang aan dat hij zelfs stelde dat Brugge geen wereldmarkt⁸⁹ zou zijn geweest maar louter een nationale markt.⁹⁰ Hiermee bedoelde hij dat de vreemde kooplieden nagenoeg geen rechtstreekse handel met elkaar dreven maar enkel met hun lokale en regionale tegenhangers.⁹¹ Alhoewel deze visie van Van Houtte ten eerste gecontesteerd is,⁹² is het ontegensprekelijk dat het tanende succes van de lakennijverheid een factor van betekenis vormt om de evolutie te Brugge te verklaren.⁹³

De laatste decennia is men echter in toenemende mate afgestapt van deze meer traditionele verklaringen. Tegenwoordig wordt het debat aangaande de verschuivende handelsassen in premodern Europa steeds vaker benaderd vanuit een institutioneel perspectief. De reden waarom achtereenvolgens Brugge, Antwerpen en Amsterdam de Noord-Europese handel domineerden, wordt gezocht in hun capaciteit om de economie

⁸⁷ De opkomst van het Engels laken viel samen met een afname van de wolexport. De Engelse wol werd nu in toenemende mate in eigen land verwerkt. Daarenboven zakte de productie ook door de agrarische ontwikkelingen in Engeland. Eleanora M. Carus-Wilson and Olive Coleman, *England's Export Trade 1275-1547* (London: Oxford University Press, 1963), in het bijzonder: 138-39; H. L. Gray, "English Foreign Trade from 1446 to 1482," in *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, ed. Eileen Power and M. Postan (London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1951), 11-21.

⁸⁸ Peter Stabel, "'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe" een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen," *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 51, no. 1 (1997).

⁸⁹ Voor deze visie van Brugge als wereldmarkt: Rudolf Häpke, *Brüggens Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte (Berlin: Curtius, 1908).

⁹⁰ Van Houtte, "Bruges et Anvers, marchés "nationaux" ou "internationaux" du XIVe au XVIe siècle."; Van Houtte, "Le problème du déclin de Bruges et de l'essor d'Anvers dans l'historiographie belge (XVIe-XIXe siècles)."; ———, *Economische en Sociale Geschiedenis van de Lage Landen* (Zeist: W. De Haan N.V., 1964), 105-06; ———, *Brugge vroeger en nu*: 42.

⁹¹ De enige uitzondering hierop aldus Van Houtte was Engeland. Dit werd echter weer tegengesproken door Marie-Rose Thielemans die meende dat Engelsen nooit of zelden Italiaanse of hanzeatische producten uitvoerden. Marie-Rose Thielemans, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre 1435-1467*, vol. XXX, Travaux de la Faculté de philosophie et lettres (Bruxelles: Presses Universitaires, 1966), 250-65.

⁹² Zie ook: noot: 34 p. 47.

⁹³ Munro, "Bruges and the Abortive Staple in English Cloth: An Incident in the Shift of Commerce From Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century," 1143-44.

efficiënter te organiseren, kennis te accumuleren en transactiekosten te reduceren. Het is een verhaal gebaseerd op innovatie als drijvende factor.⁹⁴

Ameydes boekhouding geeft ons de kans om terug te koppelen naar dit debat. Het belang van moderniteit kan immers enkel geloofwaardig worden geponeerd wanneer niet alleen winnaars maar ook verliezers onder de loep worden genomen. Dit is tot op heden nauwelijks gebeurd. Met een focus op adaptatie, strategie en moderniteit in het “verliezende” Brugge omstreeks 1500, de cruciale omslagperiode waarin de Antwerpse markt doorgroeit en het in het onderzoek gewoonlijk als ‘traditioneel’ omschreven Brugge uit de markt wordt geprijsd, hopen we hier een nieuwe dimensie toe te kunnen voegen aan het debat over handelsassen en de introductie en verspreiding van innovatie.

Op basis van de casus van Wouter Ameyde kunnen we dit op twee manieren doen. In de eerste plaats is er de invalshoek van de makelaars. Deze voor de Brugge markt zo kenmerkende instelling, wordt in de literatuur vaak benadrukt als één van de voornaamste hinderende factoren voor de internationale handel. In zijn recente boek besteedde Oscar Gelderblom veel aandacht aan deze groep tussenpersonen. Hij meende dat ze aanvankelijk op een efficiënte manier de noden van de internationale handel lenigden en er goed in slaagden de transactiekosten voor hun klanten te drukken. Maar vanaf het midden van de vijftiende eeuw werden ze echter door de ontwikkelingen in de organisatie van de handel achterhaald en verloren ze, volgens Gelderblom, uiteindelijk grotendeels hun nut.⁹⁵ Ameydes boeken bieden nu echter een unieke kans om na te gaan welke invloed makelaars nu precies uitoefenden op de transactiekosten, en dit in een periode waarin hun “nut” als eerder twijfelachtig is omschreven. Welke diensten boden ze aan hun klanten aan en wogen de baten op tegen de kosten? Alhoewel we ons hier reeds een beeld van kunnenn vormen op basis van normatieve en juridische bronnen, biedt deze bron de mogelijkheid dit ook in praktijk na te gaan.

⁹⁴ Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*; Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*; Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-ca. 1630*, 27; Patrick O'Brien, Derek Keene, and Marjolijn 't Hart, *Urban achievement in early modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), part 1 & 2; Oscar Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum Uitgeverij Verloren, 2000); ———, "The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650."; ———, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*; Sheilagh C. Ogilvie, *Institutions and European trade: merchant guilds, 1000-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

⁹⁵ Voornamelijk het feit dat de belangrijke vreemde kooplieden zich in toenemende mate permanent in de Reiestad vestigden speelde hier een doorslaggevende rol in.

Maar Ameydes boeken stellen ons in staat om ook op een tweede manier terug te koppelen naar het hierboven besproken debat. Het betrof hier namelijk de eerste boekhouding volgens de principes van het dubbel boekhouden in de Nederlanden. Deze techniek wordt vaak naar voor geschoven als één van de emanaties van de zo geroemde innovatie en moderniteit. Vaak werd hierbij (al dan niet bewust) uitgegaan van de Sombartiaanse visie. Herman Van der Wee kende het dubbel boekhouden een cruciale factor toe in de opkomst van Antwerpen als wereldmarkt.⁹⁶ Hans Van Werveke stelde dan weer: “*De omvang dien het zakenleven in de XVIe eeuw aangenomen heeft kan alleen verklaard worden door de algemene verspreiding van de dubbele boekhouding.*”⁹⁷ Octaaf Mus stelde dan weer dat de bloei van de Meense lakennijverheid aan het einde van de vijftiende eeuw enkel mogelijk was door het gebruik van deze techniek in Ameydes boeken.⁹⁸ In deze zin is het dus opvallend dat we het dubbel boekhouden in het ‘traditionele’ Brugge aantreffen, meer dan een halve eeuw voor deze techniek in Antwerpen gedocumenteerd is. Maar het belangrijkste punt dat we hier willen aankaarten, is dat deze methode in praktijk helemaal niet een dergelijk belang toegedicht mag worden. Het vormde geen automatische garantie op rationelere besluitvormingsprocedures en succes. Uit de boeken van Ameyde zal blijken dat de methode wel degelijk enkele belangrijke voordelen kon opleveren, maar de mate waarin dit gebeurde was volledig afhankelijk van de boekhouder in kwestie. Na aanvankelijk zijn techniek sterk uit te bouwen en te perfectioneren, besloot Ameyde immers even plots het merendeel van de complexere procedures terzijde te schuiven.

Tegenwoordig zijn historici zich reeds meer bewust van het debat dat gaande is binnen de *accounting history* en zijn ze veel voorzichtiger wanneer ze de rol van het dubbel boekhouden beschouwen.⁹⁹ Maar zelfs in dit geval laat men doorgaans de vraag aangaande de functie die deze techniek vervulde in het midden. Enerzijds nuanceren ze de voordelen die het dubbel boekhouden opleverde, anderzijds gaan ze niet echt in op de vraag waarom deze veel complexere en arbeidsintensievere methode dan wel geadopteerd werd. Deze bron kan een nieuw licht werpen op deze vraag.

⁹⁶ Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*; ———, *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)* (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1972), 229.

⁹⁷ Hans Van Werveke, *Geschiedenis van Vlaanderen. Het economische en sociale leven.*, vol. 5 (1939), 309.

⁹⁸ Octaaf Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," in *Album Albert Schouteet* (Brugge: 1973), 130.

⁹⁹ Zie bijvoorbeeld: Bas Van Bavel, "Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries 500-1600," *OUP Catalogue* (2010): 200; Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*: 94-100.

Deel I: De positie van de makelaar op de Brugse markt

1. Inleiding

1.1. Makelaars: zegen of last?

Binnen het veld van de geschiedenis is de studie van de internationale handel steeds een populair onderwerp geweest. Veel aandacht ging hierbij uit naar de instellingen en organisatievormen die de langeafstandshandel mogelijk maakten. Eén van deze instituties was deze van de makelaars. Zij werden beschouwd als degenen die vraag en aanbod op elkaar afstemden en het mogelijk maakten dat *markets cleared*. Gezien de Zuidelijke Nederlanden een sleutelrol vervulden als draaischijf van de internationale handel is het weinig verbazingwekkend dat ook in deze contreien reeds de nodige aandacht aan dit onderwerp werd besteed. De best bestudeerde casus is zonder twijfel deze van Brugge,¹ maar daarnaast werden onder meer ook de makelaars van Ieper,² Antwerpen,³ Brussel,⁴ Dordrecht⁵ en recenter nog Kortrijk⁶ (uitvoerig) behandeld. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw kon dit thema op de nodige belangstelling rekenen.⁷ De visie op welke invloed de makelaars uitoefenden op de

¹ Louis Gilliodts-Van Severen, "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623," *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*. VII(1875); ———, "Les anciens règlements de la corporation des courtiers de Bruges," *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*. XII(1881); R. Ehrenberg, "Makler, hosteliers und Börse in Brügge vom 13. bis zum 16.," *Jahrhundert Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht* 30(1885); Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw."

² P De Pelsmaeker, *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles* (1905).

³ Emile Dilis, *Les Courtiers anversois sous l'ancien régime* (Antwerpen: Imprimerie J. Van Hille-De Backer, 1910).

⁴ Guillaume Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (H. Lamertin, 1904), 344-52.

⁵ Taeke S. Jansma, "Waarden en makelaars te Dordrecht in de zestiende eeuw," *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* IV(1949).

⁶ Octaaf Mus, "De verhouding van de waard tot de drapier in de Kortrijkse draperie op het einde van de 15e eeuw," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge* 98(1961).

⁷ Ook het artikel van Jan Van Houtte van 1950 vormt eigenlijk de publicatie van de resultaten van zijn doctoraatsonderzoek afgerond in 1936. Jan A. Van Houtte, "Hôteliers et courtiers à Bruges des origines au milieu du XVIe siècle. Contribution à l'histoire de la législation et de méthodes commerciales au Moyen Âge," *Geschiedenis* (Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 1936). Ondanks verwoede pogingen bleek het onmogelijk om hier de hand op te leggen. De publicatie van Andries Van den Abeele en Michaël Catry vormt dan weer een bundeling van de gekende literatuur met toevoeging van nog niet eerder uitgegeven bronnenmateriaal. Andries Van den Abeele and Michaël Catry, *Makelaars en handelaars van middeleeuwse nering der makelaars naar moderne kamer van koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge, met de lijst van de leden (1281-1795) en van de besturen (1340-1791)*. (Brugge: Kamer voor Handel en Nijverheid van Brugge en het Noorden van West-Vlaanderen, 1992).

middeleeuwse handel was echter verdeeld. Dit was te wijten aan de karakteristieken van deze handel, die gekenmerkt werd door talloze restricties. De stapeldwang was hiervan zonder twijfel de meest in het oog springende, maar ook met betrekking tot de makelaardij waren er dergelijke voorzieningen. In vele steden hadden makelaars een monopolie waardoor de aanwezigheid van één van hen bij elke transactie verplicht was.⁸

Wanneer we naar de Brugse casus kijken, vinden we deze bepaling reeds terug als het eerste artikel van het eerste privilege dat aan het ambacht werd toegekend door Gwijde van Dampierre in 1293.⁹ Paradoxaal genoeg was deze bepaling een gevolg van het voor deze periode uiterst liberale handelsklimaat dat de stad kenmerkte.¹⁰ De vreemde koopliedenaties verkregen binnen de Reiestad verregaande rechten waarvan één van de voornaamste was dat dat ze rechtstreeks handel met elkaar mochten drijven.¹¹ Om echter toch enige mate van controle op de handel te kunnen houden (en toe te zien op de lokale belangen) stond de verplichting makelaars in te schakelen hiertegenover.¹² Te Brugge bleef het makelaarsmonopolie van kracht tot de opheffing van het ambacht in de achttiende eeuw.¹³ Henri Pirenne stelde dat de vele regels en verplichtingen waaraan de internationale handelaars onderhevig waren te Brugge “*restreignaient au profit des bourgeois la liberté commerciale de l'étranger*”.¹⁴ We dienen Pirenne's visie te beschouwen binnen de context van zijn verklaring voor de teloorgang van Brugge.¹⁵ Wat betreft de makelaars stelde Pirenne dat ze in de eerste stadia van de ontwikkeling van de handel weliswaar hun nut bewezen, maar dat ze

⁸ Bovendien hadden doorgaans enkel gezworen makelaars het recht in deze hoedanigheid op te treden. Er zijn echter enkele uitzonderingen op deze regel. Zo was te Sint-Omaars de makelaardij op meerdere momenten vrij en dit was ook het geval te Antwerpen. Georges Espinas, *La draperie dans la Flandre française au moyen-âge*, vol. 2 (A. Picard, 1923), I, 306 & 14; Dilis, *Les Courtiers anversois sous l'ancien régime*: 14-15.

⁹ “*Premierement que nul etrainger no bourgeois de ma ditte ville ne puent achater no vendre aucune marchandise [...] sans avoir avecques eulx ung franc couretier*” SAB, reeks 299, Makelaars, Cartularium A (1293-1683), f° 1r.-v.

¹⁰ Vergelijk bijvoorbeeld met de verregaande rechten die waarden op de goederen van hun gasten konden laten gelden in enkele Franse en Spaanse regio's: Francis Garrison, "Les hôtes et l'hébergement des étrangers au moyen âge, quelques solutions de droit comparé," in *Études d'histoire du droit privé offertes à Pierre PETOT* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1959), 202-06.

¹¹ Voor de verwerving van deze rechten zie: 21 e.v.

¹² Gelderblom, "The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650," 206-07.

¹³ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 19.

¹⁴ De vreemde kooplieden die handel dreven te Brugge haalden vaak deze reden aan wanneer ze de verplichting makelaars te gebruiken aankloegen. Pirenne, *Histoire de Belgique. Des origines à nos jours.*: 135.

¹⁵ zie: p. 34.

daarna al gauw evolueerden tot een verplichting die de vrijheid inperkte en de vreemde kooplieden benadeelde ten voordele van de lokale handelsgemeenschap.¹⁶

Alhoewel het favoriseren van de eigen burgers ten nadele van de buitenlanders zeker een veelvoorkomende praktijk was in de middeleeuwse handel, is het maar de vraag of we dit ook zo uitgesproken kunnen stellen voor de Brugse casus. In vele steden was in de reglementen van het makelaarsambacht expliciet opgenomen dat ze in de eerste plaats dienden tegemoet te komen aan de belangen van de lokale handelsgemeenschap en pas in tweede instantie aan deze van de vreemde kooplieden. Daarenboven was het makelaars vaak verboden de handel tussen vreemdelingen onderling te faciliteren of moesten ze deze zelfs actief verhinderen.¹⁷ Jan Van Houtte stelde in zijn algemene studie van het makelaarschap dat deze van een natuurlijk fenomeen, voortgekomen uit de noden van de handel, verwerd tot een politiek-economisch instrument om te verzekeren dat de lokale handelsgemeenschap de bovenhand zou houden. Dit kon gaan van het toezien of de (vooral voor buitenlanders nadelige) taksen werden betaald, tot de verplichting de lokale handelaars als eerste op de hoogte te brengen van nieuwe opportuniteiten op de markt. Door aan deze laatste groep een voorkeursbehandeling te garanderen, kon deze op gelijke voet concurreren met de vreemde kooplieden.¹⁸ Hiertegenover staat de strekking dat makelaars in eerste plaats een belangrijke dienst aan de handelaars verstrekten,¹⁹ zij het dat er enkele aspecten aan hun functie waren verbonden om de internationale handel te controleren.

Ook onder de historici die zich focusten op de instelling van de makelaars en deze meer in detail bestudeerden, is de eensgezindheid ver te zoeken. Ondanks de evolutie die hij hierboven beschreef, had Jan Van Houtte toch nog steeds een vrij positief beeld van de rol die makelaars te Brugge vervulden. Makelaardij in de Reiestad was heel wat vrijer dan in vele andere West-Europese steden, waar de functie vaak tot een openbaar ambt werd omgevormd met het doel de handel van de eigen burgers te

¹⁶ Henri Pirenne, *Economic and social History of Medieval Europe*, 3th ed. (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1947), 177-78.

In deze context wordt ook vaak verwezen naar de vereiste dat makelaars poorters van de stad dienden te zijn. Dit was karakteristiek voor de middeleeuwse makelaardij en hier werd doorgaans groot belang aan gehecht, soms was het zelfs de enige vereiste waar ze aan moesten voldoen. Van Houtte, "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale," 122.

¹⁷ Voorbeelden hiervan: ———, "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale," 127-28 (noot 4).

¹⁸ Ibid., 139-41.

¹⁹ Ook voor deze visie zijn voorbeelden te vinden, zo omschreef Pegolotti ze als: "*genti che si tramettono di fare mercati di mercatantie o d'altre cose che si comperano o vero vendono da uno mercatante ad un altro, e similimente di cambiare e d'ogni altra mercatantia che l'uomo volesse vendere overo comparare*". Francesco Balducci Pegolotti and Allan Evans, *La Pratica Della Mercatura*. (Edited by Allan Evans) (Cambridge: Medieval Academy of America, 1936), 18. Hieronder zal uitgebreid ingegaan worden op deze functies van de makelaars.

bevoordelen. Wat betreft Brugge is er voor de veertiende en vijftiende eeuw daarentegen nagenoeg geen bewijs voor handen dat makelaars een dergelijke rol vervulden.²⁰ “*Leur activité s'y rapprochait davantage de ce qu'elle est de nos jours, d'une médiation impartiale et désintéressée entre les parties contractantes*”.²¹ Emile Dilis kwam tot eenzelfde conclusie met betrekking tot Antwerpen, zij het dat deze stad werd gekenmerkt door een compleet andere context. De Antwerpse makelaars verkeerden immers in een veel zwakkere positie dan hun Brugse tegenhangers. Ze waren niet verenigd in een ambacht, en het gebruik van hun diensten was facultatief.²² Octaaf Mus kwam dan weer tot de conclusie dat de reglementering in verband met de makelaars te Kortrijk zeer eenzijdig was en louter gericht was op de bescherming van de belangen van de (lokale) drapier.²³ In het drapierscentrum Kortrijk speelden dus duidelijk andere belangen. Prosper Boissonade zag eenzelfde patroon te Dowai: “*La ville se retranche derrière ses privilèges contre le forain qu'elle soupçonne toujours d'en vouloir à la richesse des siens. L'étranger est regardé comme un parasite et un intrus qui cherche à détourner à son profit le travail et le trafic de la communauté urbaine.*”²⁴ Taeke Jansma, in zijn studie naar Dordrechtse makelaars, vormde één van de meest uitgesproken stemmen van deze negatieve visie. Hij stelde dat het ambt te Dordrecht tot een blote vorm van belasting was verworden terwijl hier nauwelijks of geen diensten ten voordele van de kooplieden tegenover stonden.²⁵ Maar andermaal geldt dat Dordrecht door een compleet andere situatie werd gekenmerkt. Een belangrijk

²⁰ Dit was ook voor Ieper het geval. De Pelsmaeker, *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles*: 444.

²¹ Jan Van Houtte, "La Genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du Moyen-Âge," *Revue belge de philologie et d'histoire* (1940): 98.

²² Dilis, *Les Courtiers anversoises sous l'ancien régime*.

²³ Mus, "De verhouding van de waard tot de drapier in de Kortrijkse draperie op het einde van de 15e eeuw," 158.

²⁴ Prosper Boissonade, "La vie urbaine à Douai au Moyen Âge. (deuxième et dernier article) [G. Espinas. La vie urbaine à Douai au Moyen Age]," *Journal des Savants* 14, no. 4 (1916): 165-66. Georges Espinas benadrukte dat in de stad het wantrouwen ten opzichte van de vreemdelingen geïnstitutionaliseerd was en de regelgeving er zoveel mogelijk op gericht was de belangen van de lokale gemeenschap te vrijwaren. Alhoewel hij de makelaars slechts summier behandelde, associeerde ze hoofdzakelijk met het innen van belastingen. Georges Espinas, *Les finances de la commune de Douai des origines au XVe siècle* (Paris: A. Picard et fils, 1902), 221; ———, *La vie urbaine de Douai au moyen âge*, 4 vols. (Paris: A. Picard, 1913), 437-28 & 42-44.

Voor Brugge wordt in dit opzicht soms verwezen naar het bevel van het stadsbestuur in 1382 en 1482-1485 dat waarden elke dag aan stad moesten meedelen welke vreemde kooplieden bij hen verbleven. Aan de basis hiervan lag echter geen institutioneel wantrouwen ten opzichte van de vreemdeling, zoals soms gesuggereerd wordt, als wel de politiek-militaire situatie waarin de stad zich bevond. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: IV, 12ss.

²⁵ Het makelaarschap zelf beschouwde hij louter als het parasiteren op de handel. Enkel in hun functie van factor dichtte hij hen een positieve(re) rol met betrekking tot het faciliteren van de handel toe. Jansma, "Waarden en makelaars te Dordrecht in de zestiende eeuw," 225.

onderscheid was bijvoorbeeld dat de makelaardij in deze stad verpacht werd,²⁶ wat de neutraliteit ervan en de dienstverlening door deze groep inderdaad danig kon beïnvloeden door de noodzaak voor de pachter zijn investering winstgevend te maken.²⁷

Uit het bovenstaande overzicht blijkt duidelijk dat de beeldvorming aangaande de rol van de makelaars sterk kon verschillen van stad tot stad. Maar dit kan niet alle verschillen verklaren. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat Jansma meende te kunnen besluiten op basis van het werk van Ehrenberg²⁸ en Van Houtte²⁹ dat ook te Brugge makelaardij gewoon een middel was om belastingen te heffen op de internationale kooplieden.³⁰ Alhoewel Van Houtte toegaf dat dit zeker een rol speelde, minimaliseerde hij het belang hiervan: “*et si, comme ailleurs, leur intervention n'était pas facultative mais obligatoire, elle n'avait d'autre objet que d'obliger les marchands à payer une de ces innombrables redevances autrefois inséparables du cours des transactions et qui ne semblaient guère gêner outre mesure celles-ci*” en hij ging verder met te benadrukken dat er sprake was van een liberaal handelsklimaat: “*La politique brugeoise en cette matière était complétée par une fiscalité qui peut être qualifiée de bénigne. Les droits perçus au tonlieu n'étaient que modiques, et au cours du XIVE siècle les accises communales furent de plus en plus diminuées ou même complètement remises au profit de la plupart des nations étrangères.*”³¹ Naarmate zijn beeld van de Brugse markt echter veranderde, zou ook Van Houtte de makelaars enigszins negatiever gaan beschouwen. Terwijl hij Brugge aanvankelijk nog als een internationale markt bekeek,³² meende hij later dat de stad louter een ‘nationale markt’ was.³³ Alhoewel deze notie onmiddellijk gecontesteerd werd,³⁴ bleef Van Houtte hier aan vasthouden.³⁵

²⁶ Ibid., 222.

²⁷ cfr. infra.

²⁸ Ehrenberg, "Makler, hosteliers und Börse in Brügge vom 13. bis zum 16."

²⁹ Het betreft hier Van Houtte's doctoraat dat jammer genoeg niet meer te vinden is, maar dankzij diens artikel van 1950 hebben we een goed beeld van welk punt hij hierin maakte. Zie: noot 7, p. 43.

³⁰ In Amsterdam werd eveneens benadrukt dat waarden hun gasten op de hoogte moesten brengen van enkele belangrijke belastingen en plichten waaraan ze moesten voldoen. Dit om te voorkomen dat ze zich konden beroepen op onwetendheid om deze te ontduiken. B. H. D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis.*, vol. 53, Van Gorcum's Historische Bibliotheek (Assen: Van Gorcum & Comp n.v., 1957), 121-22.

³¹ Van Houtte, "La Genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du Moyen-Âge," 99.

³² Jan A. Van Houtte, *Du troc au commerce mondial, histoire économique générale.* (Bruxelles: Charles Dessart, 1945), 97.

³³ Zie noot: 90, p. 37.

³⁴ Vooral de repliek van Wilfrid Brulez dient hier aangehaald te worden. Brulez, "Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?"; ———, "Bruges and Antwerp in the 15th and 16th Centuries: an Antithesis?."

Deze nieuwe denkplaatje had ook gevolgen voor zijn invulling van de rol van de makelaars. Terwijl Van Houtte in 1954 nog aanvocht dat de vaak aangehaalde bezwaren over het monopolie van de makelaars een rol speelde in de vervanging van de Reiestad door Antwerpen,³⁶ beschouwde hij een decennium later de stapeldwang en dit monopolie (zij het in mindere mate) als de interne redenen voor het verval van de stad.³⁷

1.2. Makelaars vs. transactiekosten

Hoewel het controle-aspect ontegensprekelijk verbonden was met de positie van de makelaars in de middeleeuwse handel,³⁸ willen we hier voornamelijk focussen op de zogenaamde positieve aspecten van het ambt. Met andere woorden, op welke wijze faciliteerde deze groep de handel. Eens de functies die ze voor hun klanten vervulden bepaald zijn, is een volgende vraag die zich aandient hoe de baten die met het inschakelen van een makelaar gepaard gingen, zich verhielden ten opzichte van de kosten die hieraan verbonden waren. Deze discussie valt dus grotendeels te herleiden tot de vraag welke invloed ze uitoefenden op de transactiekosten. Grofweg samengevat zijn dit de kosten die verbonden zijn aan de handel. Frederic Lane was één van de eersten die wees op het belang om dit type kosten, die hij de naam *protection costs* meegaf, afzonderlijk te beschouwen van de productiekosten.³⁹ De theoretische basis voor de transactiekosten werd grotendeels door Oliver Williamson gelegd.⁴⁰ Deze laatste baseerde zich hierbij echter op moderne economieën en Douglass North wees

³⁵ Jan A. Van Houtte, "De opkomst van een grote middeleeuwse markt: Brugge," *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 47, no. 1 (1985).

³⁶ ———, "Het ontstaan van de grote internationale markt van Antwerpen op het einde van de Middeleeuwen," 11-12.

³⁷ ———, *Economische en Sociale Geschiedenis van de Lage Landen*: 119-20; Van Houtte, "The Rise and Decline of the Market of Bruges," 39.

³⁸ Reeds in de negende eeuw hadden taveernes in Frankrijk de taak zekere tollens te innen. Hans Conrad Peyer and Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, vol. 3, Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien (München: R. Oldenbourg Verlag, 1983), 262.

³⁹ Lane's *protection costs* vormden een eerste aanzet tot de latere invulling die men zou geven aan transactiekosten. Zie in het bijzonder: Frederic C Lane, "National Wealth and Protection Costs," *War as a Social Institution: the Historian's Perspective* (1941); Frederic C. Lane, "Economic Consequences of Organized Violence," *The Journal of Economic History* 18, no. 4 (1958). Zijn belangrijkste artikels over dit thema werden verzameld in: ———, *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966), 373-428.

⁴⁰ Oliver E. Williamson, "Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations," *Journal of Law and Economics* 22, no. 2 (1979).

erop dat Williamson's model niet zomaar naar de geschiedenis kon worden overgezet.⁴¹ Binnen de transactiekosten worden traditioneel drie algemene types onderscheiden: de *search and information costs*, de *bargaining costs* en de (*policing and*) *enforcement costs*. North zelf hanteert een enge definitie voor transactiekosten en focust louter op de transactie zelf. John Munro wees er bijvoorbeeld op dat North enkele andere types kosten gelinkt met de handel (zoals distributie, marketing en vooral ook transport) over het hoofd zag.⁴² In dit onderzoek zal ik uitgaan van de enge definitie zoals voorgesteld door North, aangezien deze focus op de transactie samenvalt met het aspect van de handel waar de makelaars direct invloed op uitoefenden.

Door haar status als internationaal handelscentrum oefende Brugge reeds een positieve invloed uit op de transactiekosten, die immers onderhevig zijn aan de principes van *economies of scale*. De transactiekosten dalen naarmate het aantal kooplieden en de schaal van de markt toeneemt.⁴³ Hier staat tegenover dat wanneer de schaal van de markt toeneemt, dit kan leiden tot zogenaamde *impersonal trade*. Dit was ook het geval te Brugge waar de markt een dergelijke omvang aannam dat deze niet langer meer voor de handelaars helemaal te overzien was. Deze 'onpersoonlijke handel' kon op haar beurt weer een negatieve invloed uitoefenen op de transactiekosten, en dan voornamelijk op de *enforcement costs*. North besloot bijgevolg dat binnen een context van *impersonal exchange*: "*The most distinctive feature of the cost of transacting in the pre-modern world centered on the cost of enforcing contracts*".⁴⁴ Dit had, aldus hem, op haar beurt een belangrijke impact op de *search and information costs*. Informatie nam een centrale plaats in binnen een dergelijk systeem. Het werd immers van cruciaal belang voldoende informatie over de tegenpartij, de handelsgoederen, vraag en aanbod, etc. te verzamelen om te vermijden een nadelige deal te sluiten. De belangrijkste informatie was echter deze die men over de tegenpartij kon inwinnen. Dit was voor

⁴¹ Williamson beschouwde transacties als kostenefficiënte oplossingen voor de problemen van economische organisatie. Douglass C. North, "Transaction Costs in History," *Journal of European Economic History* 14(1985): 557-58.

⁴² In dit opzicht zat Munro op eenzelfde lijn als Frederic Lane reeds voor hem. Munro, "The 'New Institutional Economics' and the Changing Fortunes of Fairs in Medieval and Early Modern Europe," 2.

⁴³ Doordat men met veel vaste kosten geconfronteerd was daalden de transactiekosten eens het aantal transacties steeg. Voor de *enforcement costs* bijvoorbeeld wezen North en Thomas er op dat het instellen van een rechtsregime gepaard ging met (grote) vaste kosten. "*as the scale of transactions increases, the unit cost of using the market declines*" Douglass C. North and Robert P. Thomas, *The Rise of the Western World. A New Economic History* (London: Cambridge University Press, 1973), 94-95.

⁴⁴ North, "Transaction Costs in History," 560. "*in the absence of the enforcement mechanisms of a legal system and effective coercive power to enforce contracts, impersonal exchange will result in very high costs of transacting and be an effective barrier to sustained economic growth*" *ibid.*, 565.

North één van de belangrijkste kosten die kooplieden dienden te maken, aangezien dit het beste wapen was om de *enforcement costs* te drukken. Hij besloot dan ook dat, tenzij er veel geïnvesteerd werd in mechanismen die afdwingbaarheid van transacties garandeerden, dergelijke *impersonal exchange* resulteerde in hogere transactiekosten. Dit deed vervolgens weer de voordelen verbonden aan de *economies of scale* grotendeels teniet.⁴⁵

In theorie waren makelaars de aangewezen instelling om deze nadelen van de *impersonal exchange* op te vangen en zelfs te neutraliseren. In de middeleeuwse handel speelden ze namelijk niet enkel een rol in het beperken van de *search and information costs*, maar zo mogelijk nog belangrijker was hun rol in het drukken van de *enforcement costs*. De centrale vraag die zich hier dus stelt, is welke invloed de makelaars uitoefenden op de transactiekosten. Kon hun bemiddeling deze tot een minimum beperken, of vormde hun verplichte aanwezigheid bij elke transactie een nutteloze extra kost voor de koopman?

⁴⁵ “*The costs of contract enforcement that were reduced by such norms as honesty, integrity, etc., tend to grow in the face of impersonal exchange. It is not just that impersonal exchange raises the rate of return upon opportunism, cheating, shirking, etc., but also that the values associated with such exchange are altered. As a result, contracts must be much more precisely specified and many more resources must be devoted to enforcement mechanisms*” *ibid.*, 567.

In het oprichten van deze mechanismen, of het afbakenen van de *rules of the game*, kende hij de voornaamste rol toe aan de staat. Voor North's institutionele kijk op de economische geschiedenis, zie: ———, *Structure and Change in Economic History* (New York: W. W. Norton & Company Incorporated, 1981), 3-68, en voor de rol van de staat in het bijzonder: 20-32; ———, *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge university press, 1990).

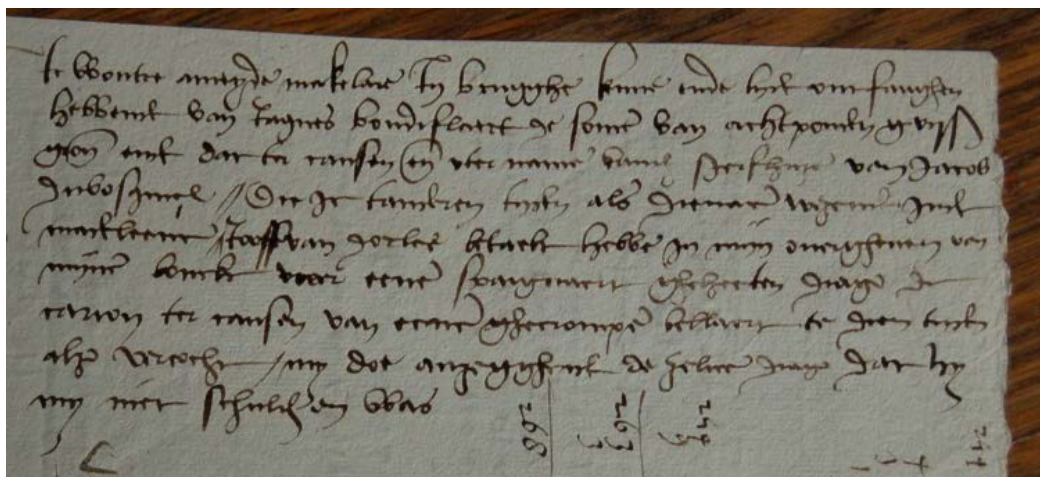
North's visie dienaangaande is vandaag de dag echter ten zeerste gecontesteerd. Zie ondermeer: Avner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade* (New York: Cambridge University Press, 2006); Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*; Ogilvie, *Institutions and European trade: merchant guilds, 1000-1800*.

2. De persoon Wouter Ameyde

2.1. Van bastaard tot gerespecteerd hostellier-makelaar

Alvorens dieper in te gaan op de rol van de makelaar, dienen we hier eerst een nadere blik te werpen op de persoon die schuilgaat achter de hoofdbron voor dit onderzoek, namelijk Wouter Ameyde zelf. Voornamelijk door het werk van Octaaf Mus is deze Wouter Ameyde reeds redelijk gedocumenteerd. Alhoewel de boekhouding zelf reeds meermaals werd vermeld in werken van het begin van de twintigste eeuw, was Mus de eerste om te identificeren aan wie deze boeken toebehoorden.

Over de achtergrond van Wouter Ameyde is echter slechts weinig geweten. Het ledenregister van het makelaarsambacht leert ons enkele eerste zaken over zijn afkomst. Het betrof een “*bastaert*” afkomstig van Oudenaarde.¹ Verdere informatie ontbreekt evenwel tot kort voor de tijdspanne bestreken in zijn boeken (1498-1506). Een losse notitie in grootboek A schijnt echter enig licht op de periode die hieraan vooraf ging.

1 Klerk bij Joos Van Dorlee²

¹ SAB, reeks 299, Makelaars, Ledenregister (1501-1756). Deze lijst staat online: Andries Van den Abeele, "Gilde der makelaars in Brugge: Alfabetisch register leden," http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/makelaars_leden.htm. (22/3/2011)

De claim van Bertrand Haquette dat Ameyde uit een belangrijk Kortrijks drapiersgeslacht stamde dat tot het laatste kwart van de veertiende eeuw terugging, valt moeilijk te verifiëren. De enige link is namelijk de familienaam. Bovendien staat in het makelaarsregister Oudenaarde als afkomst opgegeven. Anderzijds is het wel zo dat Ameyde over een zeer sterk netwerk in de regio beschikte. Bertrand Haquette, "Les précurseurs de la delocalisation. Entre commerce triangulaire et économie offshore: le rôle des financiers italiens dans les villages drapiers de la vallée de la Lys," *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 49, no. 1 (2009): 155.

² SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, losse notitie.

Deze handelde over de terugbetaling aan Ameyde van een bellaerd³ die hij in naam van de Spanjaard Diego de Carrion betaald had “*tanderen tijden als dienaar[er] wezende inde madeleene Joosse Van Dorlee*”. Later bleek evenwel dat de Carrion dit bedrag niet schuldig was, waardoor Ameyde enkele jaren na dato dit bedrag terug kreeg.

In de periode voor de aanvang van de boeken was Ameyde dus werkzaam in de herberg *Magdeleene* van Joos Van Dorlee. Deze laatste was een hostellier die ongetwijfeld veel aanzien genoot binnen het ambacht. Hij nam de herberg over van zijn vader, Jacob Van Dorlee, na diens dood in 1484. Deze Jacob was ten laatste in 1467 opgeklommen tot de positie van hostellier en vervulde twee termijnen als hoofdman in de eed van het ambacht.⁴ Joos op zijn beurt deed in 1489-1490 reeds dienst als vinder, en in 1495-1496 en 1499-1500 vervulde hij zelfs de rol van deken van het ambacht.⁵ Uit het weinige bronnenmateriaal dat voor deze persoon voor handen is, blijkt dat hij over een wijdvertakt netwerk beschikte.⁶ Minstens vanaf 1496 werkte Ameyde als klerk bij Van Dorlee. Vanaf dit jaar vinden we hem meermaals in deze hoedanigheid terug in het fonds *Acten ende Contracten* van het Rijksarchief te Kortrijk.⁷ Het was waarschijnlijk in deze periode dat Ameyde het vak van makelaar aanleerde.⁸ De ervaring en netwerken die hij in deze periode uitbouwde, zouden ook de basis voor zijn latere commerciële activiteiten vormen.

³ Dit was een type Kortrijks laken.

⁴ Andries Van den Abeele, "Lijst van de eden van de nering der makelaars en van de kamer van koophandel.," http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/makelaars_eed.htm. (22/3/2011) Jacques Gaillard, *Inscriptions funéraires & monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques: arrondissements de Bruges*. (Bruges1861), I, 511.

⁵ Van den Abeele, "Lijst van de eden van de nering der makelaars en van de kamer van koophandel." (22/3/2011)

Voor de organisatie van het ambacht en het bestuur hiervan: Hilde Marechal, "Het makelaarsgild te Brugge van 1600 tot 1665" (K. U. L., 1969).(ongepubliceerde licentiaatsverhandeling)

⁶ Uit het archiefmateriaal te Kortrijk lijkt het erop dat Van Dorlee binnen dezelfde kringen (zowel wat betreft de drapiers als de internationale klanten) opereerde als deze die we in Ameydes boeken aantreffen. Daarenboven beschikte hij bijvoorbeeld ook over een factor in Lissabon. Mus, "De verhouding van de waard tot de drapier in de Kortrijkse draperie op het einde van de 15e eeuw," 158 en 91; ———, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 127-28; ———, "De brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw," 88-90.

⁷ Voor referenties: ———, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 128, n. 60.

⁸ Klerken genoten veel vrijheid en een grote zelfstandigheid. Elke hostellier kon bovendien één van zijn klerken 'bevrijden' waardoor deze de facto alle taken van een makelaar mocht uitvoeren zonder lid te zijn van het ambacht. Zie ook: noot 16, p. 87.

Het is onduidelijk wanneer Ameyde precies uit dienst trad bij Van Dorlee. Alleszins staat vast dat dit niet zonder strubbelingen verliep. Op 18 januari 1504 werd er een minnelijke schikking overeengekomen tussen Ameyde en de weduwe van Joos Van Dorlee.⁹ Vervolgens verdwijnt Ameyde even uit beeld tot de aanvang van zijn boekhouding eind juli 1498. Op dit moment is hij niet langer klerk bij Van Dorlee, maar is hij werkzaam in de herberg van Pauwels De Zweemere. Deze samenwerking zou twee jaar duren van augustus 1498 tot juli 1500. Over Pauwels De Zweemere is slechts weinig informatie terug te vinden. Geëmigreerd vanuit Gent in 1485 wist hij uiteindelijk een hostellier van enig aanzien te worden te Brugge.¹⁰ Zo was hij driemaal vinder van het ambacht, namelijk in 1504-1505, 1509-1510 en 1513-1514.¹¹

Bij De Zweemere was Ameyde niet langer louter een klerk maar was hij, gebruikmakend van het netwerk en de ervaring die hij tijdens zijn dienst bij van Joos Van Dorlee had opgebouwd, opgeklommen tot de positie van volwaardige makelaar.¹² Uit Ameydes boeken blijkt immers duidelijk een specialisatie in de Meense en Kortrijkse drapierscentra, een regio waar ook Van Dorlee belangrijke belangen had.¹³

Ameyde had bij de aanvang van zijn boeken duidelijk nog niet het benodigde kapitaal om een eigen herberg op te starten. Indien ze geen eigen herberg hadden, verplichtte de Brugse regelgeving makelaars zich te verbinden aan een hostellier. Doorgaans dienden ze hun diensten toe te zeggen aan de waard voor een periode van minstens een jaar, en in ruil voor de toestemming binnen de herberg te mogen opereren, moesten ze een deel van de makelaarsvergoedingen die ze opstrekten aan de waard afstaan.¹⁴ De verdeelsleutel hiervoor kon verschillen en uit Ameydes boeken blijkt dat De Zweemere recht had op een aandeel van twee derden van de totale makelaarslonen

⁹ Octaaf Mus wees er reeds op dat dergelijke geschillen regelmatig lijken te zijn voorgekomen in het middeleeuwse Brugge en het vaak een minnelijke schikking was die soelaas bood. Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 128. Voor een transcriptie van de schikking: Zie bijlage: Bijlage: minnelijke schikking met de weduwe van Joos van Dorlee, p. 393.

¹⁰ "Zwemmere (De) Pauwels, filius Diricx...van Ghent...1485, febr 12...omme te zinne vry poorter... 32v." R. A. Parmentier, *Indices op de Brugsche Poorterboeken*, 2 vols., vol. 15 (Brugge: Desclée de Brouwer en Cie, 1938), II, 840-41.

¹¹ Van den Abeele, "Lijst van de eden van de nering der makelaars en van de kamer van koophandel."

¹² Het was niet vereist een leertijd te doorlopen om makelaar te worden. Marechal, "Het makelaarsgild te Brugge van 1600 tot 1665," 56. Ook in Antwerpen was er geen leertijd of meesterproef vereist. Dilis, *Les Courtiers anversoïes sous l'ancien régime*: 17.

¹³ cfr. supra.

¹⁴ Dit was evenwel niet de enige reden. Volgens de Brugse regelgeving was elke waard aansprakelijk voor alle personen die werkzaam waren binnen zijn herberg. Bijgevolg bracht elk van deze ondergeschikten een zeker risico voor de waard met zich mee. Zie: Deel I, 5.1. De garantie door de waarden.

van Ameyde.¹⁵ Deze samenwerking met Pauwels De Zweemere duurde dus twee jaar en vormde een periode waarin Ameyde zijn vaardigheden en netwerk verder wist uit te bouwen. Ameydes boekhoudingstechniek is hier misschien nog het duidelijkste voorbeeld van.¹⁶

Halfweg 1500, na het aflopen van zijn dienstverband bij De Zweemere,¹⁷ wist Ameyde zijn eigen herberg te verwerven waardoor hij nu een volwaardig hostellier werd. Op 18 juli 1500 betaalde hij een eerste maal 5 lb. gr. VI. huur aan de weduwe van Jan Aercke.¹⁸ Dit ging ook gepaard met de aankoop van een aanzienlijke hoeveelheid huisraad om zijn herberg in te richten.¹⁹ Het was waarschijnlijk ook omstreeks deze periode dat Ameyde werd opgenomen in het ledenregister van het ambacht.²⁰ Vanaf 1503 wist Ameyde de hand te leggen op de gerenommeerde herberg 'de Halle van Valenchiennes', gelegen in de Groote Cuperstrate.²¹ Deze evolutie viel samen met een sterke bloei van Ameydes commerciële activiteiten.

2.2. De zaak van Ameyde

Als makelaar vormde Ameyde de link tussen de wereld van de internationale kooplieden te Brugge enerzijds, en een netwerk van voornamelijk Vlaamse ondernemers anderzijds. De rol van de makelaars en hostelliers in het middeleeuwse Brugge was echter niet louter beperkt tot het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod en de totstandkoming van de transactie. Ze vervulden namelijk een zeer divers takenpakket en boden een veelvoud van diensten aan hun klanten aan. Daarnaast fungeerden ze vaak ook als factor of vertegenwoordiger van hun klanten en behartigden ze hun belangen te Brugge in hun afwezigheid. Ze boden daarenboven ook betaal- en bankiersdiensten aan en konden (in beperkte mate) verschillende valuta wisselen. Als

¹⁵ Er zijn aandelen gaande van 50% tot 75% gekend. Waarschijnlijk werd dit percentage overeengekomen bij de indiensttreding. Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 195.

¹⁶ Zie: Deel II.

¹⁷ Dit afscheid verliep vermoedelijk een stuk vlotter dan bij Joos Van Dorlee het geval was geweest. Toen Ameyde het ambt van stokhouder kocht was De Zweemere één van zijn borgen. SAB, reeks 165, Civiele sententiën Kamer, 1506-1507, f° 56v. Stokhouders hadden het monopolie op 'verkopingen met afslag'. André Vandewalle, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief* (Brugge: Gemeentebestuur Brugge 1979), 94.

¹⁸ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 146. Deze Jan Aercke vinden we terug als hostellier in de bronnen. Ameyde ging dus waarschijnlijk diens herberg uitbaten na zijn dood. SAB, reeks 199, Procuraties, 1485-1486, f° 71v.

¹⁹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 147. Zie: p. 206.

²⁰ SAB, reeks 299, Makelaars, Ledenregister (1501-1756).

²¹ De huur hiervoor, te betalen aan de weduwe van Jan de Moir, bedroeg 8 lb. gr. VI. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 284. Voor deze halle: Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 126.

waard kon Ameyde tot slot aanspraak maken op de zogenaamde *hostage* en *hostelage*, respectievelijk de vergoedingen in ruil voor het huisvesten van de gasten en de opslag van hun goederen. Ameyde beperkte zich echter niet louter tot deze dienstverlenende functies. Ondanks strikte verbodsbepalingen²² ontwikkelde hij niet alleen eigen entrepreneursactiviteiten, maar was hij zeer actief in de handel voor eigen rekening. Aangezien in dit onderzoek voornamelijk de vraag centraal staat welke invloed de makelaars uitoefenden op de transactiekosten zal dit laatste aspect van Ameydes activiteiten hier grotendeels buiten beschouwing blijven.

Zoals reeds werd aangehaald, specialiseerde Ameyde zich in de lakenhandel. Dit ging van alle grondstoffen die in de lakenproductie en de veredelingssector werden gebruikt (wol, boter, wede, meekrap, etc.), tot de afgewerkte producten. Ameyde richtte zich hierbij op een heel bepaald segment van de lakenhandel, meer bepaald de Leiedraperieën.²³ De wolnijverheid in de steden in het Leiebekken ging reeds terug tot de dertiende eeuw en sommige van de productiecentra konden al snel bogen op een internationale vraag naar hun laken. Aanvankelijk kende voornamelijk Kortrijk succes, maar met de industriële reconversie van de veertiende eeuw braken ook verschillende andere van deze productiecentra door.²⁴ Vooral Kortrijk en Wervik kenden een belangrijke bloei. De focus lag hierbij op middelwaardige lakens.²⁵ Toen de Leiedraperieën vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw een terugval kenden, volgde ook hier een reconversie naar hoogwaardige lakens vervaardigd van de beste Engelse wol.²⁶ In Kortrijk, maar vooral ook in Menen, lukt deze omschakeling wonderwel. Kortrijk wist op deze wijze een nieuwe bloeiperiode af te dwingen, maar na 1496 zette het verval zich in. De lakennijverheid binnen de stad bleef evenwel belangrijk tot het derde decennium van de vijftiende eeuw om vervolgens in elkaar te

²² cfr. infra.

²³ Deze specialisatie in een bepaald product paste binnen een algemene trend die deze intermediairs kenmerkte en vormde een antwoord op het veranderende karakter van de middeleeuwse handel.

²⁴ Stabel, "'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe" een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen," 133-34.

²⁵ Federigo Melis, "L'industrie drapière au moyen âge dans la vallée de la Lys, d'Armentières à Gand," in *Hulde aan Paul Ferrant-Dalle (Wervik, 1967)* (Stedelijke oudheidkundige commissie Wervik, 1967); ———, "La diffusione nel Mediterraneo occidentale dei panni di Wervicq e delle altre città della Lys attorna al 1400," *Studi in onore di Amintore Fanfani* 3(1962); Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, , 57, 156: 94-100.

²⁶ Ze ondergingen met andere woorden dus een zelfde evolutie als de grote stedelijke draperieën voor hen.

storten in het midden van de eeuw.²⁷ Ook Menen kende een opgang in de tweede helft van de vijftiende eeuw. De lakennijverheid bleef er zelfs erg succesvol tot het einde van de zestiende eeuw.²⁸

Ameyde had als hostellier-makelaar dus voornamelijk de regionale drapiers als 'gasten'.²⁹ De afzetmarkt voor de Kortrijkse en Meense luxe-lakens situeerde zich hoofdzakelijk in het Middellandse-Zeegebied.³⁰ Bijgevolg treffen we in Ameydes netwerk voornamelijk Italiaanse en Iberische kooplieden aan. Zeker de Florentijnse handelshuizen hadden grote belangen in deze regio, een gegeven dat we ook bevestigd zien in Ameydes boeken.³¹ Naarmate zijn zaak groeide, zien we echter dat Ameyde zijn activiteiten en zijn netwerk steeds verder ging uitbreiden. Na zich aanvankelijk nagenoeg louter in Meens en Kortrijks laken gespecialiseerd te hebben,³² ging hij zich ook toeleggen op enkele andere drapierscentra die aan het eind van de vijftiende eeuw nog een bloeiperiode kenden. Zo zien we in Ameydes boekhouding vanaf 1505-1506 steeds meer rekeningen voor drapiers uit het Heuvelland, de regio tussen Ieper en Poperinge.³³ De drapierscentra in deze regio kenden een snelle expansie vanaf het begin van de zestiende eeuw om hun absolute bloeiperiode te realiseren halfweg deze eeuw.

²⁷ Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, , 57, 156: 166-68.

²⁸ ———, "'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe" een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen," 135-36; ———, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, , 57, 156: 168-71.

²⁹ Hij omschreef de drapiers ook meermaals zelf zo in zijn boekhouding: "*te betaelne met wulle die mijn gasten coopen zullen*", SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 212r.

³⁰ Voor het succes van de Leiedraperieën in Spanje : Melis, "L'industrie drapière au moyen âge dans la vallée de la Lys, d'Armentières à Gand."; Charles Verlinden, "Draps des Pays-Bas et du nord de la France en Espagne au XIVE siecle," *Le Moyen Age* 47(1937). Kortrijkse lakens waren in Portugal lange tijd zelfs bij de populairste lakens. ———, "Draps des Pays-Bas et du Nord-Ouest de l'Europe au Portugal au XVe siècle," *Anuario de Estudios Medievales* III(1966): passim en 290.

³¹ Haquette, "Les précurseurs de la delocalisation. Entre commerce triangulaire et économie offshore: le rôle des financiers italiens dans les villages drapiers de la vallée de la Lys."

³² Ameyde handelde in heel beperkte mate ook in Harelbeekse lakens.

³³ Dit was één van de weinige landelijke regio's waar zich een bloeiende lakennijverheid wist te ontwikkelen in Vlaanderen. Dit is enigszins opvallend aangezien Ieper één van de steden was die zich het meest repressief opstelde tegen elke ontwikkeling van een lakennijverheid in het haar omringende platteland. Henri E Sagher, Carlos Wyffels, and Hans van Werveke, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxieme partie. Le sud-Ouest de la Flandre depuis l'epoque bourguignonne* (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1951-1965). Emile Coornaert, "Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au moyen âge et au XVIe siècle," *Revue belge de philologie et d'histoire* 28, no. 1 (1950): 64-65.

In Ameydes boeken treffen we voornamelijk lakens uit Nieuwkerke, Kimmel, Wulvergem en Dranouter aan. Deze uitbreiding van zijn activiteiten is des te opvallender, daar het hier lakens van een (relatief) mindere kwaliteit betrof³⁴ terwijl Ameyde zich tot dan toe voornamelijk in het luxesegment van deze markt had gespecialiseerd. Ameyde spreidde dus een zekere flexibiliteit ten toon en aarzelde niet zijn actieradius uit te breiden naar nieuwe opkomende en succesvolle drapierscentra. Een ander voorbeeld van deze flexibele instelling vormt de handel in wede uit Frans-Vlaanderen die hij samen met Jacques Lombaert opzette vanaf 1504.

Een laatste punt dat hier dient aangekaart te worden, is de vraag waarom Ameydes boeken in het Brugse stadsarchief bewaard zijn. Dit voorspelt immers weinig goeds voor zijn zaak, aangezien wanneer dergelijke documenten bewaard zijn gebleven, dit doorgaans duidt op een faillissement.³⁵ Dit zou op zijn beurt dan weer enkele implicaties voor de representativiteit van de bron met zich meebrengen. De vraag, of het daadwerkelijk een faillissement was, of een andere reden die hiervan aan de basis lag, lijkt in deze casus echter minder belangrijk. De periode bestreken in de bewaarde boeken betreft immers de aanvangsfase van Ameydes commerciële activiteiten. Grootboek B vormde geenszins het eindpunt van zijn zakelijke activiteiten. Bij de saldering en sluiting hiervan opende hij onmiddellijk een nieuw grootboek C. Uiteraard zou het kunnen dat hij onmiddellijk hierna bankroet ging, maar de weinige archiefverwijzingen lijken te suggereren dat Ameyde zijn zakelijke activiteiten nog een heel stuk langer bleef verderzetten. Op 3 januari 1511 vinden we de laatste vermelding van Ameyde terug.³⁶ Bijgevolg geeft de boekhouding een beeld van een bloeiend bedrijf in volle ontwikkeling.

³⁴ Ze horen wel nog steeds thuis binnen de categorie van de gesmoute draperie.

³⁵ Alhoewel uit het werk van Elien Doesselaere bleek dat men voorzichtig moet zijn met dergelijke conclusies. Elien Doesselaere, "Archiefvormer, bewaarplaats of constructie?: een onderzoek naar de context van de Antwerpse Insolvente Boedelskamer" (VUB, 2011).

³⁶ SAB, reeks 199, Procuraties, 1510-1511, f° 30r.-v.

3. Search and information costs: het zoek-en onderhandelingsproces

3.1. De zoektocht naar geschikte handelspartners: geen evidentie

Om een beter inzicht te verwerven in de vraag of middeleeuwse makelaars een zegen dan wel een last betekenden voor de internationale handel, is het van cruciaal belang hun taken en functies te duiden. Een argument dat door de verdedigers van de makelaardij vaak naar voor wordt geschoven, is dat deze instelling de zogenaamde ‘*search and information costs*’ sterk inperkt. Dit zijn de kosten die een koopman maakt in zijn zoektocht naar kopers voor zijn producten of diensten, of naar personen die deze die hij zelf nodig heeft aanbieden. Deze kosten kunnen verscheidene vormen aannemen, maar vooral de factor tijd zal hierin belangrijk blijken.¹ Het belang van dit type kosten als onderdeel van de transactiekosten kan moeilijk overschat worden. Het was immers niet enkel zaak een ‘*match*’ te vinden die voor beide partijen bevredigend was, zo mogelijk nog belangrijker was dat de tegenpartij betrouwbaar was. De reden waarom Douglas C. North zoveel belang hechtte aan de *search and information costs* was omdat deze een cruciale invloed uitoefenden op de *enforcement costs*. Deze laatsten waren de kosten verbonden aan het afdwingen van de eerder aangegane verplichtingen.² Dit was bij uitstek het geval voor de lakenhandel waar Ameyde zich in specialiseerde. Het leeuwendeel van de transacties in deze tak van de handel gebeurde namelijk op basis van krediet. Slechts in een minderheid van de gevallen opgetekend in de boeken van Ameyde, werd het uitstaande bedrag onmiddellijk vereffend. Doorgaans gebeurde de afbetaling in twee of drie termijnen. Hierdoor ontstond een situatie waarbij één van beide partijen aan zijn verplichtingen kon verzaken. In een context van onpersoonlijke handel is het bijgevolg nog belangrijker zich grondig aangaande de tegenpartij te informeren.³

Eerst zullen we ingaan op de functie van de makelaars om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen waardoor “[*they*] enabled markets to clear”.⁴ In het middeleeuwse Brugge kwamen, als belangrijk internationaal handelsknooppunt, grote aantallen vreemde kooplieden samen. Bovendien was de fysieke aanwezigheid van de vreemde kooplieden te Brugge allerminst vereist om actief te zijn op haar markt aangezien ze dit te allen tijde konden via hun netwerken van vertegenwoordigers en factors.⁵ Deze grote

¹ cfr. infra.

² North, "Transaction Costs in History," 560.

³ Zie: Deel I, 5. Makelaars en waarden en ‘*the fundamental problem of exchange*’.

⁴ Lars Börner and Daniel Quint, "Medieval Matchmaking," in *Making Medieval Markets. A Formal Institutional Analysis*. (Berlin: Humboldt University, 2007), 9.

⁵ Murray, "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe," hoofdstuk 6; ———, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*.

hoeveelheid participanten resulteerde in een markt, die niet langer zo maar te overzien was. Bijgevolg kon dit het vinden van een geschikte tegenpartij aanzienlijk bemoeilijken. Makelaars hadden het voordeel “*that their probabilities of meeting customers are higher than for customers meeting customers*”.⁶

John Rust en George Hall onderscheiden twee types markten: deze waarbij vraag- en aanbodprijzen publiekelijk geafficheerd zijn, en deze waar de prijzen individueel onderhandeld worden. In deze laatste variant is prijsinformatie niet vrij verkrijgbaar, waardoor kooplieden gedwongen worden op zoek te gaan naar, en te onderhandelen voor, een goede prijs.⁷ Het is dan ook in deze context dat makelaars een rol van betekenis kunnen opeisen. Dit model kunnen we echter niet zomaar toepassen op de Brugse casus. Hier was de aanwezigheid van een makelaar bij elke transactie namelijk verplicht. Dit neemt echter niet weg dat prijsinformatie in de Reiestad niet vrij beschikbaar was, waardoor de voordelen van het inschakelen van een makelaar, zelfs al was dit opgelegd, nog steeds van toepassing konden zijn. Zoals reeds werd aangehaald was dit proces om informatie te verzamelen niet kostenloos.⁸ In dergelijke omstandigheden konden makelaars een faciliterende rol spelen.⁹ Eerst zullen hier louter de kosten behandeld worden die gepaard gingen met het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod.¹⁰

Makelaars beschikten over een cruciaal voordeel ten opzichte van de kooplieden die actief waren op de Brugse markt. Ze waren niet alleen vertrouwd met deze haar subtiliteiten en gebruiken, maar tevens met het spel van vraag en aanbod dat er speelde. Daarenboven waren ze werkzaam in herbergen, welke golden als de commerciële *hot spots* bij uitstek in de Reiestad. Het was hier dat goederen- en informatiestromen convergeerden.¹¹ Zo troffen de kooplieden er, naast de reeds

⁶ A. Rubenstein and A. Wolinsky, "Middlemen," *Quarterly Journal of Economics* 102(1987).

⁷ John Rust and George Hall, "Middlemen versus Market Makers: A Theory of Competitive Exchange," *Journal of Political Economy* 111, no. 2 (2003): 354.

⁸ James G. March, "Ambiguity and accounting: The elusive link between information and decision making," *Accounting, Organizations and Society* 12, no. 2 (1987): 54.

⁹ "in markets where exchange requires a costly search for trading partners, intermediaries can help to reduce trading frictions" Thomas Gehrig, "Intermediation in Search Markets," *Journal of Economics & Management Strategy* 2, no. 1 (1993): 97.

¹⁰ In de volgende delen zullen dan ook dieper ingaan op de betrouwbaarheid en afdwingbaarheid van deze 'matches'.

¹¹ Murray, "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe," *passim*; ———, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: Chapter 6; Greve, "Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," 264. de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 106; Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 210-11. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 17 en SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 6.

genoemde makelaars, vaak ook geldwisselaars en soms zelfs notarissen aan. Ook wanneer dit niet het geval was, konden de makelaars en waarden vaak zelf (de belangrijkste) munten wisselen voor hun klanten, ondanks dat dit inging tegen het monopolie van de wisselaars. Bovendien hadden ze doorgaans ook *clearing accounts* met geldwisselaars. In Ameydes boeken treffen we bijvoorbeeld rekeningen aan voor de wisselaars Joos de Raedt en Gillis vanden Keere. Wanneer we ook nog in rekening brengen dat ze, gezien hun functie, doorgaans een groot aantal transacties tot stand brachten, wekt het weinig verbazing dat ze over een aanzienlijk informatievoordeel beschikten ten opzichte van de doorsnee koopman. Dit voordeel werd bovendien verscherpt doordat verschillende makelaars en waarden zich in toenemende mate gingen specialiseren. Dit lijkt een algemene trend binnen middeleeuwse makelaarsmilieus te zijn geweest. Veel hing echter af van de plaatselijke handelsonderwijs. Zo stelde Michel Mollat vast voor de drie Normandische steden die hij onder de loep nam, dat specialisatie enkel optrad in Rouen. In Montivilliers gebeurde dit enkel in functie van de noden van de lakennijverheid terwijl in Harfleur, ondanks haar bloeiende haven, hij dit fenomeen helemaal niet zag optreden.¹²

James M. Murray toonde reeds aan dat de meeste waarden zich gingen toeleggen op kooplui van een bepaalde nationaliteit of regio.¹³ Ook voor de makelaars was dit het geval. Op het einde van de dertiende eeuw is er te Brugge reeds sprake van makelaars voor zout, hout, paarden, etc. Anderen specialiseerden zich dan weer, net als de waarden, in klanten van een bepaalde regio, in goederen die per schip werden aangebracht, of deze die over land kwamen.¹⁴ Tegen de zestiende eeuw was dit gebruik reeds veel meer ingeburgerd aldus Jan Van Houtte.¹⁵ Ook bij de makelaar Wouter Ameyde was dit het geval. Hij handelde aanvankelijk louter in laken van enkele productiecentra van de Leiedraperieën, meer bepaald deze van Kortrijk en Menen. Pas naarmate zijn commerciële activiteiten groeiden, ging hij ook zijn actiedomein uitbreiden naar andere types laken en goederen. Dit alles droeg er toe bij dat makelaars en waarden vaak over een belangrijk informatievoordeel beschikten ten opzichte van het merendeel van zowel de lokale en regionale, als de internationale kooplieden. Hier gingen echter ook aanzienlijke investeringen achter schuil van hun kant. Het onderhouden van hun netwerk was immers allerminst kosteloos. In de periode van 4

¹² Michel Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," *Revue historique de droit français et étranger* 1(1947): 52-53.

¹³ Murray, "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe," 13.

¹⁴ Anke Greve, "Brokerage and Trade in Medieval Bruges: Regulation and Reality," in *International Trade in the Low Countries (14th-16th Century)*, ed. Bruno Blondé, Peter Stabel, and Anke Greve (Leuven: Garant, 2000), 42-43.

¹⁵ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 186-87.

november 1498 tot eind 1499 ondernam Wouter Ameyde tien reizen,¹⁶ hoofdzakelijk naar Menen en Kortrijk, maar bijvoorbeeld ook naar Zeeland. De *teercosten* voor deze reizen liepen op tot een totaalbedrag van 4-16-2 lb. gr. VI.¹⁷

Het spreekt dus voor zich dat het inschakelen van een makelaar en diens netwerk een enorme troef kon betekenen in het beperken van de *search and information* kosten. Makelaars beschikten niet enkel over informatie aangaande de kwaliteit van de waren, maar evengoed aangaande de betrouwenswaardigheid van de koper. Ze waren op de hoogte van de vraag- en biedprijzen en vaak kenden ze eveneens de hoeveelheden die hun klanten in voorraad hadden. Zeker kooplieden die niet vertrouwd waren met de Brugse markt konden sterk gebaat zijn met het inschakelen van een makelaar. Maar ook wanneer de kooplieden over een eigen uitgebreid netwerk en een diepgaande marktkennis konden beschikken, bleef veel van deze informatie onbereikbaar voor hen. Bijgevolg kon de hulp van een makelaar nog steeds een meerwaarde betekenen. Kooplieden zonder dergelijke netwerken moesten, indien ze geen gebruik van een makelaar wilden maken, zelf (wat Lars Börner en Daniel Quint benoemen als) een '*decentralized search*' aanvaarden. Dit was een actieve zoektocht naar tegenpartijen waarmee ze de door hen beoogde transacties konden sluiten. Hierbij moesten niet enkel vraag en aanbod van beide partijen complementair zijn, dit moest ook het geval zijn voor hun respectievelijke *reservation-prices*. Deze laatste zijn de minimumprijs die de verkoper wilde bekomen of de maximumprijs die de koper wilde betalen. Voor de handelaars voldeed elke prijs die hier respectievelijk boven of onder lag. Als we louter op deze zoektocht focussen, was *tijd* de voornaamste kost die hieraan verbonden was.¹⁸ Normaal gezien gingen er geen andere kosten gepaard met het vergaren van deze informatie, dan de tijd en moeite die men in dit proces diende te investeren. Het was ook tijdsdruk die handelaars ertoe kon dwingen af te wijken van de door hen vooropgestelde voorwaarden om tot de transactie over te gaan. Bij het betreden van de markt bepaalde elke actor zijn reservatieprijs. Deze kwam tot stand op basis van de inschatting van de handelaar van het spel van vraag en aanbod, diens persoonlijke afweging van zijn geschatte onkosten en de winst die hij wilde realiseren. Eens hij aldus zijn reservatieprijs had bepaald, zou hij niet overgaan tot het sluiten van een transactie zolang deze niet bereikt werd. Indien de handelaar echter gedurende lange tijd geen

¹⁶ Als de duur hiervan al gepreciseerd werd, duurden deze doorgaans drie à vier dagen maar we treffen ook twee reizen aan van zes dagen.

¹⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 290. Dit komt overeen met 88 daglonen van een meester metser te Brugge aan het einde van de vijftiende eeuw. Jean-Pierre Sosson, *les travaux publics de la ville de Bruges 14e-15e siècles. Les materiaux. Les hommes.*, vol. 48, Historische uitgaven: reeks in-8° / Pro Civitate (Brussel: Crédit communal de Belgique, 1977), 301.

¹⁸ Voor tijd als transactiekost in moderne markten, zie: Daniel F. Spulber, "Market Making by Price-setting Firms," *Review of Economic Studies* 63(1996).

geschikte tegenpartij vond, kon dit er toe leiden dat hij omwille van de tijdsdruk zijn reservatieprijs moest aanpassen. Dit bracht op zijn beurt consequenties met zich mee voor de winstgevendheid van de transactie. De handelaars moesten dus met andere woorden het verlies dat gepaard ging met het sluiten van de transactie aan minder gunstige voorwaarden, afwegen tegen de nadelen die verbonden waren aan het blijven uitstellen ervan. Deze laatste optie betekende immers dat het kapitaal dat ermee gemoeid was niet vrij kwam, wat voornamelijk voor verkopers een belangrijk nadeel kon betekenen.¹⁹ Bovendien bestond het risico dat als de koopman nog langer wachtte, hij geen tegenpartij *tout court* meer zou vinden, of nog slechtere voorwaarden zou moeten accepteren.²⁰

Zeker in het middeleeuwse Brugge kon dit een doorslaggevende rol spelen. Het merendeel van de internationale kooplieden in de stad waren immers rondtrekkende handelaars. Deze dienden vaak eerst de door hen aangeboden waren te verkopen, alvorens een retourvracht te kunnen regelen. Voor dergelijke rondtrekkende kooplieden was een snelle omslag van hun waren doorgaans van levensbelang. Maar deze middeleeuwse handelscontext zorgde daarenboven voor een extra risico. Ondanks het feit dat Brugge zich wist te ontwikkelen tot een permanente markt, bleef de handel er seizoensgebonden. Het ritme van de handel werd er bepaald door het ritme van het maritiem transport.²¹ Commerciële transacties waren geconcentreerd in april, mei en juni, wanneer de jaarlijkse jaarmarkt (23 april tot 22 mei) werd gehouden, en de Venetiaanse, Genuese en Florentijnse galeien te Damme en Sluis aankwamen.²² Het gevolg was dat het aantal kooplieden in de Reiestad sterk fluctueerde doorheen het jaar.²³ Aangezien de kansen op het vinden van een geschikte tegenpartij stegen met het aantal actoren op de markt, was dit een belangrijke factor waar de kooplieden rekening mee dienden te houden wanneer ze deze twee opties tegen elkaar afwogen. Hoe meer kooplieden te Brugge aanwezig waren, des te groter de kans dat men een gunstige transactie zou kunnen sluiten. Hier stond tegenover dat eens het aantal kooplieden te Brugge begon af te nemen, ook de druk op de handelaar toenam om zijn reservatieprijs bij te stellen. Als de handelaar toch aan deze prijs bleef vasthouden, liep hij het risico

¹⁹ Daarenboven dienden het merendeel van de vreemde kooplieden vergoedingen te betalen aan hun waard in ruil voor het stockeren van hun handelswaar (cfr. infra).

²⁰ cfr. infra.

²¹ Stabel, "De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge.," 197. Joseph Marechal, "Bruges? Métropole de l'Occident," *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographie-Unterricht* XIII(1971): 213.

²² Gelderblom, "The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650," 204.

²³ Voor de problematiek van snelle omslag van goederen en het seizoensgebonden karakter van de middeleeuwse handel: Frederic C. Lane, "Rythm and Rapidity of Turnover in Venetian Trade of the Fifteenth Century," in *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966).

de transactie enkel aan nog slechtere voorwaarden te kunnen sluiten of zelfs helemaal geen tegenpartij meer te kunnen vinden.

Bijgevolg hoeft het dus geen verbazing te wekken dat makelaars een belangrijke rol konden spelen in het minimaliseren van deze problemen. Zeker voor makelaars die zich gingen specialiseren in bepaalde sectoren of producten kon het informatievoordeel waarvan ze genoten ten opzichte van de kooplieden aanzienlijk zijn. Door hun lokale en internationale netwerken te onderhouden, waren ze op de hoogte van wat er speelde binnen hun marktsegment, en doordat ze talloze transacties tot stand brachten, waren ze goed vertrouwd met vraag en aanbod en de gangbare prijzen. Voor vreemde kooplieden die niet bekend waren met de Brugse markt konden makelaars een belangrijke rol spelen door hen toch aan goeie deals te helpen. Bovendien mag men niet vergeten dat het merendeel van de vreemde kooplieden die Brugge aandeden er niet permanent verbleven.²⁴ Net zoals James Murray voor de waarden vaststelde, waren ook de makelaars belangrijke *network makers*. Het overgrote deel van de vreemde kooplieden waren *network takers*. Ze maakten gebruik van de makelaars (en waarden) hun netwerk en diensten “*for their presence lacked the permanence necessary to contribute much to the infrastructure and mechanisms of trade.*”²⁵

Maar zelfs voor deze firma's die wel over een permanente vertegenwoordiging te Brugge en hun eigen commerciële netwerken in de Reiestad beschikten, kon het inschakelen van makelaars nog steeds een troef betekenen. Doorgaans waren de firma's die voor permanente filialen kozen grote handelshuizen die in een grote verscheidenheid aan producten handel dreven.²⁶ Doordat de makelaars zich steeds meer op een bepaalde niche gingen toeleggen, konden ze ook tegenover deze laatste groep een deel van hun informatievoordeel behouden. Bijgevolg zou het geen verwondering wekken indien de trend, naar een toenemende mate van specialisatie, die Jan Van

²⁴ Raymond Fagel, "Spanish Merchants in the Low Countries: *Stabilitas loci* or *Peregrinatio*," in *International Trade in the Low Countries (14th-16th centuries)*, ed. Bruno Blondé, Peter Stabel, and Anke Greve (Leuven: Garant, 2000), 89-90; Murray, "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe." Zie ook: Annelieke Carlier, "Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad : taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw," *History* (Ghent: University Ghent, 2002).

²⁵ Murray, "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe," 5.

²⁶ In de boeken van het Brugse filiaal van de bank van Filippo Borromei & Co. treffen we meer dan honderd producten aan waar ze handel in dreven. Jim Bolton and Francesco Guidi Bruscoli, "The Borromei Bank Research Project," in *Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe: Essays in Honour of John HA Munro*, ed. Lawrin Armstrong, et al. (Brill, 2007); ———, "The Borromei Bank Research Project," Queen Mary University, <http://www.queenmaryhistoricalresearch.org/roundhouse/default.aspx>. Volgens Raymond de Roover betrof dit een bewuste strategie om het risico te spreiden. de Roover, *The Medici Bank: its organization, management, operations and decline*: 40-41.

Houtte²⁷ opmerkte onder de makelaars en waarden in het laatmiddeleeuwse Brugge, mede verklaard moet worden vanuit een welbewuste strategie van deze laatsten om zich aan de nieuwe ontwikkelingen aan te passen. Naarmate steeds meer internationale kooplieden zich permanent in de stad kwamen vestigen, en hun eigen netwerken en sociaal kapitaal gingen opbouwen, vormde een steeds verregaandere specialisatie het antwoord van de makelaars om hun bevoordeelde positie binnen het *search and information*-proces te vrijwaren.

Het belang van makelaars om dit type transactiekosten te beperken, kan moeilijk overschat worden, zeker wanneer we in rekening brengen dat informatie niet zomaar vrij beschikbaar was in de middeleeuwse handel. Raymond de Roover formuleerde het als volgt: “*Business information was a closely guarded secret, probably more so in the Middle Ages than it is today.*”²⁸ Uit het werk van Steven Epstein bleek bovendien het belang dat kooplieden hechtten aan het geheim houden van deze informatie.²⁹ De makelaars waren zich hier ook zelf van bewust. Lars Börner en Daniel Quint stelden vast dat in vele reglementen specifiek opgenomen werd dat makelaars geen informatie mochten verstrekken aangaande prijsinformatie. Ze mochten geen voorkeuren van kooplieden aangaande prijzen, en kopers en verkopers, onthullen of informeren over voorgaande prijsvormingsprocessen.³⁰ In Barcelona ontleenden de makelaars die zich specialiseerden in de maritieme handel, de zogenaamde *corredors d'orella*, hun naam aan het feit dat ze verondersteld werden deze geheimhouding te garanderen.³¹

Alhoewel de kooplieden die Brugge aandeden niet voor de keuze werden gesteld of ze al dan niet de diensten van een makelaar wilden inschakelen, neemt het monopolie van deze groep niet weg dat het inschakelen van deze tussenpersonen hun klanten nog steeds belangrijke voordelen kon opleveren. Een belangrijke voorwaarde hiervoor was echter wel dat de makelaars in het beste belang van hun klanten handelden.³²

²⁷ Zie noot: 15, p. 61.

²⁸ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 41.

²⁹ Steven A. Epstein, "Secrecy and Genoese commercial practices," *Journal of Medieval History* 20, no. 4 (1994).

³⁰ Lars Börner and Daniel Quint, "Medieval Matching Markets," (2010), 9.

³¹ Fabienne Plazolles-Guillen, "Les courtiers de commerce à Barcelone," *Mélanges de la Casa de Velázquez (MCV)* XXIX, no. 1 (1993): 129-30.

³² cfr. infra.

3.2. *Bargaining costs: het onderste uit de kan?*

3.2.1. *Makelaars als prijszeters*

Eens men een geschikte tegenpartij had gevonden, begon het eigenlijke onderhandelingsproces om de details van de transactie vast te leggen. Douglass North beschreef dit laatste als volgt: “*the key is men seeking gain at others’ expense. In essence, the name of the game is to raise the cost of transacting to the other party to the exchange.*” En hij besloot dat: “*One makes money by having better information than the adversary.*”³³ Uit het voorgaande bleek dat makelaars net op dat vlak een groot voordeel bezaten ten opzichte van de meeste kooplieden. Aldus kon het inschakelen van een makelaar de onderhandelingspositie van kooplieden versterken. Net als bij de *search and information* kosten was dit voornamelijk het geval voor deze groepen die weinig of geen ervaring hadden met de Brugse markt, of de goederen waar ze handel in wilden drijven. Door het inschakelen van de expertise en het netwerk van een makelaar, konden de kooplieden die dit zelf ontbeerden, vermijden dat het gemis hieraan hen in een zwakkere onderhandelingspositie dwong. Maar deze positie kon ook nog op een andere wijze versterkt worden door de makelaar. In de middeleeuwse handel gebeurde veel op basis van krediet. Doordat makelaars garant dienden te staan voor de betaling van elke transactie die ze tot stand brachten,³⁴ konden kooplieden die onbekend waren te Brugge, of een minder goeie reputatie genoten, krediet verkrijgen zonder dat dit de voorwaarden voor de transactie (al te zeer) vertekende.³⁵

Doordat het gebruik van makelaars verplicht was in de Reiestad waren zij het die het hele *bargaining*-proces monopoliseerden. Dit betekende echter allerm minst dat de kooplieden hier geen invloed op konden uitoefenen. Lars Börner en Daniel Quint hebben getracht, ondanks de beperkingen opgelegd door het bronnenmateriaal, hiervoor een model op te stellen.³⁶ Zij stellen dat de makelaars in bepaalde omstandigheden konden helpen bij het temperen van wat ze omschrijven als *strategic behaviour* van kooplieden.³⁷ Deze laatste notie vormt de basis van hun hele model. Zoals hierboven reeds werd aangehaald, bepaalde elke koopman zijn reservatieprijs voor hij de markt betrad. Voor de verkoper was dit de absolute minimumprijs die hij wilde verkrijgen en voor de koper de maximumprijs die hij bereid was te betalen. De makelaar ging

³³ North, "Transaction Costs in History," 564-65.

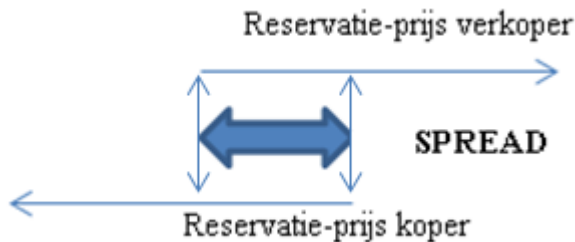
³⁴ Zie: 5. Makelaars en waarden en ‘*the fundamental problem of exchange*’.

³⁵ Hiervoor dienden ze echter eerst wel de makelaar te overtuigen van hun kredietwaardigheid, bijvoorbeeld door voor borgen te zorgen. Indien ze er niet in slaagden was de kans klein dat de makelaar een deal op basis van krediet zou toestaan en in plaats daarvan onmiddellijke betaling zou eisen.

³⁶ “*Since only a limited set of fragmented data is available for the early modern period, we rely on small numbers of qualitative observations and do not make econometric quantifications.*” Börner and Quint, "Medieval Matching Markets," 8.

³⁷ cfr. infra.

vervolgens op basis van deze reserprijsen de verschillende kooplieden aan elkaar koppelen. Om tot een succesvolle match te komen dienden deze twee steeds te overlappen. Het verschil tussen de minimumprijs van de verkoper en de maximumprijs van de koper is de *spread*. Deze laatste vertegenwoordigt de winst die met de transactie gemaakt kan worden.

2: Spread

Nu treedt de makelaar op de voorgrond. Hij brengt de transactie tot stand en oefent in zijn hoedanigheid een grote invloed uit op de prijs die beide partijen uiteindelijk overeenkomen. Binnen de limieten van deze *spread* verdeelt de makelaar de winst die uit de transactie voortkomen over beide partijen. De ideale uitkomst hierbij is dat hij de uiteindelijke prijs net in het midden van de *spread* legt, waardoor de winst gelijk verdeeld wordt. Hij kan er evenwel ook voor opteren één van beide partijen een groter deel hiervan toe te kennen door de prijs te laten opschuiven naar (of zelfs te laten samenvallen met) de reserprijs van de andere partij. Indien de prijs samenvalt met de reserprijs van de koper spreken we van een *seller-optimal* transactie en in het omgekeerde geval beschouwen we deze als *buyer-optimal*.

3.2.2. De bepalende rol van remuneratie

Of de makelaar dan wel eerder de koper, dan wel de verkoper gaat voortrekken, wordt in belangrijke mate bepaald door de wijze waarop hij geremunereerd wordt. Wat betreft de verloning van makelaars identificeerden Lars Börner en Daniel Quint vier mogelijke types. De twee meest courante waren een vergoeding per stuk en een procentuele vergoeding. Variaties hierop waren het non-lineaire percentage en de *step-function* vergoeding. De eerste hield in dat tot een bepaalde prijs een eerste percentage gold, en voor alles boven deze prijs gold een tweede (doorgaans lager) percentage. De tweede variant is gelijkaardig hieraan en hield in dat tot een bepaalde prijs een zeker tarief per stuk werd gehanteerd en boven deze prijs gold vervolgens een ander tarief.³⁸

De wijze waarop de makelaar vergoed wordt, is daarom cruciaal voor het hele prijsvormingsproces. Bij de procentuele of *ad valorem* varianten zal de makelaar

³⁸ Börner and Quint, "Medieval Matchmaking," 29-30.

geneigd zijn een zo hoog mogelijke prijs te bekomen. Dit betekent immers ook dat zijn makelaarsloon stijgt. Vandaar dat Börner en Quint dit als een *seller-friendly* systeem beschouwen. De makelaar zal niet zozeer proberen goede matches tot stand te brengen maar zich op een zo hoog mogelijke prijs concentreren. Indien de makelaar echter per stuk betaald wordt, ontbreekt dit motief en kan hij besluiten een eerlijkere verdeling te hanteren. Het idee hierachter is dat, aangezien de makelaar toch een vast loon krijgt, hij de beste match zal voorstellen en de winst zal verdelen over beide partijen. Het is evenwel belangrijk aan te stippen dat de vraag of hij hiervoor opteert afhankelijk is van de makelaar zelf. Deze kon nog steeds beslissen alle winst bij de verkoper te leggen, vandaar beschouwen ze dit enkel als een *buyer-friendlier* systeem.³⁹

Het hierboven beschreven prijsvormingsproces kent de makelaar een beslissende rol toe. Dit wil echter niet zeggen dat de kooplieden hier volkomen machteloos zijn. Ze kunnen trachten het proces te beïnvloeden met wat Börner en Quint omschrijven als *strategic behaviour*. Hieronder verstaan deze auteurs dat kooplieden niet hun daadwerkelijke reservatieprijzen opgeven. Voor verkopers betekent dit dat ze de makelaar een hogere minimumprijs meedelen dan deze die ze in werkelijkheid bereid zijn te aanvaarden, kopers geven dan weer een lagere maximumprijs op. Quint en Börner stellen dat voornamelijk de verkopers gebaat zijn bij dergelijk strategisch gedrag. Ze gaan ervan uit dat de makelaar de lokale markt en de preferenties van de lokale handelaars kent waardoor hij dit strategisch gedrag kan voorzien.⁴⁰ Wanneer de makelaar *ad valorem* wordt vergoed, zal de verkoper niet tot dergelijke strategieën moeten overgaan, aangezien de makelaarsvergoeding stijgt samen met de verkoopprijs. Bij een vast tarief per stuk heeft de makelaar zelf (in theorie) geen motief om het surplus bij één van beide partijen te leggen. In dit geval, stellen Börner en Quint, is de makelaar onverschillig over hoe het surplus van de transactie verdeeld wordt, zolang hij maar stabiele matches tot stand brengt. In deze context kan de verkoper gebaat zijn bij het artificieel optrekken van zijn minimumprijzen.⁴¹ In het middeleeuwse Brugge vinden we drie van bovenstaande vergoedingswijzen voor makelaars terug.⁴² De meest voorkomende vorm was het vaste tarief per stuk. De procentuele vergoeding was eerder

³⁹ ———, "Medieval Matching Markets," 18-21.

⁴⁰ Het is duidelijk dat de auteurs hierbij de verkopers gelijkstellen met de vreemde kooplieden. Het door hen voorgestelde model gaat echter niet in op de vraag hoe het zit als lokale handelaars goederen verkopen aan de vreemde kooplieden.

⁴¹ Börner and Quint, "Medieval Matchmaking," 39-41.

⁴² Voor Brugge zijn verscheidene makelaarsstatieven bewaard. Eén van de eersten dateert van 1252 Konstantin Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, 11 vols. (Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876-1916), I, nr 436. Daarnaast zijn er ook algemene tarieven bewaard die alle sectoren behelzen: 1360 welk werd herbevestigd in 1379: *ibid.*, III, nr 499. 1400: Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: I, nr 489. 1407: *ibid.*, I, n°r 543, §6.

de uitzondering en werd voornamelijk gehanteerd wanneer een product niet was opgenomen in de tarieven uitgevaardigd door de bestuurlijke niveaus. Tot slot treffen we in heel uitzonderlijke gevallen ook de *step-function* vergoeding aan, dit was bijvoorbeeld het geval voor sommige bontproducten.⁴³ In wat volgt zullen we dieper ingaan op wat dit allemaal met zich meebracht voor de Brugse makelaars.

3.2.3. Neutraliteit: theorie vs. praktijk

Er zijn echter enkele aanmerkingen die in acht moeten worden genomen wanneer we het model van Börner en Quint beschouwen. De belangrijkste hiervan is dat hun hele concept staat of valt met de neutraliteit van de makelaar. Kooplieden moesten er zeker van zijn dat deze wel degelijk in hun belang handelde, vooral gezien de vertrouwenspositie die de makelaar genoot. Ook in de middeleeuwen was men er zich terdege van bewust dat de neutraliteit gegarandeerd, en het risico op belangenvermenging tot een minimum herleid, dienden te worden. Bijgevolg werd het ambacht strikt gereguleerd. Zowel op het bestuursniveau als in het ambacht zelf hechtte men hier een groot belang aan.⁴⁴ Zo moesten ze poorter en in Vlaanderen geboren zijn, een eed zweren, was het ze verboden geschenken te aanvaarden, etc.⁴⁵ Eén van de belangrijkste van deze regels was het verbod zelf handel te drijven in de goederen waarvoor men makelaar was, of zich te associëren met iemand die in deze handel actief was. Eenzelfde verbod gold op het hebben van belangen in de productiezijde van de goederen waarin men handelde.⁴⁶ Bovendien moesten ze hun exacte makelaarsloon innen en mochten ze geen geschenken en dergelijke aanvaarden. Dit was om te vermijden dat één van beide partijen de gunst van de makelaar, en daarmee een betere deal, zou weten af te kopen.⁴⁷ Gelijkaardige regels vinden we nagenoeg overal waar makelaars actief waren terug.⁴⁸ Gezien diens geprivilegieerde positie beschikte de makelaar immers over een oneerlijk voordeel. Nog belangrijker

⁴³ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 191; Börner and Quint, "Medieval Matchmaking," 98-99.

⁴⁴ Ook de centrale niveaus waren hierbij betrokken. Zie bijvoorbeeld het machtsspel dat zich ontwikkelde tussen Lodewijk XI en de Bourgondische staat bij de toekenning van het privilege van 1463. Jonas Braekevelt, "Un prince de justice: vorstelijke wetgeving, soevereiniteit en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Filips de Goede (1419-1467)" (Ghent University, 2013), 354 e.v.

⁴⁵ Voor de belangrijkste van deze bepalingen: Greve, "Brokerage and Trade in Medieval Bruges: Regulation and Reality," 39-41.

⁴⁶ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 184-85.

⁴⁷ Ibid., 193-94.

⁴⁸ Van Houtte, "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale," 132-34; Börner and Quint, "Medieval Matchmaking," 89 en 94; Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 55.

echter was dat hij in dit geval de winst die de transactie met zich meebracht zichzelf kon toe-eigenen, aangezien hij de reservatieprijzen kende van zowel verkoper als koper.

Ondanks alle regelgeving om de neutraliteit van de makelaars te vrijwaren heeft het er alle schijn van weg dat inbreuken hierop schering en inslag waren. Dit komt duidelijk naar voor wanneer we het verbod beschouwen om zelf actief aan de handel deel te nemen of zich te associëren met personen met belangen hierin. Dit principe vormde één van de hoekstenen in het beleid om belangenvermenging tegen te gaan en vormt aldus een interessante *test-case*. Anke Greve stelde hieromtrent dat het een illusie was te denken dat reglementeringen in staat zouden zijn belangenconflicten uit te schakelen, zeker daar de regels ook nog eens vaak verbroken werden.⁴⁹ Het toezien op de naleving van de regels in verband met belangenvermenging was op zijn minst problematisch te noemen. Vooral eens de makelaars en waarden hun beroepsactiviteiten in toenemende mate begonnen te combineren met de rol van factor werd dit nagenoeg onmogelijk. De vrees dat makelaars deze nieuwe functie als voorwendsel zouden gebruiken, om handel voor eigen rekening te drijven, leidde in sommige steden tot de uitvaardiging van verbodsbepalingen tegen de cumulatie van deze functies.⁵⁰

Ook in Brugge was dit aanvankelijk zo, zij het dat het verbod reeds aan het begin van de vijftiende eeuw enkel nog dode letter schijnt te zijn geweest.⁵¹ Desondanks bleef het stadsbestuur hameren op de regelgeving tegen belangenvermenging. In 1400 benadrukte de stadsmagistraat uitdrukkelijk het recht van makelaars om goederen aan te kopen in naam van hun klanten. Ze mochten dit enkel doen indien de koopman die ze vertegenwoordigden hen hier een schriftelijke machtiging toe had gegeven. Makelaars mochten alleen goederen aankopen zolang "*aucuns de leurs hostes d'Engleterre, de Calais, d'Ecosse ou d'autres marces leur escripsissent que pour eulx ils achatassent*".⁵² Het stadsbestuur bleef dus pogen te verhinderen dat makelaars voor eigen rekening handel zouden drijven. Maar ten laatste tegen het begin van de zestiende eeuw sneuvelde (toch in praktijk) ook dit laatste heilige huisje. Zo kwam de makelaar Jacob Voet⁵³ er in 1512, in een geschil met enkele Kemmelse drapiers openlijk voor uit dat hij "*tzynen eyghenen proffite*" had

⁴⁹ Greve, "Brokerage and Trade in Medieval Bruges: Regulation and Reality," 44.

⁵⁰ Van Houtte, "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale," 134. Uit het privilege van 1303 blijkt dit ook voor Brugge het geval: "*dat gheen makelare goed coopen mach, hine hebbe zinen coopman der toe*". Gilliodts-Van Severen, "Les anciens règlements de la corporation des courtiers de Bruges," 229.

⁵¹ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 23 & 185.

⁵² Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: I, nr 489.

⁵³ Dit betreft hier waarschijnlijk dezelfde Jacques Voedt die in 1506 in Ameydes herberg werkzaam was. Ook toen al onderhield deze nauwe relaties met de Kemmelse drapiers. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 278.

gehandeld.⁵⁴ Het heeft er dus alle schijn van weg dat tegen het eerste kwart van de zestiende eeuw dergelijke eigen handel (op zijn minst) getolereerd werd. Het zou evenwel duren tot de proclamatie van het edict van 30 april 1594 alvorens de makelaars officieel van deze verplichting waren vrijgesteld.⁵⁵

Alhoewel we in het duister tasten aangaande de impact van deze regelgeving in de periode bestreken in Ameydes boeken, is het duidelijk dat ook hij in belangrijke mate handel dreef voor eigen rekening. Zolang hij onder Pauwels De Zweemere werkte was dit enkel het geval voor lakens, maar eens hij onafhankelijk werd zou hij zich ook gaan richten op de lucratieve handel in Engelse wol.⁵⁶ Uit Ameydes werkwijze blijkt duidelijk welke nefaste gevolgen dergelijke belangenvermenging kon hebben. Laten we volgend voorbeeld van Ameydes eigen handel op de rekening Engelse wol beschouwen.⁵⁷ Op de debetzijde lezen we:

“Inghelsche wulle debet 1500 ii Jenvier over i spillier[e] fine codswale te xxv m[arc] nombre 2 weecht v° xxx nagel[en] te betaelne binnen iiii ende iiii maenden met curtricsche ghezeghelde fardeelen te xxv groten tfardeel”.

Vier weken later vinden we op dezelfde rekening volgende creditboeking:

“Ontfaen xxx Jenvier par Jan Adin over i spillir[e] fine codswale te xxv1/2 marc no[m]bre 2 weecht v° xxx nag[e]l te betaelne binnen iiii ende iiii maenden met fardeelen”

Alhoewel het hier tweemaal dezelfde spillier fijne Codswoldse wol betrof, zien we toch enkele belangrijke verschillen. Het meest in het oog springende verschil hierbij is dat de debetboeking goed was voor een bedrag van 56-13-4 lb. gr. Vl., maar bij de creditboeking bedroeg dit 57-15-8 lb. gr. Vl. Het verschil tussen beiden bedroeg dus 1-2-4 lb. gr. Vl. Ameyde maakte hier optimaal gebruik van het feit dat hij de reservatieprijzen van beide partijen kende. Eerst bedong hij een deal met de internationale koopman, waarbij ze de prijs bepaalden op 25 mark, en werden de betaalcondities vastgelegd. Vervolgens verkocht Ameyde de spillier Engelse wol door aan een Kortrijkse drapier tegen dezelfde voorwaarden maar nu aan een prijs van 25,5 mark. Op deze wijze wist Ameyde zich op een eenvoudige wijze een deel van de winst die de transactie voortbracht toe te eigenen. Met deze simpele ingreep wist Ameyde

⁵⁴ SAB, Civiele sententiën, 1512-1513, f° 35v.

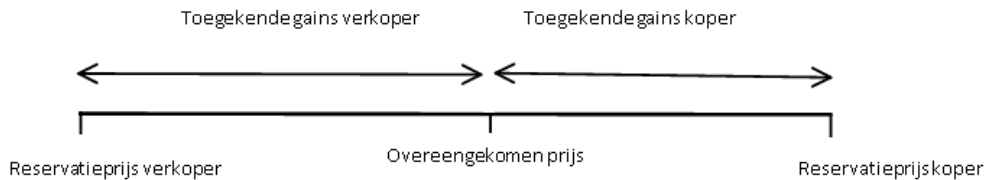
⁵⁵ Gilliodts-Van Severen, "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623," 60.

⁵⁶ zie: p. 198 e.v.

⁵⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 150.

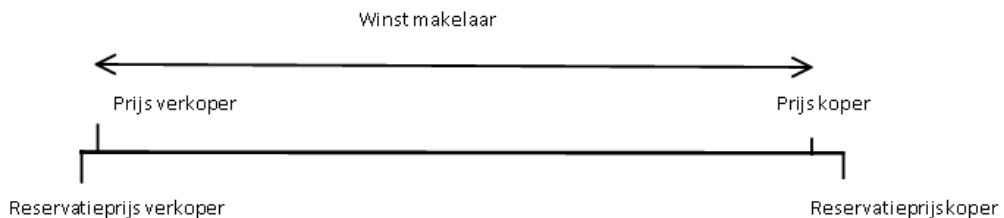
bijna 2% van de totale waarde van de transactie af te romen, bovenop zijn makelaarsloon.

Het bovenstaande voorbeeld lijkt op het eerste zicht te suggereren dat het voornamelijk de kopers waren die aan het kortste eind trokken. Toch werden de verkopers evenzeer benadeeld. Wanneer er sprake zou zijn van een eerlijke of neutrale prijsvorming zou het uiteindelijke resultaat idealiter ergens in het midden tussen beide reservatieprijzen moeten liggen:

3: Neutrale prijszetting

Wanneer de makelaar echter voor eigen rekening handelde zien we echter duidelijk een ander patroon. Dit proces resulteerde namelijk in twee prijzen, één voor verkoper en één voor koper. De transactie betreffende de spillier Engelse wol maakte reeds duidelijk hoe Ameyde, om zijn eigen winstmarge te vergroten, de prijs voor de koper opschoof naar diens reservatieprijs (of er mogelijks zelfs mee liet samenvallen). De kans is echter groot dat hij, in een poging zijn winst te maximaliseren hetzelfde deed met de prijs die hij overeenkwam met de verkoper waardoor ook deze benadeeld werd. Dit blijkt uit het boven aangehaalde voorbeeld van Jacob Voet en de Kemmelse drapiers. Deze laatsten hadden hem hun lakens verkocht, maar klaagden hem nu aan omdat hij dit voor eigen rekening had gedaan.

4: Eigen handel

Lars Börner en Daniel Quint zijn zich terdege bewust van het gevaar dat met eigen handel van de makelaar gepaard ging en benadrukken het belang van de strenge verbodsbepalingen hiertegen. Ze beseffen dat dit essentieel was om te vermijden dat de makelaar “*could extract the entire surplus for his own benefit*” en stellen: “*This*

category of rules prevented the broker from participating in the surplus except for a small pre-fixed brokerage fee. It also guaranteed that the surplus was divided between the buyer and the seller."⁵⁸ Bij het opstellen van hun model hielden deze auteurs echter nagenoeg enkel rekening met normatieve bronnen. Uit praktijkbronnen ontstaat daarentegen een ander beeld, waarbij deze veronderstelde neutraliteit van de tussenpersoon op zijn minst in vraag moet worden getrokken. Zelfs als we eventuele eigen handel buiten beschouwing laten, kunnen we ons de vraag stellen of Ameyde het surplus van een transactie wel degelijk eerlijk verdeelde. Er is namelijk een tweede factor die bij het beschouwen van de casus van Wouter Ameyde dient aangehaald te worden, namelijk de specifieke aard van de lakenhandel in het middeleeuwse Brugge. Deze verliep volgens een welbepaald patroon waarbij krediet een cruciale rol speelde.⁵⁹ De lakenhandel kan in deze periode niet los gezien worden van deze in Engelse wol. Binnen de lakenhandel zijn er enerzijds de internationale kooplieden en anderzijds de drapiers. Het waren de vreemde kooplieden die het krediet verschafte dat de basis vormde voor het hele systeem. Bijgevolg hadden zij een veel sterkere onderhandelingspositie dan de drapiers.

Maar Ameyde had ook nog andere mogelijke redenen om de internationale kooplieden tevreden te houden door ze een groter deel van het surplus van transactie toe te kennen. Voor hem was het in de eerste plaats zaak hún business binnen te halen. Dit blijkt duidelijk als we kijken naar de totale waarde van de transacties van Ameydes klanten. Het totale bedrag van de transacties op de klantenrekeningen voor de periode 1498-1499 beliep 18803-14-2 lb. gr. VI. Hieronimo Frescobaldi alleen al was goed voor 2728-13-8 lb. gr. VI. hiervan, of maar liefst 14,5%. De top drie werd helemaal gevormd door internationale kooplieden die samen net niet instonden voor 28% van de totale waarde van de transacties die Ameyde voor zijn klanten bemiddelde. De eerste drapier, Pieter Coelin uit Menen, treffen we pas op de vijfde plaats⁶⁰ aan met 2,27%.⁶¹ Deze deelde weliswaar een tweede rekening samen met Joos van Robais (eveneens een drapier uit Menen), maar zelfs indien we het totaal van deze laatste rekening integraal bij de rekening van Pieter Coelin tellen, komen we nog steeds slechts uit op 2,9%. Hierbij dient bovendien opgemerkt te worden dat deze Coelin allesbehalve een normale drapier was. Peter Stabel stelde reeds vast dat een tiental drapiers Ameydes handel te Menen domineerden en Pieter Coelin was veruit de belangrijkste onder hen. Wanneer

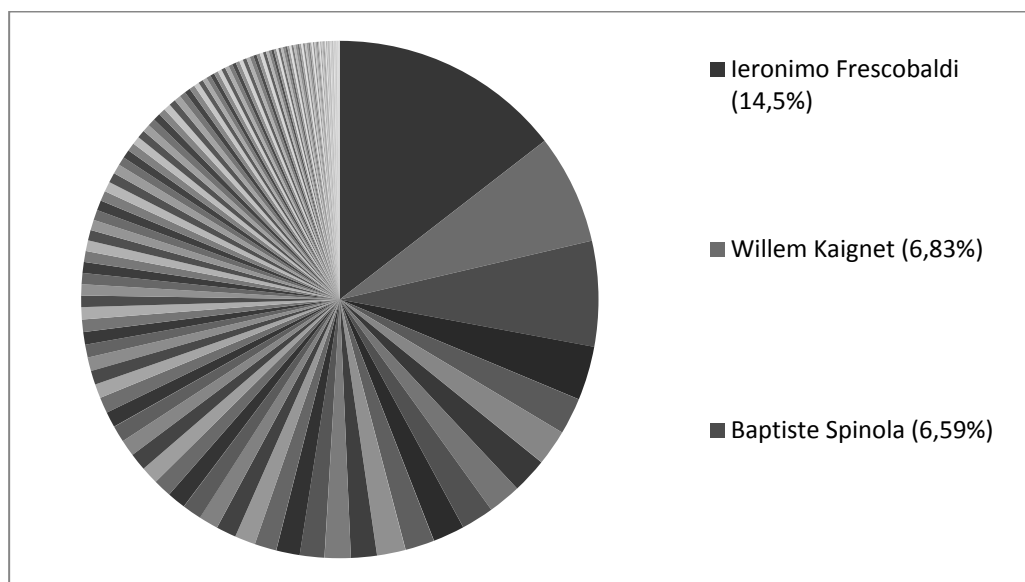
⁵⁸ Börner and Quint, "Medieval Matching Markets," 37-39.

⁵⁹ Zie: Deel III, 1.1. Belang van reputatie in middeleeuwse handel.

⁶⁰ Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat de reden waarom we Pauwels De Zweekere op de vierde plaats terugvinden te wijten was aan het feit dat Ameyde zijn ondergeschikte was en in zijn herberg werkzaam was.

⁶¹ Deze deelde echter nog een tweede rekening met Joos van Robais, een tweede drapier uit Menen, maar zelfs als we het totaal van deze tweede rekening integraal bij Coelin's totaal tellen bedroeg dit nog steeds maar 2,9%.

we deze cijfers berekenen voor wat Stabel⁶² als een middelgrote drapier (Jan de Woirme) en een kleine drapier (Jacob Van Dale) identificeerde, wordt al snel duidelijk dat deze laatsten in veel zwakkere onderhandelingsposities verkeerden.⁶³ Jan de Woirme was goed voor slechts 0,53% en voor Jacob Van Dale bedroeg dit nog slechts 0,26%. Deze laatste was met 15 lakens bovendien nog één van de productiefste van deze kleine drapiers. Sommige anderen kwamen slechts tot 3 lakens verhandeld op hun rekening.

5: Aandeel per klant van de totale waarde van de klantentransacties 1498-1499

Bijgevolg vergt het slechts weinig verbeeldingskracht om te beseffen dat de drapier ten opzichte van de internationale kooplieden doorgaans in een veel minder sterke positie verkeerde. Slechts enkele drapiers, zoals Pieter Coelin, wisten wel een belangrijke positie op te bouwen, maar voor het merendeel onder hen was dit niet het geval. Doordat het de internationale kooplieden waren die het krediet verschaften, en ze doorgaans meer gewicht in de schaal konden leggen, is het niet onaannemelijk dat Ameyde ertoe verleid kon worden af te wijken van de ideale prijszetting (*i.c.* waarbij

⁶² Peter Stabel baseerde zich in zijn artikel op de gegevens van het boekjaar 1500. Hier echter werd gekozen voor de periode 1498-1499 aangezien hier, in tegenstelling bij tot het boekjaar 1500, wel sprake was van een systematische sluiting van de boeken en de cijfers dus betrouwbaarder zijn.

⁶³ Peter Stabel, "Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameide (Bruges fin XVe-début XVIe siècle)," in *Finances publiques et finances privées du bas Moyen âge*, ed. Marc Boone and Walter Prevenier (Leuven: Garant, 1995), 93-94.

het surplus gelijk verdeeld wordt) en de internationale kooplieden te bevoordelen.⁶⁴ Bij eventuele tegenstellingen tussen de internationale kooplieden en drapiers is het dus niet ondenkbaar dat Ameyde deze partij waarvan, wat Douglass North omschreef als de *value as a repeat customer*,⁶⁵ het grootste was, voor zou trekken.⁶⁶

Een kanttekening hierbij is echter dat Ameyde er ook over moest waken zijn relaties met de drapiers te onderhouden en deze niet tegen zich in het harnas te jagen. Zonder een sterk netwerk in de productiecentra liep hij op zijn beurt immers het risico zijn internationale klanten te verliezen. Concurrentie tussen makelaars was één van de manieren om deze in de pas te laten lopen. Te Brugge beseftte men maar al te goed welke belangrijke rol competitie kon spelen. Reeds in 1303, in één van de eerste keuren van het ambacht, werd bepaald dat kooplieden steeds de vrije keuze moesten hebben bij het bepalen wie hun makelaar zou zijn.⁶⁷ In theorie geldt dat hoe meer concurrentie er is tussen makelaars, hoe dichter de uiteindelijke prijs de ideale uitkomst (met een eerlijke verdeling van het surplus) benadert.⁶⁸ De makelaars waren zich ook bewust van het belang van deze evenwichtsoefening, of zoals de achttiende-eeuwse Bretoense makelaar André Vanderheyde het verwoordde: "*Chargé d'intérêts souvent opposés, le courtier doit tenir la balance égale entre ses clients; il ne faut pas qu'il sacrifie un client à un autre*".⁶⁹ Dit is echter op voorwaarde dat er voldoende concurrentie tussen de makelaars bestond, zo was deze Vanderheyde in een hevige concurrentiestrijd verwickeld met een andere makelaar. In het geval van Wouter Ameyde is het echter maar ten zeerste de vraag in welke mate dit argument opgaat. Peter Stabel wees er reeds op dat Ameyde een groot deel van de Kortrijkse, maar vooral de Meense lakenhandel wist te domineren.⁷⁰ Bijgevolg bezat hij een bijzonder sterke positie binnen dit

⁶⁴ Dit gaat dus ook in tegen de kritiek op makelaars dat deze louter de belangen van de lokalen gemeenschap dienden te verdedigen. Zie: 45 e.v.

⁶⁵ North, *Structure and Change in Economic History*: 34-36.

⁶⁶ We kunnen deze vermoedens evenwel niet hard maken aangezien doordat Ameydes correspondentie niet is overgeleverd, geen andere informatie voor handen is in verband met de prijszetting dan de uiteindelijke prijs die opgetekend werd in de boeken.

⁶⁷ Dit privilege is uitgegeven in: Gilliodts-Van Severen, "Les anciens règlements de la corporation des courtiers de Bruges," 222-29. Ook het verbod op associaties tussen makelaars onderling hierin diende voor een eerlijk prijsvorming te zorgen.

⁶⁸ Gehrig, "Intermediation in Search Markets," 97.

⁶⁹ Lucien Guillou, "André Vanderheyde, courtier Lorientais et ses opérations (1756-1765)," *Annales de Bretagne* 33, no. 1 (1918): 35.

⁷⁰ Stabel, "Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameide (Bruges fin XVe-début XVIe siècle)," 92; ———, "Ambachten en textielondernemers in kleine Vlaamse steden tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijden," in *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, ed. Hugo Soly and Catharina Lis (Brussel: VUB Press, 1997), 88.

marktsegment, waardoor hij over een quasi-monopolie beschikte.⁷¹ Deze machtspositie van Ameyde zal de onderhandelingspositie van de drapiers geen goed hebben gedaan, zeker deze van de kleinere spelers onder hen.

Uit het bovenstaande bleek dat de veronderstelde neutraliteit waar Lars Börner en Daniel Quint van uit gaan op zijn minst genuanceerd dient te worden. Toch zou het verkeerd zijn hun assumptie, dat makelaars een belangrijke rol kunnen spelen bij het temperen van *strategic behaviour*, helemaal terzijde te schuiven. Het is immers ontegensprekelijk dat middeleeuwse kooplieden dergelijke strategieën hanteerden. We vinden deze zelfs vaak letterlijk verwoord in de *ars mercatoria* of koopliedenhandboeken. Dit is bijvoorbeeld vaak het geval wanneer deze de principes van de ruilhandel (*manghelinghe* of *baratto*) uiteenzetten. Jan Ympijn benadrukte dat wie deze vorm van handel toepaste “*groot hasaert loopt uit die subtyle treken die hier in gheleghen zijn ende ghebruyct*”, en vooral het “*oversetten van de pryse*” was hierbij een gangbaar gebruik.⁷² Zoals Wilfrid Brulez reeds opmerkte was de *baratto* een bijzonder speculatieve handelsvorm. Aangezien iedereen zijn handelswaren overprijsde, kwam het er op aan de beste inschatting te maken van de marktwaarde van zowel de waren aangeboden door de tegenpartij, als de eigen goederen, en ervoor te zorgen dat de eigen prijszetting net meer opbracht dan deze van de tegenpartij.⁷³ Een Brugs handboekje voor kooplieden van het derde kwart van de vijftiende eeuw maakt duidelijk hoe dit proces in zijn werk ging. Dit stelde koudweg dat als een koopman niet bedrogen uit de transactie wilde komen, hij volgende strategie moets toepassen. Doordat de tegenpartij een te hoge prijs voor zijn goederen vroeg, diende de koopman eerst na te gaan wat deze in realiteit waard waren. Vervolgens berekende de koopman met hoeveel de tegenpartij zijn prijs had verhoogd, waarop hij zijn eigen prijs met (minstens) evenveel verhoogde.⁷⁴ In geval van een verhoging met 3% gaf dit volgend resultaat:

⁷¹ Ook Thomas Gehrig wees reeds op welke consequenties konden optreden indien een makelaar een monopoliepositie wist te verwerven. Gehrig, "Intermediation in Search Markets," 98-99.

⁷² Jan Christoffels Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere* (Antwerpen: Gillis Copyns van Diest, 1543), capittel 17.

⁷³ Wilfrid Brulez, *De firma della Faille en de internationale handel van de Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, 1 ed., Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België (Brussel: Paleis der Academiën, 1959), 380-82.

⁷⁴ Louis Gilliodts-Van Severen, "Un précurseur des Alamanachs de commerce," *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*. XVI(1885): 206-07.

Tegenpartij	Koopman
Eigenlijke waarde: x	Eigenlijke waarde: y
Gevraagde prijs: $x + x \cdot 0,03$	Gevraagde prijs: $y + y(\geq 0,03)$

6: Baratto: een illustratie van *strategic behaviour*

Het is dus duidelijk dat in dit steekspel informatie de cruciale factor was. Bijgevolg zouden we hier graag het citaat van Douglass North in herinnering brengen waarmee we openden: *“the key is men seeking gain at others’ expense. In essence, the name of the game is to raise the cost of transacting to the other party to the exchange. One makes money by having better information than the adversary.”*⁷⁵ Het middel bij uitstek om dergelijk strategisch gedrag van de tegenpartij te neutraliseren was met andere woorden informatie. In een dergelijke context is het dan ook niet verwonderlijk dat het inschakelen van een makelaar een aanzienlijk voordeel kon genereren voor kooplieden. Net zoals eerder al voor de *search and information* kosten bleek, kon een koopman door de kennis en expertise van een makelaar in te schakelen de eigen onderhandelingspositie danig versterken.⁷⁶ Daarenboven kon een makelaar *strategic behaviour* temperen, aangezien hij door zijn grote vertrouwdheid met de markt en de producten in kwestie, het opgeven van (al te) onrealistische reservatieprijzen bemoeilijkte.

3.3. Kwaliteitscontrole

3.3.1. De cruciale link tussen kwaliteit en handel

Gelinkt aan het onderhandelingsproces is er nog een andere functie die de makelaars voor hun klanten konden vervullen, namelijk deze van kwaliteitscontrole. Kwaliteitsgarantie is van cruciaal belang voor elke vorm van handel.⁷⁷ In de langeafstandshandel treedt dit aspect nog prominenter op de voorgrond, zeker eens kooplieden niet altijd meer in persoon aanwezig waren bij elke transactie. Bijgevolg trachtte men de kwaliteit te garanderen op allerlei manieren. In de middeleeuwse handel vormde de basis van dit systeem de zogenaamde halle. Hier werden de producten

⁷⁵ North, "Transaction Costs in History," 564-65.

⁷⁶ Susan Mann, "Brokers as Entrepreneurs in Presocialist China," *Comparative Studies in Society and History* 26, no. 4 (1984): 619-20.

⁷⁷ John Dotson, "Fourteenth Century Merchant Manuals and Merchant Culture," *Kaufmannsbücher und Handelspraktiken vom Spätmittelalter bis zum beginnenden 20(2002):* 83-84.

gekeurd, gemeten en gewogen om na te gaan of ze wel beantwoordden aan de (vaak strikte) vereisten waaraan ze moesten voldoen. Indien ze dit proces succesvol hadden doorstaan, werden ze gewaarmerkt en konden ze verhandeld worden. Dit was niet enkel een manier om de kwaliteit, maar ook om de uniformiteit van de producten te verzorgen. Er werd met andere woorden een exportstandaard gecreëerd. Op deze wijze waren ook de afnemers in de verafgelegen afzetmarkten verzekerd van welk product ze aanschafden. Dit was van primordiaal belang om de tevredenheid van de klant en dus de vraag naar het product veilig te stellen.⁷⁸

Zeker in de Vlaamse lakennijverheid, de exportsector bij uitstek van de Nederlanden tijdens de middeleeuwen, was er voorzien in een verreгаande regelgeving om de kwaliteit en uniformiteit van de lakens te garanderen.⁷⁹ De drijvende kracht hierachter waren de ambachten. Vaak wordt enkel op de pejoratieve zijde van de ambachten gefocust. De traditionele argumentatie stelt dat de restrictieve aspecten, met name de opgelegde kleinschaligheid en de strenge productcontrole, de vrijheid van de ondernemer te zeer inperkten. Toch dienden ook deze bepalingen een doel. In deze context is voornamelijk belangrijk dat de strikte productcontrole zorgde voor een exportstandaard, welke op haar beurt de massale export mogelijk maakte.⁸⁰ Er waren een hele reeks instellingen die de kwaliteit van de lakens dienden te garanderen. Uiteraard waren er de ambachten en de strikte controle in de lakenhalle, maar een ander voorbeeld hiervan was de “*deken ende eed vander warandacie vander Inghelsche wulle*”. Deze volgde onder meer op hoeveel wol elke drapier aankocht en hoeveel hij produceerde. Zo konden ze het mixen van kwalitatieve wol met minderwaardige soorten tegen gaan. John Munro stelt dat de stadsmagistraat en de ambachten vier kerntaken hadden:⁸¹ het beschermen van de kwaliteit, deze standaarden uniform opleggen aan alle producenten binnen het draperiecentrum, de controle van het productieproces en het waarmerken van de lakens. Dit waarmerk was een internationaal erkende waarborg dat de producten aan de voorgeschreven kwaliteitsstandaarden

⁷⁸ Simonne Abraham-Thisse, "Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: Faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas moyen âge?," in *La draperie ancienne des Pays-bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècle)*, ed. Marc Boone and Walter Prevenier (Leuven: Garant, 1993), 190-91.

⁷⁹ Zie de talloze regelgeving gepubliceerd in: Georges Espinas and Henri Pirenne, *Recueil des documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière*, 4 vols. (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1904-1920); Sagher, Wyffels, and van Werveke, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième partie. Le sud-Ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne*.

⁸⁰ Stabel, "Ambachten en textielondernemers in kleine Vlaamse steden tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijden," 79-80 & 83.

⁸¹ Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, nr 1296, 302-308.

voldeden.⁸² Aldus hem waren veel van de restricties die vaak beschouwd worden als nefast voor de sector eigenlijk heel bewuste keuzes om de eigen competitiviteit veilig te stellen.⁸³ Het voorbeeld van het verbod op het gebruik van volmolens vat dit samen. Eleanora Carus-Wilson weet de ‘overwinning’ van het Engelse laken op de internationale markten aan het veelvuldige gebruik van volmolens op waterkracht in Engeland. Dit zou aldus haar de productiekosten danig hebben gedrukt. Het ontbreken van deze technologie in de Nederlanden schoof ze naar voor als de reden waarom de Engelse lakens deze uit de Nederlanden van de internationale markten verdrongen.⁸⁴ Deze visie kreeg echter veel kritiek en Raymond van Uytven toonde aan dat dit argument niet opging.⁸⁵ Het betrof hier een bewuste keuze om te vermijden dat het mechanische vollen de fijne kwaliteit van de lakens, welke de basis van de sterke concurrentiepositie van de lakennijverheid uit de Nederlanden vormde, niet in het gedrang zou brengen. Omwille van deze reden werden verscheidene innovaties tegengehouden door de ambachten. Dit gebeurde niet vanuit een restrictieve motivatie, maar om de geloofwaardigheid en kwaliteit (en dus de afzet) van hun product te vrijwaren. Munro besluit dat “[*their reputation for*] *quality woollens was usually more important than low prices*”.⁸⁶ Alain Derville kwam tot een gelijkaardige vaststelling in zijn poging om het succes van de lakens uit de Nederlanden op de internationale markten, ondanks de scherpe concurrentie en hoge transactiekosten, te verklaren. Hij meende dat een combinatie van twee factoren aan de basis lag hiervan. In de eerste plaats de specialisatie in de sector: de lakennijverheid in de Zuidelijke Nederlanden werd namelijk gekenmerkt door een verregaande arbeidsdeling.⁸⁷ Maar hij besloot dat

⁸² Het was van cruciaal belang de reputatie van het waarmerk (en dus het productiecentrum) hoog te houden. Wanneer deze keurmerken “*ne jouent plus à fond leur rôle de garantie*” zal er een afkeer ontstaan bij de koper van de gecorrumpeerde lakens waardoor de vraag in elkaar stort. Abraham-Thisse, “Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: Faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas moyen âge?”, 170-74.

⁸³ Munro, “Medieval woollens: the Western European woollen industries and their struggle for international markets, c. 1000-1300,” 246-47; ———, “The Symbiosis of Towns and Textiles: Urban Institutions and the Changing Fortunes of Cloth Manufacturing in the Low Countries and England, 1280-1570,” (1998), 57-58.

⁸⁴ Eleanora M. Carus-Wilson, “An Industrial Revolution of the Thirteenth Century,” *The Economic History Review* 11, no. 1 (1941).

⁸⁵ Raymond Van Uytven, “De volmolen: motor van de omwenteling in de industriële mentaliteit,” *Tijdschrift van de kring der alumni van de wetenschappelijke stichtingen* 38(1968); ———, “The fulling mill: dynamic of the revolution in industrial attitudes,” *Acta Historiae Neerlandica* 5(1971).

⁸⁶ John H. Munro, “Urban Regulation and Monopolistic Competition in the Textile Industries of the Late Medieval Low Countries” (paper presented at the Textiles of the Low Countries in European Economic History, Leuven, 1990), 44-45; ———, “Anglo-Flemish competition in the International Cloth Trade, 1340-1520,” 44-46.

⁸⁷ Voor de verschillende processen en verregaande specialisatie in de lakenproductie zie: Guy De Poerck and Michel Dubois, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois: technique et*

de export op grote schaal voornamelijk mogelijk werd gemaakt door de hoge kwaliteit en uniformiteit van de lakens, welke verzekerd werden door de minutieuze reglementeringen, nauwgezette controle en de waarmerken.⁸⁸

Maar niet alleen de ambachten en steden benadrukten het belang van een strikte regelgeving om de kwaliteit te garanderen. De internationale kooplieden waren zich hier ook zelf ten zeerste van bewust. In de loop van de veertiende eeuw kwamen er steeds meer klachten van consumenten uit Oost-Europa. Ze klaagden dat de lakens niet de vereiste kwaliteit, afmetingen, afwerking, textuur, etc. hadden of dat ze zelfs gewoon namaakproducten kregen aangesmeerd. De Hanze beval hierop haar kooplieden zich 'de visu' te verzekeren van de kwaliteit van het laken dat ze kochten. Voor Novgorod en de steden van Lijfland volstond deze maatregel echter nog niet, en ze verklaarden enkel nog laken, gekocht in de hallen van Brugge, te zullen aanvaarden.⁸⁹ Ook in de tweede helft van de vijftiende eeuw, toen Brugge aan belang als internationaal handelscentrum begon in te boeten, hechtten de internationale kooplieden hier nog steeds groot belang aan. Dit bleek toen Aalst en Dendermonde in 1463, in een poging om het Brugse stapelrecht en haar lakenhalle te omzeilen, besloten hun lakens rechtstreeks op de Brabantse jaarmarkten aan te bieden.⁹⁰ Dit ging echter in tegen de belangen van de Brugse stadsmagistraat en de Hanze die het merendeel van de lakenproductie van beide steden opkocht. Brugge en de Hanze sloegen de handen in elkaar en benadrukten dat Brugge het stapelrecht voor deze goederen had en dat het de drapiers verboden was hun lakens rechtstreeks op de Brabantse jaarmarkten te gaan aanbieden. Een belangrijke reden die hierbij werd opgegeven, was dat de lakens in de Reiestad gecontroleerd en gemerkt moesten worden, zodat klanten in de hanzeatische gebieden er van verzekerd waren dat ze aan de kwalitatieve vereisten voldeden.⁹¹ Alhoewel er hier zowel bij Brugge als bij de Hanze andere belangen speelden, is het toch veelzeggend dat dit optreden met deze argumentatie werd gemotiveerd.⁹²

terminologie, 3 vols., vol. I, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren van de Rijksuniversiteit te Gent (Brugge: De Tempel, 1951); G Willemsen, *La technique et l'organisation de la draperie à Bruges, à Gand et à Malines, au milieu du XVIe siècle* (1920).

⁸⁸ Alain Derville, "L'héritage des draperies médiévales," *Revue du Nord* LXIX, no. 275 (1987): 721.

⁸⁹ Simonne Abraham-Thisse, "De lakenhandel in Brugge," in *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, ed. André vandewalle (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002), 65-66.

⁹⁰ Dit eerste jaar verkocht Dendermonde hier reeds zo'n veertig procent van de totale productie (2400 lakens) en het daaropvolgende jaar werd dit opgetrokken tot 2800 lakens.

⁹¹ Peter Stabel, "Bruges and the German Hanse," in *The Sea in European History*, ed. Luc François and Ann Katherine Isaacs (Pisa: University of Pisa, 2001), 36.

⁹² Brugge wou uiteraard haar stapelrecht veiligstellen. Volgend citaat verklaart dan weer de handelswijze van de Hanze. "Leur nation demeurait officiellement établie à Bruges. Lubeck restait fidèle à cette ville, en partie par tradition, en partie aussi parce qu'elle espérait ainsi arrêter

3.3.2. De makelaar, een troef in het bepalen van kwaliteit?

Ondanks al deze maatregelen en garanties kon het nog steeds een voordeel zijn makelaars in te schakelen om de kwaliteit van de producten na te gaan. Zo kon bijvoorbeeld ook transport een invloed uitoefenen op de kwaliteit van de handelswaar, doordat deze bijvoorbeeld bevroren waren geweest, waren beginnen rotten of onder waterschade hadden geleden.⁹³ Mogelijk moeten we de tweede controle te Calais van de wolbalen ook deels in dit licht zien. Eileen Power zegt dat de balen in Calais opnieuw gecontroleerd en gewaarmerkt werden om na te gaan of dit in Londen wel goed gebeurd was.⁹⁴ Het zou echter kunnen dat dit ook was om na te gaan of het transport over het kanaal geen schade had veroorzaakt aan de balen. Het belang van wol kan namelijk moeilijk onderschat worden voor de Engelse export. Power stelt dat het motto van een zekere wolkoopman voor heel het koninkrijk opging: "*I praise God and ever shall. It is the sheep tath paid for all*" en ze besluit dat "*the english nation, from king to peasant, was intensely wool- conscious*".⁹⁵ Bijgevolg zou het geen verbazing wekken indien zij een even grote zorg aan de dag legden om de reputatie van zowel hun product als de waarmerken hiervan gaaf te houden, net als de Vlaamse drapierscentra voor hun lakens deden.

Vooraf voor onervaren kooplieden, die niet erg vertrouwd waren met de goederen die ze kochten, konden makelaars in dit opzicht een helpende hand bieden. Zelfs gewaarmerkte producten konden misleidend zijn. Zo zijn er talloze gevallen bekend van producten waarvan het waarmerk een sterke reputatie genoot, die nagemaakt werden in andere draperiecentra. Hierrbij werden vaak zelfs de waarmerken in belangrijke mate nagebootst.⁹⁶

le déclin du marché flamand, où la Hanse jouissait de privilèges considérables, et du même coup restaurer la situation de la Hanse." Jan A. Van Houtte, "Anvers aux XVe et XVIe siècles: Expansion et apogée" (paper presented at the Annales. Économies, sociétés, Civilisations, 1961), 263.

⁹³ Simonne Abraham-Thisse, "La correspondance d'un marchand Hanséate au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen," *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 19(1988): 130. Zie ook noot: 38, p. 92.

⁹⁴ Eileen Power, "The English Wool Trade in the Reign of Edward IV," *Cambridge Historical Journal* 2, no. 1 (1926): 28.

⁹⁵ ———, *The Wool Trade in English Medieval History. Being the Ford Lectures delivered in the University of Oxford in Hilary Term 1939* (Oxford: Oxford University Press, 1941), 17-18; Carus-Wilson and Coleman, *England's Export Trade 1275-1547*; T. H. Lloyd, *The English wool trade in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

⁹⁶ Rudolf Holbach, "Cloth production, Hanseatic cloth trade and trade policy, 14th to 16th century," in *The German Hanse in Past & Present Europe. A medieval League as a model for modern interregional cooperation?*, ed. Hanno Brand (Groningen: Hanse Passage/Castel International Publishers, 2007), 79-80.

De makelaar kon de kwaliteit van de handelswaren controleren en nagaan of de prijs er wel mee in verhouding stond. Door hun expertise en productkennis werden makelaars vaak ingeschakeld om schattingen te doen, zowel door publieke instanties als door particulieren. “*C'est que les courtiers inspiraient confiance en raison de leur expérience, de la garantie de leur serment, et leur témoignage formait preuve.*”⁹⁷ Dit was mede omdat ze doorgaans ook nauw betrokken waren bij het opmeten en wegen van de goederen. Op 24 maart 1496 verkregen de Brugse makelaars dat kooplieden “*van doe voortan gheen ghoet vertholne noch in te legghene boven der weerden van vive ponden grooten zonder daerbij te hebbene een ghezwooren hostelier makelare ofte zijn cleric.*”⁹⁸ Alhoewel dit een zoveelste verplichting lijkt die de handelsvrijheid van de kooplieden beknotte, was dit uit de praktijk gegroeid.⁹⁹ Middeleeuwse kooplieden namen vaak hun makelaars mee bij het opmeten en wegen van de goederen. In geval van een gebrek (een veelvoorkomend gebrek was bijvoorbeeld dat lakens te kort waren), kon dan vaak een vermindering geëist worden op de afgesproken prijs. Het feit dat de middeleeuwse handel gekenmerkt werd door een grote mate aan *baratto*-handel op termijn maakte de kans op geschillen groter. In dit systeem diende de tegenpartij handelswaren pas na afloop van één of meerdere termijnen te leveren, vaak ook op verschillende locaties. De hoeveelheid en prijs waren hierbij reeds bij het sluiten van de transactie bepaald waardoor er een reële kans bestond dat de goederen niet aan de afspraken voldeden.¹⁰⁰ Maar zelfs indien internationale kooplieden pas naderhand vaststelden dat hen toch goederen met gebreken waren verkocht, konden ze door hun tussenpersoon in te schakelen soms toch nog de schade verhalen. Toen Pedro de Castille, reeds terug in Spanje, vaststelde dat Wouter van Tielt hem een laken had verkocht dat niet de vereiste lengte had, wist hij hier via Ameyde, zijn makelaar, toch nog een schadevergoeding voor te bekomen. Het gebrek werd vastgesteld in een officiële akte van de hand van een notaris en vervolgens naar Ameyde verzonden. Deze vorderde vervolgens, de teveel betaalde sommen van de drapier in kwestie terug.¹⁰¹

⁹⁷ Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 61; Espinas, *La draperie dans la Flandre française au moyen-âge*, 2.

⁹⁸ SAB, reeks 299, Makelaars, cartularium A (1293-1683), f° 117v.

⁹⁹ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw."

¹⁰⁰ Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, nr 1222, 251. Ook in Venetië was het gebruikelijk dat de makelaar aanwezig was bij het openen en opmeten van de balen. Wilfrid Brulez and Greta Devos, *Marchands flamands à Venise*, vol. VI, *Études d'histoire économique et sociale* (Bruxelles: Institut historique belge de Rome, 1965), nrs 42, 270, 549.

¹⁰¹ "Wouter van Thielt deb[et] par een notaris brief commen[de] uudt Spaignen ter causen van I fin luuster bellaert onghelijc vercocht pietre van castille 9s. ende par dries hem te vele bet[aelt] 5 s. comt tezamen om caexe XIII s." SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 165v.

Het nagaan van de kwaliteit van de goederen was sowieso één van de belangrijkste taken voor een handelaar.¹⁰² Pas wanneer hij zich hiervan verzekerd had, kon hij overgaan tot het sluiten van transacties. Voor producten waar de koopman goed vertrouwd mee was, had hij hier meer dan waarschijnlijk geen hulp bij nodig. Maar wanneer dit niet het geval was, konden de diensten van een makelaar de laatste twijfels wegnemen. Alfred Lieber beschouwde deze functie, samen met het bepalen van de betrouwbaarheid van de betrokken partijen, als de voornaamste taak van de makelaar.¹⁰³ Het opsporen van eventuele gebreken aan de handelswaar voor de aankoop gesloten werd, was van groot belang. Zo mocht volgens het Antwerpse jaarmarktrecht de schepensbank geen gedingen behandelen die werden aangespannen omdat de goederen kwalitatief tekort schoten, indien de koopman die de dupe was deze zelf, voor het sluiten van de transactie, onder ogen had gehad. Enkel wanneer ze niet getoond waren konden de schepenen ingrijpen. De koper stond dus met andere woorden zelf in voor kwaliteitscontrole.¹⁰⁴ Bijgevolg kon de expertise van een makelaar in dit opzicht een belangrijke troef vormen.

¹⁰² Dit was ook zo in het hanze-gebied waar makelaars moesten instaan voor de: “*Brauchbarkeit und Preiswürdigkeit der Ware*”. F Frensdorff, "Der makler im hansagebiete," in *Festgabe der Göttinger juristen-fakultät für Ferdinand Regelsberger zum siebzigsten geburtstage am 10 september 1901* (Leipzig: Drucker & Humblot, 1901), 279

¹⁰³ Alfred E. Lieber, "Eastern Business Practices and Medieval European Commerce," *The Economic History Review* XXI(1968): 231.

¹⁰⁴ Dave De ruysscher, "Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)" (Katholieke Universiteit Leuven, 2009), 44.

4. Makelaars en waarden: de spil van de internationale handel

4.1. Waarden en makelaars: *a match made in heaven?*

Over de verhouding tussen de waarden en de makelaars is reeds heel wat inkt gevloeid. Ondanks het feit dat ze beiden in hetzelfde ambacht waren ondergebracht, domineert in de literatuur het beeld van tweespalt, waarbij de hostellier en de makelaar elk heel eigen belangen nastreefden.¹ Deze notie is in sterke mate bepaald door de tegenstellingen tussen beide groepen die naar boven kwamen vanaf het einde van de dertiende eeuw. In de troebelen die toen het graafschap verscheurden, kozen de makelaars de zijde van het gemeen, terwijl de hostelliers, die deel uitmaakten van de gevestigde elite, de zijde kozen van de Franse kroon. De keuze van de makelaars legde hen geen windeieren zoals bleek uit de toekenning van de privileges van 1293 en 1303.² James Murray wees daarenboven op het bestaan van een tweede breuklijn tussen beide groepen. Murray stelde dat ze elk hun eigen visie hadden op de handel. Makelaars waren volgens hem meer gebaat met een rigoureuze controle van de handel, terwijl de hostelliers op hun beurt meer gebaat waren met een vrijer handelsklimaat. Dit zou dan resulteren in een grotere aanwezigheid van internationale kooplieden en meer investeringsmogelijkheden.³ Bovendien werden makelaars verplicht, wanneer ze geen eigen herberg hadden, in dienst te treden bij een hostellier.⁴ Dit gebeurde voor welbepaalde termijnen. In ruil om in de herberg te mogen werken, moesten de makelaars een percentage van de makelaarsvergoedingen die ze opstrekten afgeven (dit schommelde doorgaans tussen de 50% en 75%). Dit alles veronderstelt een sterke controle op de makelaar door de hostellier. Anderzijds mag men deze controle ook niet overdrijven. De makelaars genoten nog heel wat zelfstandigheid en hadden hun eigen klanten, netwerk en boekhouding. Zelfs de klerken hadden een eigen boekhouding.⁵

Toch willen we ons er hier voor hoeden teveel nadruk te leggen op de tegenstellingen. De voornaamste reden die hiervoor naar voor werd geschoven, waren de tegengestelde belangen tussen beide groepen. In de periode die hier onderzocht wordt moeten we deze echter sterk nuanceren. In Ameydes boekhouding zien we amper verschillen qua inkomstenbronnen tussen de periode wanneer hij als makelaar ondergeschikt aan De Zweemere was, en wanneer hij een volwaardige hostellier was.

¹ Voor het ambacht: Marechal, "Het makelaarsgild te Brugge van 1600 tot 1665."; Gilliodts-Van Severen, "Les anciens règlements de la corporation des courtiers de Bruges."; ———, "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623."

² Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 4-5.

³ Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 187-88.

⁴ cfr. infra.

⁵ Dit blijkt uit het hierboven aangehaalde citaat over de periode dat Ameyde klerk was bij Joos Van Dorlee. Hierin spreekt hij duidelijk van "*mijnen boucke*". Zie afbeelding: p. 51.

De sporadische inkomsten uit *hostage* en *hostelage* zonken in het niets naast deze uit zijn activiteiten als makelaar en factor. Het belangrijkste verschil was dat Ameyde, eens hij zelf hostellier was, geen percentage meer diende af te dragen (in zijn geval was dit 33,3%) aan De Zweekere.⁶ Dit strookt ook met Van Houtte's bevinding dat *hostage* en *hostelage* in de loop van de vijftiende eeuw sterk aan belang inboetten. Hiermee viel echter meteen ook de belangrijkste tegenstelling tussen beide groepen weg. Bijgevolg zouden we in dit onderzoek eerder de gemeenschappelijke belangen die tussen hen bestonden willen benadrukken, en verkiezen we in wat volgt geen al te strikt onderscheid tussen beiden groepen te hanteren.

4.2. De waarden en makelaars: factors van de middeleeuwse handel

De rol van de waard in het middeleeuwse Brugge is reeds uitgebreid onderzocht.⁷ Hun belangrijkste functie was het huisvesten van de vreemde kooplieden. Brugge was een markt die talloze vreemde kooplieden aantrok. Al deze personen en hun handelswaren moesten echter ook ergens ondergebracht worden. Dit gebeurde in één van de talloze herbergen in de stad.⁸ Hier vonden de kooplieden niet enkel een verblijfplaats maar tevens een opslagplaats voor hun handelswaar. De waard had in ruil hiervoor respectievelijk recht op *hostage* en *hostelage* vergoedingen. Te Brugge mochten enkel waarden logies verschaffen. Dit monopolie werd ten laatste officieel bevestigd aan het begin van de vijftiende eeuw (1408-1409).⁹ Van Houtte wijt dit aan de winstgevendheid van het bedrijf,¹⁰ alhoewel een andere verplichting, namelijk dat de waard garant stond voor zijn klanten, mogelijk nog doorslaggever was.¹¹ Dit monopolie van de waarden was echter niet absoluut. Een vreemde koopman had immers het recht te verblijven onder het dak van een partner of een koopman van

⁶ Bovendien kon hij zich vanaf dan richten op de handel in Engelse wol voor eigen rekening. Zolang hij bij Pauwels De Zweekere werkzaam was had deze laatste de *commerce* in dit lucratieve product voor zichzelf opgeëist. Zie: Deel II, 197.

⁷ Zie het werk van R. Ehrenberg, Jan Van Houtte, James Murray en Anke Greve.

⁸ James Murray stelde vast dat naast het legale circuit herbergen, waarbij de waard deel uitmaakte van het makelaars en hosteliërsambacht, de stad ook nog eens bezaaid was met niet-geautoriseerde herbergen. Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 183-85.

⁹ Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: IV, 160.

¹⁰ Hij verwees hiervoor naar de casus van Nicolaes Barbesaen. Toen deze beschuldigd werd van fraude als thesorier van de stad, moest deze verantwoording afleggen over waar zijn fortuin vandaan kwam. Voor zijn inkomsten afkomstig uit *corretages* gaf hij een totaal op van 500 à 600 kronen. Voor deze uit de *hostelage* gaf hij een bedrag op van 1000 franc of iets meer dan 700 kronen. Alhoewel dit document op zich verdacht is, klopte de verhouding tussen beide bedragen waarschijnlijk wel. *Ibid.*, IV, p. 12ss; Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 15-16.

¹¹ ———, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 177. Zie: Deel I, 5. Makelaars en waarden en 'the fundamental problem of exchange'.

dezelfde afkomst die wel over een eigen residentie in de Reiestad beschikte.¹² Pas met het privilege van 1477¹³ werd expliciet gestipuleerd dat de vreemde kooplieden die niet over een eigen verblijfplaats beschikten “*van nu voordan ne zullen logieren met haeren werden vrye hosteliers ende makelaers wesende*”.¹⁴ Bovenstaande functie was de enige die exclusief voor *hosteliers* was gereserveerd.

Door de verschillende taken die ze voor hun klanten vervulden, namen makelaars en waarden steeds vaker de rol van factor aan. Wanneer vreemde kooplieden Brugge aandeden, logeerden ze in één van de talloze herbergen die de stad rijk was. Een herberg kwam niet alleen tegemoet aan de kooplieden hun noden inzake huisvesting, levensonderhoud¹⁵ en opslag. Het was hier dat ze een makelaar kozen om hun zaken te behartigen (doorgaans voor de hele duur dat ze in de stad verbleven). Dit kon de waard zelf zijn, of een makelaar of een klerk die in de herberg tewerkgesteld was.¹⁶ Bovendien verbleven de vreemde kooplieden, als ze opnieuw naar Brugge kwamen, doorgaans in dezelfde herberg en deden ze beroep op dezelfde tussenpersoon. Zo werden langdurige relaties opgebouwd, die in niet onbelangrijke mate mee aan de basis lagen van hun rol als factor. In deze hoedanigheid fungeerden de makelaars en waarden als de vaste agent van de vreemde koopman. Zo kon deze laatste ook zonder zelf fysiek in de stad aanwezig te zijn aan de handel participeren. Deze evolutie leidde er toe dat herbergen vanaf de vijftiende eeuw steeds vaker als de wettelijke woonplaats van de kooplieden werden beschouwd. Dus niet alleen wanneer ze in Brugge waren, maar tevens tijdens

¹² Dit kwam de facto neer op een legalisering voor vele van de *unlicensed hostels* die James Murray onderscheidde. Jan Van Houtte, "Herbergwesen und Gastlichkeit im mittelalterlichen Brügge," in *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, ed. Hans Conrad Peyer and Elisabeth Müller-Luckner, *Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien* (Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1983), 180; Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 183.

¹³ Over dit Brugse privilege en de toekenning hiervan bestaan enkele misvattingen: Haemers, "'Ende hevet tvolc goede cause jehens hemlieden te rysene." Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)." 224 en 34-36.

¹⁴ Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Coutume de la ville de Bruges*: II, nr. 100, 80 (art. 17).

¹⁵ De gasten waren niet altijd verplicht eten en drinken te betrekken van hun waard. Ze konden hier ook zelf in voorzien. Garrison, "Les hôtes et l'hébergement des étrangers au moyen âge, quelques solutions de droit comparé," 200.

¹⁶ Waar deze eerste twee groepen dienden opgenomen te zijn in de nering van de makelaars en *hosteliers*, was dit voor de klerken niet het geval. De waarden hadden echter wel het recht één iemand die niet tot de nering behoorde te “*bevryen*” en als bediende aan te nemen. Hun statuut en vooral ook verloning was evenwel strikt geregeld om de positie van de makelaars te vrijwaren aangezien deze klerken aan lagere lonen konden werken. SAB, reeks 299, Makelaars, Cartularium A (1293-1683), f° 17v.-19r. Voor de herberg klerken, zie: Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 11-13.

hun afwezigheid.¹⁷ Een gevolg hiervan was dat wanneer er gerechtshandelingen tegen de kooplieden werden aangespannen die de stad reeds hadden verlaten, hun waard hiervan op de hoogte werd gebracht. Hij bezorgde de koopman vervolgens dit nieuws.¹⁸ Het aannemen van de rol van factor werd bovendien ook bespoedigd door het feit dat de makelaars en waarden in meerdere opzichten ook juridisch aansprakelijk waren voor hun klanten. Een belangrijke taak was namelijk de vreemde kooplieden op de hoogte te brengen van de lokale gebruiken en plichten waaraan deze moesten voldoen. Dit was opdat de kooplieden geen onwetendheid konden veinzen bij eventuele inbreuken.¹⁹ Dit principe van de aansprakelijkheid van waarden voor hun gasten stond in de middeleeuwen gekend als *gastrecht* en ging terug op een eeuwenoude traditie waarbij de gastheer verantwoordelijk was voor zijn gast. Deze verplichting lag in belangrijke mate mee aan de basis van de negatieve visie die vele historici ontwikkelden ten opzicht van de makelaardij, aangezien dit gelinkt werd aan taksen en accijnzen. Deze aansprakelijkheid bleef daarenboven niet hiertoe beperkt. Waarden en makelaars dienden immers verregaande commerciële en pecuniaire garanties te verstrekken aan hun klanten, om zo het vlotte verloop van de handel in het middeleeuwse Brugge mogelijk te maken.²⁰

De diensten die makelaars als factor aan hun klanten aanboden, bouwden in essentie voort op de klassieke taken van een makelaar. De belangrijkste hiervan was het aan- en verkopen voor de rekening van hun klanten, wanneer deze niet te Brugge waren. Alhoewel het aanvankelijk illegaal was om de functie van makelaar te combineren met deze van factor, werd dit verbod reeds gauw ingehaald door de praktijk en was het gebruik wijdverspreid in de vijftiende eeuw.²¹ De kooplieden lieten goederen en/of geld achter bij hun factor met instructies hoe deze hiermee diende om te

¹⁷ In talloze gerechtelijke bronnen werd behalve hun naam ook deze van de herberg waar ze verbleven of van de waard hiervan genoteerd.

¹⁸ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 179.

¹⁹ Dit was niet enkel zo op het vlak van burgerrechtelijke aansprakelijkheid maar dit gold ook voor strafrechtelijke. De regels in verband met wapendracht vielen bijvoorbeeld vaak onder deze laatste categorie. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis.*, 53: 112-14 en 1 18-20; Louis Gilliodts-Van Severen, *Mémoriaux de Bruges. Recueil de textes et analyses de documents inédits ou peu connus, concernant l'état sociale de cette ville, du quinzième au dix-neuvième siècle*, 2 vols. (Bruges: L. de Plancke, 1913), I, 56-57. Leopold Hellmuth, *Gastfreundschaft und Gastrecht bei den Germanen*, vol. 440, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse (Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984), 135-72.

Zie ook: p. 46 e.v.

²⁰ Zie: Deel I, 5. Makelaars en waarden en 'the fundamental problem of exchange'.

²¹ Zie: p. 70.

springen.²² Ze konden ook handelswaren naar hun factor te Brugge zenden, of goederen door deze laten aankopen. Door middel van hun factors konden vreemde kooplieden die niet permanent in Reiestad gevestigd waren toch structureel vertegenwoordigd zijn op de Brugse markt. Correspondentie speelde hierbij een cruciale rol:²³ de vreemde koopman schreef²⁴ zijn factor over alle benodigde gegevens (gaande van de details van de handelwaren, het schip waarmee deze getransporteerd werden, de naam van de gecontracteerde kapitein, de koopmanstekens die op de balen stonden,²⁵ aankomsttijd, etc.) vergezeld van instructies over wat de factor ermee diende te doen.²⁶

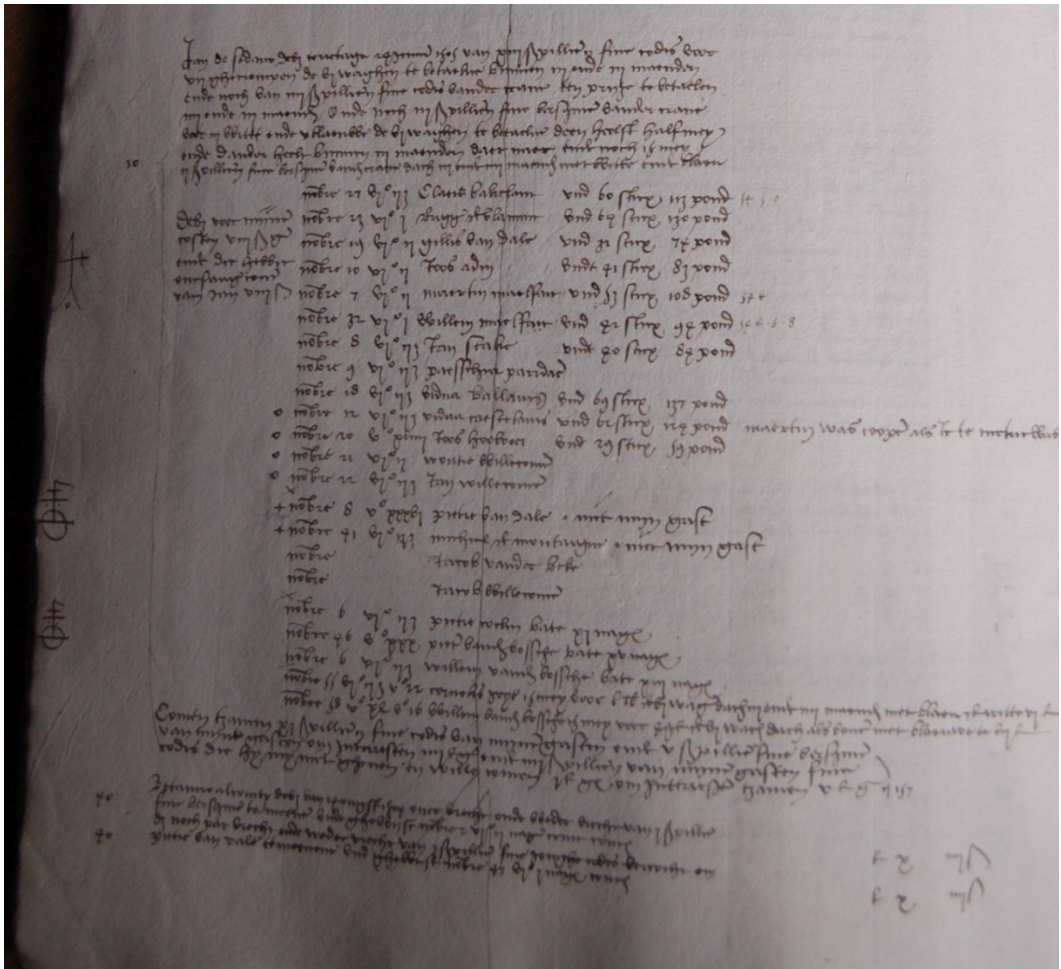
²² Deze konden bijzonder gedetailleerd zijn of de agent net meer handelsvrijheid geven. Vaak klaagden de kooplieden dat hun agent deze instructies te vrij had geïnterpreteerd, maar het tegendeel kon evengoed het geval zijn. Zo werd André Vanderheyde verweten dat hij zich te rigide aan zijn instructies hield en niet voldoende profiteerde van buitenkansen die zich aanboden. Guillou, "André Vanderheyde, courtier Lorientais et ses opérations (1756-1765)," 34.

²³ Eén van de bekendste voorbeelden van een dergelijk correspondentie is deze tussen Hildebrand Veckinchusen en zijn factor Jacob Scotelaere. Wilhelm Stieda, *Hildebrand Veckinchusen: Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert* (Leipzig: S. Hirzel, 1921).

²⁴ Talloze malen treffen we in Ameydes boeken de zinsnede "par zijn brieveken om..." gevolgd door één of meerdere instructies. Van Ameydes correspondentie is jammer genoeg echter niks bewaard gebleven. Zie bijvoorbeeld: SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 169r., f° 205r.

²⁵ Voorbeelden van dergelijke koopmanstekens in: David Nicholas, "The English trade at Bruges in the last years of Edward III," *Journal of Medieval History* 5, no. 1 (1979): (appendix III).

²⁶ Dit factorssysteem werd in belangrijke mate mogelijk gemaakt dankzij sterk uitgebouwd correspondentienetwerken. Bovendien maakten zowel de steden als de handelaars handig gebruik van elkaars netwerken. Peter Spufford, *Power and Profit: the merchant in medieval Europe* (New York: Thames and Hudson, 2002), 25-29; Lambert, "De Genuese aanwezigheid in laatmiddeleeuws Brugge (1435-1495). Een laboratorium voor de studie van instellingen en hun rol in de economische geschiedenis," 85-86; Hannes Lowagie, "Communicatie en postsystemen in het laatmiddeleeuwse Brugge," *Handelingen voor het Genootschap voor Geschiedenis*, no. 1 (2010): 57-60 & 64-65; Jan Willem Veluwenkamp, "International business communication patterns in the Dutch commercial system, 1500-1800," in *Your humble servant. Agents in Early Modern Europe*, Hilversum, ed. Hans Cools, Marika Keblusek, and Badeloch Noldus (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006), 121-23.

7: Koopmanstekens in de marge van Ameydes Journaal²⁷

Maar factors deden meer dan enkel aan- en verkopen in naam van hun opdrachtgevers. Ze werden in alle facetten van zijn handel van de *principal* te Brugge betrokken. Een taak waar ze bijvoorbeeld vaak voor werden ingeschakeld was het afhandelen van de tolgeden,²⁸ of het wegen en meten van de goederen.²⁹ In de loop van

²⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 176v.
²⁸ Voor een bespreking van de tollent te Brugge: G. Renson, "Het tolrecht te Brugge tot de jaren 1500," in *Miscellanea J. Gessler* (Leuven: 1948).
²⁹ "[le courtier] était généralement chargé de la mensuration et de la pesée des marchandises" Renée Doehaerd, *Les relations commerciales entre gènes, la Belgique et l'outremont d'après les archives notariales génoises es aux XIII et XIV siècles*, 4 vols., vol. 1, Études d'histoire économique et sociale (Bruxelles: Institut historique belge de Rome, 1941), 104.

de vijftiende eeuw lijkt dit gebruik zich te hebben veralgemeend.³⁰ Op 24 maart 1496 verleende de stad zelfs een keure aan de ambacht van de makelaars en hostellers die bepaalde dat kooplieden, wanneer ze zich aanboden bij de tol of het weeghuis, steeds vergezeld dienden te zijn van hun makelaar of diens klerk.³¹ Een andere taak waar ze vaak voor ingeschakeld werden, was het regelen van het transport van de goederen. In vele gebieden blijkt er een sterke link te hebben bestaan tussen de waarden en/of makelaars enerzijds en de transportsector anderzijds.³² Het waren hun contacten die de kooplieden en producenten toegang gaven tot een groot transportnetwerk. In de boeken van Ameyde treffen we talloze posten aan met betrekking tot zogenaamde *waghenaers*. Ameyde werkte bovendien samen met verscheidene vaste partners. Voor Kortrijk was dit Pieter 'tKint en voor Menen Matheeus de waghener.³³ Te Brugge specialiseerden sommige makelaars zich zelfs louter in het goederentransport.³⁴ Een opvallende trend hierbij was dat makelaars ook steeds vaker dit (land)transport gingen verzekeren. Het idee hierachter was dat aangezien de makelaars garant stonden voor de transporteurs, deze laatsten een vergoeding voor deze borgstelling moesten betalen. Transporteurs konden dan gemakkelijker klanten vinden, terwijl de eigenaars van de waren deze op hun beurt in vertrouwen aan hen kon toevertrouwen.³⁵

Uit talloze geschillen blijkt echter dat de tussenkomst van de makelaars inzake het verzekeren van het transport veelal gebeurde buiten de wil om van zowel de transporteurs als de vreemde kooplieden. Transporteurs behoorden immers sowieso

³⁰ Hanserecesse 1431-1476, VII, n° 501 (§25 Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 27.

³¹ "van doe voortan gheen ghoet vertholne noch in te legghene boven der weerden van vive ponden grooten zonder daerbij te hebbene een ghezwooren hostelier makelare ofte zijn cleric" SAB, reeks 299, Makelaars, Cartularium A (1293-1683), f° 117v. De proclamatie van deze keure door het schepencollege werd uitgegeven in: Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: VI, 409.

Wat betreft de tollens was dit reeds het geval in 1477: ———, *Cartulaire de l'ancien grand tonlieu de Bruges faisant suite au Cartulaire de l'ancienne Estaple: recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville* 2vols. (Bruges: L. de Plancke, 1908-1909), 98.

³² In het middeleeuwse Montpellier waren velen van de waarden eerst zelf transporteur geweest die, eens ze voldoende kapitaal hadden vergaard, zelf een herberg openden. Jean Combes, "Hosteliers et hotelleries de Montpellier à la fin du XIVe siècle et au XVe siècle," in *Hommage à André Dupont (1897-1972). Études médiévales languedociennes* (Montpellier: Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon, 1974), 55.

³³ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 23, 108 & 29.

³⁴ De zogenaamde "makelars van waghener" Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, nr 909, 3.

³⁵ Kathryn L. Reyerson, *The Art of the Deal. Intermediaries of Trade in Medieval Montpellier*, ed. Hugh Kennedy, et al., vol. 37, *The Mediterranean Peoples, Economies and cultures, 400-1453* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002), 198-99.

reeds tot één van de vijf groepen die borgen moesten opgeven bij het stadsbestuur, alvorens ze hun beroep mochten uitoefenen. Dit was om fraude van hun kant tegen te gaan. Een opsomming van de andere groepen die aan deze verplichting onderhevig waren, maakt duidelijk dat het stadsbestuur deze verplichting niet licht opnam. Dit waren namelijk de makelaars, hostellers, wisselaars en gevangenen.³⁶ Alhoewel het niet de eigenaar van de vracht maar de transporteur was die de verzekeringspremie diende te betalen, waren ook de kooplieden hiertegen gekant. De transporteurs rekenden de meerkost immers gewoon door aan hun klanten.³⁷ Een andere taak die de makelaars in toenemende mate op zich namen, en die hier nauw bij de aanleunde, was deze van het verpakken van de goederen.³⁸ Gezien hun rol inzake opslag, transport, en als agent was dit een voor de hand liggende evolutie.

Maar de bijstand die de factor aan zijn *principals* verleende, beperkte zich niet enkel tot het commerciële aspect. Hierboven werd reeds aangehaald dat makelaars en waarden in meerdere opzichten ook juridisch verantwoordelijk, of soms zelfs medeaansprakelijk, waren voor hun klanten. Verscheidene malen debiteerde Ameyde in zijn boeken klantenrekeningen omwille van juridische of ‘*wettelike*’ kosten die hij ten behoeve van hen had gemaakt. Jan Van Houtte stelde reeds vast dat makelaars en waarden hun opdrachtgevers vertegenwoordigden in de rechtbank tijdens hun afwezigheid.³⁹ Maar deze rol bleef hier niet toe beperkt. Toen één van Ameydes drapiers, de weduwe van Jan Vander Waerden, zich te Kortrijk moest verantwoorden

³⁶ Louis Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Introduction*. (Brugge: Edw. Gaillard & Cie, 1878), 60-61.

³⁷ ———, *Coutumes des pays et comté de Flandre: Coutume de la ville de Bruges*: II, nr 100, art. 44, 86; Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 25-27.

³⁸ Het verpakken van de waren in de internationale handel was erg belangrijk. Dit diende met zorg te gebeuren zodat ze geen schade leden tijdens het (in Brugge vaak maritiem) transport. Tijdens de veertiende eeuw klaagden Oost-Europese consumenten onder meer over het feit dat de lakens niet volgens de regels werden gevouwen. Een bijkomende reden om het verpakken aan een vertrouwenspersoon toe te vertrouwen was dat ook hier een grote kans op fraude bestond. Andermaal klaagden de hanzeaten hier vooral over, maar ook in de Engelse wolhandel waren dergelijke praktijken gangbaar. Abraham-Thisse, "Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: Faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas moyen âge?," 65-66; Eileen Power, "The Wool Trade in the Fifteenth Century," in *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, ed. Eileen Power and M. Postan (London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1951), 55-59. Zie ook p. 81

Een voorbeeld van deze dienstverlening treffen we op 27 maart 1501 toen Wouter Ameyde zijn kasrekening crediteerde "over tverpacke[n]" van diverse spillieren voor de drapiers Pieter Hemisaem, Wouter le Conte en Joos Vander Beke. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 277r.

³⁹ Aanvankelijk dienden ze hiertoe wel over een volmacht te beschikken. Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 25.

voor de schepenbank, deed ze beroep op Ameyde om haar hierin bij te staan.⁴⁰ Eenzelfde patroon zien we wanneer Joos Van Zundt zich diende te verantwoorden in Gent.⁴¹ Ameydes klanten konden dus duidelijk een beroep doen op zijn expertise en netwerk wanneer de nood dit vereiste, zelfs wanneer dit buiten Brugge was. Dit was bovendien niet enkel beperkt tot handelsgeschillen. Hij verleende hen ook juridische bijstand in niet handelsgelateerde zaken: “*Item noch par franchois vanden bossche over wettelicke costen ter causen van zijnen huze V s.*”⁴²

Het is evenwel onduidelijk of Ameyde in eigen persoon deze drapiers bijstond, dan wel een advocaat zond. Deze laatste optie zou een verklaring kunnen vormen voor het feit dat hij nauwe relaties onderhield met enkele advocaten, zoals Gheerard Joos Gheerarissen en Gillis van Damme.⁴³ Alleszins staat vast dat niet enkel Ameydes klanten gebaat waren met deze gespecialiseerde rechtsbijstand. Wanneer Ameyde zelf ter discussie stond, kon ook hij hier op terugvallen. Dit blijkt onder meer uit een geschil dat in de zomer van 1505 tussen hem en Jan de Woirme was gerezen. De details van dit conflict zijn niet gekend, maar een blik op de rekening van deze drapier in het grootboek leert ons dat de laatste activiteit hierop dateerde van 24 november 1504. Op dat ogenblik had de Woirme een creditsaldo uitstaan van 7-16-4,5 lb. gr. VI. De volgende post was de overboeking van dit saldo naar Ameydes winst-en-verliesrekening (interresten). Het heeft er dus alle schijn van weg dat Ameyde zich Jan de Woirme's saldo simpelweg toe-eigende.⁴⁴ De reden waarom Ameyde op deze wijze ageerde is ongekend,⁴⁵ maar alleszins staat vast dat Jan de Woirme meende dat hem onrecht was aangedaan. Hij liet Ameyde aanhouden en daagde hem voor het gerecht: “*par Jan de Woirme my ghedaen vanghen te Meenene ende andren wettelicke costen vry ghedaen alst blijkt in mijnen memoriael f° 3*”⁴⁶

Maar deze vorm van rechtsbijstand was niet de enige wijze waarop makelaars en waarden hun kooplieden assisteerden in juridische conflicten. Ze konden ook een veel ingrijpender rol spelen. Dit bleek toen er een geschil uitbrak tussen Hieronimo

⁴⁰ Bijvoorbeeld: “*Vidua Jan vander Waerden deb[et] over wettelicke costen up huer ghedaen te Curtric XL gr[oten] contan[t]*”, SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 175v.

⁴¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 167.

⁴² SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 184r.

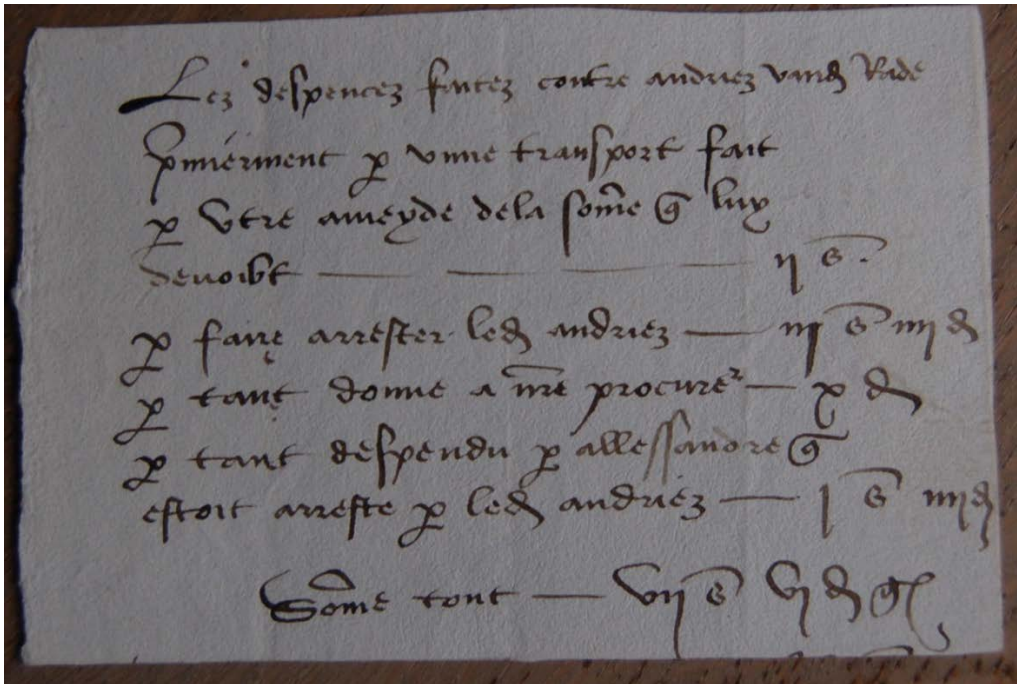
⁴³ Gheerard Joos Gheerarissen, SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 288. Gillis van Damme, SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 169v.

⁴⁴ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 102.

⁴⁵ De overboeking van een saldo werd door Ameyde nooit gejournaliseerd en de post in het grootboek deelde enkel mee “*par reste van dezen ende ghestelt up interresten*”. Zie: Deel II, 6. Ameydes salderings- en sluitingsprocedures.

⁴⁶ Bovendien had Ameyde de pech dat hij in deze episode zijn paard verloor en hij dit moest laten vangen en pas drie dagen na zijn procesdag kon ophalen. “*Ende van dat mijn paert was ghedaen vanghen van Gillis te Meenen nu 8 oughst 1505 ende daer moeste ligghen III daeghen naer mijnen wettelicken dach*”. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 184r.

Frescobaldi en Andries Vanden Rade. Ameyde werkte reeds lange tijd nauw samen met deze laatste. Toen hij nog in Pauwels De Zweemeres herberg actief was, speelde Vanden Rade een belangrijke rol in de afhandeling van hallekosten, en ook in de daaropvolgende jaren bleef Ameyde met hem samenwerken.⁴⁷ In de zomer van 1504 rees er echter een probleem tussen Hieronimo Frescobaldi en Vanden Rade. Hierop aarzelde de Florentijn niet om Ameyde, en diens netwerk, in te schakelen om Andries Vanden Rade bij de kraag te laten vatten.⁴⁸ Uitzonderlijk genoeg treffen we op een losse notitie in grootboek B een oplijsting van de kosten die dit met zich meebracht:

8: Kosten arrestatie Andries Vanden Rade⁴⁹

Andermaal zijn de details van dit geschil niet gekend. Toch heeft het er alle schijn van weg dat Andries Vanden Rade allesbehalve een onbesproken blad was. Een eerste voorbode vinden we in het journaal op 16 maart 1504, dus nog voor de problemen met deze persoon aan het licht kwamen. De rekening van Vanden Rade werd toen gedebiteerd met een restsom voor een baal wol afkomstig van Alonso de Caastro, ondanks dat “hy [Vanden Rade] zeyde my dat hijt betaelt hadde”. Het is dus

⁴⁷ Zie: Deel II: 4.1.1. Een eerste reeks innovaties: november 1498.

⁴⁸ “Ieronimo Frescobaldy debet par diversche costen om den zelven Andries te doen aresteerne”. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 164v.

⁴⁹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, losse notitie.

duidelijk dat er een betwisting was ontstaan over een al dan niet uitstaande vordering van de Spanjaard en ondanks Vanden Rades beweringen van het tegendeel, trok Alonso de Caestro aan het langste eind.⁵⁰ Eind december 1504 kwam ook Ameyde tot de vaststelling dat Andries Vanden Rade hem tekort had gedaan. “*Andries Vanden Rade deb[et] par my te cort ghegheven van ghelde dat hy voor my ontfaen heeft IIII s. II d. noch van I goudin croone die hy ontfanc vanden mu[n]te meestre my te cort ghegheven II s. I d. noch 5 decembre te cort ghegheven VI s. III d. noch inde kestdaghen te cort I s.*”⁵¹ Maar zelfs indien Andries Vanden Rade helemaal onbesproken was geweest, is het maar ten zeerste de vraag of dit ook maar iets had uitgemaakt voor Ameyde. Hieronimo Frescobaldi kon immers, gezien het belang van zijn handel voor Ameydes omzet,⁵² heel wat gewicht in de schaal leggen. Bijgevolg kon Ameyde het zich absoluut niet veroorloven hem als klant te verliezen.

Eigenlijk waren er evenveel taken die de makelaars en waarden, in hun hoedanigheid van factor, voor hun klanten uitoefenden als deze laatsten noden hadden.⁵³ Dit kon gaan van de hierboven beschreven functies, het veredelen van lakens,⁵⁴ het bergen van een scheepswrak (en haar lading),⁵⁵ tot het aankopen van een ‘*huerclocke*’.⁵⁶ Een laatste taak die hier echter zeker dient aangehaald te worden, was een dienst die Ameyde verleende aan zijn klanten drapiers. Hij regelde namelijk alles voor hen met betrekking tot de lakenhalle. In ruil hiervoor kreeg hij “*hallekostenvergoedingen*”.⁵⁷ De bedragen die de drapiers uitbetaalden lagen echter hoger dan de kosten die Ameyde hiervoor diende te maken. Dit verschil was dan ook waarschijnlijk een soort van loon voor deze dienstverlening.

Deze vergoedingen vormen meteen ook de enige zichtbare verloning voor dit type diensten in Ameydes boekhouding. De enige keer dat we dit type kosten mogelijk in de boeken tegenkomen, is wanneer Ameyde een lading van zestien spillieren Engelse wol afhandelde in naam van Juan de Sedano.⁵⁸ In de marge van zijn journaal noteerde hij “*Deb[et] voor mijne[n] costen VIII s. gr.*”⁵⁹ Dit zou dus betekenen dat Ameyde een

⁵⁰ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 159v.

⁵¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 169v.

⁵² Zie: p. 74.

⁵³ Michel Mollat, *Le commerce maritime normand à la fin du Moyen Age: étude d'histoire économique et sociale* (Paris: Plon, 1952), 425-26.

⁵⁴ Ameyde veredelde talloze lakens voor zijn klanten.

⁵⁵ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 24-25.

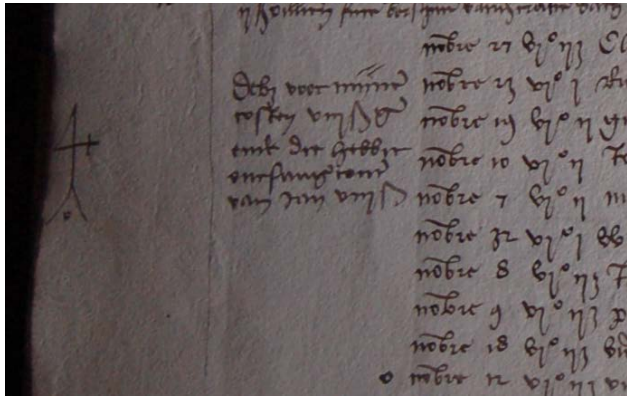
⁵⁶ “*meestre Robert Hoirnowe deb[et] par I huerclocke te betaelne up derste wulle die hy vercoopen zal te Curtric te Meenen of te Brugghe*” SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 167r.

⁵⁷ Zie: p. 175.

⁵⁸ Zie: p. 7: Koopmanstekens in de marge van Ameydes Journaal90.

⁵⁹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 176v.

bedrag van 0-0-6 lb. gr. Vl. aanrekende per spillier Engelse wol (waarvan de prijs doorgaans makkelijk boven de 50 lb. gr. Vl. lag), met andere woorden een nagenoeg verwaarloosbaar bedrag. Veel waarschijnlijker is echter dat deze kosten betrekking hadden op het kraangeld aangezien Ameyde preciseerde dat het spillieren ‘vanden crane’ betrof.⁶⁰

9: Kosten in de marge (detail afbeelding 7: Koopmanstekens in de marge van Ameydes Journaal)

Een laatste nuance die we hier willen maken, is dat ook de internationale kooplieden, die steeds vaker kozen voor een permanente vertegenwoordiging te Brugge, in belangrijke mate gebruik bleven maken van de diensten van factors. Dit ondanks het feit dat ze over hun eigen netwerken en sociaal kapitaal beschikten. Dit blijkt ook heel duidelijk uit Ameydes boeken. De klanten waar hij het meest voor als factor optrad, waren net de voornamelijk Italiaanse handelshuizen. Hieronimo Frescobaldi was niet enkel zijn belangrijkste klant, maar ook de klant die het meeste beroep deed op Ameydes diensten als factor. Ondanks het feit dat deze Florentijn zich reeds diep verankerd had op de Brugse markt, vertrouwde hij in sterke mate op zijn makelaar. Hetzelfde stellen we vast voor Filippo Gualterotti of de Altoviti's (eerst Cornelio, dan diens erfgenamen en tenslotte Letano). We krijgen de indruk dat deze grote Florentijnse handelshuizen⁶¹ de afhandeling van hun wol en lakenhandel (met betrekking tot Menen en Kortrijk) simpelweg toevertrouwden aan Ameyde. Dit is in overeenstemming met de tendens naar een steeds hogere graad van specialisatie die de Brugse makelaars kenmerkte.

⁶⁰ Voor de Brugse stadskraan: Vandewalle, "De stadskraan."

⁶¹ Zie ook: Jan Denucé, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen* (Mechelen: Het Kompas, 1934).

4.3. Het levensbloed van de Brugse handel: de bank- en depositodiensten

Eén van de voornaamste functies van de makelaars en waarden was de rol die ze speelden in het betalingssysteem van de stad. Dat was absoluut noodzakelijk voor het functioneren van de middeleeuwse Brugse markt. Dit betalingssysteem was geënt op het Italiaanse systeem van depositobankieren.⁶² Makelaars en waarden vormden samen met de wisselaars de belangrijkste componenten van het lokale (en zelfs regionale⁶³) financiële stelsel in de Reiestad. Doordat de boekhoudingen van twee veertiende-eeuwse wisselaars, namelijk Collard de Marke en Willem Ruweel, bewaard zijn gebleven, zijn we goed geïnformeerd hoe dit systeem in zijn werk ging. Raymond de Roover was de eerste om de Brugse geldmarkt aan een minutieuze studie te onderwerpen.⁶⁴ Hij kwam tot de vaststelling dat deze wisselaars één van de steunpilaren vormden van de Brugse betaalmarkt. Reeds in het tweede kwart van de veertiende eeuw was het een gangbaar gebruik dat kooplieden een hoeveelheid geld of edelmetaal, waar ze niet onmiddellijk nood aan hadden, bij de wisselaars in bewaring gaven. Deze laatsten mochten dit geld naar eigen goeddunken beheren maar moesten wel, zodra de koopman dit verzocht, de som aan hen kunnen terugbetalen. Het is belangrijk hierbij op te merken dat de wisselaars er enkel aan gebonden waren het equivalent terug te betalen.⁶⁵ Op deze wijze openden de kooplieden dus *de facto* depositorekeningen bij de wisselaars. Al snel ontstond het gebruik om via deze rekeningen betalingen uit te voeren.⁶⁶ Wanneer koopman X een lading lakens wou aankopen van koopman Y, en

⁶² Abbott Payson Usher, *The early history of deposit banking in Mediterranean Europe*, Harvard Economic Studies (Cambridge: Harvard University Press, 1943).

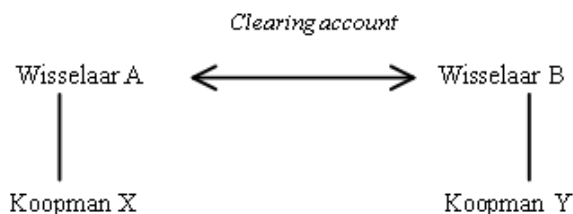
⁶³ Collard de Marke's netwerk spreidde zich uit over meerdere steden in de Nederlanden. James M Murray, "Handels- en financiële technieken," in *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, ed. André Vandewalle (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002), 108-09.

⁶⁴ de Roover, "Les livres de comptes de Collard de Marke (1366-1369)."; ———, *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369)*; Raymond de Roover and Hyman Sardy, *The Bruges money market around 1400*, vol. XXX, nr 63, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Shone Kunsten van België (Brussel: Paleis der Academiën, 1968). Maar vooral het uitmuntende: de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*. De instelling van de wisselaars werd reeds in meer algemene zin besproken door: Georges Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge*, 2 Bde, 2 vols., vol. 14, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 2e série (Bruxelles: Lamertin, 1921), 389-437.

⁶⁵ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 247.

⁶⁶ Dit systeem is reeds gedocumenteerd in de twaalfde eeuw in enkele Italiaanse steden. De Roover schatte dat het vanaf 1300 ook ingang vond te Brugge. Peter Spufford, Wendy Wilkinson, and Sarah Tolley, *Handbook of medieval exchange* (London: Offices of the Royal Historical Society, 1986), xxvii-xix; Herman Van der Wee, "European Banking in the Middle

beiden hadden een rekening bij dezelfde wisselaar, kon deze laatste de vereiste som van de rekening van koopman X debiteren en vervolgens de rekening van koopman Y hiermee crediteren. Doordat de wisselaars echter ook zogenaamde *clearing accounts* met elkaar onderhielden, dienden beide koopmannen geen rekeninghouder te zijn bij dezelfde wisselaar, maar volstond het simpelweg een rekening te hebben bij een wisselaar.

10: Boektransfer betaalsysteem

Door via een dergelijk systeem van boektransfers te betalen, kon men de behoefte aan baar geld vermijden. Zoals Erik Aerts het formuleerde: “*de wisselaars creëerden een girale geldomloop, deden met andere woorden aan geldschepping en pasten clearing toe in de moderne zin van het woord*”.⁶⁷ Het belang hiervan in de middeleeuwse handel, die gekenmerkt werd door het feit dat het aanbod van geld uitermate fluctueerde, kan moeilijk overschat worden.⁶⁸ Murray meende dat de wisselaars hun betekenis op de Brugse markt voornamelijk ontleenden aan de betaalfaciliteiten die ze boden en dat hun depositobankactiviteiten veel minder doorwogen in dit opzicht. Het systeem van boektransfers vormde één van de

Ages and Early Modern Times (416-1789),” in *A History of European Banking*, ed. Herman Van der Wee and Ginette Kurgan-Van Hentenryk (Antwerpen: Mercatorfonds, 2000), 83-86.

⁶⁷ Erik Aerts, “Geld en krediet: Brugge als financieel centrum,” in *Brugge en Europa*, ed. Valentin Vermeersch (Antwerpen: Mercatorfonds, 1992), 58. Zie ook: Karl Gunnar Persson, “Markets and coercion in medieval Europe,” in *The Cambridge History of Capitalism. The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*, ed. Larry Neal and Jeffrey G. Williamson (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 255 en 57.

⁶⁸ Afhankelijk van de periode kon er een overvloed of een tekort aan cash geld zijn. Geldschaarste (*strettezza*) en overvloed (*larghessa*) aan geld vielen te Brugge vaak samen met de komst of het vertrek van de Italiaanse galeien. Erik Aerts, “Wisselruiterij in de Lage Landen. De wisselbrief op de Brugse geldmarkt tijdens de late middeleeuwen,” in *Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, ed. Geert De Clercq (Antwerpen: Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1992), 40-45.

doeltreffendste remedies tegen de schaarste aan geld en breidde de krediet- en geldmarkt sterk uit.⁶⁹

Ondanks het feit dat de waarde van Raymond de Roovers werk over de Brugse geldmarkt slechts moeilijk kan worden overschat, dient zijn visie in enkele belangrijke aspecten genuanceerd te worden.⁷⁰ Raymond de Roover veronderstelde een scheiding tussen de internationale handel enerzijds, en de lombarden en wisselaars anderzijds. Hij beschouwde de Italianen en de wisselbrief als de verklaring voor hoe Brugge tot haar status van internationaal handelscentrum had weten op te klimmen. Hij geringschatte de overige betalingssystemen en deed deze als primitief af. James Murray wees er echter op dat “*the Italian network and its bills of exchange was not the only credit/payment mechanism in Bruges, nor was it necessarily the most widely used*”. Hij stelde vast dat ook andere groepen, zoals de Engelsen en hanzeaten, eigen systemen ontwikkelden om betalingen over afstand en tijd te verrichten en dat de Roover het veelvoud aan verschillende betalingssystemen te Brugge over het hoofd zag.⁷¹ Murray benadrukte in dit opzicht de waarden, die een belangrijke aanvulling vormden op het netwerk van de geldwisselaars. Uit zijn onderzoek bleek dat het merendeel van de kooplieden in Brugge niet rechtstreeks met de wisselaars handelden. De meesten onder hen deden dit via hun waard,⁷² die doorgaans een (*clearing*) rekening had bij één of meerdere wisselaars. Dit vormde volgens hem ook de verklaring waarom slechts bepaalde (voornamelijk Italiaanse) kooplieden een rekening hadden bij de wisselaars.⁷³ Deze service die de waarden aanboden vormde geen concurrentie voor de wisselaars, maar dient eerder te worden beschouwd als een aanvulling.⁷⁴ Er was sprake van een

⁶⁹ Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 167; ———, "Handels- en financiële technieken," 108. James Murray, M, "Cloth, Banking, and Finance in Medieval Bruges" (paper presented at the Textiles of the Low Countries in European Economic History, Leuven, 1990).

⁷⁰ Dit bleek duidelijk uit het werk van Anke Greve, maar vooral James Murray (cfr. infra). Maar zie ook: Erik Aerts, "Middeleeuwse bankgeschiedenis volgens Professor Raymond de Roover," *Bijdragen tot de geschiedenis* 63, no. 1-4 (1980).

⁷¹ Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 230. Voor de Engelsen zie: John H. Munro, "English 'Backwardness' and Financial Innovations in Commerce with the Low Countries, 14th to 16th centuries," in *International Trade in the Low Countries (14th-16th century)*, ed. Bruno Blondé, Anke Greve, and Peter Stabel (Leuven: Garant, 2000).

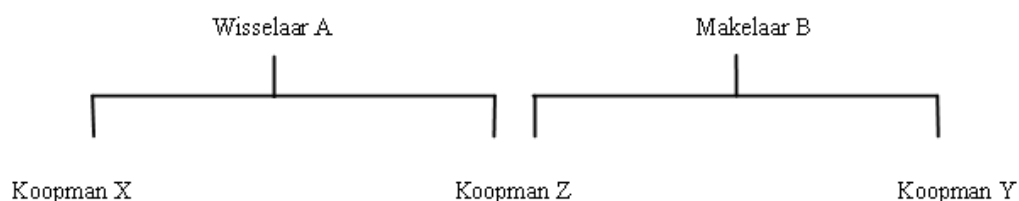
⁷² Dit is bijvoorbeeld ook het geval voor Hildebrand Veckinchusen: Michail P Lesnikov and Hildebrand Veckinchusen, *Die Handelsbücher Des Hansischen Kaufmannes Veckinchusen* (Akademie-Verlag, 1973), bijvoorbeeld f° 33r.

⁷³ De depositohouders behoorden immers niet, zoals de Roover meende, tot de gemiddelde Brugse bevolking. Deze bestonden voornamelijk uit waarden en belangrijke kooplieden. Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 166-67.

⁷⁴ Heel anders dus dan Raymond de Roover die meende dat waarden weliswaar deposito's voor hun klanten bijhielden, maar deze niet gebruikten om krediet te verstrekken of financiële operaties hiermee uit te voeren. Anke Greve stelt echter dat het Brugse betalingssysteem voor de

coöperatie tussen waarden en wisselaars die er aldus in slaagden een netwerk van gelinkte rekeningen uit te bouwen. Vreemde kooplieden openden een rekening bij hun waard, die op zijn beurt via de *clearing accounts* met de wisselaars in het stedelijke netwerk opgenomen werd. Murray wees erop dat de wisselaars evenzeer gebaat waren met deze coöperatie: “*money changers [...] owe a large portion of their exchange business to hostellers*”.⁷⁵

Tot nu toe werd voornamelijk de rol van de waarden in dit systeem benadrukt. Toch blijkt heel duidelijk uit Ameydes boekhouding dat ook makelaars eenzelfde rol speelden. Reeds voordat hij zijn eigen herberg opende regelde Ameyde al volop betalingen tussen zijn klanten door middel van boektransfers. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat doorgaans beide partijen een rekening hadden bij Ameyde, waardoor het een simpele transfer binnen zijn eigen boekhouding betrof. Maar dit was zeker niet altijd het geval. Talloze malen werd een betaling door of aan een derde, die niet in zijn boeken was vertegenwoordigd, toch via een boektransfer uitgevoerd. Hiervoor diende men enkel een tussenschakel te vinden die wel in Ameydes boeken was gerepresenteerd en in deze van de andere makelaar, waard of wisselaar waar de tegenpartij een rekening had. Laten we dit aan de hand van een voorbeeld beschouwen: koopman X wilde tien lakens betalen aan koopman Y via makelaar B. Van deze twee had enkel koopman Y een rekening bij makelaar B. Hierop schakelde koopman X de koopman Z in. Deze koopman Z had niet alleen een rekening bij makelaar B, maar daarenboven had hij ook een rekening bij wisselaar A, waar ook koopman X een rekening bij had. Nu kon Koopman X via Wisselaar A het vereiste bedrag overschrijven aan koopman Z. Deze laatste gaf vervolgens opdracht aan Makelaar B dit bedrag over te schrijven naar de rekening van Koopman Y.

11: Boektransfersysteem Ameyde

hanzeaten veel doeltreffender was dan dat van de Italiaanse *merchant-bankers* aangezien deze nagenoeg afwezig waren in de Hanzeatische ruimte. Anke Greve, "Hanseatic Merchants: banking customs in fourteenth century Bruges," in *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge*, ed. Marc Boone (Leuven: Garant, 1995), 4.

moesten worden beschouwd zonder dat

⁷⁵ Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 213.

Het systeem dat we in Ameydes boeken aantreffen verschilt dus van dit zoals beschreven door Raymond de Roover en James Murray. In hun model zou de link tussen Wisselaar A en Makelaar B rechtstreeks gebeuren via een clearing account waardoor er geen nood zou zijn koopman Z in te schakelen.⁷⁶ In Ameydes boeken waren er weliswaar enkele rekeningen van wisselaars voor handen, maar deze functioneerden niet als *clearing accounts*.⁷⁷ Daarenboven waren er ook nagenoeg geen rekeningen aanwezig voor andere waarden en/of makelaars die wel een dergelijke functie vervulden. Deze discrepantie zou mogelijk te wijten kunnen zijn aan het feit dat Ameydes boekhouding een periode bestrijkt waarin de wisselaars reeds veel aan belang hadden ingeboet,⁷⁸ maar het is heel goed mogelijk dat we het systeem dat in Ameydes boeken naar voor komt veel verder terug moeten dateren. Eén van de redenen waarom James Murray de wisselaars als de cruciale schakel in het hele Brugse betalingssysteem beschouwde, was omdat er tot nu toe geen bewijs voor handen was van het bestaan van *clearing accounts* tussen waarden onderling.⁷⁹ Maar de *modus operandi* die we in Ameydes boeken terugvinden zou hier dus een alternatieve verklaring voor kunnen vormen.

In de manier waarop deze boektransfers tot stand kwamen, lijken de waarden en makelaars dus sterk op de kassiers die we op de Antwerpse en Amsterdamse markt aantreffen.⁸⁰ Het cruciale verschil hierbij was dat de Brugse makelaars en waarden, in

⁷⁶ Makelaar B en Wisselaar A konden uiteraard ook rechtstreeks rekeningen onderhouden bij elkaar.

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld de rekeningen van Joos de Raedt en Gillis vanden Keere, respectievelijk: SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 17 en SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 6.

⁷⁸ Ook vanuit het centrale niveau werd meermaals getracht het Brugse betaalsysteem op basis van boektransfers aan banden te leggen. Niet vreemd aan deze poging was de gevoeligheid van deze wisselaars-depositobankiers voor faillissementen, zoals Colard de Mey en Willem Roelands aan het begin van de jaren '80, kort hierop gevolgd door de Brugse bankier-wisselaar Jan Daussut (1486-1487). Mus, "De brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw," 34-35; de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 340-41; Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge*, 2 Bde, 14: 420-22; Els Vercouteren, "De geldwisselaars in Brabant (1430-1506). Een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden," *Bijdragen en Mededelingen tot de bestudering van de geschiedenis der Nederlanden* 100, no. 1 (1985): 320-22; Geert De Clercq, "In Brugge is er een plein... Brugge als financiële markt in de 14de-15de eeuw," in *Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, ed. Geert De Clercq (Antwerpen: Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1992), 29-30.

⁷⁹ Murray, "Handels- en financiële technieken," 108.

⁸⁰ Zie vooral Daniel Velinov's studie over de bank de La Bistratte: Daniel Velinov, "Le marché des changes anversois, de l'espace régional aux flux européens: les affaires du banquier Jean-Baptist de La Bistratte (1654-1674) " (Paris: Université Paris I Panthéon-Sorbonne - Freie

tegenstelling tot deze kassiers, ook deposito's aanvaardden.⁸¹ Hun klanten openden rekeningen bij hen, gaven geld in bewaring en konden hun rekeningen vervolgens gebruiken als betaalmiddel.⁸² Bovendien konden de wisselaars, makelaars en waarden hun klanten toestaan tijdelijk meer geld te trekken dan eigenlijk op hun rekening stond. Dit betekende dat ze dus *de facto* kredietverstrekkers werden, zij het doorgaans op een korte termijn.⁸³ Op deze wijze droegen ze bovendien bij tot de expansie van de krediet- en geldmarkt, dit in tegenstelling tot de door de Roover zo geroemde wisselbrief.⁸⁴

Een laatste zaak waar we hier even de aandacht op willen vestigen is dat, net als het geval was voor de factordiensten, nergens in Ameydes boeken vergoedingen werden teruggevonden die werden aangerekend voor de financiële diensten die hij verstreekte. Raymond de Roover kwam reeds tot eenzelfde vaststelling met betrekking tot de geldwisselaars.⁸⁵

Universität Berlin, Unpublished Phd-thesis, 2012); Joost Jonker, *Merchants, bankers, middlemen: the Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (NEHA, 1996), 233-47.

⁸¹ Het aanbieden van bankdiensten aan de hun klanten door makelaars was echter geen evidentie. Te Dieppe bijvoorbeeld was het hen zelfs uitdrukkelijk verboden geld in deposito aan te nemen van hun klanten tenzij dit diende om een transactie mee te betalen. Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 59.

⁸² Herman van der Wee stelt dat terwijl betalen met boektransfers goed ingeburgerd was in Brugge dit systeem nooit echt ingang vond te Antwerpen. Hij wijtte dit aan het feit dat de invloed van de Italianen in Antwerpen al bij al beperkt bleef waardoor het giro-bankwezen er geen wortel schoot en de betalingstechniek in de Schelde-stad redelijk eenvoudig bleef. Herman Van der Wee, "Antwerpens bijdrage tot de ontwikkeling van de moderne geld-en banktechniek," *Tijdschrift voor Economie* 4(1965): 489; ———, "Anvers et les innovations de la technique financière aux XVIe-XVIIe siècles" (paper presented at the Annales. Économies, sociétés, Civilisations, 1967), 1072-73. Erik Aerts nuanceerde dit beeld dan weer enigszins: Erik Aerts, "The absence of public exchange banks in medieval and early modern Flanders and Brabant (1400–1800): a historical anomaly to be explained," *Financial History Review* 18, no. 01 (2011). Ook in een bloeiend exportcentrum als Hondschoote ontwikkelde zich nooit een systeem van boektransfers, waardoor de kooplieden altijd op eigen kosten en risico geld en edelmetaal naar Hondschoote moesten zenden: "*les Lillois se plaignent au milieu du XVIe siècle que "les deniers doivent être envoyés à grands frais, périls et incommodités des acheteurs"*". Emile Coornaert, *Un centre industriel d'autrefois: La draperie-sayetterie d'Hondschoote:(XIVe-XVIIIe siècles)* (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1930), 327.

⁸³ Ameyde stond talloze van dergelijke leningen toe. Opvallend is wel dat hij bij sommige van zijn klanten hier een extra waarborg voor eiste. Doorgaans betrof het in dit laatste geval drapiers en bestond de waarborg uit een laken, maar in een enkel geval betrof het de drapier zijn huis. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 225r.

⁸⁴ "*the use of bills did not actually create credit or increase the supply of money, because the bills were not discountable*" James M Murray and Edwin S Hunt, *A History of Business in Medieval Europe 1200-1550* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 66.

⁸⁵ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*.

5. Makelaars en waarden en 'the fundamental problem of exchange'

Door Brugge's rol als internationaal handelscentrum was een groot aantal kopers en verkopers actief op de haar markt. Het gevolg hiervan was dat er sprake was van een context van *impersonal exchange*. Zoals reeds werd aangegeven bracht dit een zeker gevaar mee voor de transactiekosten.¹ Wat dit betekende voor de *search and information costs* zagen we hierboven. Nu zullen we ons focussen op de gevolgen voor de *enforcement costs*.

Avner Greif legde de vinger op enkele problemen die onlosmakelijk verbonden zijn aan het drijven van handel. Deze doopte hij de *fundamental problems of exchange*. Een eerste hiervan was het *commitment problem*. Een crediteur zal enkel krediet verlenen wanneer hij er niet alleen van overtuigd is dat de tegenpartij, wanneer de termijn verstreken is, hem effectief terug zal betalen, maar ook dat hij hiertoe in staat zal zijn. Hier spelen dus twee problemen, men dient zich van de solvabiliteit van de tegenpartij te verzekeren, én diens bereidheid de door hem aangegane verplichtingen te honoreren. In dit laatste opzicht verwijst Greif naar het probleem van *sequentiality*: er is steeds sprake van een tijdsspanne tussen het *quid* en het *quo*. Dit is eigen aan krediettransacties, waar de uitvoering door de beide partijen van hun deel van het contract, niet gelijktijdig gebeurt. Het gevolg hiervan is dat er steeds de mogelijkheid bestaat voor één van de partijen om aan zijn deel van de overeenkomst te verzaken. Voor de laatste partij is het immers nog voordeliger gewoon aan zijn verplichtingen *ex-post* niet na te komen aangezien zijn winst dan nog hoger zal liggen. Greif besluit dat enkel wanneer dit laatste gevaar afdoende geneutraliseerd is, handel tot stand kan komen: "*one will not enter into an objectively profitable exchange relationship unless the other party can ex-ante commit to fulfil his contractual obligations ex-post*".² Alvorens de handel tot bloei kon komen, dienden er eerst instellingen te worden opgericht om de "*contractual problems associated with long distance trade*" te mitigeren.³

Er is reeds heel wat inkt gevloeid over de vraag welke instellingen dit precies waren, en op wiens initiatief deze precies tot stand kwamen. North, Greif, Ogilvie en recent nog Gelderblom hebben allen hun eigen visie ontwikkeld in dit debat. Greif zelf legde voornamelijk de nadruk op particuliere initiatieven. North legde deze verantwoordelijkheid eerder bij de staat, Sheilagh Ogilvie focuste op het

¹ Zie: p. 49.

² Avner Greif, "The fundamental problem of exchange: A research agenda in Historical Institutional Analysis," *European Review of Economic History* 4(2000): 251 & 53-54.

³ ———, "Coordination, Commitment, and Enforcement: The Case of the Merchant Guild."

corporatistische niveau en Oscar Gelderblom benadrukte dan weer het stedelijke niveau.⁴ Aangezien de focus in dit onderzoek louter op de makelaars en waarden ligt, vormt dit een te nauwe basis om te wegen in dit debat. De bedoeling hier is na te gaan in welke zin deze personen bijdroegen aan het neutraliseren van dit 'fundamentele probleem' van de handel. Zij vervulden er alvast een centrale rol in, doordat ze verplicht waren enkele garanties te verlenen aan hun cliënten welke het mogelijk maakten dit *commitment problem* te neutraliseren en de handel te faciliteren.

5.1. De garantie door de waarden

In de eerste plaats dienden de *hostelliers* enkele specifieke waarborgen aan hun gasten te bieden. Overal in Europa moesten waarden een waarborg aan het stadsbestuur overhandigen, alvorens ze het recht verkregen hun beroepsactiviteit uit te oefenen. In Brugge gebeurde dit door hen te verplichten enkele borgen op te geven die bij eventuele problemen mee garant stonden. De bedragen die op deze wijze gegarandeerd dienden te worden, varieerden van casus tot casus. Jan Van Houtte vond borgstellingen gaande van 80 lb. gr. VI. tot 1000 lb. gr. VI.⁵ Doorgaans werd dit bedrag verdeeld over twee tot vier borgen. Wanneer deze verplichting werd ingesteld, valt niet met zekerheid te zeggen. Alle borgstellingen (voor de makelaars, hostelliers, wisselaars, gevangenen en transporteurs) werden in een afzonderlijk boek genoteerd, maar geen enkel hiervan is bewaard gebleven.⁶ Van Houtte vond een eerste boete "*de tenir hostel contre le cuere sans faire seurteyt*" in 1331. Vanaf 1403 is er in de baljuwsrekeningen nagenoeg jaarlijks een post opgenomen met boetes voor waarden die de vereisten inzake borgstelling hadden genegeerd.⁷ Te Ieper, waar deze verplichting volgens Van Houtte

⁴ ———, "Institutions and International Trade: Lessons from the Commercial Revolution," *The American Economic Review* 82, no. 2 (1992); ———, "Trading Institutions and the Commercial Revolution in Medieval Europe," in *System Transformation: Eastern and Western Assessments*, ed. A. Aganbegyan, O. Bogomolov, and M. Kaser (Basingstoke: 1994); ———, "Coordination, Commitment, and Enforcement: The Case of the Merchant Guild."; ———, "Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders," *The Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989); ———, "The fundamental problem of exchange: A research agenda in Historical Institutional Analysis."; Ogilvie, *Institutions and European trade: merchant guilds, 1000-1800*; Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*.

⁵ Anke Greve meent echter dat de 1000 lb. gr. VI. niet het bedrag was dat gedekt was door de borgstellers, aangezien dit bedrag doorgaans schommelde tussen de 150 en 300 lb. gr. VI. Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 190; Greve, "Die Bedeutung der Brügger Hostellers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," 283.

⁶ Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Introduction.*: 60-61.

⁷ Greve, "Die Bedeutung der Brügger Hostellers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," 280-81; ———, *Hansische Kaufleute, Hostellers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, 16; Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 189-90.

gelijktijdig met Brugge werd geïntroduceerd, werd de private borgstelling reeds ingesteld met de keuren van het makelaarsgilde toegekend tussen 1282 en 1310.⁸

Deze vereiste voor de waarden (en makelaars) om borgen aan te leveren vloeide voort uit het feit dat wanneer de vreemde kooplieden in een herberg verbleven, ook hun handelswaren hier opgeslagen werden. De waarden dienden zich hier vervolgens garant voor te stellen. Dit blijkt duidelijk uit het geschil tussen de handelaars Lodewijk Vinceguerre en Hendrik Cauwe. Cauwe beweerde zijn schuld afgelost te hebben aan Vinceguerre met vier vaten wede afkomstig van Wouter van Cruce. Deze laatste was een gast van Rogier van den Dale, hostellier en poorter van Brugge. Vinceguerre stelde echter deze betaling nooit ontvangen te hebben. Algauw werd duidelijk dat Wouter van Cruce aan de basis van het probleem lag. Deze laatste had dringend geld nodig, trok naar de cahorsijnen, en pandde de tonnen wede voor 20 lb. gr. Vl. De afspraak was dat, alhoewel ze bij van den Dale moesten blijven liggen, ze niet verkocht mochten worden zonder medeweten van de cahorsijnen. Vervolgens getuigde van den Dale (bekrachtigd met zijn eed) dat Wouter van Cruce de tonnen kwam halen, zozegzegd om te verkopen in ruil voor Ieperse lakens. In plaats hiervan bracht hij ze echter nogmaals naar de cahorsijnen in ruil voor een extra lening. Doordat Rogier van den Dale als waard echter borg stond voor deze goederen, diende hij om de tonnen terug te krijgen de cahorsijnen niet alleen het verschuldigde bedrag te betalen, maar tevens de intrest hierop.⁹

Maar daarnaast speelde vooral het feit dat de waarden in toenemende mate de functie van factor gingen vervullen hier een belangrijke rol in. Zonder de waard aansprakelijk te maken voor al het geld en alle handelswaren die de vreemde kooplieden bij hem in bewaring lieten, zouden deze laatsten hem hier nooit mee vertrouwen.¹⁰ Het was ook vanuit deze redenering dat de waarden een extra verplichting werd opgelegd, namelijk de aansprakelijkheid voor elk verlies dat vreemde kooplieden leden door toedoen van de ondergeschikten die tewerkgesteld waren in zijn herberg: "*Ende waert dat zake dat eens hostellers clerc of siin knape ontvinghe der gasten ghelt iof goed ende dat goet iof gheld wech droughe, daerof zal die hostellier*

⁸ De Pelsmaeker, *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles*: 461, § 48.

⁹ Joseph Marechal, *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge* (Brugge: De Anjelier, 1955), 85-86.

¹⁰ Een belangrijk aspect in de commerciële revolutie in de middeleeuwen was het gebruik van agenten of factors. Deze lieten toe de transactiekosten aanzienlijk te beperken. Opdat dit systeem goed zou functioneren, was het echter nodig sterke instellingen op te richten die opportunisme van deze agenten aan banden konden leggen. Om efficiënt te werken dienden de factors immers de volledige controle te hebben over het buitenlandse kapitaal van de koopman die ze vertegenwoordigden. Deze laatste moest er dus eerst van overtuigd zijn dat zijn belangen veilig waren alvorens hij tot het inschakelen van dergelijke vertegenwoordigers overging. Greif, "Institutions and International Trade: Lessons from the Commercial Revolution," 129-31. De verplichting borgen aan te brengen kwam hier dus aan tegemoet.

ghehouden wese".¹¹ Alhoewel het hier het privilege van de Hanze betrof, genoten alle vreemde koopliedenaties van dit recht.

De Hanze wist daarenboven, als enige natie, ook nog een extra garantie te verkrijgen. De hierboven beschreven garantie richtte zich enkel op de ondergeschikte makelaars en/of klerken van de hostellier. Dit werd voldoende geacht omdat deze laatste automatisch aansprakelijk was voor alle schade die de vreemde kooplieden door zijn toedoen leden in zijn herberg.¹² Er waren echter enkele uitzonderlijke omstandigheden waar deze aansprakelijkheid van de waard niet volstond, met name bij failliet of wanneer hij bij overlijden schulden naliet. Bij de onderhandelingen na haar embargo van 1358 tot 1360 slaagde de Hanze erin een bijkomende garantie te verkrijgen. Nu wisten hun leden zich ook in dit geval beschermd wisten. De directe aanleiding voor deze eis vormde hoogstwaarschijnlijk het overlijden van de hostellier Laurens van der Buerze (1351).¹³ Deze liet bij zijn dood een aanzienlijke berg schulden na, en om de schuldeisers schadeloos te stellen legde de stad beslag op de herberg en alle bezittingen hierin. Verschillende van deze bezittingen behoorden echter toe aan hanzeatische kooplieden die ze aan hun hostellier Laurens van der Buerze hadden toevertrouwd. Wanneer zij echter aanspraak op hun bezit wilden maken, werden hun eisen door de stad genegeerd.¹⁴ Deze behandeling wekte heel wat onvrede op binnen de Hanze en vanaf dat ogenblik namen ze de vraag voor een extra garantie vanwege de hostellers in hun eisenpakket op.¹⁵ Bij de onderhandelingen om de Hanze terug naar

¹¹ Konstantin Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, 11 vols. (Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876-1916), III, n° 497 §31 Dit was evenzeer het geval voor de makelaars: "*Dat de maeckelaers zijn aensprekelic voor de schulden van huerlieder clercken*", SAB, reeks 96 Groenenboek A, 1408-1458, f° 26r. Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*: III, n° 497 §31. Guillaume Des Marez meende dat deze regel voortkwam uit het conflict tussen de Hanze en Brugge ten gevolge van het overlijden van Laurens van den Buerze in 1350 (cfr. infra), maar deze regel ging reeds verder terug. Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle*: 350-51; Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*: II, n° 154, §23.

¹² Dit principe vinden we als volgt verwoord in het privilege dat in 1360 aan de Hanze werd toegekend: "*Ende waer dat zake dat he daer of ghevonden ware in fauten, dat soude he betren bi scepenen in presentie van den coopmanne voorseit*" Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: II, 49.

¹³ Dit staat duidelijk verwoord in de: *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430*, 8 vols. (Duncker & Humblot, 1870), I, nr 159; I, nr 251; III, nr 40, §6.1.

¹⁴ Greve, "Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," 273-74; ———, *Hansische Kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, 16: 172.

¹⁵ Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: II, 64-65; Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*: III, n° 240 §2 en §6. De Roover stelt dat deze zaak "*certainly was one of the contributory factors which led to the break between Bruges and the Hanseatic league*". de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 338.

Brugge te lokken na de handelsblokkade van 1358 tot 1360,¹⁶ was de onderhandelingspositie van de hanzeaten sterk genoeg om deze eis door te drijven.¹⁷ Dit resulteerde erin dat volgende bepaling in het privilege van 14 juni 1360 werd opgenomen: “*Ende waert dat zake, dat enich coopman scade ontfinghe van den hostelier, daervoren sal die stede ghehouden siin, daer die coopman licht*”.¹⁸ Met dit nieuwe privilege meende de Hanze dat haar leden voortaan volledig gedekt waren wanneer een waard aan zijn verplichtingen niet meer kon voldoen. Ook wanneer het bedrag dat van de borgen gevorderd kon worden niet afdoende was om de schulden te dekken. In hun visie zou bij een eventueel tekort de stad immers het verschil bijpassen. Reeds gauw zou echter blijken dat het Brugse stadsbestuur hier een heel andere kijk op had.

De eerste maal dat hanzeaten een beroep deden op dit recht was na het overlijden van Jacob Sconebergh, kort gevolgd door het overlijden van diens weduwe in 1368.¹⁹ Doordat de potentiële erfgenamen, zich waarschijnlijk bewust van de geruchten dat deze waard tegen het faillissement aanleunde, verzaakt hadden aan de erfenis, nam de stad de herberg, en alle goederen die er in besloten waren, in beslag om hiermee de verschillende schuldeisers terug te betalen. De verkoop van al deze goederen bracht het aanzienlijke bedrag van 677 lb. gr. Vl. op. Onder de schuldeisers bevonden zich ook 38 hanzeaten waarvan de gezamenlijke claim goed was voor iets meer dan 500 lb. gr. Vl. In de bron staat hierover opgetekend: “*de welke oosterlinghe vul betaelt moesten wesen bi der vorluut van haren vryheden ende privilegen*”. Bijgevolg werden de Oosterlingen volledig terugbetaald, terwijl de overige schuldeisers het moesten stellen met 0-5-6 lb. gr. Vl. per pond waar ze recht op hadden. Ze recupereerden met andere woorden dus slechts 27,5% van hun geld. De stad moest bovendien zelf nog eens 169 lb. gr. Vl. bijpassen uit haar eigen schatkist om deze schikking te kunnen betalen.²⁰

¹⁶ Josef H. A. Beuken, *De Hanze en Vlaanderen* (Maastricht: Ernest van Aelst, 1950), 66-73.

¹⁷ Het kon waarschijnlijk ook geen kwaad dat ze een gelijkaardige clause hadden verkregen te Dordrecht, de stad waar ze naar waren uitgeweken na het verlaten van Brugge. Voor dit onderhandelingsproces zie ook: Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: II, n° 532.

¹⁸ Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*: III, n° 497 §31. In het Wittenboc werd dit als volgt verwoord: “*ende waerd dat eenich coopman scade ontfinghe van den hostellier, daer zal de stede ghehouden ziin daer de coopman leicht*” Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: II, 51.

¹⁹ Voor de bijzonderheden van deze casus: Anke Greve, "Jacob Sconebergh and his Short Career as a hosteller in Fourteenth-Century Bruges," in *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*, ed. Walter Prevenier, et al. (Leuven: Garant, 1999).

²⁰ ———, "Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," 275; ———, *Hansische Kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, 16: 171-73; Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*: 202-03.

Uit de casus Jacob Sconebergh blijkt duidelijk welk voordeel de hanzeaten genoten, niet alleen ten opzichte van de schuldeisers afkomstig van de andere vreemde naties, maar zelfs ten opzichte van de lokale schuldeisers. Bij het faillissement van jonkvrouw Edele de Ruddervoorde (omstreeks 1372) kwam het echter tot een nieuw conflict tussen de Hanze en Brugge. Het wekt geen verbazing dat het net in deze zaak was dat het tot een botsing kwam. Jacob Sconebergh was immers slechts de eerste in een reeks faillissementen die de Brugse financierswereld trof in de tweede helft van de veertiende eeuw. Omstreeks deze periode zijn we op de hoogte van de geldwisselaar Collard de Marke die in januari 1372 over kop ging, in de zomer gevolgd door zijn collega Willem Ruweel. Doordat de Hanzeaten echter nagenoeg afwezig waren in de boeken van de wisselaars, bleven de Oosterlingen hier grotendeels buiten schot. Anders was het gesteld met het faillissement van Edele de Ruddervoorde. Haar herberg was namelijk gespecialiseerd in een hanzeatisch cliënteel.²¹ De opbrengst van de verkoop van de in beslag genomen goederen was deze keer echter niet voldoende om de (hanzeatische) schuldeisers te vergoeden. Terwijl de Oosterlingen meenden gedekt te zijn door het privilege van 1360, weigerde de stad echter tegemoet te komen aan hun claims. Opvallend genoeg beriep het stadsbestuur zich op net dezelfde clause als de Hazeaten. Nu bleek dat beide een heel andere lezing hadden van wat deze precies inhield. Het privilege las: “*Ende waert dat zake, dat enich coopman scade ontvinghe van den hostellier, daervoren sal die stede ghehouden siin, daer die coopman light*”. De twistappel was de interpretatie van het woord ‘stede’. Waar de Oosterlingen hadden gemeend dat de stad zelf de aansprakelijkheid van de hostellier overnam, interpreteerde Brugge dit in de zin van hofstede, dus de herberg en bezittingen van de waard.²²

Jan van Houtte meende dat de toekenning van deze bepaling in het privilege van 1360 louter een middel was om de hanzeaten terug naar de stad te lokken, en dat de stadsmagistraat nooit maar enige intentie had gekoesterd om deze bepaling daadwerkelijk na te leven. In plaats daarvan stelde hij, zich niet bewust van de casus Jacob Sconebergh, dat van zodra dit privilege werd ingeroepen, de stad onder haar verplichtingen trachtte uit te komen door middel van semantische spelletjes.²³ Anke Greve wees echter reeds op de casus van Jacob Sconebergh en daarenboven citeerde Van Houtte het privilege onvolledig: “*ende waerd dat eenich coopman scade ontvinghe van den hostellier, daer zal de stede ghehouden ziiin*”, zonder het vervolg: “*daer de*

²¹ “*joncvrauwe edele van Ruddervoorde, houdende herberghe ende hostelrie van cooplieden van Aelmaengen*” Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: I, n° 355, 274-75.

²² Greve, “Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert,” 276-77; ———, *Hansische Kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, 16: 174-75.

²³ Van Houtte, “Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw,” 189.

coopman leich” te vermelden. Deze laatste zinsnede pleit echter net eerder in het voordeel van de interpretatie van de stad. De zaak bleef evenwel aanslepen en pas op 8 september 1374 volgde de definitieve uitspraak van de graaf. Deze verordende dat “*den vorseiden cooplieden van Aelmaengen dese waerf ghenough ghedaen zal wesen van sculden*” maar dat “*de vorseide cooplieden gheen nieuwe recht ghecighen zullen mueghen hebben [...] noch onse vorseide stede van Brueghe in gheenre manieren verachttert noch vermindert wesen van haer privilegen ende vryheden*”.²⁴ De hanzeaten kregen met andere woorden deze keer hun schadeloosstelling, maar de graaf bevestigde wel Brugge’s interpretatie van het privilege.

De uitspraak van de graaf maakte dus korte metten met de opvatting van de Hanze dat de stad de aansprakelijkheid van de waard moest overnemen wanneer deze hier zelf niet meer toe in staat was. Er was dus absoluut geen sprake van een ongelimiteerde aansprakelijkheid. Dat neemt niet weg dat de Hanze over een belangrijk recht bleef beschikken en een gigantisch voordeel genoot ten opzichte van de andere koopliedenaties. Ze waren er immers van verzekerd dat hun claims prioritair waren en hun schulden normaalgezien volledig werden terugbetaald indien er genoeg middelen waren. De andere schuldeisers moesten daarentegen hopen dat er na de schadeloosstelling van de hanzeaten nog genoeg overbleef om aan hun eigen claims tegemoet te komen. De afhandeling van de casus Jacob Sconebergh vormt hier een perfecte illustratie van: terwijl de overige schuldeisers slechts 27,5% recupereerden, werden de hanzeatische claims volledig uitbetaald. Enkel wanneer de verkoop van de bezittingen van de hostellier niet voldoende fondsen genereerde moesten de Oosterlingen een eventueel verlies vrezzen, een gevaar dat voornamelijk reëel was bij herbergen die zich in een hanzeatisch cliënteel specialiseerden. Alhoewel de Hanze het nodige protest aantekende tegen de beslissing van de graaf, zou een onbeperkte aansprakelijkheid van de stad voor haar hostelliers, zoals de Hanze op het oog had, wel erg verregaand zijn.²⁵

Vaak wordt gesteld dat de borgen die de waarden moesten opgeven alvorens ze hun beroepsactiviteit mochten uitoefenen voornamelijk dienden om de stad bij een eventueel faillissement financieel te beschermen. In deze optiek wordt vaak verwezen naar het exclusieve recht dat de Hanze wist te bekomen in haar privilege van 1360,²⁶ waardoor de stad aansprakelijk zou worden gehouden voor de verplichtingen van de

²⁴ Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: I, n° 355, 274-75.

²⁵ Greve, "Hoteliers en Hanzekooplieden in Brugge in de 14de en 15de eeuw," 102.

²⁶ Zie: p. 107.

hostelliers.²⁷ Uit het bovenstaande blijkt echter dat de stad dit recht nooit zo geïnterpreteerd had. Daarenboven ging het systeem van borgstellingen reeds veel verder terug. Veeleer dan de stadsfinanciën te vrijwaren, was het de bedoeling de belangen van de handelaars (zowel lokaal als internationaal) veilig te stellen. Op deze wijze konden deze in alle vertrouwen hun goederen aan de hostelliers toevertrouwen, waardoor een vlotte marktwerking mogelijk werd. De verplichting 'seuriteyten' aan te bieden beoogde dus in de eerste plaats het belang van de gasten. Zo waren deze laatste verzekerd dat ze (op zijn minst) een deel van hun tegoeden konden recupereren in het geval de waard een misstap beging of bankroet ging. Deze visie wordt ook bevestigd wanneer we nagaan welke groepen allemaal dergelijke borgen moesten aanleveren. Behalve de gevangenen waren dit namelijk alle beroepen die nauw verbonden waren met de handel en in een positie verkeerden waardoor ze geld en/of goederen toevertrouwd kregen, namelijk de hostelliers, makelaars, wisselaars en transporteurs. Alhoewel de stad bij faillissementen inderdaad soms genoodzaakt was zelf tussen te komen,²⁸ lijkt het veiligstellen van haar eigen financiële belangen slechts een tweederangs rol te hebben gespeeld bij het eisen van borgen. Brugge was er in de eerste plaats mee begaan een veilige handelsruimte te creëren en de handelsrisico's tot een minimum te beperken. Deze bekommernis vormde een constante in de Brugse politiek.²⁹

5.2. De garantie door de makelaars

Hostelliers waren dus aansprakelijk voor de goederen en het geld die onder hun hoede (of die van hun ondergeschikten) werden achtergelaten door hun gasten. Vaak wordt daarenboven gesteld dat de waarden ook garant dienden te staan voor alle schulden van hun gasten. Deze laatste verplichting ging echter terug op hun rol als makelaar. Hun taak stopte immers niet bij het samenbrengen van beide partijen en het in goede banen leiden van onderhandelingsproces dat hierop volgde. Doorheen heel West-Europa

²⁷ Greve, *Hansische Kaufleute, Hostelliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, 16: 179; Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 188-89.

²⁸ Bijvoorbeeld in het geval Sconebergh waar ze een deel bijpaste om de niet-hanzeatische kooplieden de voorgestelde 27,5% te kunnen uitbetalen. Maar het betrof hier een specifieke casus, namelijk de eerste maal dat het principe van de volledige terugbetaling aan de Oosterlingen werd toegepast. Bijgevolg zou het geen verbazing wekken dat de stad zich verplicht zag zo te handelen om zich niet de onvrede van de overige schuldeisers (zowel lokaal als internationaal) op de hals te halen. Zonder de tussenkomst van de stad hadden deze immers nog niet eens de helft kunnen recupereren van de 27,5% die uiteindelijk werd overeengekomen.

²⁹ Haemers, "'Ende hevet tvolc goede cause jehghens hemlieden te rysene." Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)." 239; Peter Stabel, "Kooplieden in de Stad," in *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, ed. André Vandewalle (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002), 96. Zie ook: p. 35.

waren makelaars ook verantwoordelijk voor de verdere afhandeling van de transactie en meer bepaald de betaling ervan.³⁰ Ze moesten met andere woorden de solvabiliteit van beide partijen die ze samenbrachten garanderen. Dit hield in dat de makelaar pas overging tot de levering van de goederen eens de koper deze had betaald.³¹ Op sommige plaatsen werd dit principe uitdrukkelijk vastgelegd. In Normandië werd in de keuren gestipuleerd dat de koopwaar onder de hoede van de makelaar moest worden geplaatst en dat deze niet tot de levering aan de koper mochten overgaan, zolang deze laatste ze niet *integraal* betaald had. Indien de makelaar niet op deze wijze handelde, kon de verkoper, zonder proces, zijn geld recupereren van de makelaar of diens borgen.³² Het was dus met andere woorden de makelaar zijn eigen verantwoordelijkheid indien hij besloot krediet te verstrekken aan de koper. In Brugge gold hetzelfde principe. De makelaar was, eens hij de deal tot stand had gebracht, verantwoordelijk voor de bewaring en levering van handelsgoederen.³³ In het geval dat de makelaar besloot van deze werkwijze af te wijken en de betaling door de koper niet af te wachten alvorens de goederen over te dragen, was hij hier aansprakelijk voor. Hij moest dus instaan voor de betaling van *alle* door hem verhandelde goederen. Wanneer de betalingstermijn was afgelopen en de koper nog niet betaald had, moest de makelaar zelf het verschuldigde bedrag voorschieten en vervolgens zelf de koper zover zien te krijgen dat deze hem terugbetaalde.³⁴

Vaak stond in de reglementen van het ambacht ook bepaald dat schuldeisers het aan hen verschuldigde bedrag rechtstreeks van de makelaar konden teruggeisen zodra de betalingstermijn verstreken was. Hierbij werd duidelijk gestipuleerd dat de verkoper dit *zonder* enige vorm van proces kon doen. Van Houtte concludeerde bijgevolg dat

³⁰ Van Houtte, "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale."; Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 59; Doehaerd, *Les relations commerciales entre gènes, la Belgique et l'outremont d'après les archives notariales génois es aux XIII et XIV siècles*, 1: 104-05.

³¹ In dit geval stond de makelaar dus nog niet echt garant, maar moest hij enkel de betaling afdwingen door de goederen te blokkeren.

³² Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 59.

³³ Hierbij was duidelijk gestipuleerd dat de makelaar de goederen in dezelfde staat moest afleveren als waarin hij ze ontvangen had.

³⁴ Dit was niet zonder gevaar. Toen de drapier Anthéunis van Halewijn niet in staat was zijn schuld af te lossen ten opzichte van Letano Altoviti van de aankoop van een serpelier fijne Engelse wol (52-5-4 lb. gr. VI.), moest Ameyde dit bedrag voorschieten. Toen hij dit bedrag wilde terugvorderen ging dit gepaard met grote moeilijkheden. Het kwam tot een rechtzaak (*wettelicke costen*) en deze mondde uit in de inbeslagname van "zekerden huzen van Anthuenis van Halewin". Maar zelfs na de verkoop van deze huizen bleef er een debetsaldo van 42-10-3,5 lb. gr. VI. op de rekening staan dat Ameyde nooit meer zou recupereren. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 8. SAB, reeks 165, Civiele sententiën Kamer 1504-1505, f° 183r-v.

makelaars vaak als medeschuldenaar werden beschouwd, aangezien ze evenzeer aangesproken konden worden om aan de betaling te voldoen. Ook indien de kopers zelf perfect in staat waren hun schulden af te lossen, ontsloeg dit de makelaars niet van deze verplichting.³⁵ De verplichting werd bovendien contractueel vastgelegd door middel van het opstellen van een *cedulle*³⁶ waarin betalingsdetails werden vastgelegd. Niet enkel de koper maar ook de makelaar moest deze bekrachtigen met zijn handtekening of zegel.³⁷ Bijgevolg was het voor de handelaars aantrekkelijk om makelaars met een goede reputatie en een zekere welvaart in te schakelen, zelfs als de tegenpartij zelf een goede reputatie genoot. Om deze reden, en gezien hun nauwe banden met de kooplieden, werden makelaars en waarden vaak aangezocht zich borg te stellen voor kooplieden die niet hun klanten waren, al dan niet in ruil voor een vergoeding.³⁸ Door het inschakelen van een makelaar konden kooplieden dus niet alleen het risico beperken, maar in sommige gevallen ook de kosten (zowel qua tijd als geld) die met het aanbrengen van borgen verbonden waren, terugdringen.

Dankzij het feit dat de makelaars deze garantie boden, neutraliseerden ze in belangrijke mate de twee onzekerheden die Avner Greif identificeerde als de basis van het *fundamental problem of exchange*, namelijk niet alleen aangaande de solvabiliteit van koper, maar ook inzake het *commitment problem*. Ze boden met andere woorden een vorm van betaalgarantie aan de contracterende partijen. Het was ook deze plicht die aan de basis lag van de aansprakelijkheid van de waarden voor de schulden van hun gasten. Er is reeds vaak gewezen op de aansprakelijkheid van de waarden, zeker in hun hoedanigheid als factor, inzake de schulden van hun gasten en opdrachtgevers. Dit systeem zat echter enigszins genuanceerder in elkaar. Een blik op het bronnenmateriaal leert immers dat de waarden en makelaars enkel aansprakelijk waren voor de betaling van deze transacties die gesloten werden in hun herberg. Dit principe vinden we expliciet verwoord terug in 1422: “*Dat een werdt ofte maeckelaere staet voor den coop*

³⁵ Voor voorbeelden: Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 187-89.

³⁶ Een schriftelijk bewijsstuk, hier in de zin van een schuldbekentenis. "De Geïntegreerde Taal-Bank," lemma "cedele".

³⁷ Bij transacties op krediet dienden de Ieperse lakenmakelaars “*donner leur lettres saielées de leur saiel, et de saiel mettre leur empreinte viers les eskevins*” Tenzij de verkoper over een dergelijk document beschikte “*leur plèghe ne seront de riens tenuz enviers les vendeurs*”. De Pelsmaeker, *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles*: art. 43 & 44, 465-66. Ook bij Ameyde vinden we dit terug: “*par Remy Dassonville over IIII tonnen oircscellen [...] ende ic borghe par mijn cedulle [...] cortage IIs.*” SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 185r.

³⁸ Zo stond Ameyde op 20 maart 1501 in ruil voor 0-3-9 lb. gr. VI. garant voor vijf spillieren fijne Berkshire wol voor de Genuees Lamba Doria. Deze laatste opende pas in augustus van datzelfde jaar een rekening bij Ameyde. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 277r.

te zinen huuse ghebeurt bi zine gasten".³⁹ Doordat de internationale kooplieden doorgaans een vaste herberg kozen voor de duur van hun verblijf en een makelaar inschakelden die hier tewerkgesteld was, kwam dit er in praktijk vaak op neer dat deze laatste betrokken was bij nagenoeg alle transacties van hun klant te Brugge. Dit bracht op zijn beurt weer met zich mee dat de makelaar garant diende te staan voor de betaling. Het grote belang dat in de literatuur in dit opzicht aan de rol van de waard wordt toebedeeld, komt voort uit diens aansprakelijkheid voor alle ondergeschikten die in zijn herberg werkzaam waren.⁴⁰ Door deze aansprakelijkheid van de waard voor de makelaar(s) en klerk(en) die hij in dienst had, en het feit dat de waarborg voor de herberg op zijn naam stond, was het vaak de hostellier die werd geïnterpelleerd bij eventuele conflicten.⁴¹ Dit betekent echter geenszins dat het altijd de waarden waren die aangeklaagd werden. Bij conflicten veroorzaakt door herbergiersklerken was dit dan missschien doorgaans wel het geval, maar van makelaars werd deze betaalgarantie wel vaak rechtstreeks afgedwongen. Bovendien was het niet omdat een koopman zijn vordering via de waard trachtte te recupereren, dat dit automatisch betekende dat deze hier zelf voor moest instaan. Hij kon immers vervolgens het door hem voorgeschoten bedrag terugvragen van zijn ondergeschikte in kwestie. Zelfs in het geval deze laatste niet bereid (of in staat) was te betalen, was de waard nog (gedeeltelijk) gedekt. Hierboven werd er reeds op gewezen dat makelaars één van de vijf groepen waren die borgen dienden op te geven bij het stadsbestuur. Maar ook de herbergiersklerken waren vaak aan een zelfde verplichting onderhevig. Greve stelde het gebruik vast te Brugge dat hostelliers van hun klerken eisten dat zij een stel borgen konden voorleggen, alvorens zij in dienst traden bij hem.⁴² Het is dus geenszins zo dat de waard al het risico alleen diende te dragen.

Waarden en makelaars waren dus niet zomaar aansprakelijk voor alle schulden van hun gasten. Dit was enkel het geval voor deze transacties waar ze als makelaar bij

³⁹ SAB, reeks 96 Groenenboek A, 1408-1458, f° 121r.-v.

⁴⁰ Zie: p. 106.

⁴¹ Dit blijkt duidelijk uit het geschil dat rees omtrent Jacob Onghereede. Voordat deze zijn eigen herberg opende, opereerde hij eerst een tijd in de herberg van Francois van Avesne. De weduwe van deze laatste werd in 1435 voor de schepenbank gedaagd voor schulden die Onghereede had gemaakt bij enkele hanzeatische kooplieden. De weduwe betwistte haar aansprakelijkheid hierover, maar de Brugse schepenbank verwierp haar protesten en motiveerde dit door expliciet te benadrukken dat de waarborg voor de herberg Avesne niet op naam stond van Onghereede maar op de naam van het echtpaar Avesne waardoor ze aansprakelijk werd bevonden. Greve, *Hansische Kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*, 16: 179 & 207. SAB, reeks 96, Ouden Wittenboek, 1089-1546, f° 236v.

⁴² ———, "Brokerage and Trade in Medieval Bruges: Regulation and Reality," 43-44.

waren betrokken.⁴³ Voor schulden buiten Brugge aangegaan of in samenwerking met een andere waard of makelaar gold dit niet. Alhoewel Brugge tot een permanente markt wist uit te groeien, eisten de omliggende jaarmarkten (niet enkel de Brabantse maar ook de Vlaamse cyclus)⁴⁴ een belangrijk aandeel van de commerciële activiteit van de kooplieden op. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat makelaars doorgaans ook zelf naar deze jaarmarkten trokken, of een vertegenwoordiger zonden en hun klanten ook daar bijstonden.⁴⁵

Het bovenstaande wil evenwel niet zeggen dat makelaars en waarden in hun rol als factor enkel deze schulden dekten waar ze wettelijk toe verplicht waren. Wanneer ze er alle vertrouwen in hadden de bedragen te kunnen recupereren bij hun *principal*, schoten ze ook vaak deze sommen voor als hier niet toe gebonden waren. Zelfs wanneer terugbetaling hoogst onzeker was, kon de band tussen factor en opdrachtgever van die aard zijn dat de waard alsnog besloot deze schulden voor te schieten. Zo bleef Jacob Scuetelaere, die reeds meer dan twintig jaar de waard van Hildebrand Veckinchusen was, diens schulden voorschieten (zelfs zonder hier opdracht toe gekregen te hebben). Dit ondanks het feit dat het al geruime tijd bergafwaarts ging met de zaken van de hanzeaat en hij Brugge had moeten ontvluchten om uit de greep van zijn schuldeisers te blijven. Scuetelaere deed dit ook voor deze schuldvorderingen waar hij niet mee aansprakelijk voor was, zelfs al waren deze niet-gedekt door Hildebrand Veckinchusen.⁴⁶

5.3. De juridische functie van de makelaar

De betekenis van deze betaalgarantie die de makelaars de verkopers boden kan moeilijk overschat worden. Ze was van essentieel belang om te voorkomen dat de handel tot stilstand zou komen. In het middeleeuwse Brugge, waar het merendeel van de kooplieden slechts tijdelijk in de stad vertoefden, verzekerden de makelaars op deze wijze een vlot verloop van de handel. Het feit dat er zich steeds meer kooplieden op

⁴³ Zij het dat dit, gezien de specifieke context te Brugge, voor vele internationale kooplieden in praktijk neerkwam op het merendeel van de (of zelfs alle) transacties die ze in de stad sloten. Daarom gold te Brugge dat als geen makelaar bij een transactie aanwezig was, het makelaarsloon nog steeds aan de waard diende betaald te worden. Op deze wijze werd gegarandeerd dat één van deze intermediairs mee aansprakelijk was.

⁴⁴ Zie: noot 12, p. op pagina 23.

⁴⁵ Er zijn talloze bewijzen van Brugse makelaars op de Vlaamse en Brabantse jaarmarkten. Corneel Slootmans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565*, ed. H. Van Den Eerenbeemt, 3 vols., vol. LXIV, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1985), II, 1002; Nicholas, "The English trade at Bruges in the last years of Edward III."

Dit was niet anders bij Ameyde, ofwel trok hij zelf naar de jaarmarkt in kwestie of hij liet zich er door één van zijn ondergeschikten vertegenwoordigen.

⁴⁶ Zie: Deel III, 1.2 Reputatie: waarden en makelaars.

permanente basis in Brugge begonnen te vestigen, oefende ook in dit opzicht een invloed uit op de positie van de makelaars. Het lijkt er op dat naarmate deze trend zich bestendigde, de rol van de makelaars en waarden met betrekking tot het garanderen van de betaling van de transacties die ze tot stand brachten ook geleidelijk evolueerde. Oscar Gelderblom stelde reeds vast dat het gebruik om hostellers voor de schulden van gasten verantwoordelijk te stellen vanaf het midden van de vijftiende eeuw minder courant werd. Aan de basis hiervan lag volgens hem de ontwikkeling van een soort van standaardprocedure om schulden terug te vorderen. Deze kende nu een algemene toepassing, ongeacht de natie waartoe men behoorde. Deze evolutie zorgde er aldus Gelderblom voor dat de hostellers hun voornaamste juridische of *enforcement* functie zagen wegvallen, waardoor ze sterk aan belang inboetten in dit opzicht.⁴⁷ Deze visie zouden we hier echter enigszins willen nuanceren, in die zin dat de juridische rol van de makelaars niet zozeer wegviel als wel mee evolueerde. De nadruk kwam nu steeds meer te liggen op hun rol als getuige in juridische conflicten. Makelaars speelden altijd al een belangrijke rol in dit opzicht.⁴⁸ Overall waar we deze tussenpersonen aantreffen, werden ze ingeschakeld als getuigen.⁴⁹ Dit was in de eerste plaats een gevolg van het feit dat ze nauw betrokken waren bij de totstandkoming van de transactie en vertrouwd waren met de details hiervan. Bijgevolg waren ze de aangewezen personen om als getuige op te treden.⁵⁰ In sommige keuren van middeleeuwse makelaarsambachten werd expliciet vastgelegd dat makelaars bij elke stap aanwezig dienden te zijn, en dat ze op de hoogte moesten worden gesteld van alle bijzonderheden van de transactie en de betaling hiervan. De reden die hiervoor opgegeven werd, was dat in het geval er een conflict rees “*werd die makelaere [...] ghelooft by zinen eede verclaers te doene van den coop ende van den daghe*”.⁵¹ Dit blijkt ook uit Ameydes boekhouding. In plaats van enkel het

⁴⁷ Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*: 49-51.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld het Engelse en Schotse privilege van 1359: “*que les couletiers...soyent jurees ...de faire leur devoir pour le vendeuret le acheteur, et de esclargier bien et loyalment les convenantes entre eulx faictes...ainsi que on a anchienement useet*” Sutton and Visser-Fuchs, *The book of privileges of the Merchant Adventurers of England, 1296-1483*: 198, art. 8a §12.

⁴⁹ Doehaerd, *Les relations commerciales entre gènes, la Belgique et l'outremont d'après les archives notariales génoises es aux XIII et XIV siècles*, 1: 103-04; Van Houtte, “Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale,” 130-31; Mollat, “Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age,” 61; Reyerson, *The Art of the Deal. Intermediaries of Trade in Medieval Montpellier*, 37: 183; Plazolles-Guillen, “Les courtiers de commerce à Barcelone,” 132.

⁵⁰ Voor de voordelen van het inschakelen van getuigen die reeds bekend waren met de details van deal: Epstein, “Secrecy and Genoese commercial practices,” *passim*, en in bijzonder: 321.

⁵¹ Zie bijvoorbeeld de Ieperse keure van de makelaars uit 1418: De Pelsmaeker, *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles*: 480-81. Ook te Dordrecht was dit het geval: Jansma, “Waarden en makelaars te Dordrecht in de zestiende eeuw,” 218. Deze rol als getuige van de makelaar werd ook vastgelegd in de privileges van de vreemde naties (zie: noot 48).

hem overhandigde makelaarsloon te boeken, noteerde hij steevast in zijn journaal alle details van de transactie gaande van datum, locatie, de goederen waar ze betrekking op had, eventuele tussenpersonen en de betalingsafspraken. De dertiende-eeuwse wisselaar Collard de Marke gaf nauwelijks uitleg over de transacties waar de boekingen betrekking op hadden.⁵²

Maar er was nog een veel belangrijker reden waarom kooplieden makelaars zo graag inschakelden als getuige wanneer ze voor de rechtbank moesten verschijnen. Vaak werd namelijk een doorslaggevend belang gehecht aan de getuigenis van makelaars.⁵³ Dit was te wijten aan het feit dat ze als neutrale partij beschouwd werden.⁵⁴ Daarenboven moesten makelaars, alvorens ze de functie van 'gezworen makelaere' mochten opnemen, een eed afleggen in handen van het ambachtsbestuur of vaak zelfs het stadsbestuur.⁵⁵ Hierin zwoeren ze onder meer dit neutraliteitsprincipe te zullen eerbiedigen. Als gevolg hiervan genoten ze een hoger aanzien dan de meeste andere getuigen. Zeker wanneer ze ook nog een eed⁵⁶ zwoeren om hun getuigenis kracht bij te zetten. Hun eed vormde doorgaans het doorslaggevende argument waarop de rechtbank zich beriep wanneer ze tot haar vonnis kwam. De kracht van een dergelijk eed blijkt duidelijk uit het geschil (1350) tussen Johannes van Heynghen en Gottschalk Howescild, een Brugse makelaar bij wie van Heynghen een tijdlang klerk was geweest. Na afloop van de samenwerking beweerde Howescild dat zijn voormalige

⁵² SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, passim. de Roover, "The Account Books of Collard de Marke," 45.

Op de bewijskracht van boekhoudingen zal later nog worden teruggekomen.

⁵³ Er werd sowieso reeds een groot belang gehecht aan getuigen in de middeleeuwse rechtspraak. Antwerpse teksten uit de vroege vijftiende eeuw wijzen er reeds op dat een mondelinge transactie voor de Antwerpse schepenbank kon worden afgedwongen op voorwaarde dat er getuigen konden worden geproduceerd. De ruysscher, "Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)," 171-73.

⁵⁴ Omwille van deze reden (en hun vertrouwdeheid met de handel) werden ze ook vaak als arbiters ingeschakeld. Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: passim, zie bijvoorbeeld: II, n° 1255, 274.

⁵⁵ Voor voorbeelden van een dergelijk eed: Florence Edler, *Glossary of Mediaeval Terms of Business: Italian Series, 1200-1600* (Cambridge (Massachusetts): Mediaeval Academy of America, 1934), 269; Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 66-67.

⁵⁶ De eed was een bijzonder krachtig juridisch wapen in de middeleeuwen, niet iedereen mocht ook zomaar een eed zweren om zijn zaak te bepleiten. Henri Levy-Bruhl, "Reflexions sur le serment," in *Études d'histoire du droit privé offertes à Pierre PETOT* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1959); Amalia D Kessler, *A revolution in commerce: the Parisian merchant court and the rise of commercial society in eighteenth-century France* (Yale University Press, 2007), 86-91. Makelaars hadden daarentegen het voorrecht altijd een eed te mogen zweren.

ondergeschikte hem nog het niet onaanzienlijke bedrag van 60-10-0 lb. gr. Vl. moest. Ondanks hevige protesten van Johannes van Heynghen dat hij vals beschuldigd werd, was het Brugse stadsbestuur gedwongen Howescild gelijk te geven doordat deze bereid was een eed te zweren om zijn versie van de feiten kracht bij te zetten. Zelfs ondanks het feit dat Howescild in deze zaak allesbehalve als een neutrale partij gold, was de eed van de makelaar absoluut. Of zoals van Heynghen het stelt: “*Dar brochte Godscalc al siin paupier, dat hi selve met sire hand ghescreven hadde*” en eens Howeschild de eed zwoer op zijn boekhouding stond van Heynghen machteloos. Alle pogingen zijn gelijk aan te tonen werden terzijde geschoven: “*Dat en kunde ende mochte mich nicht helpen*”.⁵⁷ Niet alleen in commerciële geschillen was dit het geval. Er werd bijvoorbeeld ook veel belang gehecht aan de eed van de waard aangaande geschillen die in zijn herberg rezen. In Goor werd zelfs expliciet gestipuleerd dat tenzij de waard(in) als getuige optrad, men twee getuigen diende te produceren.⁵⁸

Toen in 1392 een conflict rees tussen Maes Joye en Roegier van der Hoyer over de lakenprijs die ze waren overeengekomen, beriep Joye zich op de getuigenis van de makelaar die de deal tot stand had gebracht. Deze stelde Joye in het gelijk waarop deze laatste aanvoerde dat “*hys [de makelaar] sculdich ware ghelooft te zine verclaers te doene watter of waere*”. Roegier van der Hoyer betwistte echter de getuigenis van de makelaar. Toen het geschil voor de Ieperse schepenbank werd gebracht, vonniste deze laatste in het voordeel van Joye en beriep op zich op het principe dat: “*van alle ghescille dat valt tusschen copere ende vercopere daer i ghezworen makelaere present es [...] dat die makelaere sculdich es ghelooft te zine bi zinen hede*”.⁵⁹ Deze rol als decisieve getuige was bovendien niet louter beperkt tot Brugge. Van Houtte stelde reeds vast dat ook makelaars van buiten de stad opgeroepen werden als getuigen. Dit gebruik lijkt algemeen verspreid te zijn geweest in de Nederlanden.⁶⁰

Deze status van doorslaggevende getuige werd aan het einde van de vijftiende eeuw ook geofficialiseerd in verschillende van de privileges die aan de vreemde naties werden toegekend in ruil voor hun terugkeer naar Brugge. Hierin werden een reeks maatregelen gestipuleerd waardoor de vreemde kooplieden van een faire rechtsgang

⁵⁷ *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430*: III, nr 240, §4a; Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*: II; Beuken, *De Hanze en Vlaanderen*: 68.

⁵⁸ Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis.*, 53: 40-41.

⁵⁹ De Pelsmaeker, *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles*: 483-84.

⁶⁰ Toen een conflict rees te Ieper tussen twee partijen ten gevolge van een transportcontract, werd besloten de makelaar die bij het afsluiten hiervan aanwezig was geweest uit Sluis te laten overkomen. De kosten hiervoor zouden betaald moeten worden door de verliezende partij. *Ibid.*, 447-48 en 82-83. Ook op de Brabantse jaarmarkten werden Brugse makelaars als getuigen opgeroepen. Slootmans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565*, LXIV: II, 1002. In Antwerpen werd in een ontwerp tekst bepaald dat elke waard en makelaar “*sal ghestaen met synen boecke ende eede te vollen getuyge gelyk twee persoofnen*”. Zie: p. 326 e.v.

werd verzekerd (in de eerste plaats ten opzichte van de Brugse poorters).⁶¹ Tevens werd nu expliciet vastgelegd dat de getuigenis van een makelaar (bekrachtigd door zijn eed) gelijkwaardig was aan een akte verstrekt door het schepbestuur of een notaris: “*soit que leurs obligations soient passees devant eschevins ou soubzlz leur seel ou signe manuel, ou par devant notaire, ou sil en apparoit par serment du corretier. Tout lequel nous tiendrons comme sil fut passé a ladicte vierschare.*”⁶² Door een makelaar in te schakelen wisten de contracterende partijen dus over een krachtig juridisch wapen te beschikken indien het tot een conflict kwam. Dit werd versterkt doordat vastgelegd was dat makelaars ook niet mochten weigeren als getuige op te treden.

Op deze wijze droeg deze middelaar gevoelig bij aan het drukken van de *enforcement costs*, ook zonder de nood zelf garant te staan voor de betaling. Wel is het belangrijk op te merken dat het niet was omdat de rol van de makelaars evolueerde, dat hun oude verplichtingen wegvielen. Zo zijn er in de zestiende eeuw meerdere voorbeelden gekend van hoe makelaars expliciet aansprakelijk werden gehouden door verkopers. Toen Jan Brickx in 1526 een transactie sloot met een hem onbekende koopman maakte hij aan de makelaar duidelijk: “*dat hy also de selve somme an hem hilt ende an niemant anders*”.⁶³ Ook uit Ameydes boeken blijkt dat zijn rol in het garanderen van de betaling van de transacties die hij tot stand bracht niet louter die van getuige was. Toen in december 1504 de betalingstermijn voor twee witte, gezegelde Meense lakens die de erfgenamen van Cornelio Altoviti hadden gekocht van Hieronimo Frecobaldi afliep,⁶⁴ verzuimden de eersten aan hun verplichtingen te voldoen waardoor Ameyde gedwongen werd dit bedrag voor te schieten.⁶⁵ Maar evenzeer werd hij, net als in het geval met Jan Brickx, expliciet gewezen op zijn aansprakelijkheid voor de betaling. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de transactie tussen François De Jonghe en Jan De Gruetere. Alhoewel beiden klanten waren van Ameyde, had De Gruetere blijkbaar weinig vertrouwen in De Jonghe en eiste hij dat Ameyde garant stond voor de uitbetaling. “*Jan De Gruetere debet par my [Ameyde] belooft te betaelene present Pieter Vander Mersch ende Pieter De Coster om Franchois De Jonghe van Busbeke*”

⁶¹ Dit betekende dus ook de officialisering van de standaardprocedure om schulden terug te vorderen die reeds aangehaald werd door Oscar Gelderblom. (cfr. supra)

⁶² Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, n° 1273, art. 2, 284.

⁶³ Voor enkele voorbeelden: Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 188-89.

⁶⁴ Deze transactie dateerde van 31 augustus 1504 en gebeurde via de tussenpersoon Baerda Altoviti. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 165r.

⁶⁵ “*les hoirs de Cornille Altovity debet par Baerda dat hy beloofde te betaelne jan sipzone inde bamismaert laestleden dwelke hy niet en dede over II witte sellede meeninsche ende nu hebbe [ic] betaelt Heronimo Frescobaldy*” SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 169r.

De makelaar moest vervolgens zelf maar zorgen dat De Jonghe hem terugbetaalde.⁶⁶ Een zo mogelijk nog duidelijker voorbeeld vormde de transactie tussen Joos de Roode en Philippe Tonneel, maar te betalen door Martin Duerghijs. Deze werd in het journaal als volgt geboekt: “*Joos de Roode deb[et] corretage over xii tonnen zeems vercocht Philippe Tonneel voor xiii lb. gr. te betaelne an Maertin Duerghijs ende up dat hyt niet en betaelde zo hebbic Joos belooft alzo vele in te houdene van Maertin in lakene[n] of anders als de xiii lb. bedraghen*”.⁶⁷

Het is dus niet zo dat de rol van decisieve getuige de verplichtingen van de makelaars inzake het verzekeren van de betaling zomaar verving. Bovendien was dit afhankelijk van transactie tot transactie. Dit blijkt duidelijk uit een makelaarscontract opgesteld in de tweede helft van de zestiende eeuw.⁶⁸ Dit contract had betrekking op de Spaanse wol die via Brugge verhandeld werd en stipuleerde heel duidelijk aan welke verplichtingen de makelaar (en zijn borgen) moest voldoen. Een eerste zaak die hierin opvalt is dat bij transacties die contant geregeld werden, de makelaar *altijd* mee garant stond voor de betaling. Bij transacties op basis van krediet hing dit echter af van hoe de deal tot stand was gekomen. Er was bepaald dat de makelaar ten laatste vijftien dagen na het leveren van de goederen de cedulles (obligaties) aan de verkoper moest overhandigen. Belangrijker echter is dat wanneer de koper zijn verplichtingen trachtte te ontlopen, de makelaar (of diens klerk) de details van de transacties moest “*affirmer en justice et dehors*”.⁶⁹ Een belangrijke voorwaarde hiervoor was echter dat de transactie gesloten was te Brugge. Wanneer de makelaar echter als factor optrad voor één van zijn klanten veranderde dit de aard van de verplichtingen waaraan hij moest voldoen. Wanneer in dit geval de *principal* weigerde aan de overeengekomen betalingsafspraken te voldoen, moest de makelaar (en/of zijn borgen) hier wel voor

⁶⁶ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 161r. Om dit extra kracht bij te zetten werd er zelfs gezorgd voor twee getuigen.

⁶⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 192r.

⁶⁸ De meeste vreemde naties te Brugge hadden verkregen dat makelaars de eed die ze dienden af te leggen in handen van het stadsbestuur ook in hun aanwezigheid moesten afleggen. Louis Gilliodts-van Severen, *Cartulaire de l'ancien Consulat d'Espagne à Bruges. Recueil de documents concernant le commerce maritime et intérieur, le droit des gens public et privé, et l'histoire économique de la Flandre.*, 2 vols. (Brugge: L. De Plancke, 1901), 460-62.

⁶⁹ “*Et sil avenoit que les obligez denomez au text desdictes cedulles mescognussent ou deniassent les signes soubmises, que ledit courtier ou ung de ses clerqz ou serviteurs seront tenus envers les crediteurs desdictes nations affirmer en justice et dehors, quilz ayent veu lesdis obligez signer leurs dictes cedules. Et semblablement monstren par leurs livres tant le prys de lachapt accordant avecq la cedulle, que lenvoi ou la delivrance des bales a lachapteur ; le tout sans despens des marchans desdictes nations. Et ce en cas des laines dont procedera la debte soient vendues aux hostes dudict courtier estans presens en ceste ville.*”

instaan.⁷⁰ De hoofdreden hiervoor lijkt te zijn geweest dat aangezien de principal niet in Brugge aanwezig was, de makelaar als zijn vertegenwoordiger de cedulle ondertekende. De standaardprocedure lijkt dus te zijn geweest dat een makelaar bij wanbetalingen enkel als getuige moest optreden en niet langer zelf de betaling moest vereffenen. Uitzonderingen hierop vormden de transacties die contant vereffend werden en deze die ze sloten in de hoedanigheid van factor.

Het inschakelen van makelaars betekende dus sowieso een meerwaarde voor de kooplieden puur vanuit het oogpunt van de *enforcement costs*. In de eerste plaats stonden ze garant voor de betaling van de transactie en konden de kooplieden ze ter verantwoording roepen in het geval van wanbetaling door de tegenpartij. De evoluties die de handel te Brugge onderging in de loop van de middeleeuwen veranderde hun rol dan wel ten dele, maar ten gronde bleef hij wel hetzelfde. De Brugse politiek was er steeds op toegespitst om een veilige handelsruimte te creëren en de handelsrisico's te beperken.⁷¹ Van cruciaal belang hiervoor was de juridische context. Ondanks een grote rijkdom aan bronnenmateriaal ontbreekt een onderzoek ten gronde van de civiele en commerciële rechtspraak en haar structuren te Brugge tijdens de economische bloeiperiode nog steeds.⁷² Desondanks bestaat er een consensus dat de Brugse schepenbank een essentiële rol speelde voor de internationale handel met het oog op het afdwingen van contracten. Reeds van in de dertiende eeuw was er sprake van een uitgebreid en performant legaal kader dat sterk toegespitst was op de noden van de internationale handel.⁷³ Dit kader werd doorheen de tijd steeds verder uitgebouwd en

⁷⁰ “*Mais quant aux aultres laines que ledit courtier achaptera pour ses hostes en leur absence, seroit icellui cortier et ses plaiges comme dessus tenuz de faire le bon et soustenir les signes des obliges qui niassent les signes*”

⁷¹ Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*. Jelle Haemers toonde dit ook heel duidelijk aan voor de troebelen aan het einde van de vijftiende eeuw: Haemers, ““Ende hevet tvolc goede cause jehghens hemlieden te rysene.” Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492).” 236-39.

Maar ook op het centrale niveau treffen we eenzelfde logica aan. Jan Dumolyn, “Our land is only founded on trade and industry.” Economic discourses in fifteenth century Bruges,” *Journal of Medieval History* 36(2010): 383.

⁷² In deze context kunnen we wel verwijzen naar: Bart Lambert, ““Considéré que lesquels marchans ont souvent question les ungs contre les autres”: commerciële conflictbeheersing in het laat-middeleeuwse Brugge.,” in *Sixth European Social Science History Conference* (Amsterdam2006); Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*. En in mindere mate: Jacques Mertens, “Bestuursinstellingen van de stad Brugge,” in *De gewestelijke en lokale overheidsfinanciën in Vlaanderen tot 1795*, ed. Walter Prevenier and Beatrijs Augustyn (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997).

⁷³ Jan Dumolyn and Bart Lambert, “The Case of Bruges: International Merchants between Consular, Urban and Princely Courts,” in *Commerce & Urban Rivalry in the Low Countries*,

mondde er onder meer in uit dat in de loop van de vijftiende eeuw er een soort van standaardprocedure werd ontwikkeld om schulden terug te vorderen, ongeacht de natie waartoe men behoorde. Dit betekende met andere woorden de evolutie naar een *open-access* rechtspraak. Dit principe werd ook een eerste maal zwart op wit vastgelegd in het privilege toegekend aan de Italiaanse naties aan het einde van de vijftiende eeuw.⁷⁴

Deze evolutie binnen de Brugse rechtspraak werd ook weerspiegeld in de gewijzigde juridische rol van de makelaars. Terwijl deze aanvankelijk mee garant stonden voor de betaling, kwam de nadruk in de loop van de vijftiende eeuw steeds meer te liggen op hun rol als getuige. Maar het feit dat makelaars nagenoeg nooit meer gesommeerd werden de schulden van hun klanten zelf te betalen, betekent dus niet dat, zoals Gelderblom meent, hun rol in *contract enforcing* was uitgespeeld. Integendeel, hun nieuwe rol als getuige was even essentieel als in een eerdere periode de door hen geboden betaalgarantie was geweest. Dit zou bovendien ook wel eens heel goed de verklaring kunnen vormen voor wat we in Brabant zien. Brulez kwam immers tot de opvallende vaststelling dat in de boeken van de firma *della Faille* bij nagenoeg elke transactie makelaars aanwezig waren. Dit strookt niet met het traditionele beeld dat deze groep in Antwerpen een marginaal verschijnsel vormde. Deze visie was gebaseerd op de idee dat vele van de functies die de makelaars vervulden, door de structuur van de Antwerpse markt overbodig werden. Deze notie, gecombineerd met het facultatieve karakter van de makelaars, zou dan geresulteerd hebben in een marginalisering van deze groep in het zestiende-eeuwse Antwerpen.⁷⁵ Uit het bronnenmateriaal komt echter een heel ander beeld naar voor.⁷⁶ Makelaars waren nog zeer aanwezig op de Antwerpse markt. Hun rol als decesieve getuige zou hier wel eens aan de basis van kunnen

1250-1650. (University of Antwerp 2014); Stabel, "De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge.."

⁷⁴ "ilz pourront doresnavant pour toutes choses et marchandises faire adiourner leurs debiteurs bourgeois et bourgoises de ceste ville en la chambre eschevinale dicelle." Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, n° 1273, art. 2, 284.

⁷⁵ Dilis, *Les Courtiers anversois sous l'ancien régime*; Jan-Albert Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567: contribution à l'histoire des débuts du Capitalisme moderne:(dissertation présentée pour l'obtention du grade de Docteur en Sciences morales et historiques)* (Louvain: Librairie Universitaire, 1925), 94-98; Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*: 52-57.

⁷⁶ Jeroen Puttevils, Botho Verbist, and Peter Stabel, "Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: Van het liberale Brugge naar het gereguleerde Antwerpen?," in *Huldeboek Helma De Smedt*. (ter perse); Brulez, *De firma della Faille en de internationale handel van de Vlaamse firma's in de 16e eeuw*: 394-98.

liggen.⁷⁷ Hierboven bleek immers reeds dat eenzelfde gewicht aan de getuigenis en eed van makelaars werd gehecht te Antwerpen en op de Brabantse jaarmarkten als te Brugge het geval was geweest.⁷⁸ Door een makelaar onder de arm te nemen, wisten de kooplieden zich verzekerd van een krachtig juridisch wapen in geval van een eventueel conflict. Gezien het belang dat de *enforcement costs* speelden in de middeleeuwse handel, compenseerde dit meer dan ruimschoots het betalen van de makelaarsvergoeding.

⁷⁷ We geloven niet in Goris' ietwat naïeve visie dat een verbale overeenkomst alle garantie was die een koopman behoefde op de Antwerpse markt. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567: contribution à l'histoire des débuts du Capitalisme moderne:(dissertation présentée pour l'obtention du grade de Docteur en Sciences morales et historiques)*: 111 en 18. Dit werd bovendien reeds tegengesproken door : Oskar De Smedt, *De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw (1496-1582)* 2vols. (Antwerpen: De Sikkel, 1950), II, 566.

⁷⁸ cfr. supra.

6. Conclusie

De centrale vraag die we ons hier stelden is of makelaars een positieve invloed uitoefenden op de handel, dan wel er een overbodige belasting op vormden. Brugge, waar deze groep een monopolie had dat hun aanwezigheid vereiste bij de totstandkoming van elke transactie, vormt hier een ideale casus voor. Om dit na te gaan werd voornamelijk gepeild hoe ze de transactiekosten beïnvloedden. Hierbij hebben we voornamelijk op de drie belangrijkste types van deze kosten gefocust: de *search and information costs*, *bargaining costs* en de *enforcement costs*.¹ Op de Brugse markt die gekarakteriseerd werd door ‘*impersonal trade*’, met alle nadelen van dien, speelden deze een belangrijke rol.

Uit dit onderzoek blijkt een dubbele impact van deze makelaars: enerzijds zorgden ze ervoor dat kooplieden “*always entered a ready-made network of credit, supply, information and local expertise*”.² Of zoals Susan Mann het verwoordde: “*they located customers, guaranteed forwarding and credit, reduced risk, [...] Above all, they made possible the rapid turnover of goods that sustained the precarious profit margins*”.³ Anderzijds waren ze ook duidelijk betrokken in praktijken die zeer nadelig waren voor de kooplieden en de handel in het algemeen. Wat betreft de *search and information costs* lijkt de balans in het voordeel van de makelaars door te slaan. Zeker voor kooplieden die niet bekend waren met de Brugse markt konden ze een belangrijke meerwaarde betekenen in dit opzicht. Op deze wijze moesten ze geen zogenaamde *decentralized search* aanvatten in een markt die door haar omvang moeilijk te overschouwen was en waar informatie bovendien niet vrij beschikbaar was. In de seizoensgebonden middeleeuwse handel was tijd een cruciale factor. Men had slecht een beperkt tijdsbestek om de transactie te sluiten. In deze omstandigheden kan het belang van makelaars die een snelle omslag van goederen mogelijk maakten, moeilijk overschat worden.

Het is voornamelijk in het kader van de *bargaining costs* dat het dubbele karakter van de invloed van de makelaars op de handel naar voor komt. In theorie, met andere woorden wanneer het neutraliteitsbeginsel werd gerespecteerd, betekende het inschakelen van een makelaar in het middeleeuwse Brugge ontegensprekelijk een meerwaarde voor kooplieden. Er gold een uitgebreide en strikte regelgeving om de neutraliteit van deze tussenpersonen te garanderen, en voor elke inbreuk waren strenge

¹ Er is hier dus gekozen voor een engere definitie van transactiekosten zoals voorgesteld door Douglass North, aangezien dit ook de voornaamste aspecten waren waar de makelaars een invloed op uitoefenden. Zie ook: p. 49.

² M. N. Pearson, "Brokers in Western Indian Port Cities. Their Role in Servicing Foreign Merchants," *Modern Asian Studies* 22, no. 3 (1988): 460.

³ Mann, "Brokers as Entrepreneurs in Presocialist China," 626.

straffen voorzien. De verloning van de makelaars gebeurde daarenboven op basis van stuklonen⁴ wat zou moeten resulteren in een eerlijkere prijszetting, en door hun vertrouwde met de markt konden ze misleidende reservatieprijzen en zogenaamd *strategic behaviour* inperken. Zeker voor minder ervaren kooplieden kon dit een belangrijke troef betekenen. Dit theoretische ideaalbeeld wordt echter tegengesproken door het bronnenmateriaal. Zowel uit dit als uit ander onderzoek blijkt dat de neutrale rol van deze intermediairs soms zeer twijfelachtig was. Het duidelijkste voorbeeld hiervan was zonder twijfel de handel voor eigen rekening waarbij makelaars een deel van de winst, die de transactie opbracht, afroonden bovenop hun makelaarsvergoeding. Daarenboven varieerde het gewicht dat de klanten in de schaal konden leggen vaak aanzienlijk. De belangrijkste internationale kooplieden (en een handvol drapiers) domineerden Ameydes handel volledig. Wel opvallend hierbij is dat Ameydes boeken suggereren dat, in tegenstelling tot de algemeen opvatting binnen de literatuur, makelaars niet zozeer gebaat waren bij het favoriseren van hun lokale en regionale klanten. Het waren de internationale kooplieden die zijn handel domineerden en het krediet verschafte dat deze draaiende hield. Bijgevolg moet het aan zich binden van deze groep zijn hoofdbekommernis zijn geweest. Eén mechanisme dat makelaars kon helpen in het gareel te houden was, competitie tussen deze tussenpersonen. Maar in Ameydes geval bleek duidelijk dat, mede door zijn verregaande specialisatie, hij een bijzonder sterke positie op deze markten genoot (en dan voornamelijk in Menen), waardoor we ons ten zeerste kunnen afvragen of competitie een element van betekenis vormde in deze casus.

Toch mogen we deze belangenvermenging niet overdrijven. Wanneer we bijvoorbeeld de transacties die Ameyde voor eigen rekening sloot beschouwen, blijkt al snel dat deze een minderheid vormden in Ameydes boeken. De rekeningen waarop hij zijn eigen handel noteerde, waren slechts goed voor een fractie van alle transacties die hij sloot.⁵ Bovendien vertegenwoordigde Ameyde zijn klanten (zowel internationale kooplieden als drapiers) ook buiten Brugge, zoals op de Brabantse jaarmarkten. Indien Ameyde echt ostentatief misbruik maakte van zijn positie, is de kans klein dat hij zijn klanten ook hier mocht vertegenwoordigen.

De belangrijkste meerwaarde die de makelaars hun klanten echter boden was de betaalgarantie.⁶ Doordat ze mee aansprakelijk waren voor de betaling konden verkopers

⁴ Dit was zo voor de meeste producten en al zeker in de lakenhandel, de sector die in dit onderzoek centraal staat.

⁵ Zie: Deel II, 4. De structuur van de boeken.

⁶ De reden waarom Douglass North zoveel belang hechtte aan de *search and information costs*, was omdat men een tegenpartij moest zien te vinden die niet aan haar verplichtingen zou verzaken. Ook bij hem lag het probleem van de afdwingbaarheid van contracten aan de basis van deze zorg.

met een gerust geweten krediet verstrekken. Als de koper de betaalafspraken niet respecteerde, kon het bedrag (zonder proces) op de makelaar verhaald worden. Op deze wijze wisten ze, wat Greif omschreef als “*the fundamental problem of exchange*”, in belangrijke mate te neutraliseren. In dit opzicht is er wel een belangrijke nuance die we hier willen maken. Vele historici die over makelaars werken spreken in termen van het genereren van vertrouwen (*trust*). Dit brengt echter enkel een verplaatsing van dit probleem met zich mee. De kooplieden moesten immers nog steeds de makelaar vertrouwen. Vertrouwen is bijgevolg een term die we hier uit de weg willen gaan aangezien het een bijzonder ongrijpbaar gegeven betreft.⁷ Ook middeleeuwse kooplieden zelf waren zich hiervan bewust. Zowel Paolo da certaldo als Giovanni Morelli⁸ maanden hun lezers aan niemand te vertrouwen, ook geen vrienden, en ook in partnerschappen was vertrouwen vaak ver te zoeken.⁹ In plaats van vertrouwen zouden we hier meer de nadruk willen leggen op risicobeperking. Hun inmenging en de garanties die ze boden beperkte het risico voor kooplieden aanzienlijk en nam de nood aan ‘vertrouwen’ weg.¹⁰ Daarenboven waren makelaars, en vooral ook waarden, veel sterker verankerd in Brugge dan de internationale koopliedengemeenschap en hadden ze personen die borg stonden voor hen, waardoor de kans dat de betaling niet via hen teruggevorderd kon worden minimaal werd. Op deze wijze kon dit systeem ook eenmalige transacties en handelscontacten, waarvan men niet verwachtte dat ze herhaald zouden worden, garanderen.¹¹

Historici gaan er in het algemeen van uit dat de ontwikkelingen in de internationale handel in de loop van de vijftiende eeuw de neergang inluiden voor de Brugse makelaars en waarden. Eens de internationale kooplieden zich permanent te Brugge kwamen vestigen, en hun eigen netwerken en sociaal kapitaal konden opbouwen, werd het inschakelen van makelaars een overbodige uitgavepost die de transactiekosten nodeloos de hoogte in joeg. Hun belangrijkste troeven, namelijk inzake de *search and information costs* en het mee garant staan voor betaling, gingen zo

⁷ Daniel B. Klein, "Trust for Hire: Voluntary Remedies for Quality and Safety," in *Reputation: Studies in the voluntary elicitation of good conduct*, ed. Daniel B. Klein (University of Michigan Press, 1997), 100-01. Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period* (New Haven: Yale University Press, 2009), 11-12.

⁸ Morelli raadde aan de trouw van een vriend zeker honderdmaal te testen alvorens erop te vertrouwen.

⁹ Gunner Dahl, *Trade, trust, and networks: commercial culture in late medieval Italy*, 1 ed. (Nordic Academic Press, 1998), 187-93; Abraham-Thisse, "La correspondance d'un marchand Hanséate au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen," 128.

¹⁰ Klein, "Trust for Hire: Voluntary Remedies for Quality and Safety," 102-03.

¹¹ Een probleem waarmee Greif bleef worstelen in de drie systemen die hij beschreef. Greif, "Institutions and International Trade: Lessons from the Commercial Revolution," 129-30.

immers verloren, luidt deze redenering.¹² Uit dit onderzoek komt echter een ander beeld naar voor. Inzake de *search and information costs* wisten de makelaars ook voor deze groep (permanente) kooplieden hun nut te behouden. Door zich in verregaande mate te gaan specialiseren in een bepaald segment van de markt konden ze het vitale informatievoordeel dat ze genoten vrijwaren. Maar het was voornamelijk met betrekking tot de *enforcement costs* dat hun rol uitermate belangrijk bleef met het oog op het mogelijk maken van de handel. Alhoewel het met eigen middelen mee garanderen van de betaling door de makelaars weliswaar grotendeels wegviel, was hun functie in dit opzicht allerminst uitgespeeld. Steeds meer verschoof het zwaartepunt van hun juridische functie naar hun rol als getuige. Als ‘neutrale’ partij werd aan hun getuigenis (bekrachtigd met eed) een groot belang gehecht in juridische context, in dergelijke mate dat deze doorgaans doorslaggevend was. Tegen het einde van de vijftiende eeuw werd hun eed zelfs gelijkgeschakeld met een schepen- of notarisakte. De aanwezigheid van de makelaar verzekerde de betrokken kooplieden van een krachtig juridisch wapen indien het tot eventuele conflicten zou komen. Makelaars waren verplicht alle details te noteren en mochten niet weigeren hun getuigenis te geven. Gezien de waarde die aan hun depositie werd gehecht, waren kooplieden verzekerd dat de overeenkomst tot de letter afgedwongen kon worden.

Een laatste vraag die we ons hier moeten stellen is of de kosten, die gepaard gingen met het inschakelen van een makelaar, de baten overtroffen. Kooplieden moesten met andere woorden de meerwaarde die de makelaars genereerden afwegen tegenover de kosten die ze in ruil hiervoor moesten betalen. Een eerste aspect dat we hier onder de loep moeten nemen is het makelaarsloon. Oscar Gelderblom berekende dat de makelaarsvergoedingen te Brugge gemiddeld schommelden tussen de 0,7% en 0,8%.¹³ De percentages die uit Ameydes boeken naar voor komen liggen zelfs nog lager en schommelen voor Engelse wol en de gezegelde lakens tussen 0,4% en 0,5%. Op het geheel van de transactiekosten vormde de makelaarsvergoeding dus een verwaarloosbaar gegeven, zeker indien we rekening houden met de grote besparingen die hun inmenging in dit opzicht kon opleveren.¹⁴ Zelfs als we de transacties beschouwen waar Ameyde een deel van de winsten afroemde (2%),¹⁵ komen we, gecombineerd met het makelaarsloon, tot een gemiddelde kost van 2,5%. Al bij al een

¹² Lambert, "De Genuese aanwezigheid in laatmiddeleeuws Brugge (1435-1495). Een laboratorium voor de studie van instellingen en hun rol in de economische geschiedenis," 81-83. Maar zie bijvoorbeeld ook: Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*: 49-51.

¹³ ———, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*: 47-48.

¹⁴ Dit neemt evenwel niet weg dat kooplieden tegen de makelaarstarieven bleven protesteren.

¹⁵ Maar zoals reeds werd aangehaald vormden deze een minderheid in zijn boeken.

beperkt bedrag in ruil voor de diensten en garanties die hier tegenover stonden. Daarenboven mogen we niet vergeten dat naast hun impact op de drie hierboven beschreven types transactiekosten, de makelaars en waarden ook enkele andere cruciale diensten aan hun klanten aanboden. In de eerste plaats denken we hier dan aan hun rol als factors, die van essentieel belang was binnen het systeem van de internationale handel. Maar niet minder cruciaal waren de betaal- en depositodiensten die ze hun klanten aanboden in een marktomgeving die gekenmerkt werd door een gebrek aan cash betaalmiddelen. Maar ook hun expertise in verschillende opzichten, gaande van kennis van de gebruiken en karakteristieken van de Brugse markt, productkennis, etc. konden een meerwaarde betekenen voor de kooplieden die beroep deden op hun diensten.

Ongeacht het feit dat omwille van het makelaarsmonopolie bij het sluiten van elke transactie een makelaar verplicht aanwezig moest zijn, zijn we toch geneigd hen hier in een positief licht te beschouwen. Deze verplichting en de kosten die dit met zich meebracht werden onzes inziens ruimschoots gecompenseerd door de diensten en garanties die de kooplieden in ruil hiervoor terugkregen, zeker met betrekking tot de *enforcement costs*. Ook het feit dat Ameydes klanten veelvuldig van zijn diensten gebruik bleven maken in een context waar dit niet langer vereist was en het feit dat makelaars tegen alle verwachtingen in nog sterk aanwezig bleven op de Brabantse jaarmarkten en de Antwerpse markt, sterkt ons in deze opvatting.

Deel II: De analyse van de boekhouding van Wouter Ameyde

1. Vademecum

Centraal in dit onderzoek staat de boekhouding van de Brugse makelaar Wouter Ameyde. Deze bestrijkt de periode van juli 1498 tot december 1506. Er zijn vier boeken overgeleverd. Een eerste hiervan is grootboek A (juli 1498-juli 1503). Voor de tweede helft van deze periode is ook een hallekosten- en corretagesjournaal bewaard (C&H-2).¹ Voor periode B (tot december 1506) zijn zowel het journaal als het grootboek bewaard.²

In het volgende deel zijn er enkele belangrijke keuzes gemaakt die eerst dienen toegelicht te worden. Een eerste belangrijke opmerking is in verband met de opbouw van dit deel. Hierbij is immers geopteerd voor een thematische opdeling in plaats van een chronologische. Zoals zal blijken kunnen we Ameydes boekhoudingstechniek opdelen in drie fasen. Elk hiervan werd gekenmerkt door een eigen motivatie deze domineerde. In eerste instantie stond ‘*accountability*’ centraal. In een tweede verdiepingsfase ging Ameyde vervolgens steeds meer opzoek naar preciezere informatie en een dieper inzicht in zijn zaakvoering. In de derde en laatste fase zegevierde het pragmatisme en stond de efficiëntie centraal. Bijgevolg zou het logischer geweest zijn dit verhaal chronologisch op te bouwen en op te hangen aan deze drie stadia die we in de boeken ontwaren. Hierbij worden we echter geconfronteerd met een probleem. Het was immers niet zo dat de motivaties die een bepaalde fase domineerden, in de andere afwezig waren. Bovendien overlaptten de fasen ook met elkaar. Dit zien we duidelijk bij de saldering van juli 1499 die enerzijds volledig in het teken stond van de ‘*accountability*’, maar anderzijds ook belangrijke elementen incorporeerde die eigenlijk reeds bij de volgende of verdiepingsfase hoorden (die reeds in de eerste helft van 1499 naar voor kwam). Bijgevolg werd hier geopteerd voor de ietwat rigide opdeling tussen enerzijds de structuur van de boekhouding, en anderzijds de salderings- en sluitingsprocedures. De redenering hierachter is dat we eerst inzicht nodig hebben in de (rekening)structuur van Ameyde, alvorens we de verschillende procedures kunnen bespreken die hij erop toepaste. Zij het dat dit de opbouw van het betoog een stuk stroever maakt en tot een zekere mate aan redundantie leidt, komt het naar onze mening wel de duidelijkheid van het betoog ten goede, zeker gezien de grote techniciteit van de hier behandelde materie.

¹ Dit was een zogenaamd subsidiair boek en mag niet verward worden met het daadwerkelijke journaal. Zie: Deel II, 4.1.3. Nieuwe prioriteiten treden op de voorgrond: het registratiesysteem voor de hallekosten en corretages.

² SAB, reeks 305, Wouter Ameyde.

Ook inzake het verwijzingsstelsel zijn enkele belangrijke keuzes gemaakt die hier geduid moeten worden. Voor het journaal wordt het gewone referentie stelsel gerespecteerd. In het grootboek is hier echter van afgeweken. In plaats daarvan hebben we ervoor geopteerd Ameydes verwijzingsstelsel over te nemen. Hij verwees immers steevast naar het folionummer op de recto-zijde bij het opgeven van kruisverwijzingen. Dit betekent dus dat de verwijzing ‘folio 24’ overeenkomt met de folio’s 23v. en 24r.

Gezien er ook verwarring zou kunnen ontstaan aangezien verschillende elementen op een zeker moment dezelfde naam kregen, is er in deze thesis voor gekozen om elk van deze op een verschillende manier aan te duiden.

- Rekeningen: ‘naam rekening’, voor de rekening interesten resulteert dit in ‘interesten’
- Journaaloverzicht: cursief, journaaloverzicht interesten: *Interesten*

Een laatste punt dat hier in de verf dient gezet te worden is eerder conceptueel. In wat volgt zal in belangrijke mate de nadruk gelegd worden op het onderscheid tussen dubbel boekhouden en enkelvoudige boekhoudingsstelsels. In deze studie vatten we deze laatste definitie in zijn ruimste zin op, namelijk als zijn alles wat geen dubbel boekhouden is.³

³³ Voor de definitie van dubbel boekhouden, zie: Deel II, 3.1. Een voorbeeld van dubbel boekhouden? Hierbij zullen we voornamelijk aanleunen bij de derde definitie zoals voorgesteld door James Winjum.

2. Het historiografisch debat

2.1. Dubbel boekhouden: ontstaan, verspreiding en succes

2.1.1. Een eerste aanzet: Weber en Sombart

Deze studie zal inspelen op twee sterk met elkaar verweven debatten die in het onderzoek naar *accounting history* omnipresent zijn. De geschiedenis van het boekhouden werd altijd gekenmerkt door een sterke focus op het dubbel boekhouden. De centrale vraag waar academici binnen dit vakgebied zich sinds jaar en dag op richten is tweeledig. Enerzijds stellen ze zich de vraag naar de oorsprong van het dubbel boekhouden, -en hieraan gekoppeld- wat aan de basis lag van de verspreiding en het (veronderstelde) succes van dit systeem. De verklaring die hiervoor naar voor werd geschoven was afhankelijk van hun invulling van de tweede hamvraag, namelijk wat de functie was die de boekhoudingsmethode nu precies diende te vervullen.

De eerste accounting historici spitsten zich voornamelijk toe op het verklaren van het ontstaan van het dubbel boekhouden en de verspreiding ervan. Nagenoeg allemaal gingen ze hierbij uit van een veronderstelde inherente superioriteit van deze methode ten opzichte van andere vormen van boekhouden. Zoals uit het derde deel van deze verhandeling zal blijken, wist het dubbel boekhouden zich reeds van in het begin een dergelijk imago aan te meten. Dit was het gevolg van een actieve propaganda, gevoerd vanuit verschillende instanties, waarmee de promotoren van de methode deze boven elke andere vorm van boekhouden plaatsten.¹ Vooral de sociologen Werner Sombart en Max Weber hun ideeën speelden een bepalende rol binnen de ontwikkeling van de *accounting history*. Webers theorieën zijn zonder twijfel de meest bekende van de twee. Voor deze studie is voornamelijk zijn visie op de rol van het (dubbel) boekhouden van belang. Niettemin veranderde zijn visie doorheen de tijd, als gevolg van het debat dat op de aanvankelijke formulering van zijn ideeën volgde. Eén van de critici die Webers werk in sterke mate zou beïnvloeden was Werner Sombart. Gordon Marshall beschouwt Webers ‘*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*’ zelfs als “*above all a reply to Sombart*”.² Weber nam de notie van een ‘kapitalistische ethos’

¹ Dit was in sterke mate het gevolg van het feit dat deze eerste auteurs sterk vertrouwden op traktaten als primaire bronnen en verder bouwden op de eigenschappen die die de boekhoudingstechniek hierin werden toegedicht. De traktaatschrijvers schreven echter met het oog op het verkopen van zoveel mogelijk werken en overdreven dus vaak de voordelen van de methode.

² Gordon Marshall, *In Search of the Spirit of Capitalism. An essay on Max Weber's Protestant ethics thesis* (London: Hutchinson, 1982), 33. Jack Barbalet, *Weber, Passion and Profits. 'The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism' in Context*, 1st ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 148.

over van Sombart maar zou dit anders invullen.³ Hij verzuimde echter het belang dat Sombart toekende aan deze kapitalistische geestesgesteldheid te nuanceren: "*Weber simply assumed his colleague's initial theses about the significance of the spirit of capitalism for the development of Western capitalism to be valid*", een zaak die hij evenwel in zijn latere werk zou rechtzetten.⁴

In dit toonaangevende werk zag Weber weliswaar een belangrijke rol voor het boekhouden weggelegd in de ontwikkeling van de kapitalistische geest, maar welke vorm van boekhouden hiervoor nu precies gehanteerd diende te worden liet hij in het midden. Het enige wat vereist was, aldus hem, was een vorm van boekhouden die rationele beslissingen (*rational bookkeeping*) toeliet.⁵ "*The important fact is always that a calculation of capital in terms of money is made, whether by modern book-keeping methods or in any other way, however primitive and crude. Everything is done in terms of balances: at the beginning of the enterprise an initial balance, before every individual decision a calculation to ascertain its probable profitability, and at the end a final balance to ascertain how much profit has been made.*"⁶ Dit rationele boekhouden beschouwde hij, samen met de scheiding tussen zaak en privé, als een noodzakelijke factor om tot een rationele economische organisatie te kunnen komen. In zijn introductie bestempelde hij deze drie zaken samen (rationeel boekhouden, scheiding zakelijk en privaat kapitaal, en een rationele economische organisatie) als de elementen die het westerse kapitalisme zijn aparte status verschaften.⁷ Opvallend is wel dat Weber

³ Hij stelde dat het voortdurende en meedogenloze streven naar verrijking (*acquisition*) niet modern maar van alle tijden was. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. Talcott Parsons, 2 ed. (Guildford: George Allen & Unwin, 1970), 63-67.

Ook wat betreft de pogingen van Sombart om economisch rationalisme af te schilderen als wat hij noemt "*the salient feature of modern economic life as a whole*" uitte Weber zijn twijfels. Alhoewel hij het belang van rationalisatie voor de ontwikkeling van het kapitalisme onderkent, kant hij zich tegen het idee dat men de totstandkoming van de 'kapitalistische geest' het best zou kunnen beschouwen als een onderdeel van de ontwikkeling van het rationalisme in zijn geheel en deze bijgevolg "*could be deduced from the fundamental position of rationalism on the basic problems of life*". Vertrekkend vanuit de casus van het rationalisatieproces betreffende de rechtspraak, weerlegt hij echter dit idee. *Ibid.*, 75-77.

⁴ Marshall, *In Search of the Spirit of Capitalism. An essay on Max Weber's Protestant ethics thesis*: 57-59.

⁵ Rationaliteit speelt een centrale rol in het hele werk van Weber. Voor zijn invulling hiervan zie: Richard Swedberg and Ola Agevall, *The Max Weber dictionary: key words and central concepts* (Stanford, Calif. : Stanford Social Sciences, 2005). Richard Colignon and Mark Covalleski, "A Weberian framework in the study of accounting," *Accounting, Organizations and Society* 16, no. 2 (1991).

⁶ Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*: 18.

⁷ *Ibid.*, 21-22. In 'General Economic History' stelt hij dat boekhouden één van de zes noodzakelijke voorwaarden is waaraan voldaan moet zijn alvorens kapitalisme tot stand kan komen. Barbalet, *Weber, Passion and Profits. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism' in Context*: 153-58 & 79.

aanvankelijk geen bepalende rol weggelegd zag voor het dubbel boekhouden binnen de genese van het kapitalisme.⁸ Doorheen de tijd zag Weber zich echter genoodzaakt, door de controverse en het debat dat zijn werk teweeg bracht, delen van zijn these te herformuleren en te herzien. Bijgevolg was het pas in het postuum gepubliceerde ‘*General Economic History*’ (1927) dat Weber het dubbel boekhouden expliciet naar voor schoof. Hij was tot de conclusie gekomen dat deze techniek essentieel was voor een onderneming om rationele economische acties te kunnen stellen. Hij stelde immers dat dit enkel mogelijk was indien de methodologie van modern boekhouden werd gevolgd, voornamelijk het opmaken van de balans achtte hij van cruciaal belang in deze optiek.⁹

Gezien de geringe aandacht die Max Weber uiteindelijk aan het dubbel boekhouden besteedde in zijn werk, zou zijn collega Werner Sombart een veel belangrijker rol spelen binnen de ontwikkeling van de *accounting history*. Het was Sombarts these die aan de basis zou liggen van het debat dat deze onderzoeksdiscipline de komende decennia zou gaan domineren, namelijk de vraag wat nu precies de functie was die dubbel boekhouden vervulde. In ‘*Der Moderne Kapitalismus*’ ging hij op zoek naar een verklaring voor de opkomst van het moderne (westerse) kapitalisme.¹⁰ Hij meende dat de ontwikkeling van het kapitalisme gekenmerkt werd door drie stadia. Eerst was er het vroege kapitalisme dat de periode bestreek van de dertiende tot halfweg de achttiende eeuw. Vervolgens begon het zogenaamde hoog-kapitalisme of volledig kapitalisme, welk op zijn beurt werd opgevolgd door het late kapitalisme vanaf 1914. Een centrale rol in dit hele wordingsproces kende hij toe aan de zogenaamde ‘geest van het kapitalisme’. Deze bestond uit een combinatie van enerzijds ondernemingszin welke hij koppelde aan competitie- en accumulatie-drang. Anderzijds was er ook nog sprake van een ‘bourgeois’ ethos, welk gekenmerkt werd door exacte, rationele calculaties, een zorgvuldige planning en efficiëntie. Deze twee samen vormden dan de ‘geest van het kapitalisme’, of zoals Warwick Funnell het verwoordde:

⁸ Warwick Funnell and Robertson Jeffrey, "Capitalistic accounting in sixteenth century Holland, Hanseatic influences and the Sombart thesis," *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 24, no. 5 (2011): 564-65.

James Winjum zoekt hiervoor de verklaring in het feit dat dubbel boekhouden reeds twee eeuwen voor de opkomst van het protestantisme was ontstaan. Winjum, *The role of accounting in the economic development of England: 1500-1750* 16.

⁹ “a rational capitalistic establishment is one with capital accounting, that is, an establishment which determines its income yielding power by calculation according to the methods of modern bookkeeping [*i.e. dubbel boekhouden*] and the striking of a balance.” Max Weber, *General Economic History*, trans. Frank H. Knight (New York: Greenberg, 1927), 275.

¹⁰ Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, 3 ed., 4 vols., vol. II.1 (München: Duncker und Humblot, 1919).

“The spirit of capitalism was ‘the tendency, the habit [...] the capacity, to think of the universe in terms of figures, and to transform these figures into a well-knit system of income and expenditure’”.¹¹

Gezien deze definitie, kende Sombart een belangrijke rol toe aan het dubbel boekhouden binnen de ontwikkeling van het moderne westerse kapitalisme.¹² Ook binnen het boekhouden meende hij dat er sprake was van een geleidelijke ontwikkeling doorheen verschillende stadia. In eerste instantie was er het louter bijhouden van rekeningen, een gebruik dat volgens Sombart tot ontwikkeling kwam in het dertiende-eeuwse Italië.¹³ Vanaf halfweg de veertiende eeuw ontstond vervolgens het dubbel boekhouden. De volgende stap was de introductie van in de eerste plaats een winst-en-verliesrekening, gevolgd door een kapitaalrekening. Met de publicatie van Pacioli’s ‘*Summa de Arithmetica*’ (1494) werden deze evoluties vervolgens gestandaardiseerd aldus Sombart. Eens dit het geval was, was het wachten op Simon Stevin (1607) opdat ook het gebruik van het sluiten van de boeken, maar vooral het opmaken van de balans op jaarbasis algemeen ingang vond. Een laatste stadium was dan de introductie van het opmaken van de stock.¹⁴ Nu was het dubbel boekhouden tot een dergelijk niveau opgeklimmen dat kon worden overgegaan tot de volgende fase in haar ontwikkeling. Voor Sombart was het dubbel boekhouden, in tegenstelling tot bij Weber, wel onmiddellijk een noodzakelijke voorwaarde om tot het hoog-kapitalisme te komen. Meer zelfs, hij stelde dat het belang van deze boekhoudingstechniek hiervoor slechts moeilijk overschat kon worden. Door de abstraherende eigenschappen van het dubbel boekhouden, die voortvloeien uit het feit dat alles in de boeken wordt gekwantificeerd, vergemakkelijkte deze boekhoudingswijze het acquisitie-gedrag (Sombarts eerste pijler van de kapitalistische geest). Maar daarenboven stimuleerde het terzelfdertijd ook

¹¹ Warwick Funnell, "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart," *Abacus* 37, no. 1 (2001): 70-71.

¹² “Von großer Bedeutung für die Herausbildung der kapitalistischen Unternehmung ist die Einführung einer geordneten Buchhaltung oder Buchführung geworden.” Sombart, *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, II.1: 110. Eve Chiapello, "Accounting and the birth of the notion of capitalism," *Critical Perspectives on Accounting* 18(2007): 265-67.

¹³ Intussen is echter al gebleken dat reeds veel vroeger aan vormen van boekhouding werd gedaan. Dit was reeds het geval in het oude Mesopotamië, maar bijvoorbeeld ook in de Minoïsche en Egyptische beschavingen. M. Brosius, *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-keeping in the Ancient World* (Oxford University Press, 2003); Salvador Carmona and Mahmoud Ezzamel, "Accounting and accountability in ancient civilizations: Mesopotamia and ancient Egypt," *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 20, no. 2 (2007).

¹⁴ Deze beschrijving van de geschiedenis van het boekhouden komt grotendeels overeen met de toen courante kennis aangaande dit onderwerp maar werd reeds snel achterhaald. de Roover, "New Perspectives on the History of Accounting."; ———, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants."

rationeel economisch gedrag (de tweede pijler van de kapitalistische geest), omdat de kapitalist nu kon zien op welke wijze zijn kapitaal het best rendeerde. Bovendien zorgde dit abstraherende vermogen van het dubbel boekhouden ervoor dat ook de opdeling tussen zaak en individu mogelijk werd.¹⁵ Warwick Funnell besloot dan ook: “*Capitalism, argued Sombart, was inconceivable without double-entry bookkeeping. Double-entry bookkeeping allowed the concept of capital, created organizations dedicated to adding to the owners' capital, gave visibility to profit and allowed the separation of business activities from the other affairs of the owners.*”¹⁶

Kortom, Sombart schreef dus enkele specifieke voordelen toe aan het dubbel boekhouden die hij van doorslaggevend belang achtte voor de ontwikkeling van het kapitalisme. Ten eerste stelde hij dat de boekhoudingsmethode in grote mate bijdroeg aan de orde en duidelijkheid binnen een zaak. Deze twee zaken waren essentieel voor de door Sombart vooropgestelde rationalisatieprocessen. Daarnaast stimuleerde het dubbel boekhouden het ‘accumulatie-idee’. Door de abstraherende eigenschappen van het dubbel boekhouden ging de koopman steeds meer denken in termen van cijfers en aantallen. Volgens Sombart had deze abstrahering een automatische rationalisatie tot gevolg. De koopman kon nu ten alle tijden zijn activa en passiva opvolgen waardoor hij zich concrete doelen ging stellen, kon opvolgen welke activiteiten winstgevend waren, en in welke mate dit het geval was. Op deze wijze was het volgens Sombart dus mogelijk om op basis van de boekhouding meer “geïnformeerde” beslissingen te nemen, welke een rationele bedrijfsvoering mogelijk maakten. Bijgevolg vormde het dubbel boekhouden de link tussen het principe van accumulatie enerzijds, en de steeds toenemende rationalisatie van het economische leven anderzijds. Met andere woorden, de techniek belichaamde volgens dit idee de essentie van de kapitalistische geest. Tot slot was er nog de cruciale scheiding van individu en zaak die volgens Sombart automatisch voortvloeide uit het gebruik van deze boekhoudingsmethode.¹⁷

¹⁵ Sombart, *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, II.1: 110-25.

¹⁶ Funnell, "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart," 70-71.

¹⁷ Sombart, *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, II.1: 273-74; Basil S. Yamey, "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism," *The Economic History Review* 1, no. 2-3 (1949): 99; James O. Winjum, "Accounting and the Rise of Capitalism: An Accountant's view," *Journal of Accounting Research* 9, no. 2 (1971): 336-37; ———, *The role of accounting in the economic development of England: 1500-1750* 236; Chiapello, "Accounting and the birth of the notion of capitalism," 266-67.

Sombart meende dat het dubbel boekhouden ook aan de basis van een heel nieuw, modern conceptenapparaat (kapitaal, productiekosten, etc.). Vreemd genoeg werd deze uitspraak lange tijd niet geproblematiseerd. Yannick Lemarchand was de eerste om hier zijn twijfels over te uiten en de oorsprong van enkele van deze concepten nader te onderzoeken. Hij toonde aan dat deze veronderstelde origine helemaal geen evidentie was. Yannick Lemarchand, *Du*

Ondanks het feit dat Werner Sombart aan het begin van de negentiende eeuw tot de absolute top van de toonaangevende Duitse academische wereld werd gerekend, kwam zijn werk na de tweede wereldoorlog steeds meer in de vergetelheid terecht.¹⁸ Dit was het gevolg van een veelvoud aan factoren. Sombart zou immers vanuit meerdere hoeken hevige kritieken te verwerken krijgen. Allereerst waren er de louter wetenschappelijke kritieken. Zoals wel vaker het geval is bij dergelijke ambitieuze, alomvattende theorieën, stootten ook de ideeën van Sombart op flink wat weerwerk. De publicatie van *‘Der modernen Kapitalismus’* zorgde voor het oplaaien van enkele hevige academische debatten.¹⁹ Maar veel diepgravender waren de vernietigende kritieken aangaande zijn methodologie. Vooral Henri Pirenne liet zich hierbij niet onbetuigd. Sombart deelde de opkomst van het kapitalisme immers op in enkele historische stadia.²⁰ Hierbij nam hij het echter niet altijd even nauw met de historische werkelijkheid. Zo koos hij enkel voorbeelden die zijn theorie ondersteunden terwijl hij deze die zijn ideeën tegenspraken, of op zijn minst in twijfel trokken, simpelweg negeerde.²¹ Pirenne verweet Sombart dan ook dat deze laatste zich in zijn onderzoek liet leiden door op voorhand reeds vaststaande ideeën in plaats van historische feiten. Ook Raymond de Roover uitte gelijkaardige kritieken.²² Dit betekende voor Sombart, een academicus die verklaarde te behoren tot de ‘historische school’ binnen de economische leer, een zware klap voor diens geloofwaardigheid. Kenneth Most vatte dit treffend samen: *“he combined the social and historical views of his economic thought into an exciting but rather unstable mixture in a manner which subsequent generations have come to view as unscientific”*.²³ Maar toch lag veeleer een andere

dépérisement à l'amortissement: enquête sur l'histoire d'un concept et de sa traduction comptable (Nantes: Ouest éditions, 1993).

¹⁸ *“During the first part of this century, Werner Sombart may well have been the most influential, most widely known, but also most controversial social scientist in Germany”* Nico Stehr and Reiner Grundmann, *Economic Life in the Modern Age* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2001), ix.

¹⁹ Zoals hierboven reeds werd aangehaald, kan Webers *‘The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism’* opgevat worden als een antwoord op Sombarts these. (cfr supra, noot: 3).

²⁰ Nieuw onderzoek wees echter al snel uit dat de assumpties van Sombart verkeerd waren. De oorsprong en evolutie van boekhouden verliep heel anders dan dit door Sombart werd voorgesteld. (cfr. supra)

²¹ Sombart werkte immers voornamelijk op basis van steden uit het Zuiden van Duitsland, terwijl hij de ontwikkelingen in het Noorden van Italië en de Zuidelijke Nederlanden grotendeels buiten beschouwing liet, welke Pirenne van cruciaal belang achtte voor elke geschiedenis van de ontwikkeling van het kapitalisme. Henri Pirenne, "The Stages in the Social History of Capitalism," *The American Historical Review* 19, no. 3 (1914): 495-96.

²² Funnell, "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart," 59.

²³ Kenneth S. Most, "How wrong was Sombart?," *The Accounting Historians Journal* 3, no. 1-4 (1976): 22.

reden aan de basis van het in ongenade vallen van Sombart. Zijn ideeën werden immers gretig overgenomen door Hitler en diens Derde Rijk en ingepast als rechtvaardiging van het antisemitisme. Maar dit verklaart echter nog steeds niet waarom Sombart tegenwoordig nagenoeg vergeten is. Martin Heidegger blijft immers tot heden ten dage een autoriteit binnen zijn vakgebied, ondanks gelijkaardige politieke sympathieën.²⁴

Werner Sombarts oeuvre was echter doordrenkt van het antisemitische gedachtengoed. We kunnen zijn werk niet los zien van het tijdsgewricht waarin hij leefde. In zijn beschrijving van de opkomst van het moderne westerse kapitalisme zag hij een hoofdrol weggelegd voor de Joden. Het is belangrijk hierbij te beseffen dat Sombart eigenlijk het moderne westerse kapitalistische systeem verafschuwde.²⁵ Hij was gewonnen voor een terugkeer naar de oude (pastorale) Germaanse maatschappij. Hij meende dat de Joden aan de basis lagen van de moderne kapitalistische maatschappij en bijgevolg bevat zijn werk heel wat (vaak nauwelijks verholen) antisemitische uitspraken. Sombart meende dat de Joden door hun eeuwenlange geschiedenis van vervolging als het ware voorbereid waren om van alle gevolgen en opportuniteiten van het kapitalisme te profiteren. Hij beschouwde ze als de incarnatie van de commerciële kapitalistische geest die Duitsland in de ziellose klauwen van kapitalisme hadden gedreven. Een handig en doorgedreven gebruik van het dubbel boekhouden had ze hiertoe de middelen verschaft. Sombart beschouwde dubbel boekhouden als één van de mooiste en zuiverste uitvindingen van de mensheid.²⁶ In handen van de Joden was het echter tot een instrument verworven om het moderne westerse kapitalistische systeem op te dringen.²⁷

Door het hoge gehalte antisemitisme dat zijn werk kenmerkt, is het slechts weinig vertaald en verdween het na de tweede wereldoorlog sterk naar het achterplan.²⁸ Zo is het opvallend dat er slechts delen van zijn werk werden vertaald naar het Engels en het Frans, maar dit nooit voor zijn volledige oeuvre werd gedaan. Alhoewel ook vele andere Duitse academici uit dit tijdvak dweepten met het fascisme en antisemitisme, lijkt vooral Sombart hiervan het slachtoffer te zijn geworden. Sinds het laatste kwart van de vorige eeuw vindt er echter stilaan een herwaardering van Sombarts werk

²⁴ Stehr and Grundmann, *Economic Life in the Modern Age* x.

²⁵ Aanvankelijk was Sombart voornamelijk Marxistisch geïnspireerd, wat ook mee aan de basis zou kunnen liggen van zijn afkeer van het kapitalisme.

²⁶ In dit verband citeerde hij de beroemde uitspraak van Goethe's Wilhelm Meister's schoonbroer en tevens stelde hij het belang van (de uitvinding van) het dubbel boekhouden gelijk aan de verwezenlijkingen van Galileo en Newton. Hierbij zag hij echter over het hoofd dat Goethe een heel andere visie op deze techniek had. Most, "How wrong was Sombart?," 23-24.

²⁷ Funnell, "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart," 56-57; Stehr and Grundmann, *Economic Life in the Modern Age* xxxvii, 120-26.

²⁸ Peter R. Senn, "Sombart's Reception in the English -Speaking World - "Je ne propose rien, je n'impose rien: j'expose"," in *Werner Sombart. Social Scientist*, ed. Jürgen Backhaus (Marburg: Metropolis-Verlag, 1996), 194-95.

plaats.²⁹ Ook binnen de geschiedenis van het boekhouden blijven zijn ideeën alomtegenwoordig. “While few historians have agreed with the specifics of the relationship between capitalism and double-entry bookkeeping as portrayed by Sombart, most do accept that more sophisticated accounting technologies contributed to the rapid maturation of modern capitalism.”³⁰

2.1.2. De Sombartiaanse school

Alhoewel Sombarts ideeën dan wel op de nodige kritiek onthaald werden, werd zijn visie inzake de functie die dubbel boekhouden vervulde aanvankelijk niet betwist. Deze sloot immers aan bij de ideeën die toen reeds gangbaar waren binnen de *accounting history*. De toonaangevende auteurs binnen dit vakgebied kenden allen gelijkaardige functies toe aan het dubbel boekhouden. Zo meende Federigo Melis dat deze methode ontwikkeld werd door de Italiaanse kooplieden om tegemoet te komen aan de noden van het opkomende kapitalisme, een mening die gedeeld werd door die andere toonaangevende Italiaanse specialist ter zake, Tommaso Zerbi.³¹ Raymond de Roover kende eveneens een gelijkaardig belang toe aan het dubbel boekhouden en stelde dat het reeds vanaf 1400 als een instrument voor managementbeslissingen en -controle werd gebruikt. Hij ging nog een stap verder en meende zelfs reeds rudimentaire *cost accounting*-technieken te herkennen, evenals de introductie van reserves en provisies.³² Een andere toonaangevende academicus binnen deze stroming was Ananias C. Littleton met zijn gezaghebbende *Accounting Evolution to 1900*.³³ In de eerste helft van de twintigste eeuw waren de voorbeelden waar een dergelijke rol aan het dubbel boekhouden werd toegekend legio. De academische wereld focuste louter op de vraag wat nu precies de link tussen deze boekhoudingstechniek en de opkomst van het kapitalisme vormde. De eigenschappen zelf die aan de boekhoudingsmethode werden toegeschreven, bleven in eerste instantie onbetwist.

²⁹ Een goed voorbeeld hiervan is de in 1996 verschenen prestigieuze trilogie over Sombarts leven en werk onder directie van Jürgen Backhaus. *Werner Sombart (1863-1941): social scientist*, ed. Jürgen Backhaus, 3 vols. (Marburg: Metropolis-Verlag, 1996).

³⁰ Funnell, "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart," 58.

³¹ Tommaso Zerbi, *Le origini della partita doppia: gestione aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV* (Milano : Marzorati, 1952); Federigo Melis, *Storia della regioneria: contributo alla conoscenza e interpretazione delle fonti più significative della storia economica* (C. Zuffi, 1950).

³² de Roover, "New Perspectives on the History of Accounting," 118-20. Concrete voorbeelden van dergelijke middeleeuwse boekhoudingen die de principes van *cost finding* benaderden: ———, "A Florentine firm of cloth manufacturers. Management and organisation of a sixteenth-century business," *Speculum* XVI, no. 1 (1941); Edler, "Cost Accounting in the Sixteenth Century: the Books of Account of Christopher Plantin, Antwerp, Printer and Publisher."

³³ Littleton, *Accounting evolution to 1900*.

Voor de groep auteurs die blijven vasthouden aan de door Sombart beschreven rol van het dubbel boekhouden, door Basil Yamey later de ‘*Sombartians*’ gedoopt, speelde deze boekhoudingswijze een cruciale rol in de opkomst en de verspreiding van (een vaak vaag gedefinieerd) kapitalisme.³⁴ Voor hen vormde ze een *conditio sine qua non* voor het ontstaan van het kapitalisme, omdat deze ‘*measure of reality*’ aan de gebruikers ervan de mogelijkheid verleende een nauwere controle over hun zaak en economische activiteiten te verwerven.³⁵ Dit werd gekoppeld aan het traditionele idee binnen de economische theorie van de rationele ‘*economic man*’. Deze laatste “*is assumed to have knowledge of the relevant aspects of his environment which, if not absolutely complete, is at least impressively clear and voluminous. He is assumed also to have a well-organized and stable system of preferences, and a skill in computation that enables him to calculate, for the alternative courses of action that are available to him, which of these will permit him to reach the highest attainable point on his preference scale.*”³⁶ Voor de Sombartianen waren de economische actoren pas door middel van het hanteren van het dubbel boekhouden in staat zich tot dergelijke ‘*rational economic men*’ te ontwikkelen. Ze benadrukten dus zeer sterk het verband tussen rationaliteit en dubbel boekhouden. In dit opzicht is het dan ook geen verrassing dat velen van deze school dicht bij de *rational choice*-theorieën gingen aanleunden.³⁷ Bruce

³⁴ Robert Bryer is in dit opzicht een zeldzame uitzondering binnen de *accounting history* gemeenschap (cfr. infra). Ook Eve Chiapello wees reeds op dit tekort aan duiding inzake de notie en definitie van ‘kapitaal’ binnen de vakliteratuur. Chiapello, "Accounting and the birth of the notion of capitalism."

³⁵ A. W. Crosby, *The measure of reality: quantification in Western society, 1250-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

³⁶ Herbert A. Simon, "A Behavioral Model of Rational Choice," *The Quarterly Journal of Economics* 69, no. 1 (1955): 99.(klemtoon toegevoegd door auteur)

³⁷ Volgens de definitie van Jon Elster gaan *rational choice*-theorieën uit van drie elementen die een invloed uitoefenen op het beslissingsproces. In de eerste plaats is er de zogenaamde ‘*feasible set*’ of het gamma aan haalbare handelingen waarvan men (op rationele basis) gelooft dat ze in staat zijn logische, fysieke en economische beperkingen te overkomen. Het tweede element is een set van rationele ‘*beliefs*’ of overtuigingen aangaande de causale structuur van de situatie, met andere woorden, welke handelingen tot welke uitkomsten zullen leiden. Een derde element tenslotte is een subjectieve ranking van de haalbare alternatieven, gebaseerd op de uitkomsten in welke deze verwacht worden te resulteren. Rationeel handelen betekent dan simpelweg het kiezen van het hoogst gerankte alternatief uit de set aan haalbare alternatieven. Jon Elster, *Rational Choice*, ed. William; Connolly and Steve Lukes, *Readings in Social and Political Theory* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), 1-12.

Peter Gärdenfors en Nils-Eric Sahlin leggen dan weer andere accenten door de ‘*desires*’ of ‘*wants*’ van de actor te benadrukken. Deze vormen de maatstaf voor de waarde of het nut (‘*utility*’) van de verschillende uitkomsten van de verschillende alternatieven waartussen gekozen dient te worden. Volgens deze auteurs zijn deze verlangens één van de twee bepalende elementen binnen het beslissingsproces. Het tweede element zijn de ‘*information*’ of ‘*beliefs*’ van de actor die zijn perceptie van de werkelijkheid/situatie bepalen en dus ook de perceptie van welke gevolgen de verschillende alternatieven met zich zullen meebrengen. Bij het bepalen van

Carruthers en Wendy Espeland besloten hieromtrent: “*Rational choice, according to the utility-maximization model, involves the measurement of the subjective expected payoffs from a set of alternatives and the selection of that alternative associated with the highest expected payoff [...] What accounts provide is the information necessary to measure and compare the alternatives in the set. They allow someone to estimate the probabilities of success and the possible payoffs associated with the various alternatives.*”³⁸ Dubbel boekhouden liet toe te bepalen over welk kapitaal men beschikte en hoeveel hiervan aangewend kon worden om te investeren. Daarenboven gaf het ook aan welke investeringen rendeerden en in welke mate. Op basis van deze informatie konden de kooplieden de verschillende alternatieven voor investering naast elkaar leggen, evalueren en de optie kiezen die tot de grootste (verwachte) winstmaximalisatie zou leiden. De geschiedenis van het boekhouden kenmerkt zich door een sterk vooruitgangdenken waarbij de huidige technieken en theorieën als het culminatiepunt van een lange (lineaire) ontwikkeling worden beschouwd, met andere woorden “*an inevitable culmination point of this process of evolution.*”³⁹

De Sombartiaanse accounting historici geloven dus in een sterk verband tussen de ontwikkeling van het dubbel boekhouden, rationaliteit en het kapitalisme. Volgens hen lag de techniek aan de basis van de doorbraak van een rationeel wereldbeeld door haar eigenschap concrete assets te transformeren naar abstracte waarden en de mogelijkheid te verschaffen de bedrijfsresultaten kwantitatief uit te drukken. Hierdoor werd acquisitief boekhouden, met andere woorden de realisatie van een zo groot mogelijke winst, mogelijk. Een gegeven dat volgens hen in belangrijke mate mee aan de basis lag van de opkomst van het kapitalisme. Deze school beschouwt het dubbel boekhouden als de meest geëvolueerde vorm van boekhouden, het onvermijdelijke culminatiepunt van een langdurig proces van voortdurende voortuitgang. Volgens hen stond het de gebruikers toe hun winst- en verliesberekeningen te perfectioneren, prijschommelingen te voorspellen en de activa en passiva van het bedrijf beter in kaart te brengen. Deze school schuift de door hen veronderstelde inherente superioriteit van het dubbel boekhouden naar voor als verklaring voor de verspreiding en het succes van

de uiteindelijke keuze wordt bij *rational choice*-modellen vaak uitgegaan van het principe van ‘*maximization of expected utility*’ (of een gelijkaardig principe). Peter Gärdenfors and Nils-Eric Sahlin, eds., *Decision, Probability, and Utility* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 1-15.

³⁸ Bruce Carruthers, G. and Wendy Espeland, Nelson, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," *The American Journal of Sociology* 97, no. 1 (1991): 34.

³⁹ Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research," 450-51. Peter Miller and Christopher Napier, "Genealogies of calculation," *Accounting, Organizations and Society* 18, no. 7-8 (1993): 631-32.

de methode. Wanneer deze superioriteit immers gecombineerd werd met het streven naar winst en rijkdom van het rationele, economische individu, zou deze laatste, wanneer hij geconfronteerd werd met verscheidene alternatieven, het meest kosteneffectieve systeem verkiezen. Dubbel boekhouden zorgde volgens deze school voor een technisch voordeel ten opzichte van andere boekhoudingsmethoden en omwille van dit concurrentieel voordeel had de techniek, volgens hen, de andere systemen simpelweg uit de markt gedreven.⁴⁰

2.1.3. Een eerste reactie: Basil S. Yamey

Lange tijd werd deze functie die het dubbel boekhouden volgens Sombart vervulde, namelijk als een instrument dat het mogelijk maakte de evolutie van de zaak nauwgezet op te volgen en op basis hiervan tot rationelere managementsbeslissingen te komen, niet geproblematiseerd. Veelal werd zijn these, in verband met de rol die het dubbel boekhouden had gespeeld in de ontwikkeling van het kapitalisme, gewoon overgenomen. Hier kwam echter verandering in met de toonaangevende publicatie van Basil Yamey uit 1949. Deze was de eerste om te twijfelen aan de veronderstelde inherente superioriteit van het dubbel boekhouden en wist zich al snel te ontpoppen tot de grootste criticus binnen de *accounting history* van de Sombartiaanse visie. Uit zijn onderzoek van vroegmoderne praktijkbronnen was immers gebleken dat in het merendeel van de bewaarde boekhoudingen men vragen kon stellen bij de functie die deze vervuld hadden. In een reeks artikels (zie voornamelijk 1949, 1964, 1981 en 1990)⁴¹ begon hij de claims van Sombart en zijn aanhangers te deconstrueren. Dit culmineerde in zijn bijdrage van 1990 waarin Yamey nagenoeg *alle* voordelen waar het dubbel boekhouden volgens de Duitse geleerde en diens navolgers over beschikte, ondergroef. Basil Yamey werd al snel het referentiepunt van de tweede school binnen de geschiedenis van het boekhouden. Ze stelden de veronderstelde voordelen van de

⁴⁰ Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," 33-34; Kenneth S. Most, "Sombart's Propositions Revisited," *Accounting Review* 47, no. 4 (1972); Peter H. Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?" (paper presented at the L'impresa industria commercio banca, secc. 13-18: atti della "Ventiduesima settimana di studi", Firenze, 1990); Basil S. Yamey and A. C. Littleton, *Studies in the History of Accounting* (London: Sweet & Maxwell Limited, 1956); Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research."

⁴¹ Yamey, "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism."; ———, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart," *Journal of Accounting Research* 2, no. 2 (1964); ———, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800."; ———, "Some reflections on the writing of a general history of accounting," *Accounting and Business Research* 11, no. 42 (1981).

boekhoudingsmethode ten opzichte van andere boekingsssystemen in vraag, evenals de functie die de boeken vervullen.

Dit debat zou de hele discipline gedurende de daaropvolgende decennia beheersen. En zoals Richard Macve vaststelde, is er tot op de dag van vandaag verre van een consensus te vinden tussen de twee stromingen, en gaat de discussie onverminderd verder.⁴² Basil Yamey was dus de eerste om de capaciteiten van het dubbel boekhouden als een management- en beslissingsinstrument in twijfel te trekken. In het artikel van 1949 plaatste hij aanvankelijk slechts voorzichtig enkele vraagtekens hierbij. Hij stelde dat de voordelen die Sombart als inherent aan het dubbel boekhouden enerzijds, en de link die hij maakte tussen deze boekingsmethode en de opkomst van het kapitalisme anderzijds, impliceerden dat deze techniek reeds vanaf een vroeg stadium werd ingezet met het oog op de rationalisatie en methodisering van het zakenleven. Uit zijn onderzoek van overgeleverde (Britse) boekhoudingen van de zestiende tot de achttiende eeuw was echter gebleken dat de praktijk danig verschilde van de theorie zoals deze in de traktaten beschreven stond. Hij meende weliswaar dat men zich wel reeds bewust was van de voordelen die dubbel boekhouden *kon* bieden, maar dat hier in de praktijk nagenoeg geen gebruik van werd gemaakt. In dit verband haalde hij het voorbeeld aan van de balansrekening die geïntroduceerd werd door Jan Christoffel Ympijn (1543).⁴³ De balans vormde voor zowel Weber als Sombart een essentieel instrument om de rationalisatie van de bedrijfsvoering te kunnen bekomen. Maar uit het onderzoek van Yamey bleek dat de balans –als ze al werd opgemaakt– doorgaans enkel bij het sluiten van de boeken werd opgesteld. Dit betekende dus dat de balans niet als een managementinstrument werd gebruikt, zoals de traktaatschrijvers lieten uitschijnen,⁴⁴ maar louter als een sluitingstechniek werd gehanteerd. “*The*

⁴² Richard Macve, Plenary address at the ‘International Accounting History Conference 2012’, Newcastle.

⁴³ Deze schreef het eerste traktaat over het dubbel boekhouden in het Nederlands. Hij had zich de techniek meester gemaakt tijdens een verblijf in Italië. De vertalingen van zijn werk speelden ook een cruciale rol in de verspreiding van de techniek in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Voor Ympijn zijn levensloop: Raymond de Roover, "Een en ander over Jan Ympyn Christoffels, den schrijver van de eerste Nederlandsche handleiding over het koopmansboekhouden," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 52, no. 2 (1937).

⁴⁴ John Edwards, Dean Graeme en Frank Clarke spreken Yamey op dit punt tegen. Aldus hen was de balansrekening net datgene wat dubbel boekhouden superieur maakte aan enkelvoudige boekhoudingssystemen. Er zijn echter twee problemen met hun visie. In de eerste plaats baseren ze zich louter op theoretische verhandelingen. Eén van de voornaamste sterktes van Yameys onderzoek was echter dat dit uitwees dat de praktijk danig verschilde van wat in de traktaten werd beschreven. Bovendien verwijzen deze auteurs ook nagenoeg alleen naar verhandelingen uit de achttiende eeuw waardoor ten zeerste de vraag kan worden gesteld of hun conclusies uitgebreid kunnen worden naar de voorgaande periode. John Richard Edwards, Dean Graeme, and Frank Clarke, "Merchants' accounts, performance assessment and decision making in mercantilist Britain," *Accounting, Organizations and Society* (2008): passim.

inference to be drawn is that the merchant did neither look upon nor require his balance account to be a statement of the values of his assets. He merely required the accounts in his new books."⁴⁵

Na deze eerste voorzichtige aanzet begon Yamey in de daaropvolgende jaren zijn argument verder uit te bouwen. Het resultaat hiervan bundelde hij in zijn artikel 'Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart'. Eerst en vooral trok hij de veronderstelde vlotte verspreiding van het dubbel boekhouden in twijfel. In de historiografie ging men er toen vaak van uit dat het dubbel boekhouden al snel vrij algemeen verspreid was, een perceptie die in sterke mate het gevolg was van de publicatie van talloze traktaten waarin deze methode werd uitgelegd, gekoppeld aan de veronderstelling dat kooplieden het systeem automatisch overnamen gezien haar superieure karakter.⁴⁶ Tijdens Yameys onderzoek van overgeleverde boekhoudingen uit de periode 1600-1800 in de Britse eilanden, stelde hij echter vast dat slechts een absolute minderheid hiervan de principes van het dubbel boekhouden volgde. Ook Robert Bryer kwam tot de conclusie dat het dubbel boekhouden pas in de negentiende eeuw algemeen verspreid was in Groot-Brittannië.⁴⁷ Een gelijkaardige conclusie vinden we tevens bij Peter Miller en Christopher Napier,⁴⁸ en ook in de rest van Noordwest-Europa verliep de diffusie van de techniek op zijn minst traag en onvolledig.⁴⁹

Daarenboven werden ook nog enkele nieuwe boekhoudingssystemen ontwikkeld naast het dubbel boekhouden. Eén van de bekendste voorbeelden hiervan was de methode voorgesteld door Edward Jones (1796), die het dubbel boekhouden te

⁴⁵ Yamey, "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism," 106.

⁴⁶ Voor een overzicht van deze traktaten: Basil S. Yamey and M. Bywater, *Historic Accounting Literature: a companion guide*, ed. M. Bywater, Historic Accounting Literature (London: Scolar Press, 1982).

traktaten over dubbel boekhouden in de periode 1500-1750.

⁴⁷ Robert A. Bryer, "Double-Entry Bookkeeping and the Birth of Capitalism: Accounting for the Commercial Revolution in Medieval Northern Italy," *Critical Perspectives on Accounting* 4, no. 2 (1993).

⁴⁸ Miller and Napier, "Genealogies of calculation."

⁴⁹ In het zeventiende-eeuwse Frankrijk werd de techniek weinig gebruikt. Yannick Lemarchand, "'À la conquête de la science des comptes". Variations autour de quelques manuels français de tenue des livres," in *Ars mercatoria: Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470-1820: eine analytische Bibliographie = Ars Mercatoria: manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820*, ed. Jochen Hooock, Pierre Jeannin, and Wolfgang Kaiser (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2001). Voor Antwerpen zijn er de nodige voorbeelden van koopmansboeken op basis van het dubbel boekhouden, maar Oskar de Smedt's en Herman van der Wee's (ongesubstantieerde) claim dat deze methode op uitgebreide schaal werd toegepast lijkt onwaarschijnlijk. Coornaert's inschatting dat dit net niet het geval was lijkt veel plausibeler in dit opzicht. De Smedt, *De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw (1496-1582)* II, 486-87; Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*; Emile Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers. Fin du XVe - XVIe siècle.*, 2 vols. (Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961), 173.

complex vond en een alternatief systeem ontwikkelde dat het exhaustieve van de techniek behield maar dit combineerde met enkele eenvoudigere processen van een enkelvoudig boekingsstelsel.⁵⁰ Zoals de meeste van deze alternatieve systemen slaagde ook dit van Jones er echter niet in zich van een langdurig bestaan te verzekeren. Desalniettemin zorgde de publicatie van dergelijke alternatieven ervoor dat “*the practice of double entry was placed under the microscope and, in numerous cases, found wanting. It became clear that double entry was poorly understood, inadequately taught and unskillfully practiced [...] it is equally clear that the short-term success of Jones’s publication was due to the dissatisfaction with contemporary bookkeeping practices.*”⁵¹

Eens Yamey deze visie aangaande de verspreidingsgraad van het dubbel boekhouden had ontkracht, spitste hij zich toe op de vraag wat de verklaring vormde voor de verspreiding en het succes van het dubbel boekhouden. Hierbij trok hij hard van leer tegen de notie dat dit het gevolg zou zijn geweest van een inherente superioriteit van het dubbel boekhouden ten opzichte van de overige ‘mindere’ (lees: enkelvoudige) boekhoudingssystemen. Samen met zijn navolgers ondergroef Yamey één voor één de zuilen waarop de *Sombartianen* deze superioriteit stoelden. Of zoals Peter Ramsey het verwoordde: “*good bookkeeping was not an important determinant of success or failure, nor seen by them [eigentijdse actoren] as such, and still less was it a major contribution to economic progress and to the early growth of ‘capitalism.’*”⁵² Zelfs indien men aannam dat de techniek inderdaad in staat was de door Sombart en zijn aanhangers eraan toegekende functies te vervullen, benadrukte Yamey dat dit niet automatisch betekende dat andere (*in casu* enkelvoudige) systemen deze rol niet op zich konden nemen.⁵³ Er zijn immers tal van voorbeelden in de geschiedenis van succesvolle

⁵⁰ Dit systeem kende aanvankelijk aanzienlijk wat succes en werd eveneens uitgegeven in Duitsland, Frankrijk, Amerika en de Nederlanden. Edward Thomas Jones, *Jones's English system of book-keeping*, vol. 18, *Historic Accounting Literature* (London: London, 1980). Voor een bespreking van Jones' systeem en enkele andere voorbeelden: K. Bes, *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Theorie van het Boekhouden, ten dienste van hen, die zich voorbereiden voor een examen* (Tilburg: M. G. Vattier Kraane, 1908), 137; Basil S. Yamey, "Edward Jones's "English System of Bookkeeping", " *The Accounting Review* 19, no. 4 (1944); de Roover, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants."; Basil S. Yamey, "Edward Jones and the Reform of Bookkeeping, 1795-1810," in *Studies in the History of Accounting*, ed. Ananias C. Littleton and Basil Yamey (London: Sweet & Maxwell Limited, 1956).

⁵¹ John Richard Edwards, *A History of Financial Accounting* (Routledge, 1989), 69-71.

⁵² Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?," 189.

⁵³ Ook veertiende-eeuwse, enkelvoudige boekhoudingen konden dezelfde rationele kenmerken aan de dag leggen als hun zestiende-eeuwse tegenhangers. In enkele dertiende-eeuwse traktaten over domeinbeheer werden reeds gekenmerkt door een sterk uitgesproken rationaliteit,

ondernemingen die geen beroep deden op het dubbel boekhouden. Richard Goldthwaite verwoordde het als volgt: “*European entrepreneurs managed their affairs quite satisfactory without recourse to double entry*”.⁵⁴ Ook in de Brugse casus treffen we hier een sprekend voorbeeld van aan. De Hanze wist immers een uitgestrekt commercieel imperium uit te bouwen op basis van enkelvoudige boekhoudingstechnieken. Zowel Anke Greve als James Murray kwamen tot de conclusie dat de traditionele Italiaanse handels- en financieringstechnieken, zoals besproken door de Roover,⁵⁵ weliswaar geen ingang vonden bij de Hanzeaten, maar dat deze daar volwaardige alternatieve systemen voor wisten uit te werken.⁵⁶ Ook Marie-Louise Pelus die hanzeaten uit Lubeck bestudeerde verklaarde: “*l’attachement des Lübeckois à leurs méthodes traditionnelles de comptabilité jusque bien avant dans le XVIIe siècle*” als volgt “*nous avons vu que ces méthodes traditionnelles étaient toutes assez bien adaptées aux nécessités d’un commerce au schéma simple, consistant essentiellement en un échange régulier de marchandises entre deux points.*”⁵⁷ Andere voorbeelden zijn de *Verenigde Oost-Indische Compagnie*, die nochtans vaak wordt beschouwd als één van de vlaggenschepen van het kapitalisme, of de Fuggers die tijdens hun opkomst en op het hoogtepunt van hun succes geen dubbel boekhouden gebruikten.⁵⁸

Basil Yamey wees ook nog op een ander fundamenteel gebrek in de Sombartiaanse verklaring voor de verspreiding en het succes van het dubbel

gesofisticeerde boekhoudingssystemen, een klemtoon op winst. Alan Macfarlane, *The origins of English individualism: the family, property and social transition* (Blackwell Oxford, 1978), 152.

⁵⁴ Bijgevolg stelde hij dan ook de vraag in welke mate men het gebruik van het dubbel boekhouden als een waardemeter voor het opkomen van een kapitalistische mentaliteit kon beschouwen. Richard A. Goldthwaite, *The Economy of Renaissance Florence* (Johns Hopkins University Press, 2009).

⁵⁵ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*.

⁵⁶ Greve, "Hanseatic Merchants: banking customs in fourteenth century Bruges."; ———, "Hoteliers en Hanzekooplieden in Brugge in de 14de en 15de eeuw."; Murray, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*.

⁵⁷ Marie-Louise Pelus, *Wolter von Holsten marchand lübeckois dans la seconde moitié du seizième siècle: contribution à l'étude des relations commerciales entre Lübeck et les villes livoniennes* vol. 15, Collection de l'École Normale Supérieure de Jeunes Filles (Paris: École Normale Supérieure de Jeunes Filles, 1981), 419. Pas vanaf het midden van de zestiende eeuw treffen we de eerste 'Italiaanse' invloeden aan te Lübeck: Marie-Louise Pelus, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800" (paper presented at the L'impresa industria commercio banca, secc. 13-18: atti della "Ventiduesima settimana di studi", Firenze, 1990), 516-17.

⁵⁸ Peter H. Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?" (ibid.), 191-93; Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 173-75; ———, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart."; Funnell and Jeffrey, "Capitalistic accounting in sixteenth century Holland, Hanseatic influences and the Sombart thesis."; Hermann Kellenbenz, "Der Stand der Buchhaltung in Oberdeutschland zur Zeit der Fugger und Welser," *Die Wirtschaftsprüfung* 23(1970).

boekhouden. Hij toonde immers aan dat kooplieden vaak niet overgingen tot het berekenen van kapitaal en winst/verlies, en dat voor de enkele keren dat hij dit toch tegenkwam dit nog steeds complexe en tijdrovende bewerkingen vereiste. Bijgevolg trok hij in twijfel of winstberekening inderdaad zo'n logische stap was als de Sombartiaanse school beweerde. Yamey wees erop dat voor vele kooplieden en bedrijven deze ingewikkelde berekeningen slechts een beperkte meerwaarde hadden en voor deze groep bijgevolg de voordelen nauwelijks de inspanningen rechtvaardigden. Dubbel boekhouden leidde dus niet onvermijdelijk tot beter beredeneerde en rationelere beslissingen, aldus Yamey.

Bovendien kwam er ook veel kritiek op de veronderstelling van de Sombartianen dat rationaliteit en dubbel boekhouden hand in hand gingen. Gezien deze visie zeer dicht aanleunde bij de *rational choice*-theorie, waren het ook de grote critici van deze laatste die de weerlegging van deze assumptie van een theoretisch raamwerk voorzagen. Hierbij was een centrale rol weggelegd voor het werk van Richard Cyert en James March.⁵⁹ Cyert en March onderzochten besluitvormingsprocessen en -methodes binnen bedrijven. Deze auteurs grepen in belangrijke mate terug naar het baanbrekende werk van de politicoloog Herbert A. Simon en diens concept van '*bounded rationality*'. Simon ontwikkelde in de loop van de jaren veertig en vijftig een model om de uitgesproken assumpties inzake rationaliteit binnen beslissingsmodellen (zowel binnen politieke als economische contexten) in twijfel te trekken. Hij stelde dat besluitvormingsprocessen vaak niet zo eenduidig zijn als ze in *rational choice*-modellen worden voorgesteld. Integendeel, vaak hebben deze modellen geen oog voor de ambiguïteiten die verbonden zijn aan keuzes. Bij *bounded rationality* gaat men er van uit dat besluitnemers inderdaad, zoals de *rational choice*-modellen vooropstellen, rationeel trachten te handelen en hun beslissingen aanpassen naargelang de doelen die ze willen realiseren. Het cruciale onderscheid schuilt er echter in dat deze visie stelt dat actoren steeds handelen binnen bepaalde limieten (*constraints*). Deze beïnvloeden het keuzeproces en kunnen er toe leiden dat actoren niet steeds de objectief gezien meest logische beslissing nemen, en dus afwijken van het door het *rational choice*-model voorspelde resultaat. Zo zijn actoren onder meer afhankelijk van de informatie waarover ze beschikken tijdens het besluitvormingsproces. Wanneer ze hun beslissingen nemen beschikken ze niet steeds over alle relevante informatie, kennen ze niet alle opties en kunnen ze evenmin de volle consequenties van hun acties voorspellen. Ze zijn dus met andere woorden gebonden door de kennis waar ze over

⁵⁹ Richard M. Cyert and James G. March, "Organizational factors in the theory of oligopoly," *Quarterly Journal of Economics* 70(1956); ———, *A Behavioral Theory of the firm*, 2nd edition ed. (Oxford: Blackwell Business, 1992); James G. March, "Bounded rationality, ambiguity, and the engineering of choice," *The Bell Journal of Economics* 9, no. 2 (1978); ———, "Bounded Rationality, Ambiguity, and the Engineering of Choice," in *Rational Choice*, ed. Jon Elster, *Readings in Social and Political Theory* (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

beschikken en het is binnen deze gedetermineerde context dat ze rationeel handelen, met als gevolg dat hun beslissingen in een bredere context reeds veel minder steek kunnen houden.⁶⁰ Cyert en March bouwden verder op Simon's model om de beslissingsprocedures binnen firma's en bedrijven onder de loep te nemen. March zou vervolgens in een afzonderlijk artikel ook nog eens de implicaties van dit concept voor accounting als beslissingsinstrument bespreken.⁶¹ Ten eerste stelden zij net als Simon vast dat er te weinig rekening werd gehouden met de ambiguïteiten verbonden aan keuzes. Zij stellen dat deze steeds gepaard gaan met twee onbekende factoren (*guesses*): de 'uncertain future consequences' van acties en de 'uncertain future preferences' waardoor niet geweten is hoe deze gevolgen later geëvalueerd zullen worden. March wees er bijgevolg op dat *future preferences* nog te vaak worden beschouwd als exogeen en stabiel en dus genoeg gekend zijn opdat men beslissingen kan nemen zonder dat deze ambigu zijn. Ook *preferences* zijn echter vaak vaag en inconsistent en bovendien evolueren ze doorheen de tijd, aangezien ze mee bepaald worden door de acties die ondernomen worden (*problem of endogenous change*).⁶² In een later artikel, specifiek gericht op accounting als een instrument om informatie te vergaren en dus als basis te dienen voor beslissingen, ging March nog een stap verder. Analyses van het eigenlijke gedrag van zaakvoerders hebben aan het licht gebracht dat dit vaak bepaalde factoren mee in rekening brengt op basis van gezond verstand –wat in besluitvormingstheorieën vaak niet erkend wordt. March besloot bijgevolg dat “*an information system that is closely articulated with choices in the way anticipated by decision theory is often incomplete.*” Hij benadrukte tevens dat *consequentiality* een grote rol binnen besluitvormingsprocessen speelt. Vaak baseren besluitvormers zich op de specifieke omstandigheden op het ogenblik dat de beslissing genomen moet worden waardoor de meeste besluitvormingstheorieën de coherentie of besluitvormingsprocessen overschatten, aldus March. Vaak zijn deze, omwille van alle limieten waaraan ze onderhevig zijn, immers niet in een welbepaalde strategie of langetermijnvisie in te passen.⁶³

⁶⁰ Herbert A. Simon, *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*, Third ed. (London: Macmillan, 1976). Herbert A. Simon, *Models of man: social and rational: mathematical essays on rational human behavior in a social setting* (New York (N.Y.): Wiley, 1967).

Voor meer over Herbert A. Simon, zie: March, "Bounded rationality, ambiguity, and the engineering of choice."; Bryan D. Jones, "Bounded Rationality," *Annual Review Political Science* 2(1999).

⁶¹ March, "Ambiguity and accounting: The elusive link between information and decision making."

⁶² ———, "Bounded rationality, ambiguity, and the engineering of choice," 587-90 & 600-01.

⁶³ ———, "Ambiguity and accounting: The elusive link between information and decision making," 153-54 & 57.

Yamey en zijn volgers baseerden zich op bovenstaand werk om de Sombartiaanse verklaring voor de verspreiding en het succes van het dubbel boekhouden te weerleggen. Sterk gefundeerd als deze laatste was op rationaliteit, ging ze er van uit dat actoren, eens ze geconfronteerd werden met de boekhoudingsmethode, louter door het superieure karakter ervan niet anders meer konden dan deze aan te nemen. Nu bleek echter door *bounded rationality* dat dergelijke beslissingsmodellen allesbehalve zo eenduidig waren en we dus kunnen twijfelen aan deze superioriteit. Bovendien gold ook voor de keuze voor dubbel boekhouden het idee van *bounded rationality*. David Oldroyd vatte dit treffend samen in een opmerking aan Christopher Napier. Hij wees erop dat kooplieden niet steeds de beste (boekhoudings)methode kozen. In de eerste plaats waren ze vaak niet bekend met alle alternatieven en bijgevolg waren ze gebonden aan een keuze uit die systemen die ze kenden of waar ze toegang tot hadden. Daarenboven benadrukte Oldroyd dat ze die methode kozen waarvan ze *geloofden* dat deze de meest kostenefficiënte was van alle methodes die hen bekend waren.⁶⁴ Dit lag er volgens de school rond Basil Yamey mee aan de basis van dat er geen sprake was van een uniforme wijze van dubbel boekhouden die algemeen verspreid was, en ze grepen dit aan als verklaring voor het bestaan van talloze systemen naast elkaar. Er was dus geen sprake van een boekhoudingsmethode die alle andere systemen uit de markt wist te drijven door de comparatieve voordelen die ze aan haar gebruikers bood.

Eens ze op deze wijze de superioriteit van het dubbel boekhouden in twijfel getrokken hadden, dienden ze een nieuwe verklaring voor de verspreiding, en hiermee gelinkt het succes, ervan te formuleren. Deze groep stelde een meer actorgebonden verklaringsmodel op en beschouwden actoren, hun motivaties en daden als de hoofdreden voor veranderingen in de boekhoudingspraktijken en de verspreiding van het dubbel boekhouden. Het was Robert Parker die als eerste de notie van *change agents* introduceerde. Dit zijn individuen of zaken die een rol als innovator speelden en die hij een sleutelrol toekende inzake de verspreiding van boekhoudkundige visie en praktijk.⁶⁵ Het best uitgewerkte voorbeeld van een dergelijk aanpak vormt de casus besproken door Michael Jones. Hij traceerde de verspreiding van het *charge and discharge* systeem van de Engels-Normandische Exchequer.⁶⁶ Jones kon verschillende change agents (soms zelfs met naam en toenaam) identificeren. Deze waren doorgaans

⁶⁴ Christopher J. Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research," *ibid.*31(2006): 452.

⁶⁵ Robert H. Parker, "Explaining national differences in consolidated accounts," in *The Evolution of Corporate Financial Reporting*, ed. Thomas A. Lee and Robert H. Parker, *Nelson series in accounting and finance* (Sundbury-on-Thames: Nelson, 1979).

⁶⁶ Voor een bespreking hoe dit systeem functioneerde zie ook: Christopher Noke, "Accounting for Bailiffship in Thirteenth Century England," *Accounting and Business Research* 11, no. 42 (1981): 141-44.

hooggeplaatste personen die sterk vertrouwd waren met het systeem en dit vervolgens in hun eigen domeinen en bezittingen gingen toepassen. Maar ook deze aanpak is echter niet vrij van kritiek. Wanneer Jones zijn model voor het Exchequer-systeem ook buiten Engeland probeert toe te passen, mist zijn verhaal de nodige overtuigingskracht.⁶⁷

Het identificeren van gelijkaardige *change agents* met betrekking tot de diffusie van het dubbel boekhouden is echter geen sinecure. Robert Parker zelf identificeerde vier *change agents* voor de verspreiding in Engeland en Schotland, namelijk traktaten (zowel Engelse als anderstalige),⁶⁸ autochtone leraars, buitenlandse leraars en tenslotte aangeleerd tijdens een verblijf in het buitenland (dit was een vaak voorkomende praktijk binnen de toenmalige handelaarsmilieus).⁶⁹ Dit verklaringmodel gaat echter enkel op voor de Angelsaksische context en is bovendien niet toepasbaar op de periode vóór de eerste traktaten verschenen, zoals voor Ameyde het geval was. De kans dat Luca Pacioli's traktaat, dat bovendien nog maar net verschenen was (1494) hier een rol van betekenis speelde, is zeer onwaarschijnlijk. Daarenboven waren er te Brugge in deze periode naar alle waarschijnlijkheid nog geen instructeurs in deze techniek.⁷⁰

⁶⁷Dit geldt zeker voor wat betreft de invloed van het Anglo-Normandische *exchequer* systeem die hij in Schotland en vooral Vlaanderen (waar reeds een sterk belastingsysteem bestond) meent te ontwaren. Michael John Jones, "The role of change agents and imitation in the diffusion of an idea: charge and discharge accounting," *ibid.*38, no. 5 (2008).

⁶⁸ De periode dat het dubbel boekhouden opkwam in Groot-Brittannië werd gekenmerkt door een veelvoud aan publicaties van traktaten die over het onderwerp handelden.

⁶⁹ Robert H. Parker, "Importing and Exporting Accounting: The British Experience," in *International Pressures for Accounting Change*, ed. Anthony G. Hopwood (Hertfordshire: Prentice Hall, 1989). Ook Yamey legde een grote nadruk op traktaten en leerkrachten.

Zie ook: J Toms, "Calculating a profit: A historical perspective on the development of capitalism," *Accounting, Organizations and Society* 35(2010).

⁷⁰ De eerste geattesteerde leraars in de Nederlanden duiken pas in Antwerpen op vanaf het midden van de zestiende eeuw en ook voor traktaten geldt dat deze pas echt op de voorgrond traden in de loop van de zestiende eeuw. Karel Davids, "The Bookkeeper's Tale. Learning merchant skills in the Northern Netherlands in the Sixteenth Century," in *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*, ed. Koen Goudriaan, Jaap Van Moolenbroek, and Ad Tervoort, *Brill's Studies in Intellectual History* (Leiden: Brill, 2004), 238; H. L. V. De Groote, "Zestiende-eeuwse Antwerpse boekhoudkundigen en cijfermeesters," *Scientiarum Historia: driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 2, no. 4 (1960); ———, "Zestiende-eeuwse boekhoudkundigen en cijfermeesters in betrekking met Antwerpen," *Scientiarum Historia: driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 3, no. 3 (1961); ———, "De zestiende-eeuwse Nederlandse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen," *De Gulden Passer* 49(1971); Jeroen Puttevils, "The Ascent of Merchants from the Southern Low Countries: from Antwerp to Europe, 1480-1585" (Universiteit Antwerpen, 2012), 156-58 en 69-80.

Hierdoor is de enige aanneemelijke optie deze van ‘*learning on the shop floor*’, wat bij Ameyde ook effectief het geval was.⁷¹

2.2. De functie van het dubbel boekhouden

Dit brengt ons bij het tweede debat binnen de *accounting history*, één dat nauw verweven is met het voorgaande. Het gaat namelijk over de vraag welke rol een boekhouding nu precies vervult binnen een zaak. Zoals hierboven reeds werd aangehaald, plaatste Yamey in zijn artikel van 1949 een eerste reeks vragen bij de rol van het dubbel boekhouden als management- en beslissingsinstrument door te wijzen op het onderscheid tussen de mogelijkheden van het systeem in theorie en wat men er daadwerkelijk mee deed in de praktijk. Centraal in Sombarts betoog stond de notie dat deze techniek een klaar en duidelijk instrument vormde voor het berekenen van het kapitaal en de gegenereerde winsten en verliezen, wat op zijn beurt weer een rationelere bedrijfsvoering mogelijk maakte. Yamey toog nu echter aan het werk om te bewijzen dat dit alles behalve evident was. Ten eerste wees hij erop dat technieken voor het bepalen van het kapitaal, evenals winst en verlies, slechts zeer summier behandeld werden in traktaten. Bijgevolg vroeg hij zich af of toenmalige gebruikers van het dubbel boekhouden hier wel een even groot belang aan hechtten als de Sombartianen beweren.⁷²

Belangrijker echter is dat Yamey en zijn navolgers niet geloven in deze inzicht-functie van het dubbel boekhouden. Zoals hierboven reeds werd aangehaald, wezen ze erop dat dergelijke berekeningen bijzonder complex en tijdrovend waren. Peter Ramsey zei aangaande het opmaken van de balans dat dit een lange en arbeidsintensieve onderneming was en dat ook “*long after Gresham's day [1546-1552] a correct balance was regarded as an almost miraculous achievement*”. Hij stelde immers vast dat er een belangrijk verschil bestond tussen de motivatie waarom toenmalige kooplieden boeken bijhielden en waarom dit heden ten dage gebeurt. Toen was immers niet het balanceren van de boeken de voornaamste bezorgdheid voor boekhouders. Volgens Ramsey was de voornaamste drijfveer voor deze personen van een louter mnemotechnische aard.⁷³ Een eerste argument dat ze aanvoerden om dit te staven, was dat indien het in balans brengen van de boeken de prioriteit vormde, het opsporen en corrigeren van fouten hierin een belangrijke bekommernis zou zijn voor deze premoderne boekhouders. Volgens de Sombartiaanse school zouden, indien er fouten op de balansrekening naar voor kwamen en dus een onevenwicht tussen debet en credit, deze opgespoord en verbeterd moeten worden. Dit aspect van de inherente automatische controle van de

⁷¹ cfr. infra.

⁷² Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 182-83.

⁷³ Peter H. Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?" (ibid.), 193.

juistheid van de boeken bij het opstellen van de balansrekening was één van de eigenschappen van het dubbel boekhouden die het vaakst werd aangehaald om de veronderstelde superioriteit van de boekhoudingsmethode te demonstreren. Wanneer we echter naar Pacioli's traktaat kijken, maakt hij amper melding van de controle-eigenschappen van de balansrekening en stelt hij in plaats daarvan dat de koopman bij het sluiten van de boeken sowieso altijd moet overgaan tot de arbeidsintensieve en tijdrovende procedure van de foutencontrole.⁷⁴ Latere auteurs, zoals Jan Christoffel Ympijn, waren zich echter wel al bewust van deze controlemogelijkheden vervat in de balansrekening en benadrukten sterk dit voordeel van het dubbel boekhouden ten opzichte van de andere boekhoudingsmethoden. Uit praktijkbronnen blijkt echter doorgaans dat indien fouten in de balans werden vastgesteld, men zich vaak de moeite niet getroostte om de oorzaak hiervan op te sporen. Dit was immers een erg arbeidsintensief karwei en bijgevolg verkoos men vaak de makkelijke optie om het verschil simpelweg op de winst-en-verliesrekening of kapitaalrekening af te boeken.

Een tweede argument dat deze auteurs sterkte in dit geloof was de afhandeling van niet-recupereerbare vorderingen en procedure voor de waardebeoordeling van de stock. Dit duidde immers eerder op een administratieve (geheugen)functie voor het dubbel boekhouden. Vaak werden bovendien niet alle kapitaalgoederen in rekening gebracht en bijna nooit werd er een provisie opgemaakt om deze zogenaamde *bad debts* op te vangen. Deze laatste werden doorgaans immers niet apart beschouwd maar nog steeds gewoon op de balans opgenomen als waren ze normale schulden. Ook de stock werd geprezen op aankoopwaarde en niet op werkelijke waarde.⁷⁵ Bijgevolg stelde Yamey dat terwijl Sombart een grote nadruk legde op winstberekening en kwantificatie, in de praktijk de rekeningen doorgaans louter een administratieve en ordeningsfunctie hadden. In plaats van een realistische inschatting van de zaak te bieden, vormden ze een geheugensteun voor *alle* uitstaande schulden (ongeacht of deze nog te recupereren waren of niet). Hierdoor stelde Yamey dan ook dat als men al het kapitaal en de winstresultaten wou bepalen, men een vertekend beeld verkreeg: "*it seems clear to me*

⁷⁴ Zowel Pacioli (hoofdstuk 32) als Ympijn (capittel 25) hanteerden hiervoor dezelfde methode, het aflopen van elke boeking in het journaal en handmatig nagaan of deze correct in het grootboek is gepost. Indien dit het geval is vinkt men de boekingen aan zodat men weet dat ze correct zijn. Zo diende men heel het journal en grootboek te doorlopen. John B. Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne* (Denver: John B. Geijsbeek, 1914), cap. 32; Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: cap. 25.

⁷⁵ Dit verschilde van auteur tot auteur. Pacioli verkoos de prijs in de bij het inschrijven in de inventaris liever iets te hoog in te schrijven, opdat men zo sneller winsten zou realiseren; Pietra stelde ze dan weer liever iets te laag in. Bes, *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Theorie van het Boekhouden, ten dienste van hen, die zich voorbereiden voor een examen*: 58.

*that in our period (1200-1800) the balance account rarely was designed to provide financial information in synoptic form". Het was niet het management aspect dat primeerde als wel "the availability of records for ordinary administration."*⁷⁶

Basil Yamey twijfelde dus aan de capaciteiten en doeltreffendheid van DBH om de koopman een volledig overzicht van zijn zaak te geven. Maar zelfs indien het dubbel boekhouden wel aan deze karakteristieken zou voldoen, wees hij op de zeldzaamheid van dergelijke winstberekeningen en balansbepalingen in de praktijk. Zelfs als dit wel frequent het geval zou zijn geweest, beweerde hij dat dit geen invloed had op de dagdagelijkse bedrijfsvoering en managementbeslissingen. Yamey stelt namelijk dat een boekhouding enkel betrekking heeft op het verleden en dus slechts een beperkte rol kan spelen tijdens het beslissingsproces, aangezien dit steeds betrekking heeft op de toekomst. Hij beschouwt het systematisch boekhouden en de "*provision of information about past results or costs in different lines of activity, and the relation between input and output they generate*" niet als essentieel voor de zaakvoering. Volgens hem was de premoderne handel te volatiel en had deze informatie bijgevolg weinig waarde.⁷⁷ Ook Frederic Lane kwam tot een gelijkaardige conclusie: "*no guidance regarding places for future investment could be gained by looking at losses or gains on particular voyages in the past. Commercial conditions changed too rapidly*".⁷⁸

Tot slot trok Yamey ook nog de stelling van Sombart in twijfel dat het dubbel boekhouden een essentiële rol had gespeeld bij de totstandkoming van de scheiding tussen eigenaar en zaak. Hierbij verwezen Sombart en zijn navolgers doorgaans naar de abstraherende eigenschappen van de techniek in combinatie met de opkomst van partnerschappen. In dit laatste geval gingen ze er immers van uit dat men in een dergelijke constellatie in staat moest zijn de aandelen van de partners in het bedrijfskapitaal te berekenen. In de eerste plaats wees Yamey erop dat in de traktaten

⁷⁶ Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 183; ———, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart," 122-23.

⁷⁷ Yamey stelde immers dat het dubbel boekhouden geen meerwaarde biedt in dit opzicht indien de kosten en prijzen niet stabiel blijven in de toekomst. Als deze wel stabiel waren, meende Yamey dat de nood aan het optekenen van transacties minimaal zou zijn. Eens de relatie tussen de kosten en winst van een bepaalde transactie bepaald was, zou een systematische herberekening van deze verhouding niet meer nodig zijn. ———, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart," 128-30. Voor meer over de discussie aangaande het belang van '*past transactions*' zie: p. 194. Ook Ramsey verwoordt gelijkaardige standpunten in dit opzicht. Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?," 194-95.

Op dit punt zouden deze auteurs echter nog de nodige kritiek te verwerken krijgen, zie o.a. Winjum, "Accounting and the Rise of Capitalism: An Accountant's view."

⁷⁸ Frederic C. Lane, "Double Entry Bookkeeping and Resident Merchants," *Journal of European Economic History* 6(1977): 190.

heel lang geen opdeling tussen eigenaar en zaak werd gemaakt.⁷⁹ Bovendien, zo beargumenteerde hij, liep deze redenering spaak aangezien er reeds lang voor de opkomst van het dubbel boekhouden sprake was van partnerschappen. Voorts stelde hij vast dat ook na de uitvinding en verspreiding van deze boekhoudingsmethode, vele partnerschappen enkelvoudige boekhoudingssystemen bleven gebruiken.⁸⁰ Tot slot stelde Yamey dat hoewel er veel argumenten aangevoerd kunnen worden om de hypothese te staven dat de techniek van het dubbel boekhouden voortkwam uit het zogenaamde *agency-accounting*,⁸¹ de assumpties die hiermee gepaard gaan groot zijn.⁸² Een tweede punt waar vaak naar gerefereerd wordt als reden waarom het dubbel boekhouden de beste methode zou zijn om binnen partnerschappen te gebruiken, is dat ze een grotere mate van controle op de partner (of agent of factor) zou toelaten.⁸³ Het is immers een wijdverspreide opvatting dat het moeilijker zou zijn te frauderen indien men dubbel boekhouden gebruikt.⁸⁴ Daarenboven zouden volgens Frederic Lane en Hermann Kellenbenz kooplieden door het gebruik van de techniek ten allen tijde op de hoogte zijn over welke assets ze beschikten bij hun factor. Ook bij James Murray en Edwin Hunt vinden we het idee terug dat de introductie van dubbel boekhouden frauderen veel moeilijker zou maken.⁸⁵ Maar Yamey ondergroef ook deze stellingen. Inzake de veronderstelde nauwkeurige controle op de factor stelde hij vast dat het dubbel boekhouden fraude *niet* kon uitschakelen. Hij haalde hiervoor het voorbeeld aan van Jan della Faille toen deze dienst deed als factor van de firma de Hane.⁸⁶ Op basis

⁷⁹ Pacioli gaf zijn lezers zelfs de expliciete raad mee de huishoudelijke rekeningen op te nemen in de algemene boekhouding van hun zaak. Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne: cap. 22.*

In geval van partnerschappen raadden de auteurs van de traktaten echter wel vaak aan de rekeningen met betrekking tot het partnerschap duidelijk te onderscheiden van de rest van de boekhouding.

⁸⁰ Yamey, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart," 126.

⁸¹ Een goed voorbeeld hiervan vormde de te Antwerpen gevestigde traktaatschrijver Valentin Mennher van 1550.

⁸² Basil S. Yamey, "Notes on the Origin of Double-entry Bookkeeping," *The Accounting Review* 22, no. 3 (1947).

⁸³ Luciano Pezzolo, "The *via italiana* to capitalism," in *The Cambridge History of Capitalism. The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*, ed. Larry Neal and Jeffrey G. Williamson (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 281.

⁸⁴ Zie ook deel III.

⁸⁵ Murray and Hunt, *A History of Business in Medieval Europe 1200-1550*: 55.

⁸⁶ Jan della Faille ageerde als factor te Antwerpen van de Compagnie van de Hane die te Venetië gevestigd was. Hij was echter actief in dezelfde handel en dus zowel concurrent als factor van de compagnie de Hane. Ook beschuldigde de broers de Hane hem ervan geld van de compagnie te hebben gebruikt om zijn eigen handel te financieren. Om dit te controleren vroegen ze zijn boeken op. Uit de controle hiervan bleken deze echter niet veel bewijs te kunnen aanleveren. Pas

van deze casus kwam Yamey tot de vaststelling dat de controle van het dubbel boekhouden op een factor slechts beperkt was. Deze vertegenwoordiger was immers de enige die bekend was met de marktvoorwaarden op de plaats waar hij gevestigd was. Bijgevolg kon hij alle data in zijn boeken vervalsen en zolang de fraudeur hierin consequent was, kon de *principal* niet louter op de boekhouding rekenen om het bedrog aan het licht te brengen.⁸⁷ Hij besloot dan ook: “*it hardly needs saying that the use of the double-entry system by factors (or partners) could not and did not constrain them to act honestly and efficiently on behalf of their distant principals (or partners).*”⁸⁸

Ook de stelling dat dit systeem zou toestaan een beter overzicht te verkrijgen van waarover men beschikte bij zijn factor werd door Yamey weerlegd. De *principal* was hiervoor immers steeds afhankelijk van de informatie die hem verstrekt werd door zijn partner of vertegenwoordiger, zelfs al gebruikte hij het dubbel boekhouden. Het enige geval waarin de boekhouding deze informatie wel zou kunnen verschaffen, was indien de *agent* geen vrijheid van handelen kreeg en strikt de richtlijnen van de *principal* moest uitvoeren. Maar zoals Yamey zegt, ondergraaft dit een groot deel van de meerwaarde van een agent of factor in het buitenland. Dit zou immers impliceren dat deze niet meer kort op de bal kon spelen bij wijzigende marktsituaties.⁸⁹

De visie van Yamey, dat het dubbel boekhouden geen meerwaarde betekende voor een partnerschap ten opzichte van andere boekhoudingssystemen, werd echter zwaar bekritiseerd. Toonaangevende auteurs als James Winjum en Robert Bryer verwierpen deze en meenden dat partnerschappen (en de relaties die ze met zich meebrachten) in het bijzonder gebaat waren met het hanteren van de techniek.⁹⁰ Ook het argument dat partnerschappen reeds lang voor de opkomst en ontwikkeling hiervan bestonden dient te worden genuanceerd. Zo bleek uit de studie van Richard Goldthwaite dat te Firenze tot aan de veertiende eeuw doorgaans geen opdeling werd gemaakt tussen het familiekapitaal en het kapitaal van de (familiale) compagnie. Alle opbrengsten en verliezen beïnvloedden immers enkel het familiale patrimonium. Bovendien was de familie ook volledig aansprakelijk bij een eventueel faillissement. Pas met het accepteren van kapitaal van derden in partnerschappen ontstond de nood om een opdeling te maken volgens geïnvesteerd kapitaal per partner. Bijgevolg valt de

toen Jacob della Faille (broer van Jan en factor voor de compagnie de Hane te Brugge), als gevolg van een twist met Jan zijn boeken vrijwillig overmaakte en deze zo naast elkaar gelegd konden worden, kon het bedrog worden aangetoond.

⁸⁷ Brulez, *De firma della Faille en de internationale handel van de Vlaamse firma's in de 16e eeuw*: 16-18. Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 186-87.

⁸⁸ ———, "Notes on Double-Entry Bookkeeping and Economic Progress," *Journal of European Economic History*, no. 4 (1975): 719.

⁸⁹ *Ibid.*, 717-19.

⁹⁰ Maar bijvoorbeeld Flavio Pilla legde zwaar de nadruk op partnerschappen. Flavio Pilla, "Il bilancio di esercizio nelle aziende private veneziane," *Studi veneziani* 16(1974).

ontwikkeling van het dubbel boekhouden wel samen met het ogenblik waarop ook in partnerschappen de nood ontstond om de opbrengst per geïnvesteerd kapitaal te bepalen.⁹¹

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat Yamey een volledig tegengesteld uitgangspunt aanhing ten opzichte van Sombart. Het enige (technische) voordeel dat Yamey aan het einde van zijn loopbaan nog aan het dubbel boekhouden wou toeschrijven was dat het in ijverige en competente handen “*a framework for the orderly arrangement of details of past transactions*” was. Hij meende dus dat het louter een administratieve en mnemotechnische functie vervulde en bovendien *enkel* indien het met de grootste zorg werd toegepast.⁹²

Hoewel de meeste auteurs een (groot) deel van de ideeën van Yamey intussen hebben geaccepteerd, bleven ook deze echter met enkele problemen kampen. Yamey weigerde immers steevast een functionaliteit aan het dubbel boekhouden toe te kennen die haar boven andere boekhoudingssystemen zou plaatsen. Niet enkel de ideeën van Sombart weerlegde hij, ook enkele later geopperde hypothesen zou hij ondergraven. In 2005 richtte hij zijn pijlen op enkele (meer marginale) claims die hadden getracht aan deze techniek een rol toe te kennen die haar toch een speciaal statuut verleende ten opzichte van de andere boekhoudingssystemen. Zowel de ideeën van Alfred Crosby,⁹³ Robert Kaplan,⁹⁴ James Aho, Bruce Carruthers en Wendy Espeland⁹⁵ werden ontzenuwd.⁹⁶ Door zijn hardnekkige weigering aan het dubbel boekhouden ook maar

⁹¹ Richard A. Goldthwaite, *Private Wealth in Renaissance Florence: A Study of Four Families* (Princeton: Princeton University Press, 1968), 253-54. ———, *The Economy of Renaissance Florence*: 60-72.

⁹² Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 186.

⁹³ In tegenstelling tot de Sombartianen stelt Crosby dat het dubbel boekhouden niet de wereld heeft veranderd en zelfs dat het niet eens essentieel was voor de opkomst van het kapitalisme. Wel meent hij dat het heeft bijgedragen aan het manicheïsme van de mens. Het alles opdelen in goed of slecht, zwart of wit. Crosby ziet hierbij een cruciale rol weggelegd voor de balans, waarin we alle boekingen/transacties gaan interpreteren als slechte of goede boekingen. Crosby, *The measure of reality: quantification in Western society, 1250-1600*: 199-222.

⁹⁴ Robert Kaplan stelt dat het dubbel boekhouden een belangrijke rol speelde in strijd tussen Arabische en Romeinse cijfers. In het dubbel boekhouden was de debetzijde negatief, de creditzijde positief, en nul was een punt waar naar gestreefd moest worden, namelijk de balans/het evenwicht. Aldus maakte de methode volgens Kaplan de notie negatieve cijfers acceptabel. Robert Kaplan, *The Nothing That Is: A Natural History of Zero* (Oxford: Allen Lane, 1999).

Yamey sprak zich niet uit over de rol van boekhouden bij de acceptatie van nul en negatieve getallen als volwaardige cijfers, maar betwiste de door Kaplan aan het dubbelboekhouden toegekende rol in dit proces.

⁹⁵ Voor de ideeën van Aho, Carruthers en Espeland, zie: deel III.

⁹⁶ Basil S. Yamey, "The Historical Significance of Double-entry Bookkeeping: Some Non-Sombartian Claims," *Accounting, Business & Financial History* 15, no. 1 (2005).

één voordeel toe te schrijven dat het ten opzichte van andere boekhoudingssystemen superieur kon maken, heeft Yamey het echter moeilijk om de verspreiding en het succes van de techniek te verklaren. Zoals hierboven werd aangehaald, verwees hij, in navolging van Parker, vooral naar traktaten en instructeurs als voornaamste *change agents*. Dit verklaart echter enkel *hoe* dubbel boekhouden werd verspreid (en bovendien enkel voor het premoderne Engeland), maar niet *waarom* kooplieden het systeem aannamen. Yamey gaat niet echt op deze tweede vraag in, en de enige verklaring die hij aanvankelijk bood was het prestige dat het dubbel boekhouden zou genieten in de toenmalige maatschappij.⁹⁷ Over wat dit precies inhield en hoe dit tot stand was gekomen, wijdde hij echter niet uit. Bovendien sprak hij dit in zijn artikel van 2005 weer tegen door zich sterk af te zetten tegen een symbolische functie zoals eerst Aho en vervolgens Carruthers en Espeland voorstelden.

Het belang van Yamey binnen het veld van de *accounting history* kan moeilijk overschat worden. Maar zijn extreme stellingname heeft velen van hem gedistantieerd. Edwin S. Hunt vatte het treffend samen: “Yamey [...] *is perhaps too abrupt in dismissing the double-entry contribution outright; Italian businessmen would not have developed it if it had so little value. But Yamey in his many other commentaries has served us well by consistently puncturing the mystique around which economic historians in the past have tended to wrap a simple record-keeping system.*”⁹⁸

2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden

Deze radicale opstelling van Yamey had tot gevolg dat hoewel een grote groep auteurs zijn bevindingen erkenden, ze op zoek gingen naar een nieuw zogenaamd ‘superieur’ kenmerk om de verspreiding en het succes hiervan te verklaren. James Winjum was één van de eersten om de waarheid in veel van Yameys stellingen te accepteren doch hier enkele kritische kanttekeningen bij te plaatsten.⁹⁹ Hij stelde dat de definitie die Yamey hanteerde voor het dubbel boekhouden te strikt was doordat deze in te grote mate vasthield aan de eisen waaraan een moderne boekhouding dient te voldoen. Winjum identificeerde vier mogelijke definities voor het dubbel boekhouden. In de eenvoudigste vorm diende enkel het evenwicht tussen debet en credit ten allen tijde gegarandeerd te

⁹⁷ ———, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 185. Ook Ramsey suggereerde een gelijklopende hypothese: hij verklaarde de keuze van Thomas Gresham voor de techniek enerzijds door de druk van traktaatschrijvers, en anderzijds als een middel om zich een aura van expertise aan te meten. Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?," 195.

⁹⁸ Edwin S. Hunt, *The Medieval Super-Companies: A Study of the Peruzzi Company of Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 101.

⁹⁹ James O. Winjum, "Accounting in Its Age of Stagnation," *The Accounting Review* 45, no. 4 (1970); ———, "Accounting and the Rise of Capitalism: An Accountant's view."; ———, *The role of accounting in the economic development of England: 1500-1750*

zijn. Een tweede definitie betrof het voorgaande systeem met toevoeging van een kapitaalrekening. In een derde definitie werden hieraan ook goederen- en resultaatrekeningen toegevoegd, maar was er nog geen sprake van het regelmatig balanceren en sluiten van de boeken. De vierde definitie, ten slotte, incorporeerde ook dit laatste aspect. Yamey ging bij zijn analyses uit van de vierde definitie. Indien we echter de derde definitie als uitgangspunt nemen, *zonder* de vereiste de rekeningen op regelmatige tijdstippen te sluiten,¹⁰⁰ stelt Winjum dat vele van Sombarts stellingen wel degelijk opgaan.

In de eerste plaats, stelde hij, had het dubbel boekhouden wel degelijk bijgedragen aan een nieuwe economische ingesteldheid waarbij het streven naar winstmaximalisatie het subsistentiestreven had vervangen. Hij stelde dat “*double-entry was imbued with the search for profits*”.¹⁰¹ Hierdoor meende hij dat de techniek een bepalende rol had gespeeld in de opkomst van de notie kapitaal en het nieuwe winststreven, maar hij stemde met Yamey in dat dit niet de enige mogelijke vorm van boekhouden was die in staat was om het kapitaal te bepalen. Bovendien benadrukte hij dat hoewel het dubbel boekhouden misschien niet het enige systeem was dat hiertoe in staat was, het wel de meest volledige informatie verschaft van alle boekingsystemen. Ook wat betreft de rol van deze techniek als instrument om te bepalen in welke mate transacties winstgevend dan wel verlieslatend waren, en om de bedrijfsresultaten in het algemeen te bepalen was Winjum het oneens met Yamey. Hij stelde dat Yamey niet kan ontkennen dat er in sommige boekhoudingen wel degelijk aanzetten hiertoe waren en benadrukt ook het belang dat traktaatschrijvers hieraan hechtten. Winjum koppelde hier ook een heel terechte derde kritiek aan vast. Hij verwierp namelijk Yameys stelling dat boekhoudingen enkel betrekking hadden op het verleden en dus geen rol van betekenis konden spelen in beslissingen met betrekking tot de toekomst. Winjum wees erop dat net het opbouwen van expertise en een steeds grotere vertrouwdheid met de markt in belangrijke mate de beslissingen van de kooplieden stuurden. Tot slot meende hij ook dat het dubbel boekhouden, in tegenstelling tot wat Yamey beweerde, wel degelijk een rol had gespeeld in de totstandkoming van de scheiding tussen zaak en individu. Individuele kooplieden die aan niemand verantwoording of een deel van de winsten dienden af te dragen, hadden echter vaak geen nood aan dergelijke opdelingen in hun persoonlijke boeken. Yamey zijn bronnenmateriaal bestond echter voor het merendeel uit boekhoudingen van dergelijke kooplieden. Bijgevolg besloot Winjum dat “*double-entry was generally considered the fairest method in situations where diverse interests were concerned*” waarbij vooral partnerschappen een belangrijke rol speelden.¹⁰²

¹⁰⁰ Dit betekent bijgevolg dat er geen periodische berekening is van de netto-inkomsten.

¹⁰¹ Winjum, "Accounting and the Rise of Capitalism: An Accountant's view," 336.

¹⁰² Ibid., 349.

Het grote aantal verschillende vormen van dubbel boekhouden dat we in de praktijk aantreffen en het verschil in sofisticatie hiertussen verklaarde Winjum door erop te wijzen dat het karakter van de firma tevens in belangrijke mate bepaalde welk boekhoudingssysteem gehanteerd werd. Individuele kooplieden waarvan het aantal transacties niet omvangrijk was, hadden geen nood aan deze boekhoudingswijze volgens hem. In dit opzicht verwees hij naar de studie van Frederic Lane die had vastgesteld dat er in Venetië meer aan venture-accounting werd gedaan, waarbij een rekening per handelsreis werd geopend en eens deze was afgerond, de rekening werd afgesloten en de winsten werden bepaald. De Venetianen hadden dus meestal ook geen goederen- of resultaatrekeningen aangezien alles met betrekking tot een bepaalde handelsreis simpelweg op de venture-rekening hiervan werd geboekt. Het betrof hier hoofdzakelijk handelaars die weinig gebaat waren met het regelmatig opstellen van balansrekeningen en geen nood hadden aan de extra informatie die vervat zat in bovenstaande rekeningen. De Florentijnen daarentegen hadden vaak een complexere handel en organisatie. Bijgevolg hanteerden ze doorgaans een meer geavanceerde vorm van dubbel boekhouden met een uitgebreid stelsel van nominale rekeningen die de hele periode bestreken waarop de boeken betrekking hadden. Op deze wijze schetste de boekhouding een algemeen beeld van de verschillende belangen van de firma.¹⁰³

Alhoewel Winjums argumenten tegen Yamey zeker over de nodige overtuigingskracht beschikken, blijft ook hij met een probleem geconfronteerd. Uit zijn onderzoek van het praktijkmateriaal stelde hij deze zaken weliswaar vast vanaf het midden van de zeventiende eeuw, maar voor de periode hiervoor moest hij instemmen met Yameys vaststellingen: "*often they reveal little more than the desire on the part of the merchant to have a comprehensive and systematic record of his receivables and debts.*"¹⁰⁴ Dit betekent echter dat ook Winjum moeite heeft om de opkomst en het succes van de methode te verklaren. Door te impliceren dat het dubbel boekhouden deze verwachtingen beter kon waarmaken dan andere systemen tracht Winjum het oorspronkelijke succes en de verspreiding ervan te verklaren. Maar zoals hierboven reeds werd beschreven, had Yamey reeds aangetoond dat enkelvoudige boekhoudingssystemen zeker even goed in deze noden konden voorzien en vaak op veel minder arbeidsintensieve wijze.

Dit probleem inzake timing zien we ook bij de andere belangrijke bijdrages in dit debat. Dit is bijvoorbeeld ook het geval in Robert Bryers werk. In zijn artikel van

¹⁰³ Frederic C. Lane, "Venture Accounting in Medieval Business," *Bulletin of the Historical Society* 19, no. 5 (1945).

¹⁰⁴ Winjum, "Accounting in Its Age of Stagnation," 753-54.

1993 nam hij de commerciële revolutie in Noord-Italië nog als casus.¹⁰⁵ In dit artikel plaatste hij enkele vraagtekens bij de uitspraken van Yamey en veronderstelde hij een belangrijke rol voor de socialisatie van kapitaal en hiermee ook het berekenen van de 'rate of return on capital'. Dubbel boekhouden maakte het, volgens hem, mogelijk om op basis van de boekhouding de omzet, en de gerealiseerde winsten of verliezen te berekenen. Op basis hiervan konden vervolgens de respectievelijke aandelen van de partners berekend worden op basis van de overeengekomen verdeelsleutel. Hij weerlegde Yameys kritiek hierop door erop te wijzen dat het ontbreken aan overgeleverd bewijsmateriaal geen afdoende reden is om te stellen dat het berekenen van de opbrengst per geïnvesteerd kapitaal niet gebeurde. Zo stelde Bryer terecht dat balansrekeningen en gelijkaardige documenten vaak op aparte folio's werden opgetekend. Doorgaans werden ze niet in de boeken zelf opgenomen.¹⁰⁶ Bijgevolg is volgens hem de schaarste hiervan geen bewijs dat het dubbel boekhouden niet om deze redenen werd gebruikt

In zijn eerste artikelen waarin hij zijn punt ontwikkelde, focuste Bryer nog voornamelijk op de ontstaansperiode van het dubbel boekhouden.¹⁰⁷ Zijn theorie berustte in dit stadium van zijn onderzoek echter nog steeds grotendeels op hypothesen en veronderstellingen, zonder echt met bronnenmateriaal onderbouwd te zijn. Toen hij zijn eigenlijke resultaten in 2000 voorstelde, was ook zijn focus sterk verschoven naar de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁰⁸ Voor de ontstaansfase van het dubbel boekhouden is Bryers visie echter heel moeilijk hard te maken. Peter Mathias meende zelfs dat "in premodern times there was no concept of rate of return".¹⁰⁹ Bijgevolg blijven Yameys claims inzake de vroege stadia van het dubbel boekhouden nog grotendeels overeind, evenals het bijhorende probleem om de verspreiding ervan te verklaren.

¹⁰⁵ Robert S. Lopez, "The trade of medieval Europe: the South," *Cambridge Economic History of Europe* 2(1952).

¹⁰⁶ Zie ook: p. 211.

¹⁰⁷ Bryer, "Double-Entry Bookkeeping and the Birth of Capitalism: Accounting for the Commercial Revolution in Medieval Northern Italy."; ———, "Accounting for the Social Relations of Feudalism," *Accounting & Business Research (Wolters Kluwer UK)* 24, no. 95 (1994).

¹⁰⁸ Robert A Bryer, "The history of accounting and the transition to capitalism in England. Part one: theory," *Accounting, Organizations and Society* 25, no. 2 (2000); ———, "The history of accounting and the transition to capitalism in England. Part two: evidence," *Accounting, Organizations and Society* 25, no. 4 (2000); ———, "A Marxist accounting history of the British industrial revolution: a review of evidence and suggestions for research," *Accounting, Organizations and Society* 30, no. 1 (2005).

¹⁰⁹ Peter Mathias, "Strategies for Reducing Risk by Entrepreneurs in the Early Modern Period," in *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times: merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market*, ed. Clé Lesger and Leo Noordegraaf, *Hollandse Historische Reeks* (Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995), 20.

Een andere verklaring voor de verspreiding en het succes van dubbel boekhouden is van de hand van William Hoskin en Richard Macve.¹¹⁰ Deze auteurs kennen een belangrijke rol toe aan het academische milieu.¹¹¹ Dit vormde de spil achter de opkomst en verspreiding van de techniek volgens hen. Alle ontwikkelingen op het vlak van boekhouden die tot het dubbel boekhouden zouden leiden, situeerden zij in het academische milieu. De basis van hun premisse luidt dat het merendeel van de klerken en boekhouders universitair geschoold was.¹¹² Dit is echter een vaststelling die door de praktijk wordt tegengesproken.¹¹³ Hun verhaal kan pas echt overtuigen vanaf de casus van de academie van West Point, maar dit is reeds de achttiende eeuw. Andermaal vormt het heikele punt dus de ontstaansfase van het dubbel boekhouden.

Een laatste hypothese die hier het vermelden waard is, werd naar voor geschoven door onder meer Peter Ramsey, maar vooral door Yannick Lemarchand. Zij stellen dat schaal bepalend zou zijn geweest.¹¹⁴ Lemarchand stelt dat wanneer de omvang van een bedrijf een zeker niveau overschrijdt, het noodzakelijk wordt dubbel boekhouden te hanteren. Uit Ameydes boekhouding zal blijken dat volumes en schaal wel degelijk een belangrijke rol kunnen spelen. Maar ook deze verklaring schiet tekort om de verspreiding en het succes van deze techniek te duiden. Het kon een factor van betekenis vormen, maar op zich volstond dit niet. Zeker wanneer we de evoluties in grote bedrijven als de Fuggers of de Verenigde Oost-Indische Compagnie in aanmerking nemen.¹¹⁵

¹¹⁰ Keith W. Hoskin and Richard H. Macve, "Writing, examining, disciplining: the genesis of accounting's modern power," in *Accounting as social and institutional practice*, ed. Peter Miller and Anthony G. Hopwood, *Cambridge Studies in Management* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); ———, "Accounting and the Examinations: a genealogy of disciplinary power," *Accounting, Organizations and Society* 11, no. 2 (1986).

¹¹¹ In deze context verwijzen ze ook veelvuldig naar de academische achtergrond van Pacioli.

¹¹² Dit idee vinden we terug bij: Michael T Clanchy, "Moderni in education and government in England," *Speculum* 50, no. 04 (1975).

¹¹³ Zie onder meer: Puttevils, "The Ascent of Merchants from the Southern Low Countries: from Antwerp to Europe, 1480-1585," 142-87.

¹¹⁴ Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?."; Yannick Lemarchand, Laure Pineau-Defois, and Cheryl McWatters, "The Current Account as Cognitive Artefact: Stories and Accounts of la Maison Chaurand," in *23rd Accounting History Review Conference* (Cardiff Business School 2011); Lemarchand, *Du dépérissement à l'amortissement: enquête sur l'histoire d'un concept et de sa traduction comptable*; ———, "Double entry versus charge and discharge accounting in eighteenth-century France," *Accounting, Business & Financial History* 4, no. 1 (1994).

¹¹⁵ Zie: p. 147.

Uit wat hierboven werd beschreven bleek duidelijk dat Yamey geslaagd is in zijn opzet om vele van de stellingen van Sombart aangaande de functionaliteit van het dubbel boekhouden, die lange tijd zonder vragen werden geaccepteerd, te ondergraven. Dit kan echter niet verhullen dat ook zijn eigen theorieën kampen met een grote lacune. Zijn weigering om ook maar enige functie aan de techniek toe te kennen die haar superieur zou maken ten opzichte van andere boekhoudingssystemen, stelt hem niet in staat te verklaren waarom men zich de moeite heeft getroost een dergelijk complex en arbeidsintensief systeem te ontwikkelen of aan te nemen. Bijgevolg probeerden latere auteurs aan te tonen dat het dubbel boekhouden wel degelijk over één of meerdere eigenschappen beschikte die haar superieur maakten aan enkelvoudige boekhoudingssystemen. James Winjum en Robert Bryer waren hier de meest invloedrijke van. Maar ook hun weerlegging van Yamey kampte met enkele tekortkomingen. De belangrijkste hiervan was het tijds kader. Zo zag Winjum zich genoodzaakt Yamey gelijk te geven voor wat de periode voor het midden van de zeventiende eeuw betreft. Ook de verklaringen voorgesteld door Bryer, Hoskin & Macve en Lemarchand kampten met eenzelfde probleem. Bijgevolg is het maar ten eerste de vraag in welke mate we bovenstaande ideeën kunnen toepassen op de casus van Ameyde. Zowel qua tijd als ruimte passen zijn boeken niet in de hierboven besproken verklaringen. Het reconstrueren van Ameydes drijfveren en motivaties die zijn keuzes en de ontwikkeling van zijn boekhoudingstechniek mee vorm gaven, kan dus een belangrijke meerwaarde betekenen binnen dit debat.

3. Ameydes boekhouding

3.1. Een voorbeeld van dubbel boekhouden?

Centraal in deze studie staat de boekhouding van Wouter Ameyde. Het doel is om na te gaan welke rol het dubbel boekhouden speelde binnen zijn bedrijfsvoering. Alvorens we hiertoe kunnen overgaan, dient eerst nagegaan te worden of Ameyde zijn systeem wel degelijk als dubbel boekhouden gecatalogiseerd mag worden. Er is immers heel wat inkt gevloeid over de vraag aan welke voorwaarden een boekhouding dient te voldoen alvorens we van dubbel boekhouden kunnen spreken, en de meningen blijven tot op de dag van vandaag sterk verdeeld. Voor sommigen is de enige voorwaarde waaraan voldaan moet zijn dat elke transactie tweemaal geboekt is. Anderen stellen dan weer dezelfde eisen als waar het huidige dubbel boekhouden aan moet voldoen. De definitie die men hanteert, bepaalt echter in belangrijke mate de resultaten die men bekomt. Heel Winjums argumentatie tegen Yameys stellingen is zelfs opgebouwd rond een verschillende invulling van het dubbel boekhouden. Winjum verweet Yamey een te rigide definitie te hanteren en stelde dat indien men deze enigszins aanpast enkele van Sombarts stellingen veel moeilijker te ontcrachten zijn.¹

Er bestaat dus weinig eensgezindheid aangaande de minimumvereisten waaraan een boekhouding moet voldoen alvorens we van dubbel boekhouden kunnen gewagen. Vooral voor de eerste stadia in haar ontwikkeling woedt deze discussie het hevigst. Twee belangrijke protagonisten in dit debat zijn Federigo Melis en Tommaso Zerbi. Zij situeerden het ontstaan van het dubbel boekhouden respectievelijk in Toscane en Lombardije. Beiden stelden andere eisen aan de techniek om tot hun punt te komen. Dit is een veel voorkomend verschijnsel. Vaak zijn de gehanteerde standaarden afhankelijk van de periode die bestudeerd werd of de hypothese die vooropgesteld werd. Auteurs die de eerste stadia van het dubbel boekhouden onderzoeken, zijn doorgaans veel flexibeler dan hun collega's die boekhoudingen uit de moderne tijd onder de loep nemen. Dit leidde Frederic Lane ertoe te stellen dat "*the student of social and economic history may be pardoned for avoiding a black and white distinction and describing account books as more or less in double entry*".² Zeker wat betreft de aanvangsperiode van het dubbel boekhouden, is een al te strikte interpretatie van de criteria waaraan ze moet voldoen moeilijk te handhaven. Gezien het vroege stadium waarin de ontwikkeling van het dubbel boekhouden zich nog bevond ten tijde van Ameyde, zeker binnen de Nederlanden, lijkt het ons niet opportuun een al te strikte definitie te hanteren.

Ondanks hun meningsverschillen waren er enkele voorwaarden waar zowel Federigo Melis als Tommaso Zerbi het over eens waren dat deze een strikt minimum

¹ Zie: 2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden, p. 158.

² Lane, "Double Entry Bookkeeping and Resident Merchants," 187.

vormen.³ Ten eerste dient elke transactie tweemaal geboekt te worden, zodat er ten allen tijde sprake was van een equilibrium tussen debet en credit (op voorwaarde dat er geen fouten gemaakt worden). Ten tweede moet de boekhouding in slechts één muntsoort bijgehouden worden. Tot slot dient er naast de persoonlijke rekeningen ook een stelsel van resultaatrekeningen (kostenrekeningen, winst-en-verliesrekening, etc.) aanwezig te zijn. Dit laatste zou de gebruiker in staat moeten stellen de bedrijfsresultaten en de wijzigingen inzake activa en passiva op te volgen. Ook de Roover sloot zich aan bij deze criteria.⁴ Vooral Melis hechtte daarnaast ook een groot belang aan de capaciteiten van het dubbel boekhouden om als managementinstrument gebruikt te worden. Net als Yamey stelde hij dus dat het op regelmatige basis balanceren en sluiten van de boeken vereist was. Uit het bovenstaande bleek echter reeds uitvoerig dat dit punt zeer omstreden is, waardoor ervoor geopteerd is het uit de definitie te laten.

Ook wat betreft Ameydes boekhouding waren de meningen verdeeld. Naar aanleiding van een tentoonstelling over de economische geschiedenis van België in 1930 werd de boekhouding geëxposeerd, en in de catalogus stond opgenomen dat het om dubbel boekhouden ging.⁵ Raymond de Roover, die de toonaangevende accounting historicus voor de Nederlanden was, paste nadien zijn visie echter aan. In zijn volgende publicaties stelde hij dat enkel de Italianen de techniek te Brugge hanteerden en de eerste autochtone voorbeelden in de Nederlanden van het midden van de zestiende eeuw dateerden.⁶ De reden voor deze ommezwaai is niet gekend; was de Roover simpelweg het bestaan van deze boeken vergeten, of was hij daadwerkelijk tot de conclusie gekomen dat het hier geen dubbel boekhouden betrof? Gunnar Mickwitz was er dan weer van overtuigd dat dit laatste het geval was. Hij meende dat er louter sprake was van een opdeling tussen debet- en creditzijde (met andere woorden *alla veneziana*).⁷

³ Melis, *Storia della regioneria: contributo alla conoscenza e interpretazione delle fonti più significative della storia economica*; Zerbi, *Le origini della partita doppia: gestione aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV*.

⁴ de Roover, "New Perspectives on the History of Accounting," 410-11.

⁵ Jan Denucé and Raymond De Roover, *Catalogue de l'exposition de l'histoire économique d'Anvers exposition internationale d'Anvers: pavillon de la ville d'Anvers* (Anvers: Van Dieren, 1930), 23; Raymond de Roover, "Coup d'oeil sur l'histoire des comptes en Belgique depuis le Moyen Age jusqu'à la Révolution brabançonne," *Revue Belge des Sciences Commerciales* 149, no. mai (1932).

⁶ ———, "Coup d'oeil sur l'histoire des comptes en Belgique depuis le Moyen Age jusqu'à la Révolution brabançonne," 6; ———, "Aux origines d'une technique intellectuelle. La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double," *Annales d'histoire économique et sociale* 9, no. 44-45 (1937); ———, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," 160.

⁷ "in Florentine bookkeeping of the 14th and 15th centuries the term meant separating debits and credits and placing them in vertical columns or on separate pages instead of horizontally,

De ontwikkeling van Ameydes boekhouding verliep in stadia. Aanvankelijk gebruikte Ameyde een bijzonder rudimenteel systeem waarbij enkel de voorwaarde van de dualiteit van de boekingen werd gerespecteerd (dus de eerste definitie van Winjum). Maar al snel ging hij deze steeds verder ontwikkelen tot een punt waarop ze nagenoeg helemaal voldeed aan de ‘minimale’ criteria die de hierboven aangehaalde auteurs overeengekomen zijn. De enige tekortkoming in dit opzicht was de afwezigheid van een kapitaalrekening. Deze vormde een belangrijk element om de evolutie van alle activa en passiva te kunnen opvolgen. In premoderne boekhoudingen zien we echter dat het ontbreken van een kapitaalrekening een veelvoorkomend gegeven is. Zeker in boekhoudingen van individuele kooplieden was deze vaak afwezig en werd ze vervangen door (al dan niet een combinatie van) de winst-en-verliesrekening of de kasrekening. Daarenboven zien we dat zelfs indien er wel een kapitaalrekening aanwezig was in premoderne boekhoudingen, deze vaak slechts een zeer gelimiteerde rol speelde en amper gebruikt werd. Zo boekte Thomas Gresham zelfs nooit zijn winst over naar de kapitaalrekening en ontbraken ook verscheidene kapitaalgoederen (vooral onroerende goederen) erop. James Winjum besloot dan ook dat Greshams kapitaalrekening geen overzicht bood van diens bezittingen en hem al helemaal niet in staat stelde de evolutie van zijn activa en passiva op te volgen.⁸ We kunnen tal van voorbeelden terug vinden voor de vroegmoderne periode waar de kasrekening de functie van de kapitaalrekening overnam.⁹

Een andere reden om geen al te strikte definitie voor dubbel boekhouden te hanteren is dat, zoals Winjum opmerkte, ook deze vroege boekhoudingen door de gebruiker en diens omgeving als dubbel boekhouden werden gepercipieerd. Zowel zijzelf als hun tijdgenoten waren ervan overtuigd dat ze hun boeken bijhielden op ‘Italiaanse wijze’, zoals het dubbel boekhouden toen werd aangeduid.¹⁰ In het laatste deel van deze verhandeling zal dieper ingegaan worden op het belang van *perceptie* binnen deze problematiek. Het is immers belangrijk niet uit het oog te verliezen dat de toenmalige motivaties om aan dubbel boekhouden te doen niet dezelfde zijn als in de

one below another as the Florentines usually placed their debits and credits. It did not mean double-entry.” Edler, *Glossary of Mediaeval Terms of Business: Italian Series, 1200-1600*: 314. Dit was tevens de methode die gehanteerd werd door de Brugse wisselaars Collard de Marke en Willem Ruweel in de tweede helft van de veertiende eeuw. Gunnar Mickwitz, *Aus Revaler Handelsbücher: Zur technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, vol. IX, *Commentationes Humanarum Litterarum* (Helsingfors (Helsinki): Societas Scientiarum Fennica, 1938), 205.

⁸ James O. Winjum, "The Journal of Thomas Gresham," *The Accounting Review* 46, no. 1 (1971): 150-51 & 55.

⁹ Funnell and Jeffrey, "Capitalistic accounting in sixteenth century Holland, Hanseatic influences and the Sombart thesis," 573.

¹⁰ Winjum, "Accounting in Its Age of Stagnation," 754.

huidige context. In tegenstelling tot vandaag was het balanceren van de boeken niet echt een bekommernis van de boekhouders.¹¹ Bijgevolg mogen we niet de fout maken om van premoderne en vroegmoderne boekhoudingen te verwachten dat ze als een management- en beslissingsinstrument gebruikt werden alvorens we ze als dubbel boekhouden kunnen bestempelen. Peter Miller en Christopher Napier wezen op de sterke evolutie die het boekhouden onderging doorheen de tijd, en benadrukten bijgevolg dat er een groot gevaar schuilt in het projecteren van de moderne en eigentijdse opvattingen over boekhouden op historische voorbeelden: “*new meanings and significances are attributed to existing techniques [...] We draw attention to the different meanings that have been attached to practices at different moments in time, rather than taking contemporary practices and the meanings currently attached to them as historical constants.*”¹² Dit probleem zien we sinds het prille begin van de *accounting history*. Zo heeft Eve Chiapello vastgesteld dat Sombarts ideeën sterk geïnspireerd waren door zijn kennis van het dubbel boekhouden uit de eerste helft van de twintigste eeuw.¹³

Nu zullen we ons richten op de vraag welke rol de boekhouding van Ameyde nu precies vervulde binnen diens zaak. Was het louter een administratief instrument of hanteerde hij zijn boeken ook als bron van informatie waarop hij bedrijfsbeslissingen baseerde? Een eerste zaak die hier dient uitgeklaard te worden, is de keuze van Ameyde voor het dubbel boekhouden. Het is immers duidelijk dat Ameyde aanvankelijk nog niet onderlegd was in deze boekingsmethode. Bij de aanvang van zijn boeken eind juli 1498 en in de daaropvolgende jaren worstelde hij duidelijk nog om zich deze techniek meester te maken. Hoe kwam hij er dus toe omvoor dubbel boekhouden te kiezen? Temeer daar deze methode allesbehalve voor de hand liggend was in het laatmiddeleeuwse Brugge.

In deze periode, nog voor traktaten een rol van betekenis begonnen te spelen, leerde men de methode voornamelijk aan via andere kooplieden die het systeem hanteerden, bij wie men (tijdelijk) in dienst ging of waarbij men een stage doorliep. Ook later, toen de traktaten over het dubbel boekhouden wel reeds een wijde verspreiding kenden, zou deze leermethode een belangrijke rol blijven spelen. Ook Ameyde lijkt op deze wijze de methode aangeleerd te hebben. De boeken begonnen ongeveer gelijktijdig met het ogenblik dat zijn samenwerking met Pauwels De Zweemere begon. Het is duidelijk dat deze laatste een bepalende invloed zou uitoefenen

¹¹ Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?," 193. Vandaag de dag gebeurt dit trouwens ook automatisch door de boekhoudingssoftware die het simpelweg onmogelijk maakt verschillende waardes op debet en credit in te voeren.

¹² Miller and Napier, "Genealogies of calculation," 631-32

¹³ Chiapello, "Accounting and the birth of the notion of capitalism," 277.

op Ameydes boekhoudingstechniek. Meer dan waarschijnlijk lag hij ook aan de basis van de keuze voor het dubbel boekhouden. Uit Ameydes boeken blijkt immers duidelijk dat deze methode een nieuw gegeven was voor hem. In 1498 was de enige vereiste van deze techniek waaraan Ameydes systeem voldeed dat elk credit een gelijkwaardig debet had en omgekeerd (dualiteit van de boekingen). Het is duidelijk dat op het moment van zijn keuze voor het dubbel boekhouden, Ameyde slechts een vage notie had van wat dubbel boekhouden inhield. Al gauw echter zou Ameyde (met de hulp van De Zweemere) zijn techniek gaan verfijnen, en twee jaar later waren zijn boeken geëvolueerd tot een zeer geavanceerd en complex systeem.¹⁴

Deze eerste twee jaren van de boekhouding kwamen dus overeen met de tijd dat Ameyde onder Pauwels De Zweemere werkzaam was. Deze laatste was een hostellier-makelaar die eveneens te Brugge actief was.¹⁵ Als makelaar werkzaam in De Zweemeres herberg moest Ameyde verantwoording afleggen aan De Zweemere. De samenwerking liep over twee jaar en zolang de overeenkomst gold, diende Ameyde twee derde van zijn inkomsten af te dragen aan De Zweemere. Bijgevolg kon De Zweemere drie redenen hebben om Ameyde het gebruik van het dubbel boekhouden op te dringen. Het kon zijn dat hij simpelweg wou dat de aparte boekhoudingen van zijn ondergeschikten in overeenstemming waren met zijn eigen boekhouding (en dus ook inzake de gehanteerde boekingstechniek). Dit is een terugkerend verschijnsel waarbij in een afhankelijkheidsrelatie, de machtige partij zijn of haar boekhoudings- en rapportage systemen aan de andere partij opdringt (denk maar aan de wereldbank, IMF). Een tweede reden kon evenwel zijn oorsprong vinden in de *principal-agent* relatie die tussen beiden bestond. De link tussen dubbel boekhouden en partnerschappen en gelijkaardige relaties is reeds vaak besproken in de literatuur.¹⁶ Het gangbare idee is dat dubbel boekhouden de *principal* beter in staat stelde om het overzicht te behouden over de zaken die de agent in zijn naam beheerde. Een bijkomend argument dat vaak wordt aangehaald, is dat dit systeem daarenboven ook in een betere controle op de factor zou voorzien en eventuele fraude sneller aan het licht zou brengen. Vooral James Winjum hechtte een groot belang aan deze eigenschap. Een laatste reden, ten slotte, vloeide voort uit de Brugse context. Makelaars die zelf geen hostellier waren, moesten steeds verbonden zijn aan een herberg. Om de belangen van de gasten te beschermen was de waard echter verplicht mee garant te staan voor alle fouten of fraude die door de

¹⁴ cfr. infra.

¹⁵ Voor een bespreking van Pauwels De Zweemere en de aard van diens relatie met Wouter Ameyde: Deel I, 2. De persoon Wouter Ameyde.

¹⁶ de Roover, "Aux origines d'une technique intellectuelle. La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double." Zie o.a. ———, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants."; Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality."; Lane, "Double Entry Bookkeeping and Resident Merchants."

ondergeschikten werkzaam in zijn etablissement waren begaan.¹⁷ Bijgevolg is het mogelijk dat De Zweemere dit systeem aan Ameyde opdrong om diens activiteiten strikter te kunnen controleren.¹⁸

Zoals hierboven reeds werd aangehaald¹⁹ geloofde Basil Yamey niet dat het dubbel boekhouden over eigenschappen beschikte waardoor het een meerwaarde betekende ten opzichte van andere boekhoudkundige systemen. Ook het idee dat ze zou zorgen voor een verhoogde controle binnen partnerschappen wees hij van de hand.²⁰ Ook hij moest evenwel toegeven dat “*situations in which the decision-maker is some distance removed from the scene of detailed business activities, so that he is obliged to rely, for his view of these activities, upon what he is told about them [...] then, and probably only then, the more summary, abstract or synthetic accounting documents come into their own.*”²¹ Het zou dus kunnen dat Pauwels De Zweemere meende door het opleggen van dubbel boekhouden een grotere mate van controle op zijn ondergeschikten te kunnen uitoefenen, een notie die ook in talloze traktaten naar voor kwam. Welke van deze motivaties nu eigenlijk de doorslag gaf, zal wellicht nooit met zekerheid achterhaald kunnen worden. Maar meer dan waarschijnlijk lag Pauwels De Zweemere aan de basis van Wouter Ameydes ‘keuze’ om over te schakelen op de hem onbekende boekhoudingsmethode.

3.2. Ameydes flexibiliteit en prioriteiten

Net omwille van dit aanvankelijke gebrek aan vertrouwdheid van Wouter Ameyde met dit systeem, vormen zijn boeken de ideale casus voor een onderzoek naar de functionaliteit van het dubbel boekhouden. We zullen immers zien hoe hij tijdensdie eerste jaren worstelde om alle subtiliteiten van de methode onder de knie te krijgen. Ameyde paste zijn systeem continu aan naarmate hij zijn expertise steeds verder opbouwde, en hij aarzelde niet om innovaties te introduceren om tegemoet te komen aan nieuwe vereisten. Naarmate hij de methode beter doorgrondde, begon hij zijn boekhouding meer op zijn specifieke wensen af te stemmen. Ook evolueerde het steeds meer naar een systeem dat (op zijn minst in theorie) als een managementinstrument gebruikt zou kunnen worden.²² Wat hier vooral interessant bij zal blijken, is dat we

¹⁷ Zie: Deel I, 5.1. De garantie door de waarden.

¹⁸ Zie ook: p. 216 e.v.

¹⁹ Zie: Deel II, 2.1.3. Een eerste reactie: Basil S. Yamey.

²⁰ Hij wijdde hier zelfs een volledig artikel aan. Yamey, "Notes on Double-Entry Bookkeeping and Economic Progress."

²¹ ———, "Some Reflections on the Writing of a General History of Accounting " *Accounting and Business Research* 2(1981): 133.

²² cfr. infra.

nauwgezet kunnen volgen welke aspecten van het dubbel boekhouden Ameyde behield en uitbouwde, en welke hij minder belangrijk achtte of zelfs helemaal terzijde schoof.

Als we de boekhouding van Wouter Ameyde bekijken, valt in de eerste plaats de grote flexibiliteit van zijn boekhoudingstechniek op. Doorheen de periode bestreken in de boeken paste Ameyde talloze malen zijn boeken aan wanneer hij dacht hier zijn voordeel mee te kunnen doen. Deze flexibiliteit valt deels te verklaren door zijn kennis van de techniek. Maar zoals zal blijken, konden wijzigingen in zijn persoonlijke of zakelijke situatie evengoed aan de basis liggen van wijzigingen in de boeken. Hierin stond hij zeker niet alleen. James Winjum wees er reeds op dat het karakter van de zaak bepalend is voor het boekhoudingssysteem dat gehanteerd wordt. Basil Yamey stelde eveneens vast bij zijn studie van Britse overgeleverde boekhoudingen uit de periode tussen 1200 en 1800 dat kooplieden geen uniform systeem volgden, maar dit aanpasten aan hun specifieke vereisten.²³ Het grote aanpassingsvermogen was altijd al een belangrijke troef geweest voor het dubbel boekhouden.²⁴ Het is echter belangrijk er hier op te wijzen dat dit, in tegenstelling tot wat vaak gesuggereerd wordt in de literatuur, geen éénrichtingsproces was. De historiografie gaat er doorgaans van uit dat boekhoudingen evolueren naar een steeds geavanceerdere vorm, maar bij Ameyde zien we een duidelijke breuk optreden. In grootboek A begon hij aanvankelijk met een zeer rudimentair systeem, wat hij gestaag opbouwde tot een complex en gesofisticeerd geheel. Na een piek te hebben bereikt in de jaren 1499-1500 volgde echter een vereenvoudiging van zijn boekhoudingstechniek. In grootboek B startte hij aanvankelijk nog met een uitgebreid systeem, maar al heel snel liet hij dit verwateren tot zijn boekingsmethode volledig afgestemd was op zijn vereisten. Alle aspecten en processen van het dubbel boekhouden waarvan de meerwaarde in zijn ogen de extra moeite niet rechtvaardigden, liet hij van nu af aan achterwege.²⁵

Het is echter belangrijk aan te stippen dat Ameydes voorkeuren en vereisten inzake de taken die zijn boeken dienden te vervullen ook aan verandering onderhevig waren doorheen de tijd. Dit is dus in overeenstemming met de bevindingen van Cyert en March.²⁶ Naargelang de verschillende fasen die we in Ameydes boekhoudingstechniek kunnen onderscheiden, domineerden andere motivaties en prioriteiten. In zoverre de redenen kunnen worden gereconstrueerd die aan de basis

²³ Winjum, "Accounting and the Rise of Capitalism: An Accountant's view."; Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 163.

²⁴ TA Lee, "A systematic view of the history of the world of accounting," *Accounting, Business & Financial History* 1, no. 1 (1990): 88; Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research," 446; Basil S. Yamey, "Accounting in history," *The European Accounting Review* 3, no. 2 (1994): 380.

²⁵ cfr. infra.

²⁶ Zie: p. 148 e. v.

lagen van de wijzigingen die Ameyde doorvoerde aan zijn boekhoudingssysteem, kunnen we deze herleiden tot drie categorieën. In de eerste plaats onderscheiden we deze innovaties die werden geïntroduceerd met het oog op het vervullen van de *accountability*-vereisten ten opzichte van Pauwels De Zweemere. Aangezien Ameyde twee derden van zijn makelaarsinkomsten diende af te staan aan deze laatste impliceerde dit dat de boeken in staat moesten zijn aan te geven hoeveel diens aandeel daadwerkelijk bedroeg. Door het rudimentaire boekhoudingssysteem dat Ameyde aanvankelijk hanteerde waren zijn boeken hier in de beginfase niet toe in staat. Bijgevolg vormde in de aanvangsfase van de boekhouding voornamelijk *accountability* de dominante drijfveer. Een tweede belangrijke motivatie om de boeken aan te passen was het verhogen van de capaciteit van de boeken om informatie te verstrekken. Deze kwam meer naar voor eens Ameyde meer vertrouwd werd met de finesses van het dubbel boekhouden. Naarmate hij het nut van de verschillende processen en rekeningen beter doorgrondde aarzde hij niet om deze aan te passen aan zijn verschillende noden in een poging zo efficiënt mogelijk zijn boeken te gebruiken. Het zijn tevens de aanpassingen die hierdoor werden gemotiveerd die in sommige gevallen mogelijk ook winstberekeningsdoeleinden hadden.²⁷ Deze motivatie speelde voornamelijk tot en met 1501 een belangrijke rol. Een derde reden tenslotte om het boekhoudingssysteem te veranderen was eerder pragmatisch geïnspireerd. Een hele reeks innovaties was erop gericht de structuur of procedures van de boekhouding te vereenvoudigen en minder complex, arbeidsintensief en/of tijd consumerend te maken. Alhoewel deze motivatie altijd doorheen de boeken aanwezig was, ging ze vanaf 1501 de boekhoudkundige aanpassingen volledig domineren. Op deze wijze kunnen we drie grote fases onderscheiden, elk gekenmerkt door hun eigen motivatie die overwoog. Het is belangrijk aan te stippen dat deze drie drijfveren zeker niet haaks op elkaar stonden. Integendeel, zoals zal blijken, waren de wijzigingen die Ameyde aan zijn boeken doorvoerde doorgaans geïnspireerd door verschillende motivaties.²⁸

²⁷ cfr. infra.

²⁸ cfr. infra.

4. De structuur van de boeken

Bij het bestuderen van de boekhoudkundige techniek die door Ameyde werd gehanteerd, hoe deze evolueerde doorheen de tijd en welk doel deze diende te vervullen, zijn er twee zaken die in beschouwing dienen te worden genomen. In de eerste plaats is er de structuur van de boeken zelf. Hieronder wordt niet alleen verstaan welke boeken Ameyde gebruikte, maar tevens welke rekeningen, wat hij waar boekte, etc. Een goed begrip van deze zaken is onontbeerlijk voor elke verdere studie van de boekhouding. Een tweede element waarop deze studie zich zal concentreren, is het salderen en sluiten van de boeken. De wijze waarop Ameyde hiertoe overging, vormt één van de sterkste aanwijzingen die we hebben om vast te stellen voor welke doeleinden hij zijn boeken gebruikte. Om de duidelijkheid van het betoog te vergoten is er hier voor geopteerd eerst een chronologisch overzicht van de structuur van de boeken te geven volgens de verschillende fases van Ameydes zaak. Een goed begrip hiervan is immers vereist alvorens we in tweede instantie ook de salderings- en sluitingstechnieken kunnen bespreken.

4.1. De ontwikkelingsfase: een razendsnelle evolutie

4.1.1. Een eerste reeks innovaties: november 1498

Een bepalende factor voor de boekhoudingstechniek van Ameyde in deze periode vormde de verantwoording of *accountability* die hij aan Pauwels De Zweemere verschuldigd was. Bijgevolg was de evolutie van de boekhouding in de beginfase voornamelijk afgestemd op de realisatie van twee primaire doelen. Enerzijds diende ze te voldoen aan het hoofddoel dat aan de basis ligt van nagenoeg elke boekhouding: alle transacties optekenen om zo een overzicht te bieden van alle uitstaande schulden en kredieten. Deze registratiefunctie kon echter even goed, zoals Basil Yamey heeft aangetoond,¹ gerealiseerd worden door middel van een enkelvoudige boekhouding. Anderzijds dienden de boeken volledig aangepast te worden aan de *accountability*-vereisten. Deze vereisten vormden de drijvende kracht achter de eerste reeks verbeteringen die Ameyde aan zijn boekhoudingssysteem aanbracht.

De boeken van Ameyde vatten dusaan in juli 1498 als een bijzonder rudimentair systeem. De enige voorwaarde van het dubbel boekhouden waar de boeken op dit ogenblik aan voldeden, was de vereiste dat elke debetboeking een gelijkwaardige creditboeking moest hebben en omgekeerd. Van goederen- en resultaatrekeningen was nog geen sprake. Ameyde boekte alle transacties via een combinatie van

¹ Yamey, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart."

personenrekeningen en de kasrekening.² Op dit punt voldeed de boekhouding dus enkel aan de eerste definitie voor het dubbel boekhouden die onderscheiden werd door James Winjum. Maar het is moeilijk om reeds echt van dubbel boekhouden te spreken, zelfs naar premoderne normen. Zoals Littleton benadrukte, staat dualiteit van de boekingen niet gelijk aan dubbel boekhouden.³

Een eerste cruciaal breekpunt binnen Ameydes manier van boekhouden vormde de eerste helft van november 1498. Het lijkt er sterk op dat Ameyde toen enig onderricht had gekregen van Pauwels De Zweemere aangaande de manier waarop hij zijn boeken diende bij te houden. De wijzigingen die toen werden doorgevoerd zijn grotendeels te verklaren vanuit de nood om verantwoording af te leggen aan deze laatste. Ze betekenden echter tegelijkertijd een aanzienlijke verbetering voor de administratieve capaciteiten van de boeken, aangezien ze toelieten om specifieke goederen en inkomsten beter individueel op te volgen. Hier treffen we dus reeds twee belangrijke motivaties aan voor Ameyde om zijn boekhoudkundige techniek te verbeteren. Zoals zal blijken, zou voornamelijk de eerste motivatie, *accountability*, in deze fase de doorslag geven, terwijl de tweede meer organisatorische/informaterende motivatie bij de innovaties van november 1498 enkel passief een rol leek te spelen.

De veranderingen die Ameyde begin november aan zijn systeem doorvoerde, betroffen de introductie van een eerste reeks reële (of goederen-) en nominale (of resultaat-) rekeningen. Deze bleven in eerste instantie nog heel algemeen en waren beperkt tot een onkostenrekening ('interresten'), twee resultaatrekeningen ('corretages' en 'hallecosten') en twee goederenrekeningen ('lakenen' en 'wulle ghecocht').⁴ Deze rekeningen weerspiegelden de essentie van Ameydes zakelijke activiteiten als textielmakelaar. Hoewel deze nieuwe rekeningen nog zeer rudimentair waren, betekenden ze toch een aanzienlijke verbetering voor de boekhouding. Tot dan werden boekingen enkel op klantenrekeningen geboekt en vervolgens onmiddellijk tegen geboekt op de kasrekening. Bijgevolg werden de verschillende types inkomsten en producten over de hele boekhouding verspreid ingeboekt, waardoor het onmogelijk was een overzicht te verkrijgen voor elk van deze afzonderlijk. Doordat de boekingen nu echter eerst werden gegroepeerd op hun respectievelijke goederen- of resultaatrekening kon Ameyde veel makkelijker een overzicht bekomen van zijn activiteiten. Dit ging uiteraard niet enkel op voor Ameyde, want ook Pauwels De Zweemere kon nu op eenvoudige wijze nauwgezet controleren welk aandeel zijn ondergeschikte aan hem verschuldigd was.

² cfr. infra.

³ Littleton, *Accounting evolution to 1900*: 24-25. "It is evident that a considerable degree of duality of record probably existed long before double-entry bookkeeping was completely formulated."

⁴ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A: interresten (f° 290), corretages (f° 290), hallecosten (f° 291), lakenen (f° 289) en wulle ghecocht (f° 289).

Een concreet voorbeeld hiervan wordt geleverd door de rekening ‘hallekosten’. Dit waren de kosten verbonden aan het presenteren van de lakens in de lakenhalle te Brugge, waar ze gekeurd werden en, indien ze voldeden, het keurmerk⁵ eraan bevestigd werd. Als factor van de drapiers handelde hij dit af voor zijn klanten. Opvallend is dat deze hallekosten als een bron van inkomsten golden voor Ameyde. De eigenlijke hallekosten die Ameyde diende te betalen aan de hallemeester, -meters en dragers van de lakenhalle, werden immers ruimschoots gecompenseerd door de vergoedingen die hij hiervoor kreeg van de drapiers.⁶

Aanvankelijk tekende Ameyde de hallekosten op door in zijn journaal naast elke boeking streepjes te trekken in de marge voor elk laken waarvoor een vergoeding voor de hallekosten was vereist. In het grootboek werden de hallekosten vervolgens gedebiteerd op de rekening van de klant in kwestie en rechtstreeks tegen geboekt op de kasrekening (wat dus overeenkwam met de batling aan Ameyde). Deze boekingen stonden dus verspreid over de verschillende klantenrekeningen en tussen de massa boekingen op de kasrekening, waardoor het een bijzonder arbeidsintensief karwei was om na te gaan wat het totaal aan hallekosten in de boeken bedroeg. Het was dan ook precies omwille van deze reden dat Pauwels De Zweemere Ameyde de aanpassing aan Ameydes boeken begin november liet doorvoeren. Deze specifieke informatie was immers cruciaal om het aandeel dat Ameyde aan De Zweemere verschuldigd was te bepalen.⁷ Door de introductie van de rekening ‘hallekosten’ werden de debetboekingen op de klantenrekeningen nu eerst tegen geboekt op deze laatste. Hierdoor bevatte deze rekening een overzicht van *alle* hallekosten. Bijgevolg was deze informatie nu gebundeld op één plaats en stond ze niet langer over de hele boekhouding verspreid.

⁵ Zie: 3.3.1. De cruciale link tussen kwaliteit en handel.

⁶ Dit is niet zo uitzonderlijk. Ook Raymond de Roover stelde iets gelijkaardigs vast in zijn studie over de Datini: “*the puzzling feature that merchandise expense (spese di mercatantie) has a credit balance is easily explained; it is simply due to the fact that commissions, brokerage and other fees charged to consigners abroad were credited to this account.*” de Roover, “The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants,” 139-45.

⁷ Door middel van de rekening ‘corretages’ was dit ook mogelijk voor de makelaarsvergoedingen.

12: Voor november 1498 (hallekosten)

klant	kas
(1) x	x (1)

13: Na november 1498 (hallekosten)

klant	hallekosten	kas
(1) x	(2) y x (1)	y (2)

In deze periode handelde een medewerker (Andries Vanden Rade) van Pauwels De Zweemere nog de presentatie van de lakens in de lakenhalle af in naam van Ameyde. Deze laatste diende dan op gezette tijden zijn schulden te vereffenen. De rekening *hallecosten* werd dan ook geopend met een debetboeking die een afrekening vormde van de voorbije drie maanden waarin Ameyde in de herberg werkzaam was. Eens Ameyde zich dit principe had eigen gemaakt, zou hij van dan af aan op maandelijkse basis de hallekosten afrekenen met deze Vanden Rade. De rekening werd gebalanceerd door de hallekosten die Ameyde ontving van zijn klanten op de creditzijde in te boeken.⁸

Achter de introductie van de rekening ‘corretages’ ging eenzelfde logica schuil. Ook hier vormde het verbeteren van de overzichtelijkheid in de boeken, met het oog op het afleggen van verantwoording aan Pauwels De Zweemere, de voornaamste motivatie voor deze innovatie. Hier was dit zelfs nog belangrijker dan in het geval van de rekening van de hallekosten aangezien deze *corretages*, of makelaarsvergoedingen, als inkomstenbron vele malen belangrijker waren. De invoering van deze rekening had eenzelfde effect op de manier waarop de makelaarsvergoedingen geboekt werden, als bij de introductie van ‘hallekosten’ het geval was geweest voor de hallekosten. In plaats van een debetboeking op de klantenrekening (van de drapier) die direct tegen geboekt werd op kas, zoals voor november 1498 het geval was, werden nu ook de *corretages* eerst verzameld op hun eigen resultaatrekening. In tegenstelling tot de klanten- en kasrekening, bevatte deze laatste *alleen* *corretages*. Alle makelaarsvergoedingen die aan Ameyde betaald werden door zijn klanten, werden hierop gecrediteerd.⁹ Dit deed Ameyde door in het journaal per folio het totaal aan *corretages* te berekenen, welk hij vervolgens op de creditzijde van de ‘*corretages*’-rekening inboekte. De debetzijde omvatte dan weer het aandeel van zowel Pauwels De Zweemere (twee derden), als dit van Ameyde zelf (één derde). Dit laatste vormde tevens zijn winst uit de

⁸ Deze boekte hij aan het eind van elke maand over uit zijn journaal.

⁹ Waardoor deze rekening een volledig overzicht bood van dit type inkomsten.

makelaarsvergoedingen en bijgevolg werd dit bedrag bij het sluiten van de rekening overgeboekt naar de rekening die als winst-en-verliesrekening dienst deed.

14: Voor november 1498 (corretages)

klant	kas
(1) x	x (1)

15: Na november 1498 (corretages)

klant	corretages	kas
(1) x	(2) y	y (2)
	x (1)	

Naast deze twee resultaatrekeningen introduceerde Ameyde tevens twee goederenrekeningen ('lakenen' en 'wulle ghecocht'). Het gebruik van goederenrekeningen door Ameyde is op zich al meldenswaardig. In boekhoudingen uit de periode tussen de veertiende en zeventiende eeuw wordt de aanwezigheid hiervan op zich reeds vaak beschouwd als een kenmerk van dubbel boekhouden.¹⁰ Yamey wees er echter op dat soortgelijke rekeningen ook soms in enkelvoudige boekhoudingen voorkwamen, alhoewel hij moest toegeven dat ze dan doorgaans beperkt waren tot de afhandeling van één bepaald lot of *consignment* waardoor ze toch wezenlijk verschilden van goederenrekeningen.¹¹ Veeleer dienen we ze op te vatten als de gekende venture-rekeningen die ook in dubbel boekhouden vaak werden gehanteerd.¹²

Gezien Ameyde in de eerste plaats een makelaar was kan men zich de vraag stellen in hoeverre hij dergelijke rekeningen nodig had. Als makelaar fungeerde hij in theorie namelijk louter als tussenpersoon die kopers en verkopers bij elkaar bracht.

¹⁰ Zerbi, *Le origini della partita doppia: gestione aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV*: 191-93.

¹¹ Basil S. Yamey, "The 'particular gain or loss upon each article we deal in': an aspect of mercantile accounting, 1300-1800," *Accounting, Business & Financial History* 10(2000): 1-2.

¹² Hierbij opende een handelaar een rekening voor een bepaalde verzending van goederen. Men debiteerde de rekening met de aankoop van de goederen en de verzendingskosten en crediteerde ze vervolgens met de opbrengsten van de verkoop. Vervolgens werd de rekening gesaldeerd naar de winst-en-verliesrekening. Dit saldo representeerde meteen ook de winst of het verlies die de handelsreis had opgeleverd. Vooral in Venetiaanse en Duitse kringen genoot dit systeem een sterke voorkeur. Lane, "Venture Accounting in Medieval Business," 164-68; De Waal, *Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*. Venture rekeningen bleven, zeker in handelskringen, bijzonder populair en ook in de zeventiende en achttiende eeuwse boekhoudingen die Basil Yamey (*et al.*) onder de loep namen genoten ze vaak nog de voorkeur op goederenrekeningen. Basil S. Yamey, Harold C. Edey, and Hugh W. Thomson, *Accounting in England and Scotland, 1543-1800 double entry in exposition and practice* (London: Sweet & Maxwell, 1963), 196-97.

Bijgevolg was er vanuit deze optiek geen nood tot het gebruik van goederenrekeningen. De verklaring waarom Ameyde toch goederenrekeningen introduceerde, is dat hij zich niet enkel beperkte tot deze makelaarsrol. Vaak eiste hij zelf een veel actiever aandeel in de handel op door ook voor eigen rekening lakens of wol aan te kopen die hij vervolgens met kleine winstmarges doorverkocht. Nochtans was het makelaars ten strengste verboden volgens de statuten van hun gilde om zelf deel te nemen aan de handel in goederen waarin ze gespecialiseerd waren, om concurrentievervalsing te voorkomen. Dit was de zogenaamde ‘eigen handel’ die reeds uitgebreid aan bod kwam bij de bespreking van de makelaars in het eerste deel van deze verhandeling. Ameyde deed geen enkele poging om deze activiteiten in zijn boekhouding te verhullen, de goederenrekeningen vormen hier het beste bewijs van. Het is echter belangrijk te benadrukken dat we op deze laatste enkel Ameydes eigen handel terugvinden.

Laken en wol waren de twee belangrijkste producten waarin Ameyde zich als textielmakelaar specialiseerde. Het is opvallend dat, alhoewel hij ook nog andere producten gelieerd aan de textielnijverheid (zoals wede, boter, etc.) verhandelde, hij geen aparte goederenrekening opstelde voor deze producten. De reden hiervoor was dat de handel in deze laatste producten niet substantieel genoeg was om aparte goederenrekeningen hiervoor te rechtvaardigen. De volumes en bedragen die met de handel in een bepaald product waren gemoeid, speelden hierbij dus een determinerende rol.

Wat de methode van boekhouden aanbelangt, leverden deze goederenrekeningen dezelfde voordelen op als voor de ‘hallekosten’ en ‘corretages’-rekeningen het geval was. In plaats dat de boekingen betreffende deze producten rechtstreeks van de klantenrekeningen op de kas werden tegen geboekt en bijgevolg verspreid stonden, en het dus onmogelijk werd een overzicht te verkrijgen zonder elke rekening boeking per boeking te doorlopen, werden deze gegevens nu duidelijk gegroepeerd op hun respectievelijke rekeningen. Bijgevolg kon Ameyde vanaf nu op basis van deze goederenrekeningen snel de stand van zaken afleiden voor zijn twee belangrijkste producten waarin hij handelde. Het afboeken van het saldo van de rekening gebeurde vervolgens via de winst-en-verliesrekening.

16: Voor november 1498 (goederenrekening)

klant	kas
(1) x	x (1)

17: Na november 1498 (goederenrekening)

klant	goederenrekening	kas
(1) x	(2) y	y (2)
	x (1)	

Alhoewel deze goederenrekeningen dus een belangrijke stap voorwaarts betekenden binnen Ameydes boekhoudkundige techniek, bleven ze echter zeer rudimentair. Het grote nadeel ervan was namelijk dat ze te algemeen waren. Indien Ameyde enkel geïnteresseerd was in een bepaald type laken of wol, diende hij nog steeds heel de goederenrekening te overlopen. Vooral voor de lakens, waar soms enorme prijsverschillen tussen de verschillende types voorkwamen, kon dit een vertekenend beeld geven. Bijgevolg zou het niet lang duren alvorens hij, zeker voor de lakens, meer specifieke rekeningen introduceerde.¹³ Voor de wol-rekening stelde dit probleem zich in mindere mate aangezien we op deze rekening enkel minderwaardige (goedkope) wolbalen terugvinden.¹⁴

Een laatste nieuwe rekening was ‘interresten’. Dit was een rekening waarop Ameyde de onkosten die verbonden waren aan zijn activiteiten als makelaar inschreef. Deze betroffen hoofdzakelijk de zogenaamde *teercosten* (de kosten om in zijn onderhoud op reis te voorzien). Makelaars verzorgden immers de link tussen de internationale handelsgemeenschap te Brugge en de lokale en regionale drapiers verspreid over het graafschap Vlaanderen en zelfs daarbuiten.¹⁵ Bijgevolg kwam het vaak voor dat ze reizen ondernamen naar de lokale productiecentra om zo hun regionale netwerk te onderhouden. De onkosten voor transport, verblijf en levensonderhoud op deze reizen vormden de *teercosten*.¹⁶ De sommen die geboekt werden op de interresten rekeningen waren onlosmakelijk verbonden met zijn activiteiten als makelaar en noodzakelijk om dit beroep uit te kunnen blijven oefenen. Het is dus de eerste echte kostenrekening die we in Ameydes boeken aantreffen. Ameyde balanceerde deze beroepskosten verzameld op het debet van de interresten-rekening met het credit van de corretages-rekening. Gezien zijn nog rudimentaire techniek boekte hij direct van het credit van corretages naar het debet van interresten, zonder de tussenstap van de winst-en-verliesrekening.

¹³ cfr. infra.

¹⁴ Pauwels De Zweemere genoot duidelijk een monopolie binnen zijn herberg op de handel in de lucratieve Engelse wol. (cfr. infra)

¹⁵ In dit prille stadium van zijn carrière als makelaar bezat Ameyde nog geen eigen paarden. Aangezien reizen echter een niet te verwaarlozen deel van het makelaarschap vormde, zou Ameyde van zodra de handelsvolumes waarin hij handelde dit verantwoorden en hij hier de financiële ruimte voor had, voor eigen paarden zorgen. Begin februari 1503 ging hij uiteindelijk over tot de aankoop van een paard welke hij boekte op de nieuwe rekening “*le conte de chevalax*”. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 265.

¹⁶ Eelco Verwijs and Jacob Verdam, "Middelnederlandsch woordenboek " Instituut voor Nederlandse Lexicologie, <http://gtb.inl.nl/?owner=MNW.>, geconsulteerd op 21 augustus 2012.

4.1.2. Het doel van deze innovaties

De innovaties die Ameyde doorvoerde begin november 1498 betekenden een duidelijke verbetering van de door hem gehanteerde boekhoudingstechniek. Twee zaken leken hierbij te primeren als motivatie voor deze ingrepen: enerzijds het tegemoetkomen aan de vereisten inzake verantwoording en anderzijds de administratieve en organisatorische verbetering van de boeken. In deze fase lijkt voornamelijk het eerste, namelijk de *accountability*, de doorslag te hebben gegeven. De belangrijkste verdienste van de nieuwe rekeningen was dat ze orde in de chaos schiepen. Van nu af aan werden de belangrijkste types gegevens in de boeken gegroepeerd op een eigen rekening. Dit was in deze instantie nog voornamelijk in het voordeel van Pauwels De Zweemere. Vanuit diens oogpunt waren het de creditzijden van de rekeningen ‘hallecosten’ en ‘corretages’ die het belangrijkste waren en bijgevolg werden ze gekenmerkt door een grote mate aan zorgvuldigheid en uniformiteit. De combinatie van de credittotalen van deze rekeningen gaf aan welke som Ameyde aan De Zweemere verschuldigd was. De debetzijden daarentegen zijn reeds met minder zorg ingevuld en bevatten enkele boekingen die we normaalgezien elders zouden verwachten. Zo treffen we op de debetzijde van de ‘corretages’-rekening een boeking aan voor de *teercosten* van een vijfdaagse reis naar Kortrijk en Menen.¹⁷ Deze werden echter normaal gezien op de ‘interresten’-rekening ingeboekt. De verklaring hiervoor schuilt in de manier van het boeken van deze kosten door Ameyde. Per reis die hij ondernam verzamelde hij zijn onkosten apart. Vervolgens boekte hij de totalen hiervan *achteraf* op ‘interresten’. Bij de saldering van de boeken eind december 1499 stelde hij echter vast dat hij één reis had vergeten te boeken op ‘interresten’. Aangezien deze laatste rekening reeds gebalanceerd was, boekte hij deze in de plaats daarvan rechtstreeks op de rekening ‘corretages’.¹⁸ Dergelijke onvolkomenheden wijzen erop dat op dit ogenblik voornamelijk *accountability* centraal stond en het vergaren van extra inzicht in de eigen zaak slechts van een tweede orde was. De discipline en nauwkeurigheid die Ameyde ten toon spreidde bij die boekingen die belangrijk waren om het aandeel van Pauwels De Zweemere te bepalen werd niet altijd even strikt toegepast bij de andere boekingen.

Ook de twee goederenrekeningen en de rekening ‘interresten’ dienen beschouwd te worden vanuit de nood verantwoording af te leggen. De goederenrekeningen boden immers een handig overzicht van de hoeveelheden en bedragen waarin Ameyde handelde. Bijgevolg konden ze aangewend worden als extra controlemiddel op de commerciële activiteiten van Ameyde. Zelfs ‘interresten’ stond niet los van de relatie tot Pauwels De Zweemere. Hierop boekte Ameyde immers de kosten van de zakelijke reizen die hij ondernam. In dit stadium waren deze echter nog

¹⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 290.

¹⁸ Aangezien hij het saldo van ‘interresten’ had afgeschreven op de rekening ‘corretages’ vormde dit een logische stap voor Ameyde.

voornamelijk in opdracht van De Zweemere. Dit vormde meteen ook de reden waarom ze gescheiden werden van de andere zakelijke onkosten die doorgaans rechtstreeks op de kasrekening geboekt werden.

Alhoewel verantwoording de belangrijkste motivatie schijnt geweest te zijn achter de innovaties die door Ameyde begin november 1498 werden geïntroduceerd, betekenden ze ook een aanzienlijke verbetering voor de informerende en organiserende capaciteiten van de boeken. Door de belangrijkste gegevens aldus te groeperen, werden de boeken een stuk overzichtelijker van aard. Tot november 1498 is het duidelijk dat Ameyde louter geïnteresseerd was in zijn uitstaande schulden en kredieten, dus louter het registrerende aspect van boekhouden. Zolang transacties alleen op de klantenrekeningen en de kasrekening werden geboekt, konden de boeken enkel een overzicht bieden van wat aan of door elke klant verschuldigd was. Door een blik op hun respectievelijke rekeningen te werpen kon dit snel bepaald worden. Voor informatie zoals deze vanaf nu afgeleid kon worden uit de reële en nominale rekeningen, was Ameyde tot op dit punt louter aangewezen op zijn intuïtie.¹⁹ Nu kon hij echter ook voor zaken als makelaarsvergoedingen, hallekosten, wol en lakens op relatief eenvoudige wijze een overzicht bekomen.

Toch lijkt deze tweede motivatie slechts een ondergeschikte of zelfs passieve rol te hebben gespeeld. Zoals immers werd uiteengezet, waren de verhoogde administratieve- en overzichtscapaciteiten van de boeken ook onontbeerlijk om aan de *accountability*-vereisten te kunnen voldoen. Een ander feit dat ons in deze overtuiging sterkt is dat Ameyde zich aanvankelijk duidelijk nog niet ten volle bewust was van de meerwaarde die aanpassingen voor hem konden betekenen. Bovendien waren de nieuwe rekeningen weinig werkbaar om gedetailleerde informatie te verkrijgen. Er kon immers enkel zeer algemene informatie aangaande Ameydes commerciële bezigheden uit afgeleid worden, met andere woorden net die informatie waar Pauwels De Zweemere in geïnteresseerd was om zijn ondergeschikte te controleren. Eens Ameyde vertrouwd begon te raken met het principe van de reële en nominale rekeningen zou hij al snel een veel preciezer systeem uitwerken dat hem veel gedetailleerder informatie kon opleveren.²⁰ Een andere reden waarom Ameyde waarschijnlijk niet onmiddellijk zelf de nood aan deze innovaties inzag, was dat zijn zaken op dit punt nog slechts beperkt in omvang waren, waardoor hij nog in sterke mate op zijn intuïtie kon terugvallen om tot een redelijk accurate inschatting van zijn commerciële belangen te

¹⁹ De enige wijze om gelijkaardige gegevens te bekomen voor november 1498 was door *alle* klantenrekeningen te overlopen en het type boekingen waarin hij geïnteresseerd was hieruit te filteren.

²⁰ cfr. infra.

komen.²¹ Van zodra zijn activiteiten in omvang toenamen, herzag hij al snel zijn systeem, niet enkel inzake de verschillende goederen- en kostenrekeningen die door hem werden gehanteerd, maar eveneens om de *corretages* en hallekosten te boeken.²²

Amejde zelf leek eerder een passieve rol te hebben gespeeld bij de introductie van deze vernieuwingen. Hij was nauwelijks bekend met deze procedures en het zou enkele maanden duren alvorens hij hun potentieel ontdekte. Pauwels De Zweemere was bovendien enkel geïnteresseerd in het ontwikkelen en verfijnen van Amejdes boekhoudkundige vaardigheden in zoverre dit zijn eigen belangen diende. De meerwaarde die deze innovaties voor Amejde konden betekenen diende deze zelf te ontdekken naarmate hij steeds meer vertrouwd raakte met de technieken. Eens dit het geval was, zien we dat deze nieuwe expertise Amejde in de daaropvolgende maanden zou aanzetten tot een nieuwe reeks ingrijpende aanpassingen aan zijn boekhoudingsmethode. Het resultaat van het feit dat de vernieuwingen hoofdzakelijk aan Pauwels De Zweemeres vereisten toekwamen, was dat Amejde een verre van perfect systeem overhield dat louter zeer algemene informatie kon verschaffen. Amejde zou hier dan ook snel van afstappen. Eens de omvang van zijn commerciële activiteiten begon toe te nemen en hij vertrouwd was met deze nieuwe boekhoudkundige technieken, begon hij een systeem uit te werken dat toegespitst was op zijn eigen noden.

4.1.3. Nieuwe prioriteiten treden op de voorgrond: het registratiesysteem voor de hallekosten en corretages

Deze voorgaande veranderingen waren dus voornamelijk geïnspireerd door Pauwels De Zweemere, waarbij het afleggen van verantwoording als belangrijkste motivatie gold. Eens Amejde vertrouwd begon te raken met het boekhoudingssysteem ging hij ook aanpassingen doorvoeren die niet meer zozeer gericht waren op *accountability*, als wel ophet verhogen van de functionaliteit van de boeken. Vooral de wijzigingen aan het boekingsysteem van de makelaarsvergoedingen en hallekosten eind februari 1499 springen hierbij in het oog. De invoering van de twee resultaatrekeningen ('corretages' en 'hallekosten') begin november 1498 betekende dan wel een hele vooruitgang, toch lieten ze nog veel te wensen over. Het grootste nadeel was dat ze enkel de totalen weergaven. Indien Amejde echter per klant wou weten hoeveel aan corretages en hallekosten deze hem nog verschuldigd was, diende hij de hele rekening van de klant in

²¹ Bovendien dient men niet te vergeten dat op dit punt de boeken nog maar drie maanden bestreken. Deze werden daarenboven gekenmerkt door een lage handelsintensiteit.

²² Wat zou resulteren in het corretages en hallekosten registratiesysteem.

kwestie door te nemen en al deze sommen eruit te filteren.²³ Zeker naarmate de omvang van zijn zaken toenam, werd dit echter steeds omslachtiger. Bijgevolg had Ameyde nood aan een nieuw systeem om dit op te tekenen. Dit resulteerde in de introductie van een reeks hulpboeken specifiek voor de hallekosten en corretages.

Tot op dit punt beschikte Ameyde over twee hoofdboeken, een journaal A en een overeenkomstig grootboek A. Daarnaast beschikte hij ook minstens over een apart kasboek. Hierbij kwamen nu een apart journaal (Journaal C&H-1) waarin hij per dag de corretages en hallekosten in noteerde, en een boek (Hulpboek C&H-1) dat louter betrekking had op deze twee inkomstenbronnen en waarin elke klant een eigen rekening had. Dit beschikte zelfs over een eigen kasrekening achteraan in dezelfde boekband (Kas C&H-1).²⁴ Dit vormde dus met andere woorden een parallel systeem aan zijn hoofdboekhouding, louter gericht op de registratie van de corretages en hallekosten. Het bestond uit een journaal, grootboek (het hulpboek) en kas. Deze verandering betekende een hele verbetering voor het boekhoudkundige systeem zoals dit sinds november 1498 functioneerde. Tot dan was dit immers enkel in staat totalen te verschaffen. Voor Pauwels De Zweemere was dit dan wel voldoende informatie om zijn aandeel te kunnen berekenen, voor Ameyde zelf schetste dit een te algemeen beeld. Bijgevolg ontwikkelde hij dit systeem waardoor het nu wel mogelijk werd specifieke informatie te verkrijgen per klant.

Het nieuwe systeem had enkel betrekking op de productiezijde. In het hulpboek treffen we enkel klantenrekeningen aan voor de drapiers waar Ameyde mee samen werkte. Het was deze groep die hem hallekosten verschuldigd was. Daarnaast bevatte het een rekening voor Ameyde evenals nominale rekeningen voor de hallekosten en corretages. Wanneer Ameyde een transactie boekte met betrekking tot de hallekosten of corretages ging hij vanaf nu als volgt te werk. Net als elke andere transactie schreef hij ze eerst op in het journaal A. Vervolgens boekte hij zowel het debet als het credit in het grootboek A op hun respectievelijke rekeningen met een kruisverwijzing naar het journaalfolio in kwestie. Hierbij werd geen gebruik meer gemaakt van de resultaatrekeningen ‘corretages’ en ‘hallecosten’ die hij in november 1498 had ingevoerd.²⁵ In plaats daarvan schreef hij nu ook de transactie op in het journaal C&H-1 met kruisverwijzingen naar het hulpboek C&H-1. Eerst verwees hij in de marge aan de linkerzijde naar het folionummer van de rekening van de drapier in het hulpboek.

²³ De schulden inzake hallekosten en corretages werden doorgaans tweemaal per jaar afgelost. Een eerste maal in het midden van het jaar en vervolgens nog eens in november. Bijgevolg kon het nuttig zijn om een systeem te hebben waarin enkel deze gegevens opgetekend werden.

²⁴ Zowel het Journaal C&H-1 als het bijbehorende hulpboek zijn echter niet bewaard. Maar doordat het Journaal C&H-2 met de bijhorende kasrekening bewaard zijn, hebben we een duidelijk beeld van hoe dit systeem in elkaar zat.

²⁵ Tot dit punt was er eigenlijk sprake van een terugkeer naar het boekingsstelsel van voor november 1498.

Vervolgens schreef hij de transactie in kwestie uit, waarna hij in de rechtermarge met ‘0’ en ‘I’ aangaf om hoeveel corretages het ging. Aangezien hij louter geïnteresseerd was in het aantal makelaarsvergoedingen en hallekosten noteerde Ameyde hier geen bedragen in de marge. Bovendien gaven de ‘0’ en ‘I’ dit reeds aan.²⁶ Onderstaande boeking van 30 juni 1501 uit het journaal C&H-2 illustreert deze werkwijze.²⁷

Item p[ar] my van Malin Maertin I half zadt blaeu
25 *mettera te vid[ua] vand[er] Beke ende I zadt blaeu 0 I*
selleit Cornelis Altevity over wulle

Vervolgens werd deze journaalpost overgeboekt naar het hulpboek. De rekening van de klant werd gedebiteerd met het verschuldigde bedrag (z). Waarschijnlijk maakte Ameyde hierbij gebruik van een *compounded entry*. Dit betekent dat hij op de rekening van de klant het totale bedrag (som van hallekosten en corretages) in één boeking plaatste, maar dat de tegenboeking hiervan werd uitgesplitst over twee rekeningen, namelijk op de hallekosten- (x) en corretages-rekeningen (y) in hulpboek C&H-1. Bijgevolg waren er dus voor één boeking op de debetzijde twee overeenkomstige boekingen op de creditzijde. De totalen op credit en debet bleven echter wel gelijk. Toch mag het belang hiervan niet onderschat worden aangezien één van de basisprincipes van het toenmalige dubbel boekhouden hierdoor niet nageleefd werd, namelijk dat er voor elk debet een *overeenkomstig* credit moest zijn.²⁸ Voor Ameyde betrof het echter waarschijnlijk een logische stap, aangezien de creditering van deze laatste twee rekeningen niet onmiddellijk gebeurde maar pas naderhand. Ameyde berekende per foliozijde van het journaal C&H-1 de totale som aan geïnde corretages en hallekosten alvorens deze te crediteren op hun respectievelijke rekeningen. Dit was niet alleen een stuk minder arbeidsintensief, het liet hem tevens toe aanzienlijk wat plaats in zijn boeken uit te sparen,²⁹ twee motivaties die nog zeer belangrijk zullen blijken.³⁰

²⁶ Ameyde gaf in de marge enkel de corretages aan, aangezien het hier een hoge makelaarsvergoeding (goed voor zeven groten, aangeduid met I) of een lage (goed voor één groot, aangeduid met 0) kon betreffen. De makelaarsvergoedingen werden immers bepaald naargelang het type laken in kwestie. De hallekosten waren echter voor alle lakens gelijk waardoor het volstond het aantal corretages op te tellen.

²⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Corretages- en hallekostenjournaal-2, f° 32.

²⁸ In tegenstelling tot vandaag de dag had de notie dat het gedebiteerde bedrag gelijk moest zijn aan het gecrediteerde bedrag nog geen ingang gevonden onder de toenamlige theoretici. Doordat de nadruk lag op het produceren van boeken met een zo groot mogelijke bewijskracht, eisten deze dat elke boeking een overeenkomstige boeking had. In het laatste deel van deze verhandeling wordt dieper ingegaan op deze problematiek.

²⁹ Aldus kon hij vaak tot een tiental transacties tegelijk boeken met één post.

³⁰ Zie: Deel II, 7.1. Een nieuwe motivatie treedt op de voorgrond: plaatsbesparing en efficiëntie.

Wanneer de drapier overging tot betaling van de makelaarsvergoedingen en hallekosten (a) crediteerde Ameyde diens rekening en boekte hij dit tegen door de kas of zijn eigen rekening in C&H-1 te debiteren. De kasrekening werd dan weer gecrediteerd met de vergoedingen die aan de hallemeester, -meters en -dragers werden uitbetaald (b). Het overblijvende credit op ‘corretages’, tot slot, werd bij het salderen van de boeken naar de winst-en-verliesrekening overgeschreven.

<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; padding: 5px;">klant</td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;">(1) z¹ </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;">a (2)</td> </tr> </table>	klant		(1) z ¹	a (2)	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; padding: 5px;">hallekosten</td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;">(3) b </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;">z (1)</td> </tr> </table>	hallekosten		(3) b	z (1)	<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; padding: 5px;">kas</td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;"> </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;">y (1)</td> </tr> </table>	kas			y (1)
klant														
(1) z ¹	a (2)													
hallekosten														
(3) b	z (1)													
kas														
	y (1)													
<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center; padding: 5px;">kas</td> </tr> <tr> <td style="width: 50%; padding: 5px;">(2) a </td> <td style="width: 50%; padding: 5px;">b (3)</td> </tr> </table>			kas		(2) a	b (3)								
kas														
(2) a	b (3)													
¹ z=x+y														

1 Hallekosten en corretages registratiesysteem

Dit systeem had als voordeel dat het, in tegenstelling tot de innovaties van november 1498, niet alleen een globaal overzicht per categorie inkomsten mogelijk maakte maar tevens per klant duidelijk aangaf welke sommen nog verschuldigd waren. Een ander belangrijk argument voor het invoeren van deze nieuwe boekingswijze was dat het een goede manier was om plaats te besparen. Naarmate de volumes toenamen, nam ook het aantal boekingen voor corretages en hallekosten sterk toe. Gezien de beperkte hoeveelheid plaats op de klantenrekeningen in grootboek A diende Ameyde een oplossing te vinden indien hij wilde vermijden steeds gedwongen te worden nieuwe rekeningen te moeten openen wegens plaatsgebrek. Door dit nieuwe systeem hoefde Ameyde de talloze boekingen voor corretages en hallekosten niet meer in te schrijven op de klantenrekeningen in grootboek A. Deze werden nu gegroepeerd op de rekeningen in hulpboek C&H-1 en bij het afrekenen met de klant in kwestie werd enkel het saldo van diens rekening in het hulpboek overgeschreven naar grootboek A.

Op het ogenblik dat Ameyde overging op dit nieuwe systeem om zijn hallekosten en corretages te registreren, introduceerde hij ook nog een tweede belangrijke innovatie. Wat betreft de lakens kampte Ameyde immers met hetzelfde probleem als voor de corretages en hallekosten het geval was geweest. Op basis van de goederenrekening ‘lakenen’ kon hij enkel inzicht verkrijgen in de algemene cijfers. Om echter te weten hoeveel lakens een bepaalde drapier had geleverd moest hij net als in de voorgaande casus heel de rekening overlopen en de transacties met betrekking tot lakens eruit filteren. Bijgevolg breidde Ameyde zijn nieuw registratiesysteem uit tot het ook in staat was informatie per individuele drapier aangaande de lakens weer te geven. Dit resulteerde in een lakenjournaal (Lakenjournaal C&H-1). Hierin schreef hij in

chronologische volgorde per klant de lakens die hij had verhandeld. Dit journaal diende louter om een overzicht te geven van de lakens die Ameyde verhandelde. Bijgevolg vinden we hier, net als in het corretages- en hallekostenjournaal, geen prijs- of betalingsgegevens terug. Enkel het aantal lakens, het type lakens en de rekening van de klant (naam en verwijzingsnummer) werd opgetekend. Zo vinden we op de derde augustus 1500 volgende boeking terug.³¹

Dit lakenjournaal maakte een integraal deel uit van het corretages en hallekosten registratiesysteem. Niet alleen had het een zelfde doel (informatie per klant eenvoudig beschikbaar maken) het verwees ook naar hetzelfde hulpboek C&H-1. Ameyde duidde dus ook aan op de klantenrekeningen in dit hulpboek welke en hoeveel lakens hij voor hen verhandelde.³² Aangezien in dit hulpboek rekeningen stonden voor alle drapiers waar hij mee samen werkte, kon hij aldus een overzicht verkrijgen van alle lakens die door zijn handen passeerden, maar eveneens kon hij de situatie voor elk van deze drapiers apart opvolgen.

Opvallend is dat Ameyde geen gelijkaardig systeem voor wol invoerde. Dit kan echter verklaard worden doordat de volumes van Ameydes wolhandel al bij al redelijk beperkt bleven. Hierdoor kon hij zich ook zonder een dergelijk uitgebreid boekingsysteem een accuraat beeld vormen van zijn activiteiten op dit gebied.

4.1.4. 'Lakens over wulle'-systeem

Door de introductie van het registratiesysteem voor de corretages en hallekosten was Ameyde in staat zijn zaken met de drapiers nauwgezet op te volgen. Toch volstond dit systeem niet om alle aspecten van de lakenhandel efficiënt op te tekenen. Deze was immers heel wat gecompliceerder. We kunnen de lakenhandel immers niet los zien van de handel in Engelse wol. Meer zelfs, de symbiose tussen beide was zelfs een essentieel gegeven om de hele sector draaiende te houden.³³ Engelse wol, met haar hoogwaardige kwaliteit, was een bijzonder prijzig product. Bijgevolg konden drapiers (enkele uitzonderingen daargelaten) doorgaans de hoge kosten verbonden met de aankoop

³¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Corretages- en hallekostenjournaal-2, f ° 105.

³² Aangezien deze hulpboeken echter niet bewaard zijn gebleven is onduidelijk hoe hij dit bijhield. Mogelijk had hij hiervoor een aparte kolom in de marge waar hij dit cijfer invulde. Waarschijnlijker echter is dat hij dezelfde methode hanteerde als voor de stock- en goederenrekeningen uit de grootboeken. Deze kenden twee varianten. In de eerste schreef hij naast elke kruisverwijzing in subscript het aantal lakens waarop de boeking betrekking had. De andere variant bestond erin dat hij naast elke kruisverwijzing de som van alle lakens die op de rekening van de klant verhandeld waren noteerde.

³³ Zie: Deel III, 1.1. Belang van reputatie in middeleeuwse handel.

hiervan niet opbrengen. Ze moesten dus op één of andere vorm van krediet beroep kunnen doen. De internationale kooplieden, die de wol leverden, waren echter tevens de belangrijkste afnemers van de hoogwaardige lakens die op basis hiervan werden vervaardigd. Dit resulteerde in een systeem waarbij (de te vervaardigen) lakens als betaling voor wol werden gebruikt. De internationale kooplieden leverden de wol op krediet aan de drapiers, waarop deze laatsten enkele maanden later lakens in ruil leverden. Op deze wijze konden de hoge investeringskosten voor de kleine entrepreneurs omzeild worden. Voor de internationale kooplieden bood dit systeem het voordeel dat ze zich verzekerd wisten van de levering van een welbepaald aantal lakens, waarvan bovendien doorgaans ook de prijs reeds vast stond. Dit laatste aspect was ook niet onbelangrijk gezien het volatiele karakter van de lakenprijzen. Zo vinden we op 30 december 1503 volgende boeking in het journaal:

Ontfaen van Fernande de Bermey x spillieren fine codtswale te XXV marc te betaelene binnen IIII ende III maenden met ghecr[ompen] ghezeghelde bellaerden te VIII lb X s gr[oten]

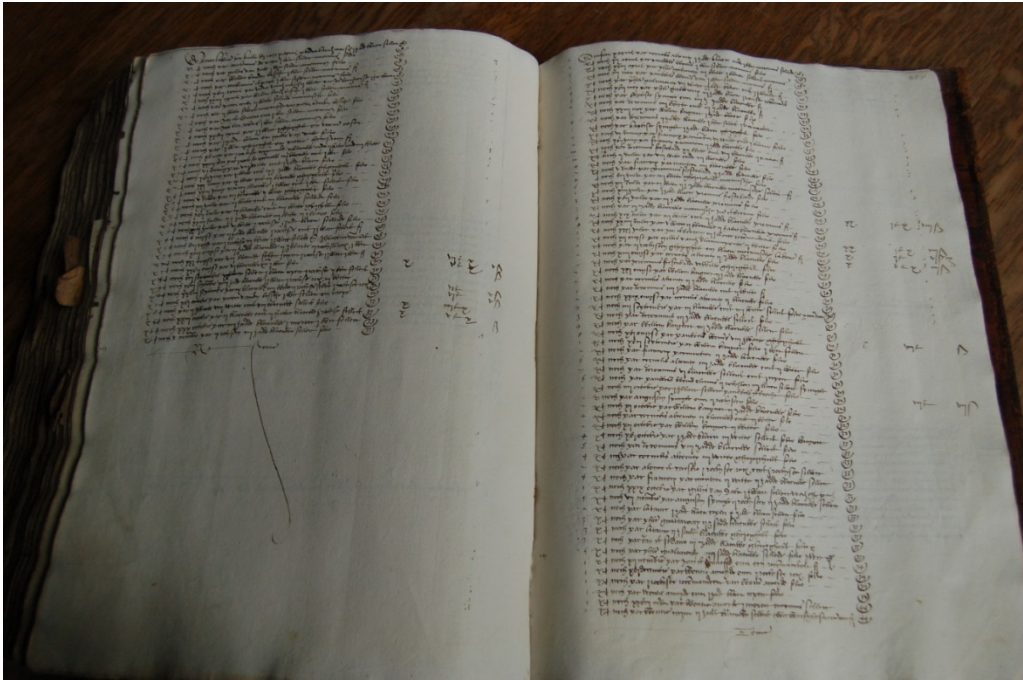
Bovendien waren de prijzen op zodanig vastgelegd dat de drapiers een groter equivalent in lakens dienden terug te geven, dan de hoeveelheid die ze normaalgezien verschuldigd waren. De verklaring hiervoor schuilt in het (kerkelijk) verbod op intrest.³⁴ Hierdoor was het onmogelijk voor de kredietverstrekker om intresten te vorderen op het geleende bedrag. Het kredietsysteem tussen de internationale kooplieden en drapiers omzeilde dit verbod echter op handige wijze: enerzijds via de prijs van de te leveren lakens, anderzijds werd het verschuldigde aantal lakens vaak niet helemaal gepreciseerd. Er is hier dus sprake van zogenaamde verborgen intrest.

Dit financieringssysteem kon echter enkel werken indien beide partijen wisten dat de tegenpartij zijn beloftes zou nakomen. Een bijkomend probleem hierbij was dat het voor drapiers moeilijk kon zijn om de vereiste garanties te bekommen om aan een dergelijk kredietnetwerk deel te kunnen nemen. Hier traden de makelaars op de voorgrond. Uit het eerste deel van deze dissertatie bleek reeds dat zij een cruciale rol speelden bij het overwinnen van dit 'commitment'-probleem. Via de inmenging van de makelaars konden de kredietverstrekkers het risico dat ze liepen danig beperken.³⁵ Uit de boeken van Ameyde blijkt duidelijk dat hij als makelaar aan de kern van dit hele systeem terug te vinden was. Deze vorm van krediet verstrekken, door Engelse wol te betalen met lakens, vinden we prominent terug doorheen zijn boeken. Dit als gevolg van de makelaars hun verplichting alle transacties die ze tot stand brachten ook in hun

³⁴ Zie: Deel III, 2.1. James Aho.

³⁵ Zie: Deel I, 5.2. De garantie door de makelaars.

eigen boeken te registreren. Om dit ingewikkelde kredietsysteem beter op te kunnen volgen, introduceerde Ameyde op 10 april 1499 de rekening ‘Kuerlakenen ter halle’.³⁶ Deze innovatie was waarschijnlijk in niet onbelangrijke mate geïnspireerd op het corretages- en hallekostensysteem dat hij twee maanden eerder invoerde. Deze nieuwe rekening zag er uit als een stockrekening waarbij, in plaats van bedragen, enkel het aantal lakens waarop een boeking betrekking had werd genoteerd.³⁷ Ondanks deze vormelijke overeenkomst had ‘Kuerlakenen ter halle’ niet tot doel een voorraad op te volgen (als makelaar beschikte Ameyde immers niet echt over een stock of voorraad), maar diende ze louter om het complexe kredietsysteem, waarvan Ameyde als spil fungeerde, te registreren. Net als voor de corretages en hallekosten voor de invoering van C&H-1, geldt dat, alhoewel al deze gegevens op de individuele klantenrekeningen waren terug te vinden, ze nu ook duidelijk gegroepeerd werden op deze nieuwe rekening.

18: Kuerlakenen ter halle³⁸

Op de debetzijde boekte Ameyde de lakens die hij ontving van de drapiers en op de creditzijde vinden we vervolgens terug hoe de lakens aan de internationale

³⁶ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 287.
³⁷ Slechts af en toe werden ook bedragen ingeboekt.
³⁸ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 287.

kooplieden werden overgedragen. Dit financieringssysteem had enkel betrekking op de lakens vervaardigd van Engelse wol.³⁹ In praktijk kwam dit voornamelijk neer op de hoogwaardige, gezegelde lakens uit Menen en Kortrijk.

4.1.5. Een eerste aanzet naar een managementfunctie?

Daar waar de innovaties van november 1498 aan de boekhouding duidelijk gemotiveerd werden door *accountability*, zien we dat deze van nu af aan in steeds belangrijker mate gericht waren op het verbeteren van de efficiëntie en overzichtscapaciteiten van de boekhouding. Ameyde kwam dus tot het besef dat zijn boeken, mits enkele aanpassingen, in staat waren hem nauwkeurigere informatie te verschaffen en aldus een serieuze administratieve verbetering konden betekenen. Ze waren niet meer beperkt tot bewerkingen die louter inzicht verschaffen in brede zin, waar vooral Pauwels De Zweemere in geïnteresseerd was. Het feit dat Ameyde ingrijpende veranderingen doorvoerde aan zijn boekhoudingssysteem, die bovendien in een veel arbeidsintensievere boekhoudingsmethode resulteerden,⁴⁰ om zijn betrekkingen met individuele drapiers beter op te volgen, duidt op een veranderende visie ten opzichte van de functionaliteit van zijn boeken. Ook de latere introductie van de rekening ‘laken over wulle’, om het kredietsysteem in de wol- en lakenhandel in kaart te brengen, wijst in deze richting.

Bij de voorgaande veranderingen is niet duidelijk in hoeverre Ameyde zich bewust was van de verbeteringen die deze voor zijn boekhouding betekenden. In november 1498 waren de innovaties meer top-down geïnspireerd door Pauwels De Zweemere. Ameyde leek de veranderingen op dit punt eerder passief te ondergaan. Het feit dat, eens hij de meerwaarde hiervan ontdekte, Ameyde al snel eigen registratiesystemen ging ontwikkelen (voor lakens, corretages, hallekosten en kredietsysteem) die gebaseerd waren op deze principes, pleit ook voor deze visie. Daarenboven was er nog het feit dat de omvang van zijn commerciële activiteiten in de eerste maanden nog beperkt was, waardoor hij de synthetiserende eigenschappen van de boekhouding waarschijnlijk nog niet echt nodig had. Naarmate zijn vertrouwdheid met het systeem van resultaat- en goederenrekeningen groeide en het volume van zijn zaken

³⁹ De handel in goedkopere wolsoorten was immers in veel mindere mate afhankelijk van krediet.

⁴⁰ In het oude systeem diende een transactie eenmaal in het journaal A ingevoerd te worden, waarna de debet- en creditboeking in het grootboek A werden ingeschreven. Het nieuwe systeem vereiste nog steeds voorgaande handelingen, maar daarenboven diende de transactie ook nog zowel in het journaal C&H-1 als in het lakenjournaal opgetekend te worden. Vervolgens werden de gegevens vervat in deze twee journalen ook nog eens ingeboekt in het hulpboek C&H-1. Zelfs indien we in beschouwing nemen dat de records in deze twee laatste journalen in verkorte vorm werden ingeschreven, betekende het nog steeds een meer dan aanzienlijke toename van de vereiste handelingen om een transactie te registreren.

toenam, werd het duidelijk dat het systeem, ondanks de verbeteringen van november 1498, nog steeds met serieuze tekortkomingen kampte. Uit de introductie van het nieuwe boekingssysteem van februari 1499 blijkt dat Ameyde zich realiseerde dat zijn boekhouding een potent administratief instrument kon zijn.⁴¹ Hij achtte de voordelen die deze innovaties met zich meebrachten afdoende belangrijk om de (niet onaanzienlijke) hoeveelheid bijkomende arbeid die ermee gepaard ging te verantwoorden. De bereidwilligheid van Ameyde om zich deze extra inspanningen te getroosten, lijkt in belangrijke mate het gevolg te zijn geweest van het toenemen van zijn zakelijke activiteiten. In de eerste maanden die zijn boeken beslaan, was het nog steeds mogelijk louter op intuïtie zich een redelijk accuraat beeld te vormen van zijn situatie. Naarmate het aantal transacties en de volumes toenamen, werd dit echter steeds moeilijker en nam de nood aan preciezere registratiesystemen toe.

Over het verband tussen de bedrijfsomvang en de invloed die deze uitoefende op de vorm van boekhouden is reeds veel literatuur verschenen. Het uitgangspunt is dat eens het bedrijf en haar activiteiten complexer worden en/of in omvang toenemen, de nood aan een steeds geavanceerdere boekhouding zich opdringt.⁴² Verscheidene auteurs stellen zelfs dat eens een bedrijf een zekere omvang overschreed, het niet anders kon dan dubbel boekhouden te hanteren.⁴³ Alhoewel veel kritiek is geformuleerd tegen dit standpunt,⁴⁴ lijkt het merendeel van de auteurs wel de premisse te accepteren dat naarmate een bedrijf in omvang toenam, vaak ook de boekhouding zich hieraan aanpaste.

Het belang van volumes wordt bovendien extra in de verf gezet door de casus van wol in Ameydes boeken. Dit product speelde een belangrijke rol binnen de commerciële activiteiten van Ameyde met als gevolg dat het in november 1498, net als de corretages, hallekosten en lakens, een eigen rekening kreeg. Maar in tegenstelling tot de drie voorgaande categorieën bleef de handel in wol al bij al beperkt, waardoor het ook zonder uitgebreid registratiesysteem mogelijk bleef er zich een nauwkeurig beeld van te vormen en deze goederenrekening haar belang verloor. Het belang van de volumes en de bedragen die met de handel in bepaalde producten gemoeid waren, en de

⁴¹ Op dit punt is het echter nog onduidelijk of hij het ook als inzicht- en managementinstrument gebruikte, en zakelijke beslissingen baseerde op de gegevens die hij zijn boeken terugvond. Hierover meer bij het balanceren en sluiten van de boeken.

⁴² Hierbij is het wel belangrijk er op te wijzen dat dubbel boekhouden *geen* vereiste was. Meer geavanceerde enkelvoudige boekhoudingen konden dit evengoed realiseren. Over de link tussen boekhouden en de omvang van het bedrijf en de complexiteit van de activiteiten: p. 162.

⁴³ Lemarchand, Pineau-Defois, and McWatters, "The Current Account as Cognitive Artefact: Stories and Accounts of la Maison Chaurand." En het te verschijnen artikel hierover. Jammergenoeg is niet duidelijk vanaf welke schaal deze auteurs menen dat dit het geval is.

⁴⁴ Onder meer Basil Yamey sprak dit argument echter tegen door op verscheidene grote (succesvolle) bedrijven te wijzen die geen dubbel boekhouden hanteerden zoals de Fuggers, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, etc. (zie: 2. Het historiografisch debat, noot 58)

invloed die dit uitoefende op de manier waarop dit in de boeken werd opgetekend, zal duidelijk naar voor komen bij de bespreking van de evolutie van de goederenrekeningen.⁴⁵

Tot slot bood het nieuwe registratiesysteem nog een extra niet te versmaden administratief voordeel. De corretages en hallekosten vormden immers de boekingen die veruit het meest terugkwamen. Doordat deze nu niet langer in het grootboek A geboekt werden, maar in het hulpboek C&H-1, bespaarde Ameyde heel wat plaats op zijn klantenrekeningen in het grootboek. Gezien de hoge frequentie waarmee ze voorkwamen, en de toename van Ameydes economische bedrijvigheden, steeg ook het aantal boekingen inzake corretages en hallekosten aanzienlijk. Maar doordat op de klanten- en resultaatrekeningen in het grootboek nu enkel nog het saldo van hun respectievelijke tegenhanger in hulpboek C&H-1 werd overgenomen, konden op deze wijze talloze boekingen met één simpele overboeking in het grootboek worden geregistreerd. Zo kon Ameyde vermijden dat hij regelmatig wegens plaatsgebrek een nieuwe rekening voor klanten moest openen en werd zijn grootboek minder snel volgeschreven.

De ingrepen van eind februari 1499 hadden dus voornamelijk tot doel de administratieve functies van de boeken te verbeteren. Door dit nieuwe systeem was de boekhouding van Ameyde in staat haar synthetiserende eigenschappen drastisch te verhogen. Nu combineerde ze de capaciteit de algemene cijfers te kunnen weer geven (belangrijk voor de *accountability*), met een nauwgezette vorm van *record-keeping* die in staat was gedetailleerde informatie per klant aan te bieden. Zo was de boekhouding in staat tegemoet te komen aan de uitdagingen verbonden aan de schaalvergroting van Ameydes commerciële activiteiten. Voor de eerste maal wordt hier ontegensprekelijk duidelijk dat Ameyde een belangrijke functie aan zijn boeken als administratief instrument toekende, waarbij de informatieve waarde overwoog op de arbeidsintensiviteit van de methode. Het is echter belangrijk erop te wijzen dat (nog) niet gesproken kan worden van een managementfunctie voor de boeken. Het gebruik van de boekhouding als basis voor toekomstige bedrijfsbeslissingen lijkt in dit stadium nog onwaarschijnlijk.⁴⁶ Hiervoor waren voornamelijk de algemene/totale cijfers per categorie of product van betekenis. Maar in zijn nieuwe systeem hanteerde Ameyde net dezelfde methode om deze cijfers te bepalen, als hij reeds sinds november 1498 deed, namelijk door middel van de goederen- en resultaatrekeningen in grootboek A.

⁴⁵ cfr. infra.

⁴⁶ Zie: Deel II, 6.2. Saldering en sluiting van de boeken (december 1499).

4.2. De verdiepingsfase: op zoek naar gedetailleerdere informatie (1499-1500)

4.2.1. De evolutie van de reële rekeningen

Tegen het einde van het eerste jaar bestreken in zijn boekhouding, had Ameyde een comprehensief systeem ontwikkeld. Om de corretages en hallekosten te boeken beschikte hij over het speciaal hiertoe ontwikkelde registratiesysteem,. De lakens en wol die hij voor eigen rekening verhandelde kon hij opvolgen via de goederenrekeningen ('lakenen' en 'wulle ghecocht'). Tot slot kon hij via de rekening 'Kuerlakenen ter halle' het kredietsysteem in de wolhandel opvolgen. Zoals reeds werd aangehaald kampten de goederenrekeningen echter nog steeds met enkele tekortkomingen. Ameyde handelde immers in verschillende soorten laken, een onderscheid dat de rekening 'lakenen' niet kon registreren. Dit constitueert meteen ook het grootste probleem verbonden aan dergelijke algemene goederenrekeningen. Nochtans verleende men in latere eeuwen soms net de voorkeur aan de oprichting van één generale goederenrekening, waar alle goederen samen werden ondergebracht. De motivatie die hiervoor werd aangehaald was dat een aparte goederenrekening voor alle verschillende handelswaren tot '*trop d'écritures*' leidde.⁴⁷ In de traktaten waarschuwde men er evenwel voor dat dit tot verwarring kon leiden wanneer men meer gedetailleerde informatie over een specifiek product wou.⁴⁸ Ook Jan Ympijn waarschuwde reeds voor dit gevaar en pleitte tegen het gebruik van rekeningen waar meerdere klanten, of verschillende soorten handelswaar, in werden gegroepeerd. Hij drong er sterk op aan dat niet alleen alle debiteurs en crediteurs, maar evenzeer alle goederen, een eigen rekening hadden.⁴⁹

Ook Ameyde realiseerde zich blijkbaar al snel de tekortkomingen van te algemene rekeningen. Bijgevolg duurde het niet lang alvorens hij meer specifieke goederenrekeningen introduceerde. Toen hij in juli 1499 een eerste maal zijn reële en

⁴⁷ Yamey, "The 'particular gain or loss upon each article we deal in': an aspect of mercantile accounting, 1300-1800," 2-3.

Zoals hierboven reeds werd aangehaald kon het besparen van plaats in het grootboek van doorslaggevend belang zijn bij de introductie van innovaties.

⁴⁸ Soms zien we echter ook dat men de belangrijkste waren waar men handel in dreef wel in een aparte goederenrekening opnam, en alle overige goederen in één generale rekening onder bracht. Dit laatste is eigenlijk ook wat Ameyde deed op de rekening 'Diversche lakenen' waarop hij alle lakens boekte zonder eigen rekening. (cfr. infra)

⁴⁹ Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*.

Raymond de Roover stelde dat Jan Ympijn hier zelf een uitzondering op maakte met de rekening 'overschietende goederen'. Dit betrof echter een rekening die werd opgemaakt tijdens het balanceren en sluiten van de boeken en diende om de onverkochte stock te bepalen en kan dus nauwelijks als een goederenrekening beschouwd worden. Raymond de Roover, *Jan Ympyn. Essai historique et technique sur le premier traité flamand de comptabilité (1543)*, 14.

nominale rekeningen saldeerde, profiteerde hij van deze operatie om na het balanceren en sluiten van de rekening ‘lakenen’ deze te vervangen door meer specifieke rekeningen: ‘Haerlebeecsche lakenen’ (f° 285), ‘witte ghezeghelde Meeninsche lakenen’ (f° 285) en de rekening ‘diversche lakenen’ (f° 289) voor alle types laken die geen eigen goederenrekening hadden. Bij het openen van deze nieuwe rekeningen transfereerde hij de lakens van het type in kwestie die nog op ‘lakenen’ stonden naar hier.⁵⁰ Voor de twee belangrijkste types laken waar Ameyde in handelde, was hij evenwel niet bereid te wachten tot de salderingsoperatie van juli 1499. In mei 1499 introduceerde hij reeds de rekening ‘Curtricsche lakenen’ (f°286), in juni gevolgd door ‘blauwe ghezeghelt Meeninsche lakenen’ (f° 286).⁵¹ Deze twee categorieën waren blijkbaar zo belangrijk voor Ameyde dat hij de meerwaarde van de introductie van een specifieke goederenrekening dermate groot inschatte, dat hij het gerechtvaardigd achtte dit (in tegenstelling tot de andere types laken) nog voor het sluiten van de rekening ‘lakenen’ te doen. Door deze introductie te vervroegen, beschikte Ameyde immers over een veel gedetailleerder overzicht voor beide categorieën. Anderzijds bestreken zowel de rekening voor de Kortrijkse als deze voor de blauwe Meense lakens, slechts een zeer korte periode voor de saldering van juli 1499 (respectievelijk twee en één maand). Toch meende Ameyde blijkbaar dat meerwaarde van deze introductie hiertegen opwoog. De administratieve voordelen van een eigen goederenrekening zijn hierboven reeds afdoende aan bod gekomen. Ze droegen in belangrijke mate bij aan de organiserende eigenschappen van de boeken en lieten eveneens toe makkelijker totale cijfers voor de producten in kwestie te bekomen. Door de algemenerekening ‘lakenen’ op te splitsen in heel specifieke categorieën, kon de boekhouding nu veel preciezere informatie afleveren per product. Daarnaast kon Ameyde door de verschillende lakenrekeningen naast elkaar te leggen ook nog steeds een algemeen beeld verkrijgen zoals de rekening ‘lakenen’ dit had gegeven.

Vervolgens stelt zich de vraag of Ameyde zijn goederenrekeningen louter als een administratieve verbetering zag, dan wel gebruikte als managementinstrument en zijn beslissingen afstemde op de informatie die hij op basis hiervan verkreeg. Binnen de historiografie neemt men vaak aan dat goederenrekeningen een belangrijk element vormen binnen het dubbel boekhouden. Ze zouden het immers mogelijk maken te bepalen of bepaalde producten of activiteiten winstgevend dan wel verlieslatend waren. Dit bouwde in belangrijke mate verder op de ideeën van Pacioli en vooral ook Simon Stevin. Pacioli stelde over het afsluiten van de goederenrekeningen op de winst-en-verliesrekening: *“In this way you will see at a glance whether you are gaining or*

⁵⁰ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 289.

⁵¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 286.

losing, and how much.”⁵² Ook Stevin meende in zijn 'Vorstelicke bouckhouding' dat er twee redenen waren waarom een handelaar goederenrekeningen moest bijhouden. Een eerste punt was dat hij dan ten allen tijde zijn voorraad kon bijhouden. Dit stelde de koopman ook in staat wanneer de reële voorraad niet overeenkwam met wat in de boeken geschreven stond, na te gaan wat hiervan aan de grondslag lag (veronachtzaming of bedrog). Interessanter hier is echter de claim van Stevin dat goederenrekeningen de koopman in staat zouden stellen zijn winsten of verliezen met betrekking tot een bepaald product te bepalen. Op basis van deze informatie kon hij dan de meest winstgevende activiteiten verder uitbouwen terwijl de verlieslatende konden worden afgebouwd.⁵³ Deze laatste claim van Stevin werd in de historiografie vaak impliciet overgenomen. Weer was Basil Yamey één van de eersten om hier zijn twijfels over uit te drukken. Hij stelde vast dat er slechts in één van de talloze Britse traktaten gewezen werd op belang van goederenrekeningen met betrekking tot het vervullen van deze functie. Hierdoor twijfelde hij aan het belang dat hieraan door accounting historici werd gehecht, en vroeg hij zich af niet teveel een projectie was van de moderne functie van goederenrekeningen.

Daarenboven meende Yamey dat "*experience of the recent past had little if any relevance for decisions regarding the near future.*"⁵⁴ Hij verwees hiervoor naar Frederic Lane die stelde in zijn studie van 1944 over Andrea Barbarigo dat zelfs voor de producten waar de handelaar uitermate vertrouwd mee was "*he could make good profits only when the general international situation was favourable. Almost any commodity was likely to be suddenly without a market; any source of supply might unexpectedly close and some new source of supply become available.*" Lane besloot dan ook dat weinig of geen "*guidance regarding places for future investment could be gained by looking at losses or gains on particular voyages in the past. Commercial conditions changed too rapidly.*"⁵⁵ Dit laatste argument, als zou het verleden geen nuttige informatie voor het heden en de toekomst bevatten, werd dan weer terecht heftig tegengesproken door James Winjum.⁵⁶ Gezien deze rekeningen dus niet als

⁵² Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*: 67.

⁵³ Simon Stevin, "Vorstelicke bouckhouding op de Italiaensche wyse in domeine en finance extraordinaire, wesende inde wisconstige gedachtenissen het tweede deel der gemengde stoffen," in *Vorstelicke bouckhouding op de Italiaensche wyse*, ed. M. Bywater, *Historic Accounting Literature* (London: Scolar Press, 1979 [1607]), 17-21.

⁵⁴ Yamey, "The 'particular gain or loss upon each article we deal in': an aspect of mercantile accounting, 1300-1800," 5-6.

⁵⁵ Frederic C. Lane, *Andrea Barbarigo, merchant of Venice, 1418-1449*, The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science LXII (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1944), 134.

⁵⁶ Zie: p. 159.

managementinstrument gebruikt konden worden volgens Yamey, besloot hij dat goederenrekeningen voornamelijk dienden om de voorraad op te volgen. Hij stemde dus enkel in met de eerste functie die Simon Stevin ze toedichtte.⁵⁷

Wanneer we deze theoretische discussie toepassen op de casus van Ameyde dienen we Yamey in de strikte zin gelijk te geven. De goederenrekeningen waren meer dan waarschijnlijk inderdaad niet in staat de winst- of verliesmarges voor hun respectievelijke product aan te geven. Het systeem van Pacioli, dat veel navolging kende in de latere traktaten en ook door Ameyde werd toegepast, hield in dat de goederen bij aankoop aan hun aankoopprijs werden ingeschreven, terwijl bij verkoop gewoon de verkoopprijs werd gehanteerd. Op basis van dit simpele principe stelde Pacioli dan ook dat deze goederenrekeningen de handelaar eenvoudig in staat stelden om zijn winst dan wel verlies te bepalen.

Dr	Goods inventory account	at the "usual" value (cost) ⁹	
Cr	Cash or Creditor's personal account		at the "usual" value (cost)

On selling goods:

Dr	Cash or Debtor's personal account	at the sales value	
Cr	Goods inventory account		at the sales value

19: Het boeken van goederen⁵⁸

Deze manier van boeken had echter als nadeel dat ze geen volledig overzicht bood. Zo werden de onkosten verbonden aan de goederen nagenoeg nooit op de goederenrekening in kwestie geboekt. In plaats daarvan werden ze geboekt op een andere nominale rekening, of direct op de rekening van de klant in kwestie, of op de kasrekening. Een goed voorbeeld hiervan zijn de kosten om laken te veredelen. Naarmate Ameyde zijn zaken zich verder ontwikkelden, begon hij ook zelf lakens te veredelen alvorens ze verder te verhandelen. In eerste instantie wist hij duidelijk nog niet onder welke noemer hij deze activiteiten diende te boeken, met als gevolg dat hij ze

⁵⁷ Basil S. Yamey, "Some Topics in the History of Financial Accounting in England, 1500-1900," in *Studies in Accounting*, ed. W. T. Baxter and S. Davidson (London: Institute of Chartered Accountants in England and Wales, 1977), 19; ———, "The 'particular gain or loss upon each article we deal in': an aspect of mercantile accounting, 1300-1800," 2.

⁵⁸ Tabel uit: Greg Stoner, "The perseverance of Pacioli's goods inventory accounting system," *Accounting History* 16, no. 3 (2011): 316.

boekte op een de kostenrekening ‘namelois’.⁵⁹ In het boekingsjaar 1501 introduceerde hij hiervoor de rekening ‘vaerwen ende ghereeden’.⁶⁰ Deze kosten werden dus niet op de goederenrekening zelf gereistreerd. Daarenboven werden de veredelingskosten van alle lakens op ‘vaerwen ende ghereeden’ gegroepeerd, waardoor Ameyde aan de hand hiervan niet kon bepalen hoeveel deze kosten bedroegen voor één specifiek type lakens, tenzij hij elke boeking apart overliep.⁶¹

Speelde *accountability* dan een rol bij deze uitbreiding van de goederenrekeningen? We zagen reeds dat de invoering van de eerste reële en nominale rekeningen te verklaren was door de verantwoording die Ameyde aan Pauwels De Zweemere diende af te leggen. De opsplitsing van de rekening *lakenen* in rekeningen per categorie betekende hiervoor echter geen wezenlijke verbetering. Integendeel zelfs, in plaats dat alle lakens op één rekening stonden gegroepeerd, diende hij nu de gegevens van deze verschillende rekeningen naast elkaar te leggen om het totaal te bepalen.

Ameyde lijkt deze innovaties voornamelijk doorgevoerd te hebben met het oog op het verkrijgen van een beter overzicht over zijn eigen zaak. Hij wilde gegevens per categorie lakens waarin hij handelde. Maar wat lag er dan aan de basis van het verlangen om over deze extra informatie te beschikken? Tot op dit punt had Ameyde zich immers weten te beredderen met louter de rekeningen ‘lakenen’ en ‘wulle ghecocht’. De verklaring hiervoor schuilt naar alle waarschijnlijkheid in het vergroten van de volumes waarin Ameyde handelde. Eens zijn eigen zaken in omvang toenamen werd al snel duidelijk dat, als hij het overzicht wilde bewaren, hij zijn systeem diende aan te passen. De keuze voor welke goederen hij aparte goederenrekeningen invoerde en voor welke niet maakt duidelijk welke rol de handelsvolumes hierin speelden. Enkel voor die goederen waarvan de handel een zeker niveau (qua volume of qua waarde) bereikte, introduceerde hij een eigen rekening. De rekeningen ‘Curtricsche lakenen’ en ‘blauwe ghezeghelt Meeninsche lakenen’ zijn sprekende voorbeelden hiervan. Deze bestreken respectievelijk twee maanden en een half en anderhalve maand voor de saldering van eind juli 1499. Toch bedroegen de verhandelde totalen op deze rekeningen respectievelijk 129-1-6 lb. gr. VI. en 120-13-0 lb. gr. VI. Het belang hiervan blijkt

⁵⁹ Voor de rekening ‘nameloos/namelois’, zie: p. 202.

⁶⁰ Na de saldering van December 1500 werd de rekening ‘namelois’ immers afgevoerd door Ameyde.

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 141.

⁶¹ Een uitzondering hierop vormen de allereerste goederenrekeningen. Tot aan de invoering van de rekening ‘namelois’ aan het einde van 1499 werden alle kosten verbonden aan het veredelen van de lakens wel op de goederenrekening geboekt. Bijgevolg gaven deze wel een volledig beeld van de winstgevendheid of verlieslatendheid van het product.

duidelijk wanneer we deze cijfers in perspectief plaatsen tegenover de 272-8-4 lb. gr. Vl. waarvoor de rekening ‘lakenen’ goed was. Deze laatste was nochtans reeds ingevoerd in november 1498 en groepeerde aanvankelijk zelfs *alle* lakens.⁶² De rekening ‘diversche lakenen’ vormt hier een tweede treffende illustratie van.⁶³ In plaats van consequent voor elk type laken een eigen rekening te openen, groepeerde Ameyde hierop alle lakens waarvan het verhandelde volume, en vooral ook de waarde, te laag was.⁶⁴

Ook inzake Ameydes handel in wol zien we een gelijkaardig patroon. Aanvankelijk handelde Ameyde enkel in goedkope, laagwaardige (inlandse) wol. Slechts in heel beperkte mate treffen we ook Engelse wol aan. Dit is op zich een vreemd gegeven daar de lakens waarin Ameyde specialiseerde, namelijk deze uit de Leiedraperieën, uitsluitend vervaardigd werden op basis van Engelse wol. Deze anomalie in de boeken dienen we te verklaren door Ameydes onderschikking aan Pauwels De Zweemere. Deze monopoliseerde zoveel mogelijk de uitermate lucratieve handel in Engelse wol binnen zijn herberg.⁶⁵ Na het aflopen van deze samenwerking (augustus 1498-juli 1500), was Ameyde vrij van deze restricties en ging hij zich ook toeleggen op de handel in hoogwaardige Engelse wol. Gezien de hoge kwaliteit was Engelse wol bijzonder prijzig en de bedragen die met de handel hierin gemoeid waren, waren bijgevolg navenant. Toen hij juli 1500 de rekening ‘Inghelse wulle’ opende, bedroeg het verhandelde totaal bij de saldering in december 1500 reeds 214-2-6 lb. gr. Vl.⁶⁶ De twee daaropvolgende jaren groeide dit aan tot 1411-14-2 lb. gr. Vl. voor 1501, en 1511-18-1 lb. gr. Vl. voor 1502. Daarnaast voerde hij in 1501 nog een aparte rekening ‘fine codswale’ in waarop hij enkel de hoogwaardige, fijne wol afkomstig uit de Engelse Cotswolds registreerde, een streek die een sterke reputatie genoot op dit gebied. Het was waarschijnlijk in dezelfde periode dat Ameyde ook een registratiesysteem voor zijn wolhandel introduceerde. Dit leunde qua principe hoogstwaarschijnlijk aan bij het eerder door hem ontwikkelde registratiesysteem om de corretages en hallekosten op te volgen. Doordat dit ‘wulle bouc’ echter niet bewaard werd, kunnen we dit niet met zekerheid stellen.⁶⁷

⁶² SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 289 & 286.

⁶³ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 289.

⁶⁴ Op deze rekening treffen we voornamelijk de goedkopere types laken aan, die beduidend minder waard waren dan de gezegelde kwaliteitslakens op de andere goederenrekeningen.

⁶⁵ Dit blijkt duidelijk uit zijn rekening bij Ameyde. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 12. Zie ook: p. 277 e.v.

⁶⁶ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 150.

⁶⁷ We zijn op de hoogte van het bestaan van dit systeem dankzij enkele vermeldingen in het journaal B. Het feit dat Ameyde begin 1503 een ‘*nieuwen wulle bouc*’ opende, maakt duidelijk dat systeem verder terug gedateerd moet worden. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, 153v.

Eens te meer ging Ameyde dus pas over tot het uitbouwen van een uitgebreid systeem van goederenrekeningen toen zijn handel in deze producten dermate omvangrijk werd, dat hij meende dat de overzichtscapaciteiten die goederenrekeningen boden een voldoende grote meerwaarde betekenden om hiertoe over te gaan.

4.2.2. *Het boeken van de eigen handel*

Op 12 november 1499 volgde er een nieuwe belangrijke innovatie in Ameydes boekhoudingssysteem. Op deze datum besloot hij zijn boekingswijze inzake de eigen handel in de dure keurlakens drastisch aan te passen. Zoals reeds werd besproken, had Ameyde in april 1499 de rekening ‘Kuerlakenen ter halle’ ingevoerd om de zogenaamde ‘laeken over wulle’-handel, en voornamelijk het kredietsysteem dat hierachter schuil ging, op te kunnen volgen.⁶⁸ Ameydes eigen lakenhandel verliep volgens hetzelfde patroon, waarbij hij de rol van de internationale koopman over nam en op krediet Engelse wol leverde aan de drapier.⁶⁹ Het was waarschijnlijk omwille van deze gelijkenis dat Ameyde besloot ook zijn eigen handel nu via het ‘laeken over wulle’-systeem te boeken. Bovendien betekende het een vereenvoudiging van de boekhoudingsprocedure die nu minder arbeidsintensief werd. Voornamelijk voor de duurdere luxe-lakens was dit het geval. Voor deze innovatie werden deze geregistreerd op hun goederenrekening. Deze lakens vielen echter ook onder het laken-over-wol-systeem en bijgevolg dienden ze ook daar geboekt te worden. Vanaf nu zou Ameyde er echter voor kiezen voor dit type laken enkel nog dit laatste systeem te gebruiken.

De vernieuwing van november 1499 bestond erin dat Ameyde, in plaats van de Kortrijkse en Meense keurlakens nog langer op hun respectievelijke goederenrekeningen te boeken, hiervoor een rekening introduceerde op zijn eigen naam, ‘Wouter Ameyde’.⁷⁰ Deze fungeerde net als een klantenrekening van de internationale kooplieden, waardoor Ameyde zijn eigen handel nu ook via de rekening ‘Kuerlakenen ter halle’ kon boeken. Bijgevolg bevatte van nu af aan de ‘klanten’-rekening ‘Wouter Ameyde’ de informatie aangaan de eigen handel in keurlakens. In 1499 had dit systeem slechts weinig impact op de boeken. Ten eerste was er het late tijdstip van de introductie (pas tegen het einde van het jaar, net voor het salderen en sluiten van de boeken), en daarenboven werden op ‘Wouter Ameyde’ enkel de boekingen met betrekking tot de keurlakens opgeschreven.⁷¹

Anders was het gesteld in het boekingsjaar 1500. Ameyde begon de functie van ‘Wouter Ameyde’ nu drastisch uit te breiden. Terwijl in 1499 nog enkel de

⁶⁸ Zie: 4.1.4. ‘Lakens over wulle’-systeem.

⁶⁹ Zie: p. 71 e.v., p. 184.

⁷⁰ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f°282.

⁷¹ Dit waren nagenoeg enkel lakens afkomstig uit Menen, we vinden slechts twee *bellaerden* terug op de rekening. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 282.

keurlakens op deze rekening werden geboekt, was dit nu het geval voor *al* zijn eigen handel. Voor de keurlakens was gebeurde dit via ‘Kuerlakenen ter halle’. De andere, minder duurdere lakens, werden tegengeboekt via hun respectievelijke goederenrekening. Voor deze lakens was immers een uitgebreid financieringssysteem zoals voor de luxe-lakens in voege was niet nodig. Deze innovatie bracht weinig fundamentele veranderingen met zich mee voor de boekingswijze die door Ameyde werd gehanteerd. Tot 1500 werden zijn eigen belangen vertegenwoordigd door de kasrekening, maar nu werd deze vervangen door de rekening in zijn eigen naam. De goederenrekening leverde dus ook nog steeds dezelfde informatie.

20: Alle lakens voor 1500:

klant	goederenrekening	kas
(1) x	(2) y	y (2)

21: Goedkopere lakens vanaf 1500:

klant	goederenrekening	Wouter Ameyde
(1) x	(2) y	y (2)

Het was voornamelijk voor de dure, gezegelde luxe-lakens dat dit nieuwe systeem belangrijke implicaties met zich meebracht. Voor deze categorie lakens voerde Ameyde immers het systeem van goederenrekeningen af. Zijn handel hierin werd enkel nog via een combinatie van de rekeningen ‘Wouter Ameyde’ en ‘Kuerlakenen ter halle’ geboekt.⁷²

22: Luxe-lakens vanaf 1500

Klant	Kuerlakenen ter halle	Wouter Ameyde
(1) x	(2) y	y (2)

Dit betekende echter een hele stap terug in Ameydes boekhoudingstechniek. Het werd nu immers heel moeilijk voor Ameyde om een overzicht te verkrijgen van

⁷² Aanvankelijk was dit ‘Kuerlakenen ter halle’ (f° 287), opgevolgd door ‘lakenen over wulle’ (f° 144). Deze beide rekeningen werden voornamelijk gedomineerd door de Meense lakens. Vanaf augustus 1500 voelde Ameyde echter blijkbaar de nood deze aan te vullen met een aparte stockrekening voor de Kortrijkse keurlakens (f° 152).

zijn eigen handel inzake de luxe-lakens. Uit bovenstaand schema blijkt duidelijk dat slechts twee rekeningen hiervoor in aanmerking kwamen. In de eerste plaats was dit ‘Kuerlakenen ter halle’, maar deze kwamen hier niet voor in aanmerking aangezien deze héél het laken-over-wol-systeem opvolgde. Alle transacties van zijn klanten die onder dit financieringssysteem vielen, vinden we er dus op terug. De enige andere rekening die enige soelaas kon bieden was ‘Wouter Ameyde’. In 1499 werden hierop enkel de luxe-lakens geboekt, waardoor ze best nog steeds een goed overzicht bood voor deze categorie lakens.⁷³ In het boekjaar 1500 boekte Ameyde echter alle transacties met betrekking tot zijn eigen handel op deze rekening. Zoals uit bovenstaande schema’s valt af te leiden, werden niet langer enkel de hoogwaardige maar alle lakens hier nu op geboekt. Hierdoor kunnen we de informatieve waarde van ‘Wouter Ameyde’ vergelijken met deze van de allereerste goederenrekening, ‘lakenen’, die in november 1498 werd geïntroduceerd. Ook uit ‘Wouter Ameyde’ vielen enkel zeer algemene cijfers af te leiden. Hierdoor ontstond een paradoxale situatie. Voor de goedkopere lakens van mindere kwaliteit beschikte Ameyde nog steeds over gedetailleerde gegevens via hun respectievelijke goederenrekening, maar over de dure luxe-lakens, die bovendien het leeuwendeel van zijn eigen handel in beslag namen, konden de boeken nagenoeg geen informatie verschaffen.

Een laatste zaak die in verband met het systeem van 1500 dient opgemerkt te worden is dat, alhoewel het zeker geen vooruitgang betekende voor zijn boekhoudingstechniek, we hier wel de eerste sporen van abstractie zien optreden bij Ameyde. Dit was nagenoeg zeker geen intentioneel proces maar eerder een onvoorzien gevolg van deze innovatie. Wel staat vast dat Ameyde zich nu voor de eerste maal loskoppelde van de kasrekening en zichzelf als een aparte entiteit ging zien. Dit bleef weliswaar ver verwijderd van de notie van abstractie zoals Sombart en zijn volgers propageren dat die zou voortkomen uit dubbel boekhouden. Er is immers geen sprake van een strikte scheiding van zaak en privé zoals zij voor ogen hadden. Persoonlijke zaken zoals huishoudskosten en dergelijke meer werden nog steeds in de boeken opgetekend. Hierbij dient opgemerkt te worden dat men ten zeerste vragen kan stellen in welke mate abstractie in premoderne boekhoudingen aan de orde was. Zo benadrukte Pacioli zelf nog het belang de persoonlijke onkosten in de boeken op te nemen. Enkel in partnerschappen leek dit in deze periode een rol van betekenis te spelen.

⁷³ Een belangrijk nadeel was evenwel dat deze rekening niet in staat was afzonderlijke informatie voor de Kortrijkse of Meense lakens te leveren.

4.2.3. Het belang van de goederenrekeningen

Het is duidelijk dat in de aanvangsfase het verkrijgen van een beter overzicht over zijn zakelijke activiteiten, een belangrijke reden was voor Ameyde om dergelijke goederenrekeningen te introduceren. Ze stelden hem in staat op relatief eenvoudige en weinig arbeidsintensieve wijze informatie te verkrijgen over de belangrijkste producten waar hij in handelde. Of Ameyde het hierdoor verkregen inzicht ook gebruikte om managementbeslissingen te nemen kan evenwel niet bewezen worden. Maar evenzeer kunnen we echter uitsluiten dat hij dit deed. Daarenboven lijkt het aannemelijk dat een beter inzicht in de eigen zaak ook tot beter beredeneerde beslissingen en een rationelere zaakvoering zouden kunnen leiden. Dus indien dit geen actief proces was, kan het zeker passief een rol gespeeld hebben. Basil Yamey trachtte dit argument te counteren door te stellen dat kooplieden een grote mate van vertrouwdheid hadden met hun zaak en bijgevolg louter aan hun intuïtie genoeg hadden om hun zaak te runnen. Het feit dat Ameyde echter enkel goederenrekeningen begon te gebruiken wanneer de handelsvolumes toenamen, duidt er op dat eens de zaken een zeker niveau overschreden, intuïtie alleen niet meer afdoende werd geacht.

De beslissing de eigen handel vanaf het boekjaar 1500 volledig via ‘Wouter Ameyde’ te boeken, lijkt te pleiten voor Yameys standpunt. Het afstand nemen van de veel preciezere informatie zoals deze vervat was op de eerdere goederenrekeningen, ten voordele van de rekening ‘Wouter Ameyde’ die enkel zeer algemene gegevens omtrent de eigen handel kon verschaffen, past helemaal in Yameys visie. Dat de categorieën lakens waar Ameyde de grootste belangen in had het voornaamste slachtoffer werden van deze evolutie, verleent enkel meer geloofwaardigheid aan deze hypothese. Op basis van deze ontwikkelingen is het verleidelijk te stellen dat Ameyde zijn boeken niet gebruikte als een instrument om inzicht te verwerven, laat staan om beslissingen op te baseren. Deze omschakeling in de manier van het boeken van de eigen handel doet uitschijnen dat Ameyde, indien hij de goederenrekeningen in de periode 1498-1499 al voor deze functies gebruikte, de meerwaarde van dit type rekeningen niet belangrijk genoeg achtte om het systeem verder te zetten.

Toch heeft het er alle schijn van weg dat deze problematiek veel complexer in elkaar zat. De latere evolutie van de boeken wijst immers net op het tegenovergestelde. Vanaf 1501 begon Ameyde namelijk met het drastisch afbouwen van zijn boekhoudingstechniek. De meer complexere aspecten werden vereenvoudigd of zelfs compleet achterwege gelaten.⁷⁴ Opvallend is echter dat hij ondanks deze evolutie, wel heel radicaal afstapte van het systeem waarbij hij zijn eigen handel via een combinatie van ‘Kuerlakenen ter Halle’ en ‘Wouter Ameyde’ boekte. Deze laatste rekening werd nu zelfs definitief afgevoerd. In plaats daarvan introduceerde Ameyde opnieuw een uitgebreid en gediversifieerd stelsel van goederenrekeningen. Het lijkt er dus op dat

⁷⁴ Zie: 7. Een breuklijn in Ameydes techniek: post 1500.

Ameyde oordeelde dat deze laatsten toch een belangrijke meerwaarde boden. De organiserende en informerende capaciteiten van de goederenrekeningen lijken hierbij van doorslaggevend belang te zijn geweest. Het is immers veelzeggend dat slechts één jaar nadat het systeem rond de rekening ‘Wouter Ameyde’ ten volle werd ingevoerd,⁷⁵ dit bij de eerstvolgende saldering weer onmiddellijk werd opgegeven. Wat Ameyde bij de aanpassingen van 1500 uit het oog was verloren, was dat zijn eigen noden heel wat verder gingen dan deze van zijn klanten voor wie enkel de kredietrelaties op ‘Kuerlakenen ter halle’ volstonden. Om het overzicht te behouden op zijn eigen handel en om deze te organiseren, moesten de boeken in staat zijn heel andere, nauwkeurigere informatie aan te leveren. Eens in ere hersteld zou het systeem van de goederenrekeningen in voege blijven doorheen de rest van de periode bestreken in de boekhouding.⁷⁶

Binnen accounting historici middens wordt veel kritiek geleverd op het systeem om goederen te boeken zoals we dit terugvinden bij Pacioli en Ameyde.⁷⁷ Voornamelijk de functionaliteit ervan wordt in twijfel getrokken, met name het niet in rekening brengen van de kosten in de verkoopprijs wordt aangeklaagd. Toch stelt Greg Stoner niet onterecht vast dat deze methode domineerde “*for most of the 400 to 500 years after the publication of Pacioli’s treatise in 1494, at least in the English language teaching of accounting.*” Hieruit besluit hij: “*The fact that [this] system persisted in the teaching, and it seems practice, of bookkeeping for so long suggests that it was seen as relevant and useful at the time.*” Stoner verklaarde dit door: “*One reason for this was that [in this system] each goods inventory ledger account contains, at least in summary form, all the purchase and sales transactions that the business has undertaken in those goods*”. De kracht van deze rekeningen school volgens hem dus net in hun capaciteit deze (zij het onvolledige) gegevens op één rekening te concentreren, waardoor op relatief eenvoudige wijze inzicht verkregen kon worden in de handel van de goederen in kwestie.⁷⁸

4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen

De ontwikkeling van de eerste twee resultaatrekeningen ‘corretages’ en ‘hallekosten’ werd hierboven reeds uitvoerig geschetst en zal bijgevolg hier buiten beschouwing blijven. Wat vooral opvalt in de boekhouding van Ameyde is dat het gebruik van

⁷⁵ Alhoewel reeds ingevoerd in November 1499 werd pas vanaf het boekjaar 1500 heel de eigen handel hierop geboekt. (cfr. supra)

⁷⁶ Ze wisten ook goed te weerstaan aan de evolutie die we na 1500 in Ameydes boeken waarnemen. (cfr. infra)

⁷⁷ Zie de figuur op p. 195.

⁷⁸ Stoner, "The perseverance of Pacioli's goods inventory accounting system," 323.

kostenrekeningen pas laat ingang vond. De rekening ‘interresten’ die in november 1498 reeds werd ingevoerd, vormde hier weliswaar een uitzondering op, maar deze nam echter een speciale functie in. Ameyde boekte hier immers de *teercosten* op van reizen ondernomen in opdracht van Pauwels De Zweemere. De introductie van deze rekening dienen we dus, net als de overige innovaties van november 1498, te beschouwen in het kader van de *accountability* ten opzichte van De Zweemere. Zijn persoonlijke onkosten bleef Ameyde evenwel boeken op de kasrekening. Pas tegen het einde van de eerste boekingsperiode (november 1498 tot december 1499) voerde Ameyde ook hiervoor een aparte kostenrekeningen in, eind december introduceerde hij ‘despens pour ma personne’.⁷⁹ Deze rekening is interessant aangezien ze aantoonde dat Ameyde in toenemende mate zichzelf van zijn boeken begon te onderscheiden.⁸⁰ In plaats van zichzelf met zijn kas te blijven vereenzelvigen en al zijn persoonlijke uitgaven hierop te blijven tegen boeken, erkende hij de nood aan een kostenrekening hiervoor.

Behalve deze rekening voor zijn persoonlijke onkosten, had Ameyde in oktober 1499 nog een resultaatrekening geïntroduceerd, namelijk ‘nameloos’.⁸¹ De motivatie hierachter was het aanpassen van de boeken aan zijn gewijzigde zakelijke situatie. Naarmate zijn activiteiten groeiden, begon Ameyde steeds vaker lakens te veredelen voor eigen rekening. Dit boekte hij op deze rekening. Opvallend hierbij was echter dat hij de kosten die hiermee gepaard gingen niet debiteerde op deze rekening. Deze kosten vinden we namelijk terug op de winst-en-verliesrekening ‘nemo’.⁸² Op deze laatste crediteerde hij bovendien ook enkele malen vergoedingen die aan hem betaald werden in ruil voor het laten veredelen van lakens. Het gevolg hiervan was dat de rekening ‘nameloos’ niet gebruikt kon worden om de winstgevendheid van deze veredelingsactiviteiten op te volgen. Het bepalen van winst of verlies, of *cost-finding* speelde dus andermaal geen rol. Bovendien is het belangrijk te beseffen dat deze rekening *enkel* betrekking had op de veredelingsactiviteiten die Ameyde in eigen naam deed. Daarnaast liet hij ook lakens veredelen in opdracht van zijn klanten. Bij dergelijke transacties debiteerde hij de rekening van de opdrachtgever en crediteerde direct de rekening van de ambachtsman die de opdracht had uitgevoerd.⁸³

Vervolgens zouden we hier kort de keuze voor de benoeming ‘nameloos’ willen toelichten. Deze is op zijn minst opvallend te noemen. Maar het was niet de enige rekening met een dergelijke naam. Ook voor de eerste winst-en-verliesrekening ‘nemo’, wat niemand betekent in het Latijn, was dit het geval.⁸⁴ De verklaring voor deze

⁷⁹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f°286.

⁸⁰ Het was in dezelfde periode dat hij de rekening ‘Wouter Ameyde’ introduceerde.

⁸¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 288.

⁸² cfr. infra.

⁸³ Voorbeelden hiervan zijn *legio* in de boeken van Ameyde, zie onder meer de rekening van de verver Michiel Vizeric, SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 61.

⁸⁴ Zie: p. 220.

vreemde (en mogelijk zelfs als dubieus op te vatten) namen, dienen we te zoeken in de aard van deze rekeningen. Op beide rekeningen werden immers inkomsten geboekt die eigenlijk toekwamen aan niemand die in de boeken vertegenwoordigd was, namelijk Ameyde zelf. We mogen niet vergeten dat Ameyde geen kapitaalrekening gebruikte.⁸⁵ Tot de invoering van deze ‘naamloze’ rekeningen, was hij voor het boeken van transacties en betalingen waar hij zelf betrokken partij in was, aangewezen op de kasrekening. Al snel stootte hij op de beperkingen hiervan en zag hij zich eind april 1499 gedwongen de rekening ‘nemo’ te openen. Deze zou al snel uitgroeien tot een *de facto* winst-en-verliesrekening en zelfs de functie van kapitaalrekening gaan vervullen.⁸⁶ Aan het einde van het jaar zou Ameyde vervolgens ‘nameloos’ introduceren om de inkomsten uit het verven en veredelen van lakens uit ‘nemo’ te lichten en hierop te groeperen. Opvallend is echter dat uit de naamgeving blijkt dat Ameyde op dit punt nog niet wist waar hij zichzelf moest inpassen in zijn boekhouding.

Het is duidelijk dat bij het sluiten van de boeken, eind december 1499, de resultaatrekeningen nog verre van op punt stonden. De enige uitzonderingen hierop vormden deze voor de corretages en hallekosten waar een geavanceerd registratiesysteem voor was uitgewerkt. In tegenstelling hiermee bleven ‘interresten’, ‘nameloos’ en ‘despens pour ma personne’ bijzonder rudimentair. Op ‘despens’ vinden we slechts enkele persoonlijke aankopen van stukken textiel, en soms hele lakens. Overige persoonlijke kosten, zoals deze om het huishouden draaiende te houden, werden echter nog steeds rechtstreeks op kas afgeboekt waardoor het onmogelijk was hiervan een overzicht te verkrijgen. Op ‘nameloos’ treffen we dan weer kosten voor het *vaerwen ende ghereeden* van lakens aan. Echter niet alle kosten van dit type werden hierop geboekt. Zowel op de klantenrekeningen als op de goederenrekeningen voor zijn eigen handel vinden we verschillende posten voor het veredelen van lakens. Doordat deze boekingen aldus verspreid stonden, beschikte ‘nameloois’ niet over dezelfde synthetiserende voordelen als de andere reële en nominale rekeningen. Ook ‘interresten’ bleef niet van dit euvel gevrijwaard. Zo vinden we verschillende teerkosten terug op de winst-en-verliesrekening terwijl deze eigenlijk op de kostenrekening dienden geboekt te zijn. Tot slot bleek ook uit de saldering en het sluiten van deze rekeningen hun onvolkomen karakter.⁸⁷ In de eerste plaats werden deze drie resultaatrekeningen niet opgenomen in het journaaloverzicht *Diversche interresten*. Zoals nog zal blijken, diende dit overzicht echter vooral om aan de

⁸⁵ Het is immers belangrijk op te merken dat alhoewel hij beschikte over rekeningen in zijn eigen naam, dit geen kapitaalrekeningen waren. (cfr. infra)

⁸⁶ Zie p. 220.

⁸⁷ Voor een uitgebreide analyse hiervan: 6.2. Saldering en sluiting van de boeken (december 1499)

verantwoordingsvereisten ten opzichte van Pauwels De Zweemere tegemoet te komen. Aangezien deze rekeningen weinig tot geen relevante informatie voor deze laatste bevatten, kunnen we deze omissie nog verklaren. Anders is het echter gesteld met de afhandeling van de salderingsprocedure. Deze drie rekeningen genereerden allen een debetsaldo. In plaats van dit echter als een verlies over te boeken naar de winst-en-verliesrekening zoals, we zouden verwachten, schreef Ameyde dit debetsaldo simpelweg over naar de nieuwe rekeningen. Bovenstaande gebreken en het niet opnemen van deze debetsaldi op de winst-en-verliesrekening maken dat deze drie resultaatrekeningen veel van hun toegevoegde waarde verloren.

Bijgevolg zien we dat Ameyde reeds van bij de aanvang van het nieuwe boekjaar 1500 zijn resultaatrekeningen drastisch begon te verbeteren. Wat hierbij opvalt is dat Ameyde heel dit systeem veranderde. Geen van de bestaande rekeningen voldeed nog in zijn ogen. Ze waren te ruim of werden simpelweg overbodig geacht. Net als hij voor zijn goederenrekeningen had gedaan ging Ameyde nu ook wat betreft zijn resultaatrekeningen streven naar duidelijkheid door deze specifiek in te vullen. Hij deed dit door af te stappen van vage en onduidelijke namen, en ze een duidelijk naam te geven die de lading dekte en die slechts op welbepaalde categorieën posten betrekking hadden. Dit streven naar duidelijkheid was een zeer bewuste keuze. Een eerste resultaatrekening waar dit zichtbaar werd, was 'nemo'. In 1499 was deze nog *incontournable* als winst-en-verliesrekening, maar in 1500 werd deze functie overgenomen door andere rekeningen met als gevolg dat ze reeds in het midden van het jaar werd afgesloten en definitief uit de boeken verdween. Bij 'namelois' tekende zich eenzelfde patroon af. In 1500 leek Ameyde nog te worstelen met de vraag wat hij met deze rekening moest aanvangen. Hij boekte hier nog steeds veredelingskosten op, maar net als in 1499 stond dit type boekingen ook nu nog verspreid over verschillende rekeningen. Bovendien begon hij nu ook andere zaken op 'namelois' te boeken. Niet alleen vinden we er verschillende lakens op terug, maar nog opvallender is dat het saldo van 'nemo', toen deze definitief werd afgesloten, naar 'namelois' werd overgeboekt in plaats van naar de nieuwe winst-en-verliesrekening. We krijgen de indruk dat Ameyde deze rekening gebruikte om posten te boeken die hij nergens anders wist te plaatsen. De rekening verloor al snel veel van haar belang, en zeker met de invoering van het nieuwe systeem om de eigen handel in kwaliteitslakens te boeken, werd haar lot bezegeld.⁸⁸ Ook 'despens pour ma personne' onderging een gelijkaardige evolutie. Deze leed namelijk onder de introductie van een stel heel specifieke kostenrekeningen waarvan de functie sterk met de hare overlapte, namelijk 'stoffarije vanden huus' en 'kosten vanden huus'.⁸⁹ Zelfs de rekening 'interresten' was één van de slachtoffers van deze evolutie.

⁸⁸ De rekening 'Wouter Ameyde' zou immers nagenoeg alle functies van 'namelois' overnemen.

⁸⁹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 147 en f° 146. (cfr. ifra)

Reeds bij de eerste verbeteringen aan de boeken in november 1498 ingevoerd om de *teercosten* op te boeken, vervulde deze rekening nochtans reeds van in het begin een welomlijnde functie. Toch zou ook zij gestaag aan belang inboeten in de loop van het boekingsjaar 1500, en na 'nemo' was ze zelfs de eerste van de verouderde rekeningen om afgevoerd te worden. Opvallend is dat Ameyde hiervoor zelfs niet de saldering van eind december afwachtte. Toen hij halfweg november 1500 een nieuwe reeks *teercosten* moest boeken, besloot hij dit type uitgaven voortaan direct op zijn nieuwe winst-en-verliesrekening boeken. Eerst debiteerde hij het saldo van 'interresten' op 'corretages' waarmee de rekening definitief afgesloten.

Terwijl we op 'stoffarije vanden huus' voornamelijk de onkosten gemaakt met het oog op de aankoop van huisraad aantreffen, bevatte 'kosten vanden huus' de uitgaven om in het levensonderhoud en de huisvesting te voorzien.⁹⁰ De introductie van deze twee nieuwe rekeningen dienen we te kaderen binnen de evolutie in Ameydes persoonlijke situatie. Het staat vast dat de periode 1499-1500 een scharnierpunt vormde in zijn leven. Octaaf Mus formuleerde reeds de hypothese dat Ameyde waarschijnlijk in 1499 trouwde, zij het dat we dit veiligheidshalve zouden willen verruimen tot en met begin 1500. Het is immers pas op 12 februari dat een eerste maal melding wordt gemaakt van '*mijn wijf*' in de boeken, de dag dat ze overging tot de aankoop van diverse stukken huisraad.⁹¹ Daarenboven mocht Ameyde zich reeds gauw voorbereiden op een gezinsuitbreiding, daar op 31 oktober 1500 een '*kindsbedde*' werd aangekocht.⁹² Mogelijk speelden al deze veranderingen in zijn leven een rol bij zijn besluit in deze periode te verhuizen. Vanaf juli 1500 zien we dat Ameyde de herberg van wijlen Jan van Aercke huurde van diens weduwe. De hoofdreden achter deze verhuis dienen we echter hoogstwaarschijnlijk in de zakelijke context te zoeken. Begin augustus liep immers ook de samenwerking met Pauwels De Zweemere ten einde. Bijgevolg greep Ameyde hoogstwaarschijnlijk dit ogenblik aan om zijn eigen herberg te beginnen en aldus volledige onafhankelijkheid te verwerven. Door deze samenloop van omstandigheden staat het vast dat Ameyde gedwongen was zwaar te investeren, in zijn herberg, en zodat zijn gezin van alle gemakken voorzien was. Andermaal zien we dus dat wanneer het volume of de bedragen die met een bepaald soort kost of goed gepaard gingen substantieel toenamen, Ameyde deze gegevens preciezer wou optekenen en hiervoor een afzonderlijke rekening opende.⁹³ Vanaf het moment dat deze twee nieuwe

⁹⁰ Tot dit punt gebruikte Ameyde de rekening 'despens pour ma personne' voor aankopen voor zijn huishouden, terwijl kosten voor levensonderhoud rechtstreeks van de kasrekening werden gedebiteerd.

⁹¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 147.

⁹² SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 146.

⁹³ Het was ook niet langer wenselijk om 'despens pour ma personne' hiervoor te gebruiken aangezien deze veel te ruim was.

rekeningen werden ingevoerd, verloor ‘despens’ veel van zijn betekenis. Vele van de persoonlijke onkosten die aanvankelijk hierop werden geboekt, vonden nu hun weg naar de nieuwe rekeningen.⁹⁴

In feite besloot Ameyde dus begin 1500 plots zijn meer ‘persoonlijke’ kosten⁹⁵ anders te gaan boeken. Het oude systeem van rekeningen dat Ameyde hiervoor hanteerde in 1499 zette hij aanvankelijk nog over naar 1500. Toen in februari echter duidelijk werd dat dit niet voldeed om aan de nieuwe ontwikkelingen tegemoet te komen, voerde Ameyde ‘kosten vanden huus’ en ‘stoffarije vanden huus’ in om dit euvel op te vangen. Interessant hier is dat beide systemen naast elkaar bleven bestaan, wat ook voor de nodige verwarring kon zorgen. Zo vinden we op ‘kosten vanden huus’ soms enkele boekingen terug die we eerder op ‘despens pour ma personne’ zouden verwachten. Tegelijkertijd werden de oude rekeningen ook niet onmiddellijk afgesloten en bleef Ameyde hier sommige zaken op boeken. Maar al snel werd duidelijk dat het oude systeem intussen door de feiten achterhaald was en in de loop van 1500 verloren de oudere resultaatrekeningen hun belang en namen de nieuwe rekeningen steeds meer van hun functies over.⁹⁶ Het nieuwe systeem om de eigen handel te boeken had dit vernieuwingsproces enkel maar versneld, aangezien ook de rekening ‘Wouter Ameyde’ sommige van hun functies inpalmdde.

Opvallend is echter dat in het boekjaar 1501 niet alleen de oude, verouderde resultaatrekeningen definitief werden afgevoerd, maar dat *alle* kostenrekeningen door Ameyde werden geschrapt. Terwijl dit voor de eerste categorie te verklaren valt doordat deze reeds in 1500 achterhaald bleken, is dit voor de latere kostenrekeningen minder eenduidig. Toch maakte Ameyde een heel bewuste keuze ze niet opnieuw in te voeren. Deze beslissing zal heel belangrijk blijken om de functie en het belang van de kostenrekeningen beter te begrijpen. Op deze problematiek zal dieper worden ingegaan bij de bespreking van de evolutie van Ameydes boekhoudingsmethode vanaf 1501.

⁹⁴ Op ‘despens’ boekte Ameyde voornamelijk aankopen van stukken linnen of laken, we vinden er bijvoorbeeld ook een lamswollen voering op terug. Bijgevolg was het logisch dat we dit soort boekingen in toenemende mate op de huishoudrekeningen terugvinden. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 286.

⁹⁵ ‘Depsens’ bevatte enkel persoonlijke uitgaven, terwijl op ‘nameloos’ enkel kosten in verband met de eigen handel werden geboekt.

⁹⁶ Bijgevolg kunnen we ons de vraag stellen waarom Ameyde pas in december 1500 besloot de oude rekeningen definitief af te sluiten. ‘Nemo’, waar we met een gelijkaardig probleem worden geconfronteerd, had hij immers reeds halfweg 1500 afgesloten.

5. Het balanceren en sluiten van de boeken: de functie van het dubbel boekhouden

5.1. Theorie vs. praktijk: een wereld van verschil

Nu we vertrouwd zijn met de structuur van Ameydes boekhouding kunnen ook de salderings- en sluitingstechnieken die hij hanteerde onder de loep worden genomen. Deze laatste bevatten immers een schat aan informatie om te bepalen voor welke functie Wouter Ameyde zijn boekhouding gebruikte. Het zijn de resultaten van deze procedures die belangrijke informatie kunnen opleveren aangaande de evolutie van de zaak en de bedrijfsresultaten. Dit zijn de gegevens die, volgens de Sombartianen, de basis vormen voor het gebruik van de boekhouding als managementinstrument. “*The balancing procedures throw light on the extent to which the owners of the ledgers needed brief, synoptic statements of the progress and position of their affairs and activities, as distinct from the type of information which could be obtained by paging through a ledger or examining individual ledger accounts*”.¹

In eerste instantie dienen we hier dieper in te gaan op de rol die boekhoudingen speelden binnen de historische context. Tegenwoordig bepaalt de Belgische wetgeving: “*Elke boekhouding wordt door middel van een stelsel van boeken en rekeningen gevoerd met inachtneming van de gebruikelijke regels van het dubbel boekhouden.*”² De verplichting de regels van het dubbel boekhouden te gebruiken bouwt verder op de belastingplicht en de daaruit voortvloeiende vereiste de boeken ter controle voor te leggen aan de belastingdiensten. De *accountability* staat hier dus centraal. Dit brengt met zich mee dat men veel aandacht besteedt aan de juistheid van de boeken, waardoor het presenteren van een boekhouding in evenwicht tot één van de hoofdbekommernissen verworpen is.³ Deze maatstaven kunnen we echter niet toepassen op het middeleeuwse en vroegmoderne dubbel boekhouden. In de eerste plaats is het belangrijk te beseffen dat deze vorm van boekhouden eerder de uitzondering dan wel de regel was, en dat de eigentijdse boekhouders heel andere prioriteiten hadden dan heden ten dage het geval is.⁴ In de meeste gevallen volstond het voor de koopman in kwestie om een (al dan niet ruwe) inschatting van zijn commerciële activiteiten te hebben, waardoor er geen nood was aan het minutieuze

¹ Yamey, Edey, and Thomson, *Accounting in England and Scotland, 1543-1800 double entry in exposition and practice*: 186.

² "Wet van 17 juli 1975 met betrekking tot de boekhouding van de ondernemingen," (1975), art. 4., geconsulteerd op 5/12/2012.

³ Met de huidige boekhoudkundige software is het tegenwoordig zelfs onmogelijk een boekhouding uit balans te bekomen.

⁴ Zie: p. 152.

overzicht dat de balans kon bieden. Bijgevolg was het verkrijgen van een balans in evenwicht geen hoofddoel voor de meeste toenmalige boekhouders. In tegendeel zelfs, praktijkmateriaal wijst uit dat het balanceren en sluiten van de boeken slechts weinig navolging vond en dat, als dit reeds het geval was, dit vaak onregelmatig en louter om boekhoudkundig-technische redenen gebeurde.

Ook de vroegste traktaten wijzen in die richting. Het balanceren en bekomen van een balans in evenwicht droeg hier niet de prioriteit in weg. De meeste traktaatschrijvers bespreken het balanceren en sluiten van de boeken pas helemaal aan het einde van hun verhandeling en vaak wordt de werkwijze niet altijd even duidelijk uiteengezet. Pacioli's *Summa Arithmetica* vormt hier een goed voorbeeld van. Bij het balanceren van de rekeningen pleit hij voor het opstellen van een *summa summarum* die de saldi van alle rekeningen incorporeert en waaruit moest blijken of debet en credit in evenwicht waren. Pacioli formuleerde deze paragraaf echter bijzonder ongelukkig. Het probleem was namelijk dat Pacioli pas tot het opstellen van deze *summa summarum* overging wanneer alle rekeningen reeds waren gesaldeerd. Edward Peragallo wees er terecht op dat dit altijd in een evenwicht zou resulteren, waardoor hij stelde dat Pacioli de procedure niet ten gronde begreep.⁵ Ook de verschillende vertalers van Pacioli's werk worstelden met dit vraagstuk. Terwijl Brown & Johnston⁶ en Haulotte & Stevelinck⁷ verkozen naar de letter te vertalen, opteerde John Geijsbeek deze passage als volgt te vertalen: "In order that it may be clearer that the books were correct **before** the said closing, you shall summarize on a sheet of paper all the debit totals that appear in the Cross Ledger and place them at the left, then you shall write down all the credit totals at the right". Door het toevoegen van het woord 'before' vertaalde Geijsbeek de tekst zoals deze naar zijn aanvoelen had moeten geschreven zijn.⁸ Uit deze passage van enkele regels blijkt dus verwarring die kon ontstaan door een onduidelijke formulering.⁹

⁵ Edward Peragallo, *Origin and Evolution of Double Entry Bookkeeping. A Study of Italian Practice from the Fourteenth Century* (American Institute Publishing, 1938). Een mening die hij uiteindelijk herzag in: ———, "Origin of the Trial Balance," *The Accounting Review* 31, no. 3 (1956).

⁶ R. Gene Brown and Kenneth S. Johnston, *Paciolo on Accounting* (London: McGraw-Hill, 1963).

⁷ R. Haulotte, L. Pacioli, and E. Stevelinck, *Summa de arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita: 1494-1994* (Institut des Experts Comptables, 1994).

⁸ Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne: 73.*

⁹ Dit is een terugkerend probleem in de *Summa*, Pacioli's taalgebruik was niet altijd even duidelijk en bovendien bevatte het werk ook enkele fouten. Deze beide zaken konden bijgevolg soms tot verwarring leiden. Esteban Hernandez-Estevé, "Comments on some obscure or ambiguous points of the Treatise De Computis et Scripturis by Luca Pacioli," *The Accounting Historians Journal* (1994); Basil S. Yamey, "Pacioli's pioneering exposition of double-entry bookkeeping: a belated review," in *Studi in memoria di Federigo Melis* (Giannini, 1978); ———

Ludovico Flori (1636) vormt een zeldzame uitzondering op deze trend. Ook hij stelde vast dat andere auteurs dit onderwerp aan het einde van hun traktaat behandelden. Alhoewel hij hiervan de logica wel inzag, aangezien de balansrekening het resultaat was van alle andere rekeningen, benadrukte hij de noodzaak deze reeds in het begin kort te bespreken. De balans vormde immers tegelijkertijd ook het *doel* van de rekeningen.¹⁰ Tot slot wees James Winjum er terecht op dat er in de traktaten vaak niet werd aangedrongen op het jaarlijks salderen van de boeken. Pas tegen het einde van de achttiende eeuw kwam het jaarlijks salderen van de boeken vaker naar voor in de gangbare traktaten.¹¹

Een bijkomend probleem hierbij is dat er slechts bijzonder weinig van dergelijke balansen geconserveerd zijn gebleven. Dit was in belangrijke mate te wijten aan het feit dat ze vaak op losse folio's werden opgetekend en niet samen met de rest van de boekhouding werden bewaard. Pacioli raadde zelfs expliciet aan losse vellen te gebruiken voor zijn versie van de balans.¹² Een gebruik dat ook reeds in het Brugge van het midden van de veertiende eeuw werd toegepast door Guillaume Ruyelle.¹³ Het ontbreken van dergelijke balansen is problematisch daar het onderzoek van Sadao Takatera duidelijk heeft aangetoond dat er grote verschillen kunnen bestaan tussen

—, "Two Typographical Ambiguities in Pacioli's "Summa" and the Difficulties of Its Translators," in *Gutenberg-Jahrbuch* (Gutenberg-Gesellschaft, 1976).

¹⁰ "e Bersaglio di tutti gl'altri; hò giudicato bene di darne qui questa breve notitia per haverne fin dal principio qualche luce & vedendolo, ancorche da lontano, saper sempre doue habbiamo d'hauer l'occhio & à drizzar la mire del nostro disegno" Lodovico Flori, *Trattato del modo di tenere il libro doppio domestico*, vol. 25, *Historic Accounting Literature* (London: Scolar Press, 1978 [1636]), 44.

¹¹ Winjum, "Accounting in Its Age of Stagnation," 750. Zie ook: Basil S. Yamey, "Balancing and Closing the Ledger: Italian Practice, 1300-1600" in *Accounting History*, ed. Basil S.; Yamey and Robert H. Parker (Oxford: Oxford University Press, 1994).

Bij Jan Ympijn treffen we dit als volgt aan: "ende als men aldusdanighe boecken sluyten wilt / als ten overlydene des coopmans die alsulcken boecken ghehouden heeft/ oft by scheydinghe van gheselschape / oft datme[n] eenen nieuwe[n] maken wilt uut dien dat den boeck volghescreve[n] is / of tuut anderen redene[n]". Uit dit citaat blijkt duidelijk wat aldus Ympijn de voornaamste redenen zijn om de boeken te sluiten. Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: f° 17r. Simon Stevin was één van de eersten om op het jaarlijks balanceren van de boeken aan te dringen.

¹² Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*: 73.

¹³ Ruweel maakte soms een balans op van enkele rekeningen en deed dit dan op losse vellen. Net als voor Collard de Marke geldt echter dat zijn boekhouding *geen* dubbel boekhouden betrof, in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt. de Roover, *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369)*.

praktijk en theorie.¹⁴ Doordat er zo weinig balansen bewaard zijn namen vele auteurs zelfs lange tijd aan dat deze procedure niet gekend was in de middeleeuwen. Vanaf het tweede kwart van de twintigste eeuw werden echter steeds meer van dergelijke documenten uit deze periode teruggevonden. Raymond de Roover werd vervolgens één van de meest bevolgen verdedigers van de stelling dat deze financiële statements ook binnen middeleeuwse firma's reeds een rol van betekenis konden opeisen.¹⁵ Onder meer op basis hiervan beweerde hij dat "*merchants had begun by 1400 to use accounting as a tool of management control*".¹⁶

Het meest voor de hand liggende ogenblik om de balans op te stellen was het moment waarop de boeken gesloten werden en alle rekeningen gesaldeerd dienden te worden, zodat ze getransfereerd konden worden naar het nieuwe grootboek. Desondanks zien we dat in de praktijk talloze boekhouders bij het sluiten van de boeken de saldi overboekten zonder gebruik te maken van een balans.¹⁷ Meer zelfs, het op regelmatige basis balanceren en sluiten van de boeken was uitzonderlijk tijdens deze periode. Tot diep in de achttiende eeuw werd in het merendeel van de bewaard gebleven boekhoudingen, die de principes van het dubbel boekhouden observeerden, niet op regelmatige basis overgegaan tot het balanceren en sluiten van de boeken. Het balanceren van de boeken was een arbeidsintensieve en tijdconsumerende procedure. Sir Charles Peers (1689-1695) haalde dit zelfs expliciet aan als reden waarom hij de balans voor zijn boeken niet opmaakte, waarbij hij de (vergeefse) hoop uitdrukte dit zo snel mogelijk te zullen doen: "*not having time to make a perfect balance of these my bookes & begin new ones as intended but speedily hope to do it*".¹⁸ Het gevolg hiervan was dat de boeken doorgaans op onregelmatige tijdstippen werden gebalanceerd, vaak wanneer het grootboek volgeschreven was. Simon Stevin (1607) was de eerste om aan te dringen op het jaarlijks sluiten van de boeken.¹⁹

¹⁴ Sadao Takatera, "Early experiences of the British balance sheet," *The Kyoto University Economic Review* XXXVII, no. 2 (1967): 35-36.

¹⁵ Raymond de Roover, "Characteristics of Bookkeeping before Paciolo," *The Accounting Review* 13, no. 2 (1938): 148; ———, *The Medici Bank: its organization, management, operations and decline*; ———, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397-1494* (New York: Norton & Company, 1966), 100.

¹⁶ ———, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," 118.

¹⁷ Yamey, "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism."; ———, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart."; ———, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800."

¹⁸ Yamey, Edey, and Thomson, *Accounting in England and Scotland, 1543-1800 double entry in exposition and practice*: 188.

¹⁹ Stevin, "Vorstellicke bouckhouding op de Italiaensche wyse in domeine en finance extraordinaire, wesende inde wisconstige gedachtenissen het tweede deel der gemengde stoffen," 34; de Roover, "Coup d'oeil sur l'histoire des comptes en Belgique depuis le Moyen Age jusqu'à la Révolution brabançonne," 10.

Als er al een balans werd opgemaakt zien we dat de middeleeuwse en vroegmoderne kooplieden, wanneer deze niet in evenwicht was, vaak geen moeite deden om de fout(en) die hier aan de basis van lag(en) op te sporen. Zelfs indien dit aanzienlijke bedragen betrof, verkozen ze doorgaans dit verschil af te schrijven (met een enkele boeking!)²⁰ op de winst-en-verliesrekening of de kapitaalrekening. De procedure om fouten op te sporen was namelijk een bijzonder arbeidsintensief karwei. Bij Jan Ympijn (capittel 25) vinden we de werkwijze hiervoor terug. Een eerste stap was het herrekenen van alle totalen die men gemaakt had om de saldi te bepalen, en na te gaan of er geen fout was gebeurd bij het overboeken van deze saldi naar de balans. Wanneer de fout hier niet aan te wijten was, diende de boekhouder voor elke boeking na te gaan of er een fout was gebeurd bij het overboeken van het journaal naar het grootboek. Hiervoor diende voor elke journaalpost de bijbehorende boekingen op debet en credit in het grootboek nagegaan te worden. De boekingen die nagekeken en correct bevonden waren, werden gemarkeerd. Op deze wijze moest heel de boekhouding worden overlopen tot de fout gevonden was.²¹ In vele bedrijven werden echter gemakkelijk een tiental (en vaak zelfs meer) boekingen per dag gepost. Daarenboven bestreken de boekingsperiodes vaak meerdere jaren omwille van de onregelmatige tijdstippen waarop werd overgegaan tot het sluiten van de boeken.²² Bijgevolg spreekt het voor zich dat een dergelijke procedure om de fouten in de boekhouding op te sporen een zeer arbeidsintensief en tijdrovend werk was. Het wekt dan ook geen verbazing dat vele kooplieden hieraan verzaakten, zeker wanneer ze aan niemand anders dan zichzelf rekenschap dienden af te leggen.²³ Nochtans waren fouten op de balans zeker niet de uitzondering. Peter Ramsey beschreef de balans zelfs als een “*long and laborious enterprise, and long after Gresham's day [1546-1552] a correct balance was regarded as an almost miraculous achievement*”.²⁴

²⁰ Er werd dus enkel geboekt op de zijde waar het tekort zich voordeed. Bijgevolg werd nietvoldaan aan de vereiste van de dualiteit.

²¹ Zowel Pacioli als Ympijn raadden aan om dit met twee personen te doen waarbij één iemand de boekingen in het journaal voorlas en de ander deze in het grootboek nakeek. Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*: (hoofdstuk 32), 71; Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: (Capittel 25).

²² Dit gebeurde doorgaans enkel wanneer door plaatsgebrek een nieuwe set boeken vereist was.

²³ Yamey, Edey, and Thomson, *Accounting in England and Scotland, 1543-1800 double entry in exposition and practice*: 189-90.

²⁴ Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?," 193.

Net als voor de structuur van de boekhouding het geval was, speelde de relatie tussen Wouter Ameyde en Pauwels De Zweemere ook voor de balancerings- en sluitingsprocedures een bepalende rol. Het feit dat Ameyde rekenschap verschuldigd was aan deze laatste beïnvloedde in niet geringe mate de door hem gehanteerde technieken. Niet in het minst daar zolang deze relatie bestond, Ameyde een veel striktere boekhoudkundige discipline diende te handhaven. Uit de boeken blijkt dat er twee momenten waren waarop Ameyde overging tot de saldering van zijn boeken: halverwege het jaar en aan het einde van december. In 1499 deed hij dit zelfs op beide tijdstippen. In juli betrof het een gedeeltelijke saldering waarbij hij enkel een selectie rekeningen saldeerde, hoofdzakelijk bestaande uit de nominale en reële rekeningen.²⁵ Dit deed hij door eerst het verschil tussen het debet- en credittotaal op de rekening te bepalen. Het saldo dat hij aldus bekwam, boekte hij vervolgens over naar een andere rekening (meestal de winst-en-verliesrekening) waardoor de rekening terug in evenwicht was.²⁶

Rekening			
Totaal debet:	40-0-0	Totaal credit:	35-0-0
		Saldering:	5-0-0

23: Saldering rekeningen

Het is belangrijk op te merken dat het salderen van rekeningen niet automatisch gelijkstond met het sluiten hiervan. Wanneer Ameyde rekeningen saldeerde, sloot hij deze niet altijd gelijktijdig af. Zeker in de aanvangsfase van de periode bestreken in de boekhouding verkoos hij vaak, eens hij het saldo had bepaald, gewoon verder transacties te blijven boeken op de rekening. Eind december 1499 sloot Ameyde vervolgens de boekperiode af. Dit betekent, in tegenstelling tot de hierboven besproken midjaarse procedure, dat hij nu alle rekeningen saldeerde, waarna hij ze vervolgens afsloot en een nieuwe rekening opende in het nieuwe grootboek.²⁷

Wouter Ameyde saldeerde dus op heel regelmatige basis zijn boeken, de reële en nominale rekeningen saldeerde hij zelfs tweemaal per jaar. Dit is een zeldzaamheid in premoderne boekhoudingen. Of zoals Raymond de Roover stelde: *“In the Middle Ages financial statements were generally not drafted every year, but at irregular intervals, when, for instance, the ledger was full and a new one was started, or when a*

²⁵ cfr. infra.

²⁶ Dit kon gewoon een nieuwe rekening op dezelfde naam zijn, een rekening die de functie van de winst-en-verliesrekening vervulde, of zelfs nog een totaal andere rekening (cfr. infra).

²⁷ Ondanks de terminologie die spreekt van het sluiten van de boeken, moet dit niet letterlijk opgevat worden. Bij Ameyde stonden verschillende boekperiodes in één grootboek.

partnership was dissolved."²⁸ Dit bleek ook uit de boekhoudingen die Basil Yamey onder de loep nam voor de periode van 1500 tot 1800. Niet enkel het sluiten van de boeken, maar zelfs het balanceren *tout court*, vormde eerder al de uitzondering in plaats van de regel. Doorgaans werden boekhoudingen niet gebalanceerd, tenzij er wegens plaatsgebrek nieuwe boeken dienden geopend te worden. Yamey stelde vast dat slechts enkele van de door hem bestudeerde boekhoudingen af en toe over gingen tot het salderen (en sluiten) van hun boeken. Dit gebeurde echter doorgaans niet op jaarbasis maar op onregelmatige tijdstippen. Alleen de boekhoudingen binnen zijn steekproef die dateerden van rond het midden van de *achttiende* eeuw, werden wel jaarlijks gebalanceerd. Dit waren deze van Peter Du Cane (1754-1758) en William Braund (1758-1774). Beide heren bekleedden belangrijke posities, dus mogelijk heeft dit mee bepaald waarom ze er belang aan hechtten hun boeken regelmatig te salderen.²⁹ William Braund was director van zowel de *Bank of England* als de *Sun Fire Office*.³⁰ Peter Du Cane was een director van de *Bank of England* evenals van de *East India Company*. Alhoewel geen van deze ondernemingen reeds dubbel boekhouden gebruikten op dit punt, hadden ze wel allen meerdere aandeelhouders waardoor ze gebaat waren met het op regelmatige(re) basis balanceren van de boeken, zo produceerde de *Bank of England* jaarlijkse een balansrekening.³¹

In Groot-Brittannië bleef het op jaarlijkse basis salderen van de boeken dus tot ver in de achttiende eeuw eerder de uitzondering dan de regel. Als er al sprake was van frequentere salderingen dan was de timing hiervan vaak arbitrair. Maar ook in Italië, de bakermat van het dubbel boekhouden, bleek deze procedure minder evident te zijn dan vaak wordt aangenomen.³² Ondanks Pacioli's bewering dat vele kooplieden het gewend waren jaarlijks een balans op te maken van de boeken,³³ lijken praktijkbronnen dit eerder tegen te spreken. Vooral bij Venetiaanse handelaars stelde Frederic Lane vast dat

²⁸ de Roover, "Characteristics of Bookkeeping before Paciolo," 148.

²⁹ Vergelijk bijvoorbeeld met de bevindingen van Michael Jones in verband met het Engelse *Exchequer*-systeem. Zie: p. 150.

³⁰ Dit was één van de eerste partnerschappen die zich ging specialiseren in het aanbieden van brandverzekeringen. Opgericht in 1708 door Charles Povey als de *Exchange House Fire Office* werd dit in 1710 *The Sun fire Office*. Deze firma zou in de loop van de achttiende eeuw uitgroeien tot de belangrijkste verzekeringsmaatschappij in Engeland en Wales. L. D. Schwarz and L. J. Jones, "Wealth, Occupations, and Insurance in the Late Eighteenth Century: The Policy Registers of the Sun Fire Office," *Economic History Review* 36, no. 3 (1983): 366. Edward Baumer, *The Early Days of the Sun Fire Office* (London: Sir Joseph Causton & Sons, 1910), 4-12.

³¹ Yamey, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart," 126. ———, "Some Seventeenth and Eighteenth Century Double-Entry Ledgers," *The Accounting Review* 34, no. 4 (1959): 538; ———, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 178.

³² Flavio Pilla beweerde bijvoorbeeld dat het merendeel der Italiaanse firma's op jaarbasis hun rekeningen balanceerden. Pilla, "Il bilancio di esercizio nelle aziende private veneziane."

³³ Brown and Johnston, *Paciolo on Accounting*: 37.

er sprake was van “*infrequent and imperfect closing of the ledgers*” in nagenoeg alle boekhoudingen die bewaard zijn gebleven.³⁴ Dit leidde hem ertoe te stellen dat de enige vorm van het balanceren van de boeken die gebruikelijk was te Venetië, deze was als de boeken vol waren.³⁵ Bij de Florentijnse firma’s zat het balanceren van de boeken er al meer ingebakken. Hier speelde het verschil tussen de Venetiaanse en Florentijnse handelsorganisatie een belangrijke rol. Zoals reeds werd uiteengezet noopte hun complexere handel en structuren de Florentijnen geavanceerdere boekhoudingstechnieken te gebruiken.³⁶ Maar ook bij deze Florentijnse firma’s gebeurde het balanceren van de boeken vaak niet op jaarbasis. Zo zien we bij vele partnerschappen dat er enkel bij het aflopen van het partnerschap tot het balanceren van de boeken werd overgegaan. Hoe complexer de organisatie van de firma (partnerschap, factors in het buitenland, etc.), des te groter de kans dat er op regelmatige basis tot het salderen van de boeken werd overgegaan. Flavio Pilla benadrukte in dit opzicht nog sterk de rol van partnerschappen.

5.2. De rol van partnerschappen en agency

Het is geen toeval dat de Roover partnerschappen en *agency*, samen met het verstrekken van krediet, als de drie belangrijkste factoren beschouwde die bijdroegen aan de ontwikkeling van het dubbel boekhouden. Partnerschappen kende hij hierin de grootste rol toe, vooral eens ze niet langer tot een enkele reis/lading waren beperkt en op langdurige basis werden afgesloten. In combinatie met de inbreng van kapitaal door partners van buiten de familiekring, leidden partnerschappen tot de realisatie dat “*that the firm is a unit in itself and that the capital and the accumulated profits represent the claim of the owners*”. Door de nood de aandelen van de verschillende partners te kunnen opvolgen, diende men een systeem te ontwikkelen om winst en verlies te bepalen, aldus de Roover.³⁷ Deze redenering vormt ook de basis van Robert Bryers werk, die de verspreiding en het succes van het dubbel boekhouden verklaarde door te stellen dat dit het enige systeem was dat in staat was ‘*the rate of return on capital te bepalen*’.³⁸ *Agency* kende de Roover een minder belangrijk rol toe dan partnerschappen en krediet in de ontwikkeling van het dubbel boekhouden, maar hij beschouwde dit wel cruciaal voor de ontwikkeling van de goederenrekeningen. Bij zijn invulling van

³⁴ Hij wijst er echter wel op dat het steeds familiebedrijven betreft en geen kortstondige partnerschappen waardoor de firma's dus lange tijd konden handel drijven zonder ooit de nood te voelen een balans op te maken. Lane, "Venture Accounting in Medieval Business," 172.

³⁵ ———, *Andrea Barbarigo, merchant of Venice, 1418-1449*: 171-73.

³⁶ Zie: p. 159.

³⁷ de Roover, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," 116-17.

³⁸ Zie: p. 161.

agency focuste de Roover voornamelijk op de rol van agenten. Deze moesten accurate rekeningen bijhouden voor de hen toevertrouwde handelswaaren.³⁹ Belangrijk in deze context is ook dat vele auteurs ervan overtuigd zijn dat het dubbel boekhouden de mate van controle die door de *principal* op de *agent* kan worden uitgeoefend zou verhogen. Daarenboven zou de boekhoudingsmethode, volgens deze auteurs, de *principal* in staat stellen beter op te volgen welke goederen de *agent* voor hem onder zijn beheer had. Zoals reeds werd uiteengezet betwistte Basil Yamey echter fel de notie dat dubbel boekhouden de mogelijkheden tot fraude (of het nu een partner of een agent betrof) zou reduceren, of dat het zelfs maar in staat zou zijn de *principal* beter te informeren over diens belangen bij de *agent*. De informatie-asymmetrie was hier simpelweg te groot voor.⁴⁰ Ook Yamey kon echter niet anders dan vaststellen dat in boekhoudingen waar er sprake was van verantwoording aan hetzij een partner, hetzij een *principal*, de principes van het dubbel boekhouden met veel meer zorg werden toegepast.⁴¹

Het op regelmatige basis salderen en sluiten van de boeken was dus, zelfs onder kooplieden die dubbel boekhouden gebruikten, allesbehalve een evidentie tot ver in de achttiende eeuw. Bijgevolg stelt zich de vraag waarom Ameyde dit deed. De verklaring hiervoor dienen we te zoeken bij de verplichting verantwoording af te leggen aan Pauwels De Zweemere. De relatie tussen deze twee was determinerend voor de salderings- en sluitingstechnieken toegepast door Ameyde. Doordat Ameyde twee derde van zijn inkomsten gegenereerd door zijn makelaarsactiviteiten diende af te dragen aan De Zweemere, moesten de boeken in staat zijn dit op te volgen. De afrekening hiervan gebeurde op jaarbasis. Van zodra deze vereiste tot verantwoording wegviel, zou Ameyde geen noodzaak meer zien zijn boeken te sluiten zolang hij hier wegens plaatsgebrek niet toe gedwongen werd. In plaats daarvan zou hij voortaan aan de rekeningen enkel nog salderen.

³⁹ de Roover, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," 117-18.

⁴⁰ Zie ook: p. 155 e.v.

⁴¹ Yamey, "Some Seventeenth and Eighteenth Century Double-Entry Ledgers," 539-40.

6. Ameydes salderings- en sluitingsprocedures

Een eerste belangrijk probleem waar we mee geconfronteerd worden bij het analyseren van de salderings- en sluitingsprocedures van Wouter Ameyde is het ontbreken van journaal A. Dit zal een groot gemis blijken te zijn aangezien Ameyde zijn versie van de proefbalans hierin optekende. Deze kan echter wel grotendeels gereconstrueerd worden via de verwijzingen in het grootboek, doordat Ameyde deze overboekingen journaliseerde.¹ Eventuele gegevens op deze balans die niet in grootboek A werden geregistreerd blijven evenwel buiten beeld. Hierdoor kennen we dus enkel een strikt minimum van de gegevens die hierop werden opgetekend.

6.1. Een eerste poging tot saldering (juli 1499)

6.1.1. *Interresten, een rudimentaire balans?*

De boeken van Ameyde vatten aan eind juli 1498. Bijgevolg zouden we een eerste saldering en sluiting van de boeken verwachten eind december van dat jaar. Het is echter opvallend dat Ameyde op dit punt hieraan verzaakte. Hiervoor zijn twee mogelijke verklaringen. Een eerste is dat aangezien Ameyde in deze eerste maanden nog duidelijk worstelde om zich de aspecten van het dubbel boekhouden meester te maken, de kans reëel is dat hij zich nog niet bewust was van deze procedure. Tenslotte had Pauwels De Zweemere er weinig baat bij hem reeds aan te leren hoe hij dit diende te doen, aangezien de eerste afrekening van diens aandeel in de inkomsten van Ameyde pas in juli 1499 volgde.² Een andere verklaring voor het ontbreken van een saldering en sluiting van de boeken zou evenwel kunnen zijn dat Ameyde dit eind december 1498 nog niet opportuun achtte. Alhoewel zijn boeken reeds in augustus aanvatten, zou het evenwel tot november duren alvorens zijn zaken echt goed op gang kwamen. Het gevolg hiervan was dat tegen eind december 1498 er nog maar een relatief beperkt aantal transacties in de boeken waren opgetekend. Wat de achterliggende reden hiervan ook was, het gevolg was dat de eerste boekingsperiode liep van juli 1498 tot juli 1499, toen Ameyde een eerste maal zijn boeken saldeerde. De motivatie achter deze operatie was in de eerste plaats afrekenen met Pauwels De Zweemere voor het eerste jaar van de samenwerking.

¹ cfr. infra.

² Reeds bleek dat de rol van Pauwels De Zweemere als katalysator voor innovaties grotendeels gemotiveerd werd door diens eigen belang. Steeds onderrichtte hij Ameyde in nieuwe technieken slechts in zoverre dat deze laatste aan zijn verantwoordingsverplichtingen jegens hem kon voldoen.

Alvorens we Ameydes werkwijze inzake het balanceren van de rekeningen nader kunnen bekijken, dient eerst de *nemo*-rekening besproken te worden. Deze werd reeds kort vermeld bij het bespreken van de resultaatrekeningen.³ Deze naam, die ‘niemand’ betekent in het Latijn,⁴ kunnen we verklaren door de functie die de rekening vervulde binnen het boekhoudingssysteem van Ameyde.⁵ In tegenstelling tot de andere nominale rekeningen die betrekking hadden op specifieke zaken (bijvoorbeeld hallekosten, bepaalde goederen, etc.), boekte Ameyde hier alle transacties die niet onmiddellijk een duidelijke tegenrekening hadden. In praktijk was hijzelf hier steeds de tegenpartij. Dit kon gaan van de kosten voor de lakens die hij zelf liet veredelen, over lakens die hij voor eigen rekening verhandelde, tot het crediteren van een landaankoop toe. Doordat Ameyde zijn boekhouding echter (nog) niet los van zijn eigen persoon kon zien en dus ook geen rekening op eigen naam had, boekte hij deze transacties op deze ‘niemand’-rekening.⁶ Al gauw evolueerde deze daardoor tot een soort van primitieve winst-en-verliesrekening die tevens als een heel rudimentaire kapitaalrekening dienst zou doen.⁷ Geïntroduceerd op 30 april 1499 zou ze reeds bij de eerste saldering in juli 1499 ontegensprekelijk deze functie vervullen.

Bij het balanceren van de rekeningen op 27 juli 1499 ging Ameyde als volgt te werk. Een eerste taak bestond erin de totale inkomsten inzake makelaarsvergoedingen en hallekosten te berekenen voor het afgelopen jaar. Dit deed hij op basis van de informatie vervat in het registratiesysteem voor de corretages en hallekosten. Deze gegevens boekte hij vervolgens over naar hun respectievelijke resultaatrekeningen in grootboek A.⁸ Eens hij deze gegevens bekomen had, kon Ameyde zowel zijn aandeel als dit van Pauwels De Zweemere bepalen, welke twee hij vervolgens debiteerde op de corretages-rekening. Het aandeel van De Zweemere werd uiteraard op diens rekening gecrediteerd. Interessanter hier is dat Ameyde zijn eigen aandeel crediteerde op de rekening ‘nemo’. Dit is voor het eerst dat hij deze duidelijk als een winst-en-

³ Zie: 4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen, p. 204.

⁴ Harm Pinkster, "Woordenboek Latijn/Nederlands," Amsterdam University Press, <http://www.latijnnederlands.nl/>. (geraadpleegd op 3/12/2012) ‘Nemo’ verwijst soms ook naar een wereld tussen fantasie en werkelijkheid.

⁵ Bij de bespreking van de rekening ‘nameloos’ werd hier reeds op ingegaan. Zie: p. 203.

⁶ Vanaf eind 1499 introduceerde Ameyde wel een eigen rekening en alhoewel de *nemo*-rekening in eerste instantie bewaard werd, kalft haar belang al snel danig af en zou ze tevens haar functie als winst-en-verliesrekening verliezen (cfr. infra).

⁷ Het inschakelen van de winst-en-verliesrekening als een soort *ersatz* kapitaalrekening zien we wel vaker in vroegmoderne boekhoudingen. Zelfs wanneer beiden voor handen waren, zien we dat de winst-en-verliesrekening vaak vele functies van de kapitaalrekening overnam. Zie ook: p. 167.

⁸ Zoals hierboven reeds werd aangehaald gebeurde de creditering van de resultaatrekeningen in grootboek A pas naderhand. De corretages werden per journaalfolio gecrediteerd, terwijl voor de hallekosten enkel het saldo van de overeenkomstige rekening in C&H-1 werd overgeboekt.

verliesrekening beschouwde. Eens deze zaken afgerekend waren, kon Ameyde beginnen met het balanceren van de rekeningen. Eerst berekende hij de saldi van de rekeningen die hij wou balanceren. Het is belangrijk hier aan te merken dat bij het bepalen van deze saldi, Ameyde het saldo reeds boekte op de rekening in kwestie, maar dit nog niet onmiddellijk tegenboekte in het grootboek A.⁹ Als volgende stap verzamelde hij de saldi namelijk in het journaal in een overzicht dat hij de enigszins verwarrende naam *Interresten* meegaf.¹⁰ Pas toen dit overzicht volledig was opgesteld, kon hij de saldi ook in het grootboek tegenboeken. Dit deed hij op de hierboven aangehaalde winst-en-verliesrekening ‘nemo’. In deze zin heeft *Interresten* op het eerste zicht veel weg van een soort proefbalans, of op zijn minst een overzicht om de gegeneerde winsten te bepalen. Voordat we dieper in kunnen gaan op de functie die dit journaaloverzicht vervulde, dienen we dit eerst nader te bekijken. We treffen hier namelijk slechts een selectie van enkele rekeningen op aan, met in de eerste plaats de verschillende goederenrekeningen. Ameyde profiteerde immers van dit salderingsproces om de goederenrekeningen die hij had geïntroduceerd in november 1498 (‘lakenen’ en ‘wulle ghecocht’), die niet meer aan zijn vereisten voldeden doordat ze te algemeen waren, te sluiten en te vervangen door meer specifieke goederenrekeningen.¹¹ Hij saldeerde echter ook zijn twee nieuwe goederenrekeningen (‘Curtricsche lakenen’ en ‘Blauwe ghezeghelt Meeninsche lakenen’) ondanks het feit dat ze nog maar recentelijk waren ingevoerd. Deze laatste leverden respectievelijk een creditsaldo van 0-16-0 en 2-19-0 lb. gr. Vl. op. Daarnaast boekte hij ook het creditsaldo van de resultaatrekening ‘hallekosten’ op *Interresten*.¹²

Opvallender zijn echter de rekeningen waarvan we de saldi *niet* op dit overzicht kunnen terugvinden. In de eerste plaats dit van de rekening ‘corretages’, deze werd *tout court* zelfs niet gesaldeerde. Hetzelfde zien we voor de kostenrekening ‘interresten’ (GB)

⁹ Het zou ook kunnen dat de tegenboeking van de saldi op het journaal gebeurde. In geval van een creditsaldo zou dit als volgt in zijn werk gaan:

Te salderen rekening	Journaaloverzicht (interresten)	Winst-en-verliesrekening (nemo)
(1) x	(2) y	x (1) y (2)

Dit zou dus betekenen dat het journaaloverzicht een integraal deel uitmaakte van de boeken. Dit zou ook kunnen verklaren waarom *Interresten* in het journaal werd opgetekend. Door het ontbreken van Journaal A kunnen we hier echter geen uitsluitel geven.

¹⁰ Dit kon namelijk tot verwarring leiden met de kostenrekening ‘interresten’ in het grootboek. Bij de volgende saldering in december 1499 was Ameyde waarschijnlijk ook zelf tot dit inzicht gekomen en gaf hij dit overzicht de naam *Diversche interresten* mee.

¹¹ Zie: 4.2.1. De evolutie van de reële rekeningen, p. 192 e.v.

¹² Dit was de rekening in het grootboek die betrekking had op de periode *tot* de invoering van het corretages en hallekosten registratiesysteem.

uit het grootboek.¹³ Ook voor de rekening ‘Kuerlakenen ter halle’ was dit het geval.¹⁴ Tot slot waren er ook nog verscheidene personenrekeningen die Ameyde, alhoewel hij ze saldeerde, niet opnam op ‘Interresten’. Deze werden echter allen om specifieke redenen gesaldeerd. Wanneer we een mogelijke winstbepalingsfunctie voor het salderingsproces bespreken zal dieper worden ingegaan op deze keuzes inzake opgenomen rekeningen.¹⁵

De grote vraag is dus welke de functie van het overzicht *Interresten* was. Hierbij worden we echter met een belangrijk probleem geconfronteerd, namelijk dat het journaal corresponderend met grootboek A ontbreekt waardoor dit overzicht niet bewaard is. Ameyde verwees bij het overboeken van de saldi van de rekeningen naar *Interresten* steeds naar het journaalfolio waar dit overzicht op terug te vinden was, in plaats van het folionummer van de grootboekrekening waar we de tegenboeking terug konden vinden. Bovendien boekte hij de saldi die op dit overzicht werden opgenomen met de formule: “*par interresten om*”. Dit stelt ons in staat om op basis van het grootboek dit overzicht te reconstrueren. We weten immers precies welke saldi hij hierop incorporeerde. Wel dient hierbij opgemerkt dat dit enkel kan voor de gegevens die in het grootboek werden geregistreerd.¹⁶

Hierboven werd reeds aangehaald dat we *Interresten* op het eerste zicht zouden kunnen beschouwen als een, zij het rudimentaire, proefbalans. Het is echter uitermate belangrijk hier te benadrukken dat dit *allerminst* het geval was. Een proefbalans had in de vroegmoderne periode twee hoofdfuncties aldus de traktaatschrijvers. Enerzijds zorgde ze voor een automatische controle of er geen fouten in de boeken waren geslopen door aan te geven of de boeken in balans waren. Anderzijds zou ze de boekhouder in staat moeten stellen zijn gerealiseerde resultaten te bepalen. Ameydes *Interresten* schoot echter in beide opzichten jammerlijk tekort. Jan Ympijn beschouwde de proefbalans als één van de belangrijkste troeven van het dubbel boekhouden aangezien op basis hiervan op eenvoudige wijze kon worden vastgesteld of er onjuistheden in de boeken waren geslopen door na te gaan of de debet- en credittotalen in evenwicht waren.¹⁷ Dit was bij Ameyde echter niet aan de orde. In de eerste plaats

¹³ Om het onderscheid met het journaaloverzicht extra in de verf te zetten zal de kostenrekening in de analyse van de saldering van juli 1499 met (GB) aangeduid worden, terwijl het journaaloverzicht in het cursief zal worden gezet (*Interresten*).

¹⁴ Aangezien deze rekening geen ‘stockrekening’ was maar kredietrelaties tussen zijn klanten binnen het laken-over-wol systeem registreerde is het echter logisch dat deze rekening in deze instantie niet gesaldeerd werd aangezien deze los stond van Ameydes eigen activiteiten.

¹⁵ Zie: 6.1.2. De functie van het journaaloverzicht *Interresten*, p. 224 e.v.

¹⁶ Eventuele zaken die op andere plaatsen werden geregistreerd zoals het journaal, hulpboeken, etc. blijven hierdoor buiten beeld.

¹⁷ Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: Capittel 25.

was er het selectieve karakter van de saldering waardoor er slechts enkele personenrekeningen waren in opgenomen en de rekeningen ‘corretages’ en ‘interresten’ (GB) bewust hierop ontbraken.¹⁸ Aangezien niet alle rekeningen op *Interresten* waren opgenomen was het onmogelijk om vast te stellen of er fouten in zijn boeken waren geslopen. Namelijk door na te gaan of debet en credit in wel evenwicht waren. Integendeel zelfs, het salderen van de rekeningen aan de hand van het journaaloverzicht leek eerder fouten in de hand te werken. Dit bleek uit de rekening van Wouter Oliviers fs. Gillis, een belangrijke medewerker van Ameyde. Net als bij de overige rekeningen saldeerde Ameyde eerst de rekening zonder deze onmiddellijk tegen te boeken.¹⁹ Het saldo van deze rekening werd echter om redenen die hierna duidelijk zullen worden niet opgenomen op *Interresten*.²⁰ Doordat dit laatste echter als basis werd gebruikt voor het tegen boeken van deze saldi, vergat Ameyde aanvankelijk het debetsaldo van Wouter Oliviers op ‘nemo’ in te schrijven. Pas halverwege augustus beseftte hij zijn fout waarna hij dit alsnog deed.

Een andere mogelijkheid is dat *Interresten* een actieve rol speelde in de procedure van het salderen en Ameyde dit als instrument gebruikte om de verschillende rekeningen te balanceren. In latere jaren zien we immers het journaaloverzicht een dergelijke rol vervullen. Dit gebeurde dan door eerst *alle* debet- en creditsaldi hierop te verzamelen. Hierdoor kreeg Ameyde een handig overzicht van welke rekeningen een debetsaldo en welke een creditsaldo hadden en hoeveel dit bedroeg. Vervolgens werden aan de hand hiervan de rekeningen in evenwicht gebracht door tekorten op de ene rekeningen op te vangen met overschotten van de anderen en omgekeerd.²¹ Het journaaloverzicht vormde in dit geval dus de basis van de hele salderingsprocedure. Hier was in juli 1499 echter geen sprake van. In tegenstelling tot bij de saldering van december 1500, bevatte het journaaloverzicht niet de saldi van *alle* rekeningen, een voorwaarde om op bovenstaande wijze tewerk te kunnen gaan.²²

Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat Luca Pacioli geen melding maakt van de capaciteiten van dubbel boekhouden tot automatische foutencontrole.

¹⁸ cfr. infra.

¹⁹ Volgens zijn *modus operandi* diende hij immers eerst het overzicht ‘Interresten’ op te stellen.

²⁰ Dit was voor Pauwels De Zweemere namelijk geen relevante informatie (cfr. infra).

²¹ Om te zien hoe dit precies in zijn werk ging zie:

6.3. Het hoogtepunt van Ameydes salderingstechniek (december 1500).

²² In juli 1499 saldeerde Ameyde de rekeningen namelijk door de saldi (debet en credit) van deze rekeningen simpelweg over te boeken naar de winst-en-verliesrekening. Op deze wijze vermeerde hij de evenwichtsoefening van december 1500.

6.1.2. De functie van het journaaloverzicht *Interresten*

Bij het opstellen van dit overzicht lijkt veeleer de synthetiserende functie ervan een bepalende rol gespeeld te hebben. Het heeft er alle schijn van weg dat het een tussenstap betrof om de saldi van Ameydes goederen- en resultaatrekeningen op een rij te plaatsen, alvorens de rekeningen te sluiten. Een aannemelijke reden om te verklaren waarom Ameyde hiertoe over ging, zou kunnen zijn dat dit bedoeld was om een beeld te krijgen van (de winstgevendheid?) van zijn activiteiten, kortom de tweede hoofdfunctie van de proefbalans volgens de eigentijdse traktaatschrijvers.

Wanneer we *Interresten* nader onder de loep nemen, blijkt echter al snel dat het geen procedure betrof om aan winstenbepaling te doen. Basil Yamey beweert dat in vroegmoderne boekhoudingen hier nog geen sprake van was. Eén van zijn belangrijkste argumenten om dit te staven, is dat de kosten die gepaard gingen met de commerciële activiteiten niet werden gededuceerd van de gerealiseerde winsten, waardoor de exacte winst nooit bepaald kon worden. Dit is iets dat we ook bij Ameydes saldering van juli 1499 vaststellen. We haalden reeds het voorbeeld aan van Ameydes medewerker Wouter Oliviers fs. Gillis. Het debetsaldo van diens rekening werd naar de winst-en-verliesrekening 'nemo' getransfereerd zonder dat het debetsaldo –toch een kost– werd opgenomen op de tussenstap *Interresten*. Daarenboven werd ook de enige kostenrekening 'interresten' (GB) waarover Ameyde op dit punt beschikte in heel dit proces genegeerd. Deze werd zelfs niet gesaldeerd. Aangezien zijn onkosten aldus buiten beeld bleven, was het onmogelijk voor Ameyde om op basis van dit overzicht zijn precieze winsten te bepalen.

Maar nog veel spreker is dat zelfs voor wat betreft de inkomsten, *Interresten* er niet in slaagde een compleet beeld te schetsen. De belangrijkste inkomstenbron die we hier zouden verwachten zijn de makelaarsvergoedingen. Zoals we reeds zagen was de *allereerste* stap van het salderingsproces het bepalen van de respectievelijke aandelen van De Zweemere en Ameyde. We zagen reeds dat de verplichting verantwoording af te leggen hierover aan de basis lag van belangrijke aanpassingen van de boekhouding. De makelaarslonen of corretages vormden de kern van de hele *accountability*. Deze aandelen werden, nadat ze berekend waren, rechtstreeks overgeboekt naar De Zweemeres rekening en 'nemo'. Bijgevolg ontbraken deze, voor elke vorm van winstberekening essentiële, gegevens op het journaaloverzicht. Daarenboven was de corretages-rekening na het overboeken van deze bedragen nog steeds niet in balans. Alhoewel het hier weliswaar een klein debetsaldo betrof (0-1-9 lb. gr. Vl.) zou dit, om van winstbepaling te kunnen gewagen, toch naar de winst-en-verliesrekening ('nemo') overgeboekt moeten zijn. Pas met het sluiten van de boeken eind december 1499 ging Ameyde hiertoe over.

Maar ook een reeks inkomsten gegenereerd uit de handel in Engelse wol werd niet op *Interresten* opgenomen. Ameyde saldeerde in juli 1499 namelijk de rekeningen van enkele van zijn voornaamste cliënten betrokken bij de handel in dit product. Opvallend genoeg waren dit de enige rekeningen van klanten²³ die op dit punt gesaldeerd werden. De verklaring hiervoor dienen we waarschijnlijk te zoeken bij Pauwels De Zweemere. Zoals we reeds zagen bij de bespreking van de goederenrekeningen, ging deze laatste de handel in de lucratieve Engelse wol zoveel mogelijk pogen te monopoliseren binnen zijn herberg.²⁴ Het gevolg van deze rekening zo te balanceren, was dat resultaten in verband met de handel in Engelse wol nu ook op de winst-en-verliesrekening waren terug te vinden, maar niet op *Interresten*.

Het meest sprekende argument echter dat aantoonde dat dit journaaloverzicht er niet op was gericht de gerealiseerde winsten te berekenen, is echter zonder twijfel het feit dat we er zelfs niet eens Ameydes eigen aandeel van de makelaarsvergoedingen op aantreffen. Goed voor een bedrag van 15-0-0 lb. gr. VI. was dit zondermeer zijn belangrijkste inkomensbron die alle overige inkomstenbronnen ver in de schaduw stelde.²⁵ Bijgevolg is elke poging de resultaten van zijn commerciële activiteiten te bepalen, zonder dit cijfer in rekening te brengen, een maat voor niets. Bij het salderingsproces eind december 1499 zou zo mogelijk nog duidelijker worden dat winstbepaling absoluut niet het beoogde doel van dit journaaloverzicht was.²⁶

Bijgevolg stelt zich de vraag wat dan wel de functie van het overzicht *Interresten* was. De enige meerwaarde ervan lijkt te zijn geweest dat het een synopsis bood van de bedrijfsactiviteiten. Maar ook deze overzichtsfunctie kan niet aan de basis liggen van het opstellen ervan. In dit opzicht moest *Interresten* immers ruimschoots de duimen leggen ten opzichte van de winst-en-verliesrekening 'nemo'. De informatie op deze laatste rekening was veel uitgebreider, aangezien deze wel alle balansen van de in juli gesaldeerde rekeningen incorporeerde. Bovendien bevatte ze niet alleen de saldi van de wolhandelaars en Wouter Oliviers, ook Ameydes aandeel van de makelaarsvergoedingen stond erop geboekt. De vraag stelt zich dus of dit journaaloverzicht niet een nodeloze tussenstap was. Zeker vanuit boekhoudkundig-technisch oogpunt bood het weinig tot geen meerwaarde.

²³ Wouter Oliviers fs. Gillis dienen we te beschouwen als een medewerker in plaats van een klant.

²⁴ Zie p. 197.

²⁵ Zo bedroegen de creditsaldi op de goederenrekeningen voor deze periode: 'lakenen' 5-3-4 lb. gr. VI., 'Blaeuwe ghezeghelt Meeninsch lakenen' 2-8-0 lb. gr. VI., 'wulle ghecocht' 2-18-4 lb. gr. VI. en 'Curtricsche lakenen' een luttele 0-17-0 lb. gr. VI. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 289, 286, 289 en 286.

²⁶ cfr. infra.

Aangezien door het ontbreken van het journaal A dit overzicht niet is overgeleverd, kunnen we echter niet helemaal uitsluiten dat Ameyde *Interresten* ook nog om andere redenen opstelde. Mogelijk nam hij hierin nog andere gegevens op die niet uit het grootboek of het corretages- en hallekosten registratiesysteem²⁷ afkomstig waren. We kunnen niet uitsluiten dat Ameyde nog andere subsidiaire boeken gebruikte die niet bewaard zijn gebleven.²⁸ Hierbij dient echter een belangrijke kanttekening te worden gemaakt. Het lijkt immers weinig waarschijnlijk dat, indien dergelijke hulpboeken daadwerkelijk bestonden, deze gegevens volkomen afwezig zouden zijn in het grootboek.²⁹ We achten de mogelijkheid dat *Interresten* dergelijke extra informatie bundelde bijgevolg klein.

Aangezien *Interresten* dus geen boekhoudkundig nut scheen te bezitten, leidt dit ons tot de conclusie dat het een heel ander doel diende. Net als we in deze periode bij de evolutie van de structuur van de boeken zagen, lijkt ook hier *accountability* een hoofdrol te spelen. Alles wijst er namelijk op dat dit overzicht niet zozeer voor Ameyde zelf bedoeld was,³⁰ als wel voor Pauwels De Zweemere. Om zo deze laatste in staat te stellen een beeld te krijgen van Ameydes activiteiten binnen zijn herberg, als een extra controle-instrument als het ware. De keuze van de rekeningen die op *Interresten* werden opgenomen, sterkt ons in deze opvatting. Dit waren stuk voor stuk rekeningen die voor Pauwels De Zweemere interessant waren. Bovendien zou het verklaren waarom de saldi van de rekeningen die voor Ameyde gelijkstonden aan kosten, er niet waren in opgenomen. Voor De Zweemere waren deze immers irrelevant. Het enige saldo dat op het journaaloverzicht ontbreekt, indien men deze redenering volgt, is dit van de rekening ‘corretages’. Indien De Zweemere inderdaad het beoogde publiek voor *Interresten* was, schijnt deze lacune onverenigbaar met onze hier geformuleerde hypothese. De corretages vormden immers de kern van de hele verantwoordingsplicht van Ameyde aan De Zweemere. Maar de rekening ‘corretages’ werd niet gesaldeerd en bijgevolg is ze niet op *Interresten* terug te vinden. Dit wordt echter geneutraliseerd doordat Pauwels De Zweemere alle voor hem relevante informatie inzake de corretages reeds verkregen had bij de verrekening van zijn aandeel hiervan. Bijgevolg kunnen we besluiten dat *Interresten* op deze wijze toch voldeed aan alle eisen van De Zweemere.

²⁷ De gegevens uit dit registratiesysteem waren immers in gebundelde vorm terug te vinden op hun respectievelijke resultaatrekeningen in het grootboek A.

²⁸ Uit Ameydes boeken blijkt immers dat hij veelvuldig gebruik maakte van dergelijke extra boeken. Zo spreekt hij van een ‘*cleen bouckxin*’, een ‘*huishoudboexkin*’, maar bijvoorbeeld ook van een memoriaal en een ‘*wulle bouc*’. Deze zijn echter geen van allen bewaard. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 160; Journaal B, f° 153v., 159r. en 169r.

²⁹ Zoals bleek uit het registratiesysteem voor de corretages- en hallekosten.

³⁰ Deze verkreeg immers een veel vollediger beeld via diens winst-en-verliesrekening ‘*nemo*’.

Daarenboven zou *accountability* als de motivatie achter het overzicht *Interresten* nog enkele andere aspecten verklaren. Het is immers duidelijk dat Ameyde op dit punt nog niet goed wist wat de meerwaarde van een dergelijke procedure was. De techniek was in juli 1499 nog nieuw voor hem en op dit punt wist hij nog niet goed wat een proefbalans³¹ diende in te houden, of welke rol ze kon vervullen. Dit kan verklaard worden doordat het hier andermaal een opdracht van Pauwels De Zweemere betrof om een overzicht ten behoeve van deze laatste op te stellen, waarbij Ameyde slechts enkele summiere richtlijnen werden gegeven die *enkel* aan De Zweemeres vereisten tegemoet kwamen. Net als bij de introductie van de structurele innovaties begin november 1498, zien we dat Pauwels De Zweemere enkel geïnteresseerd was in het aanleren en ontwikkelen van Ameydes boekhoudkundige vaardigheden, voor zoverre dit zijn eigen belangen diende.³² Dit resulteerde erin dat *Interresten* boekhoudkundig-technisch geen enkele meerwaarde bood aan Ameyde zelf.

6.1.3. Winstberekening op 'nemo'?

Het is dus duidelijk dat *Interresten* niet werd opgesteld met het oog op winstberekening. Dit wil evenwel niet zeggen dat we deze functie mogen uitsluiten. Anders was het gesteld met de winst-en-verliesrekening 'nemo'. Deze was zichtbaar superieur in dit opzicht. Bijgevolg moeten we ons de vraag stellen of deze laatste *wel* in staat was de bedrijfsresultaten in kaart te brengen. Enkele bezwaren geuit tegen *Interresten* gaan echter ook op voor 'nemo'. Alhoewel het saldo van Wouter Oliviers hier wel als kost werd ingebracht en de creditsaldi gegenereerd door de handel in Engelse wol erop werden geboekt,³³ waren nog steeds niet alle benodigde gegevens om de winst te bepalen aanwezig. Hierbij denken we aan de kostenrekening 'interresten' en de rekening 'corretages' die niet gesaldeerd werden.³⁴ Bijgevolg was ook de winst-en-verliesrekening niet in staat de precieze winsten (of verliezen) te bepalen. 'Nemo' kon op zijn best enkel een indicatie geven van de winstgevendheid van de verschillende commerciële activiteiten.

Op basis hiervan zijn we geneigd in te stemmen met het punt van Basil Yamey, namelijk dat er in vroegmoderne boekhoudingen geen volledige winstberekening plaats vond. Dit leidde hem er evenwel toe te stellen dat het gebruik van dubbel boekhouden

³¹ Alhoewel we het overzicht *Interresten* absoluut niet als een proefbalans kunnen beschouwen, zullen we zien dat de latere versies hiervan toch naar een, zij het rudimentaire, *trial balance*, of misschien eerder een *Summa summarum* (zie: p. 210), zouden evolueren (cfr. infra).

³² Zie: p. 182.

³³ cfr. supra.

³⁴ cfr. supra.

niet tot beter geïnformeerde en rationelere bedrijfsbeslissingen leidde.³⁵ Toch zouden we deze visie op zijn minst willen nuanceren. De salderingstechnieken konden immers wel een zeer goede indicatie bieden van het belang en de winstgevendheid van de diverse activiteiten. Hierdoor kon de informatie die ze leverden wel degelijk bijdragen tot een rationeler en beter onderbouwd zakelijk beleid. Basil Yamey erkende dit feit, maar stelde hier tegenover dat kooplieden, door de vertrouwde met hun zaak, geen nood hadden aan ingewikkelde salderingsprocedures om tot deze inzichten te komen. Meer zelfs, stelde hij, ze hadden hiervoor geen nood aan dubbel boekhouden *tout court*.³⁶ Bij beide stellingen kunnen we ons echter de nodige vragen stellen. Laten we hier eerst een blik werpen op de bewering van Yamey dat kooplieden, door de grote mate van vertrouwde met hun zaak, geen nood hadden aan de informatie verkregen uit salderingsprocessen. Gezien er geen expliciete gegevens voor handen zijn op welke informatie kooplieden hun zakelijke beslissingen baseerden, kunnen we geen uitspraken doen of dit een intuïtief proces was, dan wel gefundeerd was op informatie verkregen uit de boekhouding, laat staan de saldering van de rekeningen.³⁷ Bijgevolg is het onmogelijk deze stelling van Yamey te ontcrachten. Maar dit is tevens de grootste zwakte van Yameys argument. Zijn punt valt ook onmogelijk hard te maken, kortom het betreft hier een autoriteitsargument. Het enige wat we kunnen doen om bij te dragen aan deze discussie, is duidelijk te maken over welke informatie Ameyde kon beschikken via zijn boeken en of deze eventueel als basis konden dienen om zijn verdere bedrijfsvoering te verklaren.

Gezien de rekeningenstructuur in juli 1499 nog redelijk rudimentair was, zijn er slechts een beperkt aantal rekeningen die in aanmerking komen om dit na te gaan, met name de goederenrekeningen. We moeten echter ook in deze categorie een opdeling maken. Zoals reeds bleek waren de rekeningen die in november 1498 werden geïntroduceerd nog zeer ruim en enkel gericht op het leveren van algemene cijfers. De rekening 'lakenen' is hier het beste voorbeeld van. Deze groepeerde alle lakens die Ameyde verhandelde zonder onderscheid te maken volgens type. Bijgevolg zou het een bijzonder arbeidsintensief en tijdrovend karwei zijn voor Ameyde om de gegevens per type laken hieruit te reconstrueren. Anders is het gesteld met de meer specifieke goederenrekeningen. Ameyde had immers nog voor deze saldering reeds enkele van deze nieuwe rekeningen geïntroduceerd. Het betrof deze voor Kortrijks laken (12 mei 1499) en blauw, gezegeld laken uit Menen (17 juni 1499).³⁸ Deze liepen slechts een

³⁵ Yamey, "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart."; ———, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800."

³⁶ cfr. supra.

³⁷ Bovendien zal dit ook in sterke mate afhangen van casus tot casus waarbij factoren als persoonlijkheid van de beslissingsnemer, aard van het bedrijf, de schaal ervan, etc. een determinerende rol zullen spelen.

³⁸ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 286.

betrekkelijk korte tijd voor de saldering van 31 juli 1499, maar toch bedroegen de verhandelde totalen op deze rekeningen respectievelijk 129-1-6 lb. gr. Vl. en 120-13-0 lb. gr. Vl. Beide rekeningen sloten ook af met een creditsaldo. Ondanks het feit dat 'Curtrische lakenen' meer dan een maand langer liep, en het verhandelde totaalbedrag erop groter was dan voor 'Blauwe ghezeghelt Meeninsche lakenen' het geval was, realiseerde deze laatste rekening toch een substantieel groter creditsaldo, namelijk 2-18-0 lb. gr. Vl. tegenover slechts 0-17-0 lb. gr. Vl. voor Kortrijks laken. Hieruit blijkt dus duidelijk dat de handel in het Meense laken een stuk lucratiever was. Dit komt ook overeen met wat we weten in verband met de conjunctuur van deze twee lakencentra.³⁹ Vervolgens stelt zich dan ook de vraag of deze informatie zou doorwegen op Ameydes toekomstige bedrijfsbeslissingen. Op het eerste zicht lijkt dit wel het geval te zijn geweest. Terwijl de rekening voor de blauwe lakens uit Menen werd verdergezet en ook tijdens de volgende salderingsperiode een belangrijke rol zou spelen, werd de rekening voor de Kortrijkse lakens eind juli 1499 afgesloten en werd er geen nieuwe rekening voor dit product geopend. Dit zou er dus op kunnen wijzen dat op basis van de informatie verkregen uit de goederenrekeningen, Ameyde besloot zijn eigen handel te reoriënteren en zich op de Meense lakens te concentreren. Toch spreken deze bevindingen Yameys punt echter nog steeds niet tegen. Het is immers heel goed mogelijk dat Ameyde ook zonder de informatie afgeleid uit het salderingsproces reeds tot het besluit was gekomen zich (tijdelijk) terug te trekken uit de handel in Kortrijks laken. Hij was tenslotte een makelaar en bijgevolg mogen we veronderstellen dat hij goed vertrouwd was met de situatie op de markt.⁴⁰

Wel willen we hierbij benadrukken dat naarmate zijn zaak groeide, het waarschijnlijk steeds moeilijker werd voor Ameyde om zijn beslissingen te baseren op zijn instinct en zijn vertrouwdheid met de zaak. Na deze eerste saldering zou de ontwikkeling van het rekeningensysteem immers een hoge vlucht nemen. Hierbij bleek dat voornamelijk de toename van de volumes en de bedragen die met de handel in bepaalde producten gepaard gingen aan de grondslag lagen van de introductie van specifiekere rekeningen.⁴¹ Bijgevolg zou het niet verbazen indien de informatie gegenereerd door het salderingsproces, zelfs als deze door Ameyde op dit punt nog niet werd gebruikt, steeds belangrijker werd naarmate zijn boekhouding zich verder

Zie: 4.2. .

³⁹ Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, , 57, 156: 166-68; ———, "'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe" een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen," 133-36 en 44-45.

⁴⁰ Zie: Deel I, 3. *Search and information costs*: het zoek-en onderhandelingsproces.

⁴¹ Zie: Deel II, 4.2.1. De evolutie van de reële rekeningen.

ontwikkelde. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat de evoluties vanaf 1500 dan weer in het voordeel van Yameys visie pleiten.⁴²

Ook bij het tweede deel van Basil Yameys bewering dienen we enkele kanttekeningen te plaatsen. Namelijk de stelling dat, om de informatie vervat op de balans en/of de winst-en-verliesrekening te bekomen, het gebruik van dubbel boekhouden *tout court* geen noodzakelijke vereiste was. Yamey stelde dat enkelvoudige boekhoudingsmethoden evenzeer in staat waren dit te bewerkstelligen. We wezen er reeds op dat James Winjum dit argument counterde door te stellen dat zelfs indien dit zo was, dubbel boekhouden toch de meest performante methode was om dit met een minimale arbeidsinzet te doen.⁴³ Daarenboven bleek hier dat het gebruik van goederen- en resultaatrekeningen bijzonder belangrijk is voor het verkrijgen van gedetailleerde informatie. We wezen er reeds op dat Basil Yamey moest erkennen dat het gebruik hiervan in enkelvoudige boekhoudingen, en zeker wat betreft de goederenrekeningen, uitermate zeldzaam was. Meer zelfs, hij moest toegeven dat het enige voorbeeld van een goederenrekening dat hij kon vinden in een enkelvoudige boekhouding, enkel met een *venture*-rekening kon worden gelijkgesteld.⁴⁴ Gezien deze laatste louter betrekking had op de afhandeling van één partij of lading goederen, kunnen we de *venture*-rekening niet gelijkschakelen met een goederenrekening, die een overzicht geeft voor een hele boekperiode. Alhoewel Yamey gelijk heeft dat het dubbel boekhouden *in sé* geen noodzakelijk voorwaarde is voor goederenrekeningen, moest ook hij onderkennen dat uit de praktijk duidelijk naar voren komt dat het dubbel boekhouden de enige gangbare boekhoudingstechniek was die gebruik maakte van dit type rekeningen. Talloze accountinghistorici beschouwen dan ook, in navolging van Tommaso Zerbi, de aanwezigheid van dergelijke goederenrekeningen in vroegmoderne boekhoudingen, als een teken van dubbel boekhouden *en* als een voordeel dat deze methode verleende ten opzichte van andere boekhoudingssystemen.⁴⁵

Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat Ameyde in deze instantie zijn boeken gebruikte als een instrument om zijn bedrijfsbeslissingen op te baseren. Desalniettemin valt moeilijk te ontkennen dat het gebruik van de methode van het dubbel boekhouden over een groot potentieel beschikte om bij te dragen aan een beter inzicht in de eigen zaak en de commerciële activiteiten. De invoering van de nominale en reële rekeningen had de structuur in de boekhouding drastisch verbeterd, waardoor deze in staat was veel gedetailleerdere informatie te verschaffen. Dit was niet enkel zo tijdens de

⁴² cfr. infra.

⁴³ Zie: deel II, 2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden.

⁴⁴ Zie: p 159 e.v.

⁴⁵ Zie: p. 177.

salderingsprocedures, maar ook in het algemeen. Het is dan ook moeilijk te geloven dat deze verbeterde organisatie en structuur van de boeken, en de extra inzichten die hieruit voortvloeiden, geen invloed hadden op Ameydes zaakvoering. Hierbij willen we niet gezegd hebben dat dit een actief proces was, maar passief zal dit zeker een rol hebben gespeeld. Ook het streven van Ameyde naar een steeds minutieuzere rekeningenstructuur die altijd maar gedetailleerdere gegevens kon opleveren, sterkt ons in deze overtuiging. Basil Yamey had weliswaar gelijk dat in theorie ook enkelvoudige boekhoudingssystemen hiertoe in staat waren, het bronnenmateriaal wijst uit dat in praktijk enkel het dubbel boekhouden deze resultaten kon bekomen, laat staan dat het sowieso ook de meest performante en arbeids-efficiënte manier was om dit te doen.

6.2. Saldering en sluiting van de boeken (december 1499)

6.2.1. De saldering: een zuiver boekhoudkundig-technische aangelegenheid

De volgende salderingsprocedure vond plaats eind december 1499. De hierbij toegepaste techniek was nog sterk gebaseerd op deze van enkele maanden hiervoor. Desalniettemin leverde het salderingsproces toch heel verschillende informatie op dan dit van juli 1499. Dit was het gevolg van enkele fundamenteel andere keuzes tijdens dit proces. Daarenboven ging het balanceren van de rekeningen nu ook gepaard met het sluiten van de boeken. Dit was meteen ook de enige maal dat Ameyde zijn boeken sloot zonder dat hij hier wegens plaatsgebrek toe gedwongen werd. Hierboven werd reeds gewezen op de zeldzaamheid van het sluiten van de boeken. Tenzij men hier wegens praktische redenen toe gedwongen werd (overlijden, plaatsgebrek, etc.), vond deze procedure amper navolging. Voor het eigenlijke salderingsproces bracht het sluiten van de boeken evenwel geen grote veranderingen met zich mee. De sluitingsprocedure werd immers pas aangevat *nadat* het balanceren van de rekeningen voltooid was. Het is ook belangrijk hier op te merken dat het overzicht in het journaal nu de naam *Diversche interresten* kreeg.⁴⁶

Terwijl we winstbepaling bij de salderingsprocedure van juli 1499 niet kunnen uitsluiten, was dit aspect bij deze van december van hetzelfde jaar totaal niet aan de orde. Deze laatste procedure hinkte op twee gedachten. Enerzijds was het salderen van de rekeningen onlosmakelijk verbonden met het sluiten van de boeken. Ameyde kon niet op de tweede stap overgaan zonder de eerste te doen. Anderzijds was de hele salderingsprocedure van december onthoofd door deze van enkele maanden eerder. Deze laatste vormde immers de afrekening van het eerste jaar van de samenwerking met Pauwels De Zweemere. Gezien deze afrekening op jaarbasis gebeurde, verloor de saldering van december 1499 een groot deel van haar belang. Een gevolg hiervan was

⁴⁶ Dit was om eventuele verwarring met de kostenrekening ‘interresten’ te voorkomen.

dat vele elementen die in de saldering van december hadden moeten worden opgenomen, door Ameyde werden uitgesteld tot de finale afrekening met De Zweemere. Het meest sprekende voorbeeld hiervan vormden de corretages en hallekosten. Hoewel ze de belangrijkste inkomstenbronnen van Ameyde waren en de essentie vormden van het salderingsproces in juli, bleven ze in december om bovenvermelde reden volledig buiten beschouwing. Dit is echter nog veelzeggender met het oog op een eventuele winstberekening. Het gevolg hiervan was dat de corretages en hallekosten, die het leeuwendeel van Ameydes inkomsten representeerden, niet alleen op *Diversche interresten* ontbraken, maar in het hele salderingsproces *tout court*.⁴⁷ Bijgevolg kon dit nooit een accurate inschatting opleveren van de gerealiseerde resultaten. Dit werd nog verstrekt door de heel beperkte selectie van rekeningen die op *Diversche interresten* werden opgenomen. Het lijkt er dus op dat Ameyde enkel zijn rekeningen saldeerde omdat dit vereist was voor het afsluiten van de boekperiode, of speelden er toch nog andere motivaties?

Het is echter niet omdat winstbepaling uitgesloten was, dat het salderingsproces van december niet een belangrijke meerwaarde kon betekenen om een overzicht te leveren van de evolutie van de verschillende activiteiten. In juli zagen we reeds dat, alhoewel precieze winsten niet berekend werden, de procedure toch in aanzienlijke mate kon bijdragen aan een beter begrip inzake de eigen commerciële activiteiten. Bijgevolg is het mogelijk dat Ameyde omwille van deze reden hiertoe overging. In juli bood dit salderingsproces een comprehensief beeld op zijn zaak via de winst-en-verliesrekening 'nemo'. Bovendien had Ameyde in de tweede helft van 1499 zijn rekeningenstructuur verder uitgebouwd en geperfectioneerd. Hij beschikte nu over een gediversifieerd systeem van reële en nominale rekeningen,⁴⁸ waardoor dit proces nu nog veel nauwkeurigere gegevens kon opleveren. Indien dit echter het beoogde doel was van het salderen, zou dit moeten betekenen dat ofwel de winst-en-verliesrekening, ofwel *Diversche interresten*, de saldi van de belangrijkste reële en nominale rekeningen zou bevatten. Het tegendeel was echter waar. Slechts enkele van de goederenrekeningen, en al helemaal geen van de resultaatrekeningen, werden in het salderingsproces opgenomen. Wat betreft de resultaatrekeningen zagen we reeds dat 'corretages' en 'Tstal ter halle' buiten beschouwing werden gelaten, maar ook 'namelois' en de kostenrekeningen 'Despens pour ma personne' en 'interresten' vinden we er niet op terug.⁴⁹ Iets beter was het gesteld met de goederenrekeningen. Maar, in

⁴⁷ Ze werden immers geregistreerd in het 'Corretages en hallkosten registratiesysteem' en Ameyde verzuimde de gegevens hieruit bij het sluiten van grootboek A over te brengen naar hun respectievelijke resultaatrekeningen in het grootboek.

⁴⁸ Zie: Deel II, 4.2. De verdiepingsfase: op zoek naar gedetailleerdere informatie (1499-1500).

⁴⁹ In plaats daarvan werden deze gesloten door het saldo direct naar de nieuwe rekening voor de volgende boekingsperiode over te schrijven.

tegenstelling tot enkele maanden eerder, werden ze deze keer *niet* allen opgenomen. Dit was enkel het geval voor de saldi van de blauwe (f° 286) en witte (f° 285) gezegelde lakens van Menen. De saldi van de rekeningen ‘Harelbeekse lakenen’ en ‘Diversche Meeninsche lakenen’ werden echter, net als de resultaatrekeningen, rechtstreeks overgeboekt naar hun nieuwe rekening. Bijgevolg kunnen we, nadat dit reeds voor winstbepaling het geval was, nu ook het verwerven van extra inzicht als motivatie voor het salderen uitsluiten.

De wijze waarop Ameyde de rekeningen selecteerde die gesaldeerd en vervolgens in het journaaloverzicht opgenomen werden, verschaft enig inzicht in het doel van deze procedure. Eind 1499 besloot Ameyde immers over te gaan tot enkele ingrijpende wijzigingen aan het boekhoudingssysteem. Na het invoeren van de rekening ‘Kuerlakenen ter halle’ in april om de laken-over-wol-handel op te volgen,⁵⁰ begon Ameyde vanaf november ook zijn eigen handel via dit systeem te boeken. Voortaan boekte hij deze via zijn ‘klanten’-rekening ‘Wouter Ameyde’. Dit betekende voor de dure luxe-lakens vervaardigd uit Engelse wol dat hun respectievelijke goederenrekening werd afgeschaft en deze laatste haar functie overgenomen werd door ‘Kuerlakenen ter halle’. Alhoewel vanaf 1500 heel Ameydes eigen handel via ‘Wouter Ameyde’ werd geboekt, behielden de andere (minderwaardige types) lakens wel hun eigen goederenrekeningen.⁵¹

Het opnemen van de blauwe en witte gezegelde Meense lakens op *Diversche interresten* was er het gevolg van dat Ameyde meende dat deze rekeningen definitief afgesloten zouden worden.⁵² Bijgevolg diende hij deze te balanceren en de saldi over te schrijven naar zijn winst-en-verliesrekening. Wat de overige reële (en nominale) rekeningen betreft, volstond het echter gewoon de balans naar hun nieuwe rekening over te schrijven. Het simpelweg overschrijven van de saldi bood nog een ander voordeel aan Ameyde. Hierdoor vermeed hij immers de vraag hoe de overschietende goederen geprezen moesten worden. Men kon op drie manieren omgaan met dit probleem. De eenvoudigste manier was om, zoals Ameyde hier deed, *enkel* het saldo over te brengen naar hun nieuwe rekening. Dit betekende bijgevolg dat er geen boeking op de winst-en-verliesrekening werd ingeschreven. Een tweede optie was de onverkochte goederen tegen aankoopprijs over te boeken naar de nieuwe rekening. Ameyde hanteerde beide technieken in zijn boeken.⁵³

Een laatste optie tenslotte was de goederen opnieuw te valueren aan hun huidige marktwaarde, in plaats van de aankoopprijs te hanteren. Deze methode kende

⁵⁰ Zie: Deel II, 4.1.4 ‘*Lakens over wulle*’-systeem.

⁵¹ Zie: 4.1. De ontwikkelingsfase: een razendsnelle evolutie.

⁵² Reeds in het volgende boekjaar was Ameyde echter gedwongen wegens verscheidene tekortkomingen van dit nieuwe systeem de goederenrekeningen ook voor de luxe-lakens te herintroduceren. Zie: 4.2.2. Het boeken van de eigen handel.

⁵³ Zie: de rekeningen met betrekking tot de Meense lakens.

het minste navolging in premoderne boekhoudingen.⁵⁴ De meeste vroegmoderne traktaatschrijvers opteeden eveneens voor de aankoopprijs, wanneer ze met deze vraag werden geconfronteerd, zo ook Pacioli en Ympijn.⁵⁵

Het lijkt dan ook weinig waarschijnlijk dat dit salderingsproces gemotiveerd was door de *accountability*-verplichtingen ten opzichte van Pauwels De Zweemere. Terwijl dit enkele maanden eerder nog één van de hoofdredenen achter het salderingsproces was, speelde *accountability* nu geen rol van betekenis. We kunnen deze motivatie uitsluiten op basis van dezelfde redenen die hierboven reeds werden uiteengezet. Door haar onvolledige karakter schoot *Diversche interresten* jammerlijk tekort inzake de *accountability*-vereisten, waardoor we kunnen uitsluiten dat dit aan de basis lag ervan.

Dit alles leidt tot de conclusie het salderingsproces van eind december louter als een boekhoudkundig-technische aangelegenheid dient beschouwd te worden. Een stap die louter werd uitgevoerd opdat Ameyde tot de sluiting van de boeken kon overgaan. Yameys stelling dat premoderne salderingen enkel dienen opgevat te worden als een sluitingstechniek lijkt in dit geval op te gaan.⁵⁶ De voornaamste functie van het salderingsproces van december 1499 blijkt immers het afsluiten van die rekeningen die niet langer nodig waren in de nieuwe boekingsperiode. Alle overige reële en nominale rekeningen zouden pas bij de definitieve afrekening met Pauwels De Zweemere gebalanceerd worden.

6.2.2. Het sluiten van de boeken

Eens dit salderingsproces was voltooid, ging Ameyde over tot het afsluiten van de boekingsperiode. Het sluiten zelf was een betrekkelijk eenvoudige procedure. Hierbij berekende Ameyde voor alle rekeningen die niet in het salderingsproces waren opgenomen de saldi. Deze boekte hij vervolgens over naar de overeenkomstige rekening voor de nieuwe boekperiode. In tegenstelling tot het openen van de boeken in

⁵⁴ Voor een meer informatieve aangaande deze problematiek: Yamey, "Some Topics in the History of Financial Accounting in England, 1500-1900," 23-24; ———, "Cost, Market or Something Else: Asset Valuation in Some Early Treatises," in *External financial reporting*, ed. Bryan Carsberg and Susan Dev (London: 1984).

⁵⁵ Ympijn is hier het meest uitgesproken in. Bij het sluiten van de boeken werden alle onverkochte goederen gegroepeerd op een collectieve rekening 'Overschietende goederen' waarbij op basis van het aantal en de aankoopprijs hun waarde bepaald werd. Ympijn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: Capittel 24.

⁵⁶ We willen hierbij wel benadrukken dat we deze stelling in geen geval onderschrijven. Uit de boeken van Ameyde bleek reeds (en zal nog blijken) dat salderingsprocedures wel degelijk een belangrijke rol konden spelen. Yamey, "Some Topics in the History of Financial Accounting in England, 1500-1900," 177 & 83.

1498 ging Ameyde deze maal veel rationeler te werk. In 1498 maakte Ameyde enkel een opdeling tussen de klantenrekeningen, en deze van een meer specifieke aard.⁵⁷ Hierbij schreef hij de klantenrekeningen in op de eerste folio's (na de index) van het grootboek. Vervolgens opende hij op de laatste folio's van het grootboek de rekeningen die onder de tweede categorie vielen. Aanvankelijk bleef dit beperkt tot de rekening voor zijn werknemer Wouter Oliviers fs. Gillis, maar al gauw kenden ze een sterke uitbreiding. Eerst met een rekening voor Joos Ameyde, door Octaaf Mus geïdentificeerd als zijn broer,⁵⁸ gevolgd door de reeks nominale en reële rekeningen die werden geïntroduceerd vanaf november 1498.

Bij het openen van de rekeningen in 1500 paste Ameyde eenzelfde scheiding toe, maar daarenboven zou hij nu ook meer orde aanbrengen in de klantenrekeningen. Hij groepeerde ze nu per categorie. De eerste groep rekeningen waren deze van de drapiers (beginnende vanaf folio 72). Vervolgens liet hij een aantal folio's blank, waarna vanaf folio 124 de rekeningen voor de overige klanten volgden (internationale kooplieden, ververs, leveranciers van bepaalde goederen, etc.). Het openlaten van de folio's 115 tot en met 124 getuigde van een grotere voorzienigheid van Ameydes kant. Hij besefte duidelijk dat eens de boekingsperiode vorderde, er sommige nieuwe rekeningen zouden moeten worden geopend wegens plaatsgebrek. Om echter te voorkomen dat deze vervolgens weer kriskras door elkaar zouden staan, voorzag hij deze blanke folio's.⁵⁹ Maar Ameyde ging nog een stap verder. Ook binnen deze categorieën voerde hij een differentiatie uit. Bij de drapiers kwamen eerst deze afkomstig uit Menen aan bod, gevolgd door deze afkomstig van Kortrijk en Harelbeke. Een dergelijk onderscheid maakte hij niet voor de internationale kooplieden.

Andermaal scheen deze ingreep gemotiveerd te zijn door praktische overwegingen. In de eerste plaats kwam de geografische opdeling van de drapiers grotendeels overeen met de typologische verdeling van de lakens. Het was echter waarschijnlijk een ander argument dat hier doorslaggevend was. Ameyde handelde zijn zaken met de drapiers doorgaans af op twee mogelijke manieren. In het eerste geval ging hij (of een vertegenwoordiger) naar het productiecentrum in kwestie om ter plaatse met de drapiers te onderhandelen. Hier zien we de sporen van terug in de reeds vernoemde *teercosten*.⁶⁰ De tweede optie bestond erin dat de drapiers een vertegenwoordiger naar Ameyde zonden die de belangen van een hele reeks van zijn

⁵⁷ Hieronder verstaan we in de eerste plaats de verschillende reële en nominale rekeningen. Maar hier stonden ook verscheidene klantenrekeningen, dit betrof naaste medewerkers (zoals de reeds genoemde Wouter Oliviers of Andries vanden Rade), maar ook familie (bijvoorbeeld Joos Ameyde).

⁵⁸ Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw."

⁵⁹ De nieuwe rekeningen van de drapiers vinden we terug op de folio's 115 tot en met 119 en die voor de tweede categorie klanten tussen folio's 121 en 124.

⁶⁰ Zie: p. 179.

collega's behartigde.⁶¹ In beide gevallen betekende dit dat Ameyde vaak transacties moest boeken op een hele reeks rekeningen. Bijgevolg betekende het een meerwaarde om deze te groeperen. Voor de andere klantenrekeningen was dit minder aan de orde. Anderzijds zien we dat in grootboek B Ameyde ook de rekeningen van de internationale kooplieden op deze wijze ging rangschikken. Vaak kwamen ladingen (Engelse) wol van verschillende handelaars immers toe met hetzelfde schip.⁶² Het is dus duidelijk dat Ameyde via simpele ingrepen de boeken volledig op zijn noden begon af te stemmen. Voor de periode 1501-1503 hadden zowel de Meense⁶³ als voor de Kortrijkse⁶⁴ drapiers elk een eigen index.

Eens Ameyde deze structuur vastgelegd had, was het sluiten van de boeken zelf een eenduidig proces. Eerst maakte hij een index⁶⁵ aan voor de nieuwe boekingsperiode, waarin hij per klant aangaf op welk folio de rekening terug te vinden was. Deze nieuwe rekening opende hij vervolgens door het saldo van de oude rekening hiernaar over te boeken.

Ook bij het afsluiten van de oude en het openen van de nieuwe boekingsperiode zien we dus enkele motivaties terugkeren die de evolutie van de techniek vorm gaven. Hier werd het verbeteren van de organisatie en structuur, die de overzichtsfunctie van de boekhouding ten goede kwam, gekoppeld aan het praktische. Een gevolg van de hierboven besproken aanpassingen was immers dat Ameyde op een efficiëntere wijze transacties kon boeken. Er valt geen uitsluitsel te geven welke van beide motivaties de overhand had toen Ameyde besloot tot deze herschikking over te gaan. Het voordeel die deze met zich meebracht inzake het boeken van transacties konden voortvloeien uit de verbeterde structuur van de boeken, maar evengoed kon deze laatste een gevolg zijn van Ameydes pogingen zijn boekhoudingswijze efficiënter en minder tijdconsumerend te maken.

⁶¹ Dit betrof doorgaans invloedrijke drapiers die ook in de productiecentra in kwestie een dominante rol speelden.

⁶² Vooral bij de Iberische handelaars was dit vaak zo. Bijvoorbeeld: SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 206

⁶³ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 132-165.

⁶⁴ Ibid., f° 183-209.

⁶⁵ Het betrof hier een zogenaamde enkelvoudige index waarbij de klantenrekeningen louter onder de beginletter van de voornaam werden geklasseerd. In premoderne boekhoudingen en traktaten werd de index meestal op basis van de voornaam opgesteld, ook bij Jan Ympijn was dit bijvoorbeeld het geval. Basil Yamey haalt in dit verband Willem van Gezel (1681) aan, deze gaf er de voorkeur aan de voornaam te gebruiken aangezien dit de naam was die men zich voornamelijk zou herinneren. Basil S. Yamey, "The Index to the Ledger: Some Historical Notes," *The Accounting Review* 55, no. 3 (1980): 419-21. Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: Capittel 3.

6.3. Het hoogtepunt van Ameydes salderingstechniek (december 1500)

6.3.1. Een complex balanceringsproces

In het boekingsjaar 1500 had de structuur van Ameydes boekhouding na een gestage ontwikkeling haar piek bereikt met een grote differentiatie aan reële en nominale rekeningen.⁶⁶ Ook inzake de salderingstechniek was er sprake van een gelijkaardige evolutie. De rudimentaire procedure die Ameyde toepaste in 1499 was tegen eind december 1500 een stuk verder ontwikkeld. Een eerste zaak die opvalt is dat Ameyde dit jaar, in tegenstelling tot in 1499, niet over ging tot een midjaarlijkse saldering. Dit is verrassend aangezien toen ook de samenwerking met Pauwels De Zweemere ten einde liep, waardoor een saldering een uitgelezen kans zou bieden om tot een definitieve afrekening met deze laatste over te gaan. Meer zelfs, het salderingsproces van juli 1499 stond volledig in het teken van deze afrekening. Bijgevolg zouden we midden 1500 zeker een saldering verwachten. Om onbekende redenen besloten hij en Pauwels De Zweemere echter om pas in december tot deze afrekening over te gaan. Waarschijnlijk was dit omdat sommige zaken nog niet helemaal afgehandeld waren. Wel boekte Ameyde reeds de inkomsten van de corretages en hallekosten voor de periode van augustus 1499 tot augustus 1500 over naar de rekening ‘corretages’, die intussen de rol van winst-en-verliesrekening had overgenomen van ‘nemo’. Het was immers belangrijk deze te onderscheiden van die uit de tweede jaarhelft aangezien, Ameyde voor deze laatste geen aandeel meer verschuldigd was aan De Zweemere.⁶⁷

De eigenlijke saldering vond plaats einde december. Deze vormde dus tevens de finale afrekening van de samenwerking met Pauwels De Zweemere. Bijgevolg speelde het *accountability*-aspect ook hier een rol van betekenis. Toch was deze motivatie wat betreft deze saldering slechts van ondergeschikt belang. Uit de analyse van de eerste twee jaar van Ameydes boekhouding bleek reeds dat Pauwels De Zweemere hem enkel onderrichtte in de kunst van het dubbel boekhouden voor zover dit diens eigen belangen diende. Dit resulteerde in de salderingsprocedure van juli 1499 die weliswaar boekhoudkundig-technisch tekort schoot, maar wel volledig was afgestemd op het tegemoetkomen aan de verplichting verantwoording af te leggen. De procedure van juli 1499 volstond dus reeds voor De Zweemeres doeleinden, bijgevolg waren de verdere verbeteringen hieraan niet ingegeven door *accountability*. Andermaal vormden de door Pauwels De Zweemere geïnspireerde (of opgelegde) innovaties slechts een basis die Ameyde, eens hij meer vertrouwd werd met deze technieken, naar

⁶⁶ Zie: 4.2. De verdiepingfase: op zoek naar gedetailleerdere informatie (1499-1500).

⁶⁷ Ameyde duidde deze tweedeling aan op de rekening ‘Tstal ter halle’ door naast beide boekingen respectievelijk de letters ‘a’ en ‘b’ te plaatsen. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 148.

eigen inzicht verder zou ontwikkelen tot volwaardige procedures.⁶⁸ Ameyde lag dus zelf aan de basis van het perfectioneren van zijn boekhoudingstechniek, waarbij de zoektocht naar een wijze om zijn activiteiten nauwkeuriger te registreren de doorslag lijkt te hebben gegeven.

Alvorens verder in te gaan op het salderingsproces, dienen eerst enkele belangrijke wijzigingen aan Ameydes systeem ten opzichte van 1499 aangestipt te worden, vooral inzake de nieuwe manier waarop Ameyde zijn eigen handel boekte. Eind 1499 had hij de rekening ‘Wouter Ameyde’ ingevoerd. Hij beschouwde zichzelf nu gewoon als één van zijn klanten. Als gevolg hiervan verdwenen een groot deel van de goederenrekeningen.⁶⁹ Maar dit resulteerde er ook in dat een reeks rekeningen doorheen 1500 drastisch aan belang inboetten, om uiteindelijk na de saldering in december definitief uit de boeken te verdwijnen. Deze waren doorgaans reeds in de vroege fasen van de ontwikkeling van de boekhouding ingevoerd, maar inmiddels door latere innovaties achterhaald.⁷⁰ De voornaamste hiervan was ‘nemo’. Terwijl deze rekening in 1499 nog *incontournable* was als de winst-en-verliesrekening, verloor ze, ten gevolge van bovenstaande evolutie, het daaropvolgende jaar al snel haar belang. De beslissing van Ameyde om reeds vroeg in 1500 de functie van winst-en-verliesrekening toe te kennen aan ‘corretages’ vormde de doodsteek voor ‘nemo’. Deze laatste evolutie dienen we hoofdzakelijk te verklaren vanuit een pragmatische motivatie. Het was immers op ‘corretages’ dat Ameyde het leeuwendeel van zijn inkomsten boekte. Het was dit credit, gegenereerd door de makelaarsactiviteiten, dat de belangrijkste inkomstenbron vormde waarmee de debetsaldi van de andere rekeningen werden gebalanceerd. Door ‘corretages’ tot winst-en-verliesrekening te bevorderen en de debetsaldi rechtstreeks hierop te boeken, konden enkele tussenstappen vermeden worden. Het betrof hier dus een vereenvoudiging van het boekhoudingsstelsel. Doordat ‘nemo’ reeds na het eerste kwart van 1500 alle relevantie verloren had, sloot Ameyde de rekening korte tijd later definitief af.⁷¹ De paar types boekingen die normaalgezien op ‘nemo’ stonden, maar niet thuishoorden op ‘corretages’ of ‘Wouter Ameyde’, boekte hij vanaf nu op ‘namelois’. Ook de eindbalans van ‘nemo’ werd naar deze rekening overgeschreven.⁷²

Verrassend is dat ook de kostenrekening ‘interresten’ door Ameyde niet langer nodig werd geacht. Reeds ingevoerd bij de eerste reeks innovaties in november 1498, was het op deze rekening dat Ameyde de onkosten boekte die gepaard gingen met zijn

⁶⁸ Eenzelfde evolutie zien we terug bij de evolutie van de reële en nominale rekeningen, waar de wijzigingen van november 1498 door Ameyde zelf verder dienden uitgebouwd te worden.

⁶⁹ Zie: 4.2.2. Het boeken van de eigen handel.

⁷⁰ Zie: 4.2. De verdiepingfase: op zoek naar gedetailleerdere informatie (1499-1500).

⁷¹ Dit gebeurde waarschijnlijk ergens in de maanden juni-juli 1500.

⁷² Zie: 4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen.

activiteiten als makelaar (i.c. de *teercosten*). Van nu af aan zou hij deze echter rechtstreeks op zijn winst-en-verliesrekening boeken. Ook deze evolutie lijkt, net als de bovenstaande, voornamelijk geïnspireerd te zijn geweest door Ameydes pragmatische instelling. De *teercosten* werden immers van bij het begin gebalanceerd door de inkomsten van de makelaarsvergoedingen. Bijgevolg besloot Ameyde waarschijnlijk dat het efficiënter was deze kosten rechtstreeks op ‘corretages’ te debiteren.⁷³

Voordat de eigenlijke salderingsprocedure kon worden aangevat, dienden eerst nog de gegevens opgetekend in het hulpboek C&H-1, *in casu* de hallekosten en makelaarsvergoedingen voor de periode augustus-december 1500,⁷⁴ overgeboekt te worden naar het grootboek. Vervolgens kon Ameyde beginnen met het berekenen van de saldi van de nominale en reële rekeningen.⁷⁵ Net als bij de voorgaande salderingsprocedures schreef Ameyde deze saldi neer in zijn journaal (op folio 61). Het journaaloverzicht van december 1500 had echter enkele belangrijke verbeteringen ondergaan in vergelijking met zijn voorgangers.⁷⁶ Deze laatste boden nagenoeg geen boekhoudkundig-technisch voordeel, maar in 1500 zou het journaaloverzicht een cruciale rol spelen bij het balanceren van de rekeningen.

Op dit overzicht bekwam Ameyde een duidelijk beeld van welke rekeningen een debetsaldo en welke een creditsaldo genereerden, en hoeveel dit bedroeg. Pas dan begon Ameyde met het balanceren van de verschillende rekeningen.⁷⁷ Opvallend genoeg verliep dit proces in twee fasen. In de eerste, aangevat op 28 december, boekte Ameyde enkele grote creditposten over naar zijn winst-en-verliesrekening ‘corretages’. De belangrijkste hiervan waren zijn inkomsten van de makelaarsvergoedingen en hallekosten. Behalve deze twee zaken crediteerde Ameyde de winst-en-verliesrekening ook nog met twee grote overboekingen van de rekeningen ‘Wouter Ameyde’ en ‘Inghelsche wulle’. Het is belangrijk te benadrukken dat het hier geen eindsaldi betrof. De twee rekeningen zelf bleven op dit punt ongebalanceerd. De overboekingen van 28 juli resulteerden erin dat het totale credit op ‘corretages’ vele malen groter was dan het overeenkomstige debet-totaal.

⁷³ Zie: p. 179.

⁷⁴ Zoals hierboven werd vermeld had Ameyde de hallekosten en corretages reeds in het midden van 1500 overgeboekt. Dit ondanks het feit dat er toen geen saldering plaatsvond.

⁷⁵ Andermaal werd enkel het saldo van de rekeningen berekend maar werden ze in deze fase nog niet gebalanceerd.

⁷⁶ De tegenhangers hiervoor in juli 1499 en december 1499 waren respectievelijk *Interresten* en *Diversche interresten*.

⁷⁷ Tot op dit punt had hij enkel de saldi bepaald, maar nog niet tegen geboekt.

Corretages (28/12/1500)			
...	16-19-8	...	57-1-1
		Tstal ter halle	17-9-0
		Corretages	11-2-3
		Inghelsche wulle	14-1-0
		Wouter Ameyde	18-15-7
	16-19-8		118-8-11

24: Corretages 28/12/1500⁷⁸

Het is belangrijk te benadrukken dat Ameyde ‘corretages’ niet zomaar met willekeurige bedragen crediteerde. Hij baseerde zich hierbij op de informatie verkregen via het journaaloverzicht. Na 28 december bedroeg het creditoverschot op de winst-en-verliesrekening 101-9-3 lb. gr. VI. Dit credittotaal kwam precies overeen met het uiteindelijke debettotaal op de rekening, eens de eindsaldi van de rekeningen met een debet-balans, en de respectievelijke aandelen van zowel Pauwels De Zweemere als Wouter Ameyde van de makelaarsinkomsten, naar ‘corretages’ waren overgeschreven. Deze laatste bewerkingen gebeurden echter pas in een tweede fase van het salderingsproces. Dit betekent dus dat Ameyde in dit stadium reeds op de hoogte was van alle details van de saldering, en wist welke bedragen benodigd waren om de rekeningen te balanceren.

Na deze eerste (voorbereidende) fase kon op 31 december het eigenlijke salderen van de rekeningen aangevat worden. Hierbij ging Ameyde in een zekere volgorde tewerk. Een eerste cluster rekeningen had ‘Despens pour ma personne’ als spil. Deze laatste had in de loop van 1500 een debetsaldo verzameld van 11-18-0 lb. gr. VI. Bij de saldering van 1499 zou Ameyde dit debetsaldo integraal hebben overgeboekt naar de winst-en-verliesrekening.⁷⁹ Nu werd de rekening echter eerst (zij het in beperkte mate) aangevuld met de creditsaldi van ‘diversche Meeninsche lakenen’ en ‘namelouis’.

⁷⁸ De boeking *Corretages* (11-2-3 lb. gr. VI.) heeft betrekking op het saldo uit het C&H-registratiesysteem.

⁷⁹ Toen werden de verschillende rekeningen steeds gesaldeerd door het debet- of creditsaldo rechtstreeks naar de winst-en-verliesrekening over te schrijven.

Despens pour ma personne (31/12/1500)

...	11-18-10		
		Diversche Meeninsche lakenen	0-18-4
		Namelois	0-12-6
		Corretages	10-18-0
	11-18-10		11-18-10

25: Despens (31/12/1500)

Doordat het restsaldo van ‘despens’ naar ‘corretages’ werd overgeschreven, werden al deze saldi uiteindelijk toch (al dan niet indirect) op de winst-en-verliesrekening geïncorporeerd. Hieruit blijkt dat Ameyde deze cluster rekeningen in zekere mate gescheiden wou houden van de overige reële en nominale rekeningen. Zoals hierboven immers reeds werd beschreven, beschikten de rekeningen ‘despens’ en ‘namelois’ over een apart karakter.⁸⁰

Vervolgens balanceerde Ameyde de laatste uitstaande debetsaldi. Hierbij ging hij terug op de klassieke wijze te werk, namelijk door de eindbalansen ervan integraal te debiteren op de winst-en-verliesrekening. Door het grote creditoverschot als gevolg van de boekhoudkundige operaties van 28 december was nu ook de rekening ‘corretages’ in evenwicht.

Corretages (31/12/1500)

...	16-19-8	...	57-1-1
Stoffarije vanden huus	23-13-9	Tstal ter halle	17-9-0
Haerlebeecsche lakenen	1-9-11	Corretages	11-2-3
Despens pour ma personne	10-8-0	Inghelsche wulle	14-1-0
Costen vanden huus	33-3-4	Wouter Ameyde	18-15-7
Aandelen corretages	32-15-3		
	118-8-11		118-8-11

26: Corretages 31/12/1500

⁸⁰ Zie: p. 202 e.v.

Eens alle nominale en reële rekeningen met debetsaldi op deze wijze in evenwicht waren gebracht, vormde de laatste stap van de salderingsprocedure het balanceren van de rekeningen met een creditsaldo. Aangezien het merendeel van de creditsaldi reeds waren aangewend om de debetsaldi in evenwicht te brengen, was dit enkel voor ‘Inghelsche wulle’ nog nodig. Doordat dit bedrag diende beschouwd te worden als ‘winst’ schreef Ameyde het resterende saldo over naar zijn kasrekening (12-4-0 lb. gr. VI.). Net als in 1499 boekte hij dus, bij gebrek aan een kapitaalrekening, de gerealiseerde winsten over naar zijn kasrekening,⁸¹ met dit verschil dat het saldo van ‘Inghelsche wulle’ nu rechtsreeks naar kas werd overgeboekt, zonder de tussenstap van de winst-en-verliesrekening.

6.3.2. Het journaaloverzicht, een echte proefbalans?

De wijze waarop ‘corretages’ in 1500 de functie van winst-en-verliesrekening had overgenomen van ‘nemo’, betekende eigenlijk een stap terug in de functionaliteit van de winst-en-verliesrekening. In 1499 fungeerde deze laatste nog als een breed overzicht waarop (nagenoeg) alle belangrijke posten konden worden teruggevonden. Hierdoor vormde ze het instrument bij uitstek om inzicht in de zaak te verwerven. Uit bovenstaande bespreking bleek echter duidelijk dat de winst-en-verliesrekening van 1500 veel minder volledig was dan haar voorgangers.⁸² Deze afname in het belang van de winst-en-verliesrekening was waarschijnlijk het gevolg van de evolutie die het journaaloverzicht had ondergaan. Terwijl dit in 1499 alleen aan *accountability*-doeleinden tegemoetkwam maar verder nagenoeg geen voordelen bood, had dit zich tegen december 1500 ontwikkeld tot een cruciaal element in de salderingsprocedure. Andermaal zien we dat Ameyde een innovatie, die door Pauwels De Zweemere enkel in zoverre dit diens eigen belangen diende aan Ameyde werd onderricht, door deze laatste dit, eens hij meer vertrouwd werd met de techniek, werd ontwikkeld tot een volwaardige procedure.

De centrale rol van het journaaloverzicht blijkt duidelijk uit de wijze waarop Ameyde te werk ging bij het salderen van zijn rekeningen. Vooral dat hij dit in twee fasen deed springt hierbij in het oog. Ondanks het feit dat de aandelen van Pauwels De Zweemere en Ameyde in de makelaarslonen, en de debetsaldi pas op 31 december naar de winst-en-verliesrekening werden overgeschreven, wist Ameyde reeds op 28 december perfect hoeveel credit benodigd zou zijn om ‘corretages’ aan het einde van de rit te doen balanceren. Met dit doel schreef hij zowel van ‘Wouter Ameyde’ als

⁸¹ Zie: Deel II: 6.1. Een eerste poging tot saldering (juli 1499).

⁸² Zoals de saldi van ‘Diversche Meeninsche lakenen’ en ‘namelois’ die we enkel op ‘Despens pour ma personne’ terugvinden; of het resterende credit dat direct van ‘Inghelsche wulle’ naar kas werd overgeboekt.

‘Inghelsche wulle’ welbepaalde bedragen naar deze rekening over. Hij joeg hiervoor ‘Wouter Ameyde’ zelfs aanzienlijk in het rood. Voor deze overboeking had deze rekening nog een creditsaldo van 8-18-7 lb. gr. VI. Na de overboeking werd dit een debetsaldo van 9-17-0 lb. gr. VI. Dit alles duidt er met andere woorden op dat de salderingsprocedure reeds tot in de puntjes was voorbereid, nog voor de uitvoering hiervan werd aangevat. De sleutel hierachter was het journaaloverzicht. Doordat het een duidelijk beeld bood van de verschillende debet- en creditsaldi, was Ameyde op basis hiervan in staat deze gemakkelijk met elkaar te balanceren.

Wel blijft het de vraag waarom dit proces in twee keer gebeurde en waarom Ameyde op deze specifieke manier tewerk ging. De volgorde van de twee fasen is immers enigszins verrassend. Het is namelijk logischer eerst de debetsaldi naar ‘corretages’ over te boeken en pas in tweede instantie de rekening te balanceren met het benodigde credit. Nu berekende Ameyde eerst het (verwachte) debet-totaal, schreef vervolgens een overeenkomstig credit over naar ‘corretages’, waarop pas na enkele dagen het eigenlijke debet werd geboekt. Pas na de voltooiing van deze laatste stap wist Ameyde met zekerheid het debet- en credittotaal van ‘corretages’. Door niet de definitieve cijfers af te wachten, maar de benodigde som reeds over te boeken van zijn eigen rekening en die voor Engelse wol, liep hij het risico bij eventuele wijzigingen dit te moeten aanpassen. Nieuwe transacties zouden immers een wijziging met zich meebrengen van de eindsaldi van de nominale en reële rekeningen. Dit zou betekenen dat deze zouden afwijken van de de geprojecteerde debet- en credittotalen op de klad-saldering in het journaaloverzicht, en dat dus ook de totalen op ‘corretages’ overeenkomstig zouden veranderen. Logischerwijze zou Ameyde dus eerst alle debetsaldi moeten overboeken naar ‘corretages’ en pas in tweede instantie de rekening crediteren tot deze in balans was. Eens dit dan volbracht was kon hij zien hoeveel credit op de verschillende rekeningen overbleef waarop hij dit bedrag kon overboeken naar de kasrekening.

Dus waarom ging Ameyde *überhaupt* zo tewerk? De verklaring hiervoor is dat hij reeds op 28 december het journaaloverzicht opstelde en de inkomsten uit makelaarsvergoedingen en hallekosten berekende. Om dit overzicht te kunnen voltooien diende hij reeds de saldi van de verschillende rekeningen in zijn boeken te berekenen. Op basis hiervan maakte hij vervolgens een klad-saldering op. Het dient benadrukt te worden dat Ameyde hierbij met voorwaardelijke cijfers werkte aangezien de rekeningen zelf pas op de laatste dag van december werden gesaldeerd. Op basis van deze preliminaire saldering op het journaaloverzicht crediteerde hij ‘corretages’ reeds met enkele bedragen, zodat het credittotaal gelijk was aan het geprojecteerde debet-totaal wanneer de saldering voltooid zou zijn. Bijgevolg zou de winst-en-verliesrekening automatisch gebalanceerd zijn eens alle eindsaldi op 31 december ernaar waren overgeschreven. Dat Ameyde toch in de eerste fase deze bedragen naar de creditzijde van ‘corretages’ overboekte, duidt erop dat hij geen nieuwe transacties meer verwachtte tussen 28 en 31 december. Maar indien Ameyde toch geen wijzigingen meer

verwachtte na 28 december, waarom ging hij dan niet al op deze dag tot de saldering over? Zeker aangezien duidelijk is dat hij de saldering reeds tot in de puntjes had voorbereid. De enige verklaring hiervoor lijkt te zijn geweest dat hij er op stond om zijn boeken pas af te sluiten op het einde van het jaar, om te voorkomen dat, indien er toch nog onvoorziene transacties zouden plaatsvinden in de laatste drie dagen van 1500, deze niet onder de volgende boekingsperiode zouden vallen.

6.3.3. De functie van de salderingsprocedure van december 1500

Met deze kennis inzake de salderingsprocedure van 1500 kunnen we ons buigen over de vraag van de functionaliteit ervan. Betrof het hier een instrument om aan winstbepaling te doen en de evolutie van de zaak op te volgen; was het toegespitst op de *accountability*-verplichtingen, of betrof het louter een sluitingsmechanisme zoals Yamey altijd beweerde. Uit de saldering van 1499 bleek reeds dat deze procedure ruimer diende opgevat te worden dan als louter een sluitingsmechanisme. Het journaaloverzicht *Interresten* speelde duidelijk een belangrijke rol bij het afleggen van verantwoording aan Pauwels De Zweemere. Bovendien bleek uit de analyse van de winst-en-verliesrekening dat Ameyde op basis van zijn boeken betrouwbare indicaties kon verkrijgen over de winstgevendheid van zijn verschillende activiteiten. Of hij ook daadwerkelijk beslissingen baseerde op deze informatie kon evenwel niet aangetoond worden.

Wat betreft de saldering van 1500 waren er echter enkele belangrijke wijzigingen. ‘Corretages’ had enerzijds wel de rol van de winst-en-verliesrekening overgenomen van ‘nemo’, maar vervulde deze functie anderzijds veel minder volledig. Het voornaamste gebrek was dat ze nu niet *alle* benodigde gegevens bevatte, bijvoorbeeld inzake de eindsaldi van de nominale en reële rekeningen. Wat betreft deze die we op ‘despens pour ma personne’ terugvinden, kunnen we nog betogen dat ze via het saldo van deze laatste indirect hun weg vonden naar de winst-en-verliesrekening. Het resterende creditsaldo van ‘Inghelsche wulle’, dat rechtstreeks naar kas geboekt werd, bleef daarentegen wel volledig buiten beeld op ‘corretages’. Hieruit blijkt dus dat ‘corretages’ zowel qua *accountability*-doeleinden, als inzake het verschaffen van een inzicht in de zaak, slechts van secundair belang was. Het journaaloverzicht had deze rol immers nagenoeg helemaal overgenomen waardoor de winst-en-verliesrekening danig aan belang inboette.

In juli 1499 had de noodzaak verantwoording af te leggen aan Pauwels De Zweemere een belangrijke invloed op de salderingsprocedure. Aangezien het journaaloverzicht echter reeds in zijn vroegste ontwikkelingsfase aan De Zweemeres vereisten inzake deze voldeed, zien we in dit opzicht weinig wijzigingen aan de salderingsprocedure. Dit neemt echter niet weg dat de verantwoordingsplicht nog steeds een belangrijke motivatie was, zowel voor het opstellen van het journaaloverzicht, als

voor de hele salderingsprocedure *tout court*. Deze laatste stond immers ook in het teken van de finale afrekening met Pauwels De Zweemere. Ook deze maal vinden we in de eerste plaats de *corretages* en hallekosten terug op het journaaloverzicht, gevolg door de saldi van de nominale en reële rekeningen. Het journaaloverzicht bevatte dus nog steeds alle informatie die voor De Zweemere nodig was. Het voornaamste verschil met 1499 is de veel bredere functie die het in 1500 vervulde. Het speelde een belangrijke rol bij het balanceren van de rekeningen en Ameyde had het ontwikkeld tot een echt salderingsinstrument. Evenwel belangrijker is dat het journaaloverzicht nu ook het middel bij uitstek werd om inzicht te verwerven in de zaak. Indien Ameyde zijn boeken in deze periode al voor winstbepalingsdoeleinden gebruikte, was dit gebaseerd op het journaaloverzicht.⁸³ Alle informatie werd hierop geconcentreerd net zoals het geval was geweest bij ‘nemo’ in de periode daarvoor.

‘Nemo’ voldeed in 1499 dan wel niet aan de (zij het heel strikte) voorwaarden van Basil Yamey om van winstberekening te kunnen spreken, het was wel in staat bijzonder accurate indicaties te geven van welke activiteiten winstgevend waren en welke niet. Nu stelt zich echter de vraag of het journaaloverzicht in 1500 eenzelfde rol kon vervullen. Net als bij de saldering van juli 1499 balanceerde Ameyde ook nu niet alle rekeningen waarvan we dit zouden verwachten. Opvallend is vooral dat de rekeningen ‘lakenen over wulle’, ‘Curtricsche lakenen’⁸⁴ en ‘Wouter Ameyde’ niet gesaldeerd werden. Wat betreft deze eerste twee valt deze omissie nog te verklaren. Alhoewel ze er weliswaar als stockrekeningen uitzagen, zagen we echter reeds dat deze een heel andere rol vervulden. Deze rekeningen dienden immers om de kredietcyclus in de lakenhandel op te volgen waarbij drapiers de aankoop van Engelse wol financierden met de door hen nog te vervaardigen lakens.⁸⁵ Deze rekeningen gaven dus hoofdzakelijk kredietrelaties tussen derden weer. Dit betekent dus ook dat het salderen van deze rekeningen geen meerwaarde zou betekenen voor een eventuele winstberekening.

Problematischer echter is het ontbreken van de rekening ‘Wouter Ameyde’, niet alleen op het journaaloverzicht maar zelfs in de hele salderingsprocedure. Meer zelfs, bij de overboeking naar ‘*corretages*’ om deze te doen balanceren, joeg Ameyde zijn

⁸³ Doordat het journaaloverzicht opgetekend was in Journaal A, is het niet bewaard gebleven. Bijgevolg geldt dat we het enkel kunnen reconstrueren in zoverre het grootboek A dit toelaat. Net als voor de salderingsprocedures van 1499 geldt dus dat deze reconstructie een minimum is en Ameyde heel goed extra gegevens (bijvoorbeeld voor winstberekeningen) hierop kon optekenen.

⁸⁴ Ameyde kwam tot het besef dat het niet handig was zowel de Meense als de Kortrijkse lakens op ‘laken over wulle’ te boeken. Bijgevolg introduceerde hij de rekening ‘Curtricsche lakenen’. Deze opereerde volgens hetzelfde principe als ‘laken over wulle’.

⁸⁵ Zie: Deel II, 4.1.4. ‘Lakens over wulle’-systeem.

eigen rekening hiervoor zelfs aanzienlijk in het rood wat resulteerde in een debetsaldo van 9-17-0 lb. gr. VI. Het niet salderen van 'Wouter Ameyde' betekende een grote lacune voor een eventuele winstberekening op basis van de boeken. Een gegeven dat nog versterkt werd doordat deze rekening gebruikt werd om de debetsaldi van de andere rekeningen te balanceren. Het heeft er echter alle schijn van weg dat dit een vergetelheid van Ameyde betrof. Bij de eerstvolgende boeking op de rekening in januari 1501 zag hij zijn fout in, waarop hij onmiddellijk het debet- en credittotaal ervan berekende en hij de rekening door middel van een reeks boekingen in evenwicht bracht.⁸⁶ Deze fout impliceert echter dat elke inschatting van de evolutie van zijn zaak op basis van de salderingsprocedure vertekend en onjuist was.⁸⁷

Aangezien Ameyde, zodra hij zijn vergissing bemerkte, deze onmiddellijk recht zette, loont het echter de moeite om te kijken wat, als we deze fout buiten beschouwing laten, de mogelijkheden tot winstberekening waren. Net als bij de saldering van juli 1499 zijn ook nu weer de belangrijkste inkomstenbronnen van Ameyde (de hallekosten en corretages) in het proces opgenomen. Dit is ook voor zijn eigen handel het geval, zij het dat hier wel enkele belangrijke verschillen optreden. In 1500 waren er immers enkele ingrijpende wijzigingen in de nominale en reële rekeningen. In de eerste plaats waren de kostenrekeningen nu veel gediversifieerder. De verwerkingsmethode hiervan in het salderingsproces bleef echter dezelfde als deze die in 1499 werd toegepast. Hierdoor oefende dit weinig invloed uit op de procedure in het algemeen.⁸⁸ Bij de reële rekeningen was de situatie echter ingrijpend anders. In 1500 boekte Ameyde heel zijn eigen handel via 'Wouter Ameyde'. De keuze om zichzelf op dezelfde wijze als één van zijn klanten te behandelen, namelijk door het systeem van rekeningen die de '*lakenen over wulle*' handel registreerden op hemzelf toe te passen, had enkele belangrijke (onvoorziene?) gevolgen. Deze keuze werd hoogstwaarschijnlijk gemotiveerd door een verlangen zijn boekhoudingssysteem te vereenvoudigen. Maar hoewel dit weliswaar minder arbeidsintensief was, en het aantal goederenrekeningen verminderde, had het ook verstreckende gevolgen voor de informerende capaciteiten van de boeken. Op deze laken-over-wol-rekeningen vinden we de belangrijkste lakens waarin Ameyde zich specialiseerde terug. Zijn focus lag op de dure, gezegelde luxe-lakens uit Menen en Kortrijk. Dit betekende echter ook dat de overeenkomstige goederenrekeningen niet langer nodig waren en afgevoerd werden.⁸⁹ Uit de salderingsprocedures van 1499 bleek echter dat net dit type rekeningen in sterke mate kon bijdragen aan een verbeterd inzicht in de zaak en de winstgevendheid van de verschillende activiteiten. Het nieuwe systeem

⁸⁶ Dit terwijl de rekening intussen zijn functie had verloren. Ameyde schakelde in 1501 immers terug over naar een uitgebreid stelsel goederenrekeningen. (cfr. infra.)

⁸⁷ Voor de verantwoordingsverplichtingen aan De Zweekere veranderde dit evenwel niets. Deze gegevens bleven immers onveranderd hierdoor.

⁸⁸ Deze saldi werden (al dan niet direct) integraal naar de winst-en-verliesrekening overgeboekt.

⁸⁹ Zie: 6.2. Saldering en sluiting van de boeken (december 1499) .

faalde er echter in dezelfde graad van gedetailleerde informatie te verschaffen. Indien ‘Wouter Ameyde’ enkel werd gebruikt in combinatie met ‘lakenen over wulle’ of ‘Curtricsche lakenen’⁹⁰ had dit probleem nog deels opgevangen kunnen worden. In dat geval zou de rekening een totaalbeeld geven van Ameydes eigen handel in de luxelakens, zij het wel dat de twee types laken niet van elkaar gescheiden konden worden. Dus zelfs in dit geval zou er nog steeds sprake zijn van een gevoelig verlies aan detail in de boeken. Een bijkomend probleem was echter dat Ameyde *al* zijn eigen handel op ‘Wouter Ameyde’ boekte. Ook de minder kwalitatieve lakens als *Meeninsche copeit*, *Haerlebeecsche lakenen*, etc. vinden we erop terug. Aangezien dit goedkopere lakens waren waarvoor het laken-over-wol financieringssysteem niet nodig was, behielden deze wel hun respectievelijke goederenrekeningen.⁹¹ Aangezien *alle* eigen handel via ‘Wouter Ameyde’ werd geboekt, kunnen we de informatieve waarde van deze rekening gelijkgeschakelen met deze van ‘lakenen’, die werd geïntroduceerd in november 1498.⁹² Ze was enkel in staat heel algemene cijfers te genereren. De enige wijze om gedetailleerde informatie voor één type laken te verwerven, was het minutieus overlopen van elke boeking hierop. ‘Lakenen over wulle’ en ‘Curtricsche lakenen’ die de goederenrekeningen hadden vervangen, konden deze leemte niet opvullen. Deze incorporeerden namelijk de transacties van al Ameydes klanten die onder dit kredietsysteem vielen.

Het resultaat van bovenstaande omschakeling was dat Ameyde een bijzonder onlogisch boekhoudingssysteem overhield. Wat betreft de minder belangrijke, eigenlijk zelfs marginale, handel beschikte hij via zijn goederenrekeningen wel nog steeds over precieze en gedetailleerde informatie. Voor het belangrijkste deel van zijn handel, die hier tevens de bulk van vormde (de hoogwaardige, dure gezegelde lakens van Menen en Kortrijk) beschikte Ameyde echter amper over gegevens. Enkel door middel van een bijzonder arbeidsintensief en tijdconsumerend proces, waarvan het zéér onwaarschijnlijk lijkt dat hij dit effectief uitvoerde, kon hij hierin verandering aanbrengen. Het heeft er alle schijn van weg dat de beslissing de eigen handel via ‘Wouter Ameyde’ te boeken een mislukt experiment van Ameydes kant was. Doorheen zijn boeken blijkt immers duidelijk dat hij heel erg flexibel met zijn boekhoudingstechniek omsprong. Hij experimenteerde volop met nieuwe technieken in de hoop enerzijds de informerende capaciteiten van de boeken te verhogen, en anderzijds de arbeidsintensiviteit en complexiteit zo laag mogelijk te houden. Zeker wanneer hij inzette op de eerste doelstelling betekenden de innovaties meestal (soms zelfs aanzienlijke) verbeteringen. Maar soms, zeker wanneer de balans teveel doorsloeg

⁹⁰ Dus niet te verwarren met de goederenrekning ‘Curtricsche lakenen’ die in november 1498 werd ingevoerd.

⁹¹ Zie: Deel II, 4.2.2. Het boeken van de eigen handel.

⁹² Zie: Deel II, 4.1.2. Het doel van deze innovaties.

naar de tweede doelstelling, kon deze flexibiliteit ten koste gaan van de efficiëntie. Dit blijkt duidelijk uit dit geval, maar komt nog veel beter tot uiting in de evolutie van de boeken na 1500.⁹³ Wel is het belangrijk te benadrukken dat er geen automatische *trade-off* tussen beide doelstellingen bestond. Ze konden evengoed hand in hand gaan, zoals bleek uit het de invoering van het C&H-registratiesysteem. Dit werd gemotiveerd door zowel de wil transacties overzichtelijker op te tekenen, als de heel praktische overweging om de boeken zoveel mogelijk te ontlasten van een groot aantal boekingen waardoor de rekeningen, en bijgevolg ook het grootboek, minder snel werden volgeschreven.

Een andere zaak die duidelijk maakt dat dit als een mislukt experiment dient beschouwd te worden, is dat in het daaropvolgende boekingsjaar Ameyde opnieuw heel zijn eigen handel via de vertrouwde goederenrekeningen ging boeken. Dit wijst erop dat Ameyde toch waarde hechtte aan de extra informatie die deze laatste boden. Mogelijk speelde deze negatieve ervaring er ook een rol in dat de goederenrekeningen uiteindelijk het langst wisten te weerstaan aan de neergang van Ameydes boekhoudingstechniek.⁹⁴

6.3.4. Conclusie

Als we dit alles in beschouwing nemen is het duidelijk dat er in 1500 sprake is van een serieuze stap terug op boekhoudkundig-technisch vlak ten opzichte van 1499. Wat betreft de informerende capaciteiten van de boeken was dit het meest uitgesproken. Niet alleen werd de cruciale rekening ‘Wouter Ameyde’ niet gesaldeerd, ook de nieuwe boekhoudingsmethode betekende een serieuze aderlating in dit opzicht. Het gevolg hiervan was dat we, in tegenstelling tot juli 1499, eventuele winstberekeningen nagenoeg volledig kunnen uitsluiten en dat de boeken, enkele marginale categorieën daargelaten, ook geen goede indicaties meer konden geven voor de winstgevendheid van de verschillende facetten van de eigen handel.

Het lijkt erop dat een nieuwe motivatie ging overwegen, namelijk het pragmatisme. Het is duidelijk dat Ameyde hieraan steeds meer waarde begon te hechten. Waar in de voorgaande periode (1499-1500) zijn streven naar meer inzicht en structuur bepalend was voor de verdere ontwikkeling, lijkt in de loop van 1500 het pragmatisme de overhand te hebben genomen. De innovaties vormden een poging om met zo min mogelijk arbeid zo efficiënt mogelijk zijn boeken bij te houden. Een gevolg hiervan was echter dat veel diepgang verloren ging. Het daaropvolgende jaar stapte hij hier onmiddellijk terug van af, wat erop lijkt te wijzen dat hij (op dit punt) nog niet

⁹³ cfr. infra.

⁹⁴ Dit dient echter ook meteen genuanceerd te worden aangezien deze rekeningen ook de grootste informatieve waarde hadden van alle door Ameyde toegepaste technieken.

bereid was afstand te doen van de gedetailleerde inhoud die een uitgebreid boekhoudingssysteem kon opleveren.

Deze tekortkomingen betekenen evenwel niet dat de salderingsprocedure van 1500 op alle vlakken inferieur was aan deze van juli 1499. Net als deze laatste was ze in staat voor de voornaamste inkomstenbronnen, de eigenlijke makelaarsactiviteiten, dezelfde informatie aan te leveren. Daarenboven was nu ook het journaaloverzicht tot wasdom gekomen. Waar het hem in 1499 nog aan het nodige inzicht in deze procedure ontbrak, had Ameyde dit tegen december 1500 ontwikkeld tot een volwaardig boekhoudkundig instrument. Maar tot slot is er nog een laatste facet waar de saldering van december 1500 ontegensprekelijk superieur was aan deze van het jaar ervoor: de kostenrekeningen. Doordat Ameyde nu een veel gediversifieerder en preciezer systeem hiervoor gebruikte, was de salderingsprocedure in staat veel nauwkeuriger zijn verschillende onkosten in kaart te brengen. Daar waar dit naar moderne normen een serieuze stap voorwaarts lijkt, dient het eigenlijke nut voor Ameyde hiervan in twijfel te worden getrokken. Het daaropvolgende boekjaar (1501) schrapte Ameyde namelijk aanvankelijk al zijn kostenrekeningen.⁹⁵ Van *cost-accounting* is hier bovendien allerminst sprake.

⁹⁵ De enige uitzondering hierop vormde de rekening 'interresten'. Deze had echter inmiddels de functie van winst-en-verliesrekening overgenomen waardoor ook deze niet langer als een kostenrekening beschouwd kan worden. Zie: Deel II, 4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen.

7. Een breuklijn in Ameydes techniek: post 1500

7.1. Een nieuwe motivatie treedt op de voorgrond: plaatsbesparing en efficiëntie

Het salderingsproces van december 1500 zou op meerdere vlakken een breekpunt blijken binnen de boeken van Ameyde. In de eerste plaats was er uiteraard de stopzetting van de samenwerking met Pauwels De Zweemere, waardoor ook de *accountability*-vereisten tegenover deze laatste wegvielen. Anderzijds zou ook de door Ameyde gehanteerde boekhoudingstechniek drastische wijzigingen beginnen ondergaan vanaf 1501. In dit jaar stapte Ameyde opnieuw af van het systeem waarbij hij zijn eigen handel via de rekening ‘Wouter Ameyde’ boekte. In plaats daarvan restaureerde hij opnieuw het vertrouwde systeem van een uitgebreid stelsel van goederenrekeningen. Dit lijkt er dus op te wijzen dat Ameyde het pragmatisme weer terzijde schoof, ten voordele van de organiserende en informerende capaciteiten van de boekhouding. Maar de reële rekeningen zouden een uitzondering blijken die inging tegen de algemene trend die Ameydes boeken na het boekjaar 1500 zou gaan kenmerken. In toenemende mate sloeg de balans bij afwegingen tussen de organiserende en informerende capaciteiten van de boekhouding enerzijds, en het pragmatische anderzijds, door naar dit laatste aspect. Hieronder verstaan we niet enkel de meer voor de hand liggende aanpassingen aan de boekhoudingsmethode met het doel deze minder tijd- en arbeidsintensief te maken. Ook andere motivaties speelden hierbij een rol, met name plaatsbesparing. Terwijl we reeds bij enkele van de voorgaande innovaties konden vermoeden dat dit een rol speelde,¹ trad deze motivatie nu ontegensprekelijk op de voorgrond. Vooral met betrekking tot het grootboek speelde dit een aanzienlijke rol. Aangezien elke transactie uit het journaal tweemaal geboekt werd in het grootboek, diende dit laatste volgens Pacioli dubbel zoveel folio’s te tellen als dit eerste, bij Jan Ympijn was dit zelfs driemaal zoveel.² Bijgevolg bevatten de traktaten vaak allerhande tips om plaats te besparen in de boeken (zowel in het journaal als in het grootboek). De redenen die de auteurs aanvoerden om dit te doen varieerden. In de eerste plaats is er het kosten-argument. Door dergelijke technieken toe te passen kon de koopman de aanschaf van prijzige boekbanden tot een minimum beperken. Basil Yamey hechtte

¹ Zoals onder meer bij de introductie van het aparte registratiesysteem voor de hallekosten en corretages van de drapiers.

² Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*: 45. Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: f° 5v.

onder meer groot belang aan dit argument en benadrukte dat papier duur was.³ Maar waarschijnlijk nog belangrijker was echter dat het openen van nieuwe rekeningen (laat staan nieuwe boeken) een bijzonder arbeidsintensief proces was. Eerst diende Ameyde de respectievelijke debet- en credittotalen van de rekening te berekenen. Vervolgens bepaalde hij op basis hiervan het saldo dat naar de nieuwe rekening overgeboekt moest worden. Eens hij besloten had op welk folio deze laatste zou komen, paste hij dit aan in de index van het grootboek, waarop hij de rekening ook daadwerkelijk kon openen. Technieken om plaats te besparen werden dus niet enkel toegepast om kostbaar perkament of papier uit te sparen, maar evenzeer omdat ze arbeidsbesparend waren.

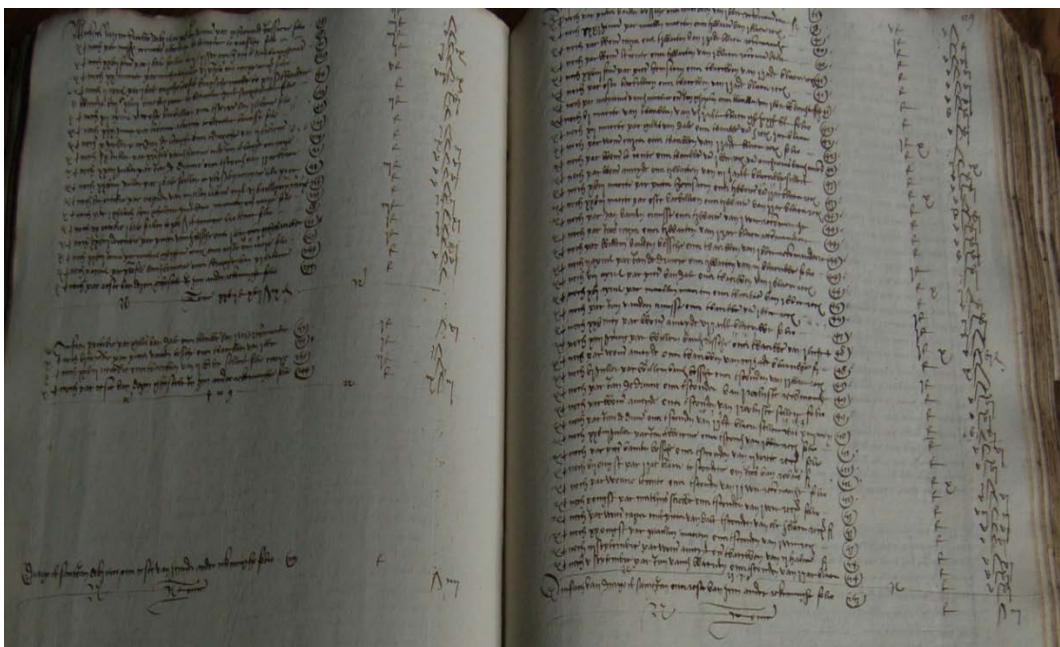
Een eerste van dergelijke technieken die we terugvinden bij Ameyde was deze van het gebruik van hulpboeken. Jan Ympijn beschouwde hulpboeken als een belangrijk instrument om het grootboek te ontlasten. Hij stelde aan zijn lezers voor een resem hulpboeken te gebruiken zodat een hele reeks gegevens hierin kon opgetekend worden “*om datme[n] die principale boecke[n] daer mede niet belammere[n] en soude*”.⁴ Dit was waarschijnlijk ook één van de motivaties die bijdroeg aan Ameydes beslissing om het systeem om de corretages en hallekosten te registreren in te voeren begin 1499. Hierdoor konden de klantenrekeningen in het grootboek ontlast worden van talloze boekingen die nu in hulpboek C&H-1 werden gegroepeerd. De saldi van de rekeningen uit deze laatste werden vervolgens op gezette tijden overgeboekt naar het grootboek. Op deze wijze stonden de rekeningen in het grootboek veel minder snel vol. Waarschijnlijk gebruikte Ameyde ook nog verscheidene andere hulpboeken. Zo hanteerde hij zeker een memoriaal, een huishoudboekje, een lakenjournaal en waarschijnlijk ook een gelijkaardig systeem om de teerkosten bij te houden. Doordat de boekhouding niet volledig is overgeleverd, kunnen we bovendien niet uitsluiten dat hij geen andere hulpboeken had.⁵ Vanaf het einde van het boekjaar 1500 hechtte Ameyde steeds minder belang aan de strikte toepassing van de principes van het dubbel boekhouden en de aspecten van de boekhoudingsmethode die het overzicht en de structuur in zijn boeken verbeterden. Zoals zal blijken gingen vele van deze plaatsbesparende technieken immers in tegen enkele van de basisregels van het dubbel boekhouden. Een goed voorbeeld hiervan is de *crocciolle* of *crossola*. De basisvoorwaarde hiervoor was dat één van beide zijden volgeschreven was maar op de andere zijde van de rekening veel minder boekingen stonden. In dit geval kon de

³ Yamey, "The Index to the Ledger: Some Historical Notes," 423. Ameyde investeerde daarenboven in prachtige boekbanden voor zijn journaals, wat de kostprijs hiervan enkel de hoogte in joeg. Zie ook: Deel III.

⁴ Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: capittel 23.

⁵ Daarenboven spreekt hij op een gegeven moment ook over een niet nader te identificeren ‘*cleen bouxckin*’. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 160; Journaal B, f° 153v., 159r. en 169r.

boekhouder ervoor kiezen op de andere zijde verder te gaan. Onderstaand voorbeeld illustreert dit. Toen op de creditzijde geen plaats meer was, maar de debetzijde wel nog veel witruimte bevatte, opteerde Ameyde ervoor de creditboekingen verder op de debetzijde te noteren.⁶ Op deze wijze kon hij vermijden een nieuwe rekening te openen en zorgde hij voor een efficiënter gebruik van het folio waar nu minder ruimte op verloren ging. Hieronder zien we een voorbeeld van de eerste maal dat Ameyde deze techniek toepaste in zijn grootboek, namelijk op 10 oktober 1500, op de rekening van de verver Michiel Vizeric. Vanaf dit ogenblik zou hij dit systeem steeds vaker gaan gebruiken en al gauw werd dit de standaardprocedure als de gelegenheid zich hiertoe voor deed.

27: *Crocciolle* of *crossola*⁷

De *crocciolle*-techniek was echter niet onomstreden. Aangezien het een gebruik betrof geboren uit de praktijk, distantieerden vele traktaatschrijvers zich hier van. Eén van de basisprincipes van het dubbel boekhouden was immers de strikte scheiding van debet en credit elk op een eigen zijde. De eerste auteurs die de techniek beschreven

⁶ Bij het salderen van de rekening diende men er rekening mee te houden beide credittotalen, zowel dit op de debet- als op de creditzijde, bij elkaar op te tellen alvorens deze naast het debet totaal te plaatsen.

⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 129.

waren Don Angelo Pietra (1586) en Ludovico Flori (1636).⁸ Gezien het late punt waarop Ameyde de *crocciolle* begon te hanteren, lijkt het waarschijnlijk dat hij zelf tot de conclusie kwam dat hij op deze wijze grote ongebruikte delen van het folio alsnog kon recupereren.⁹

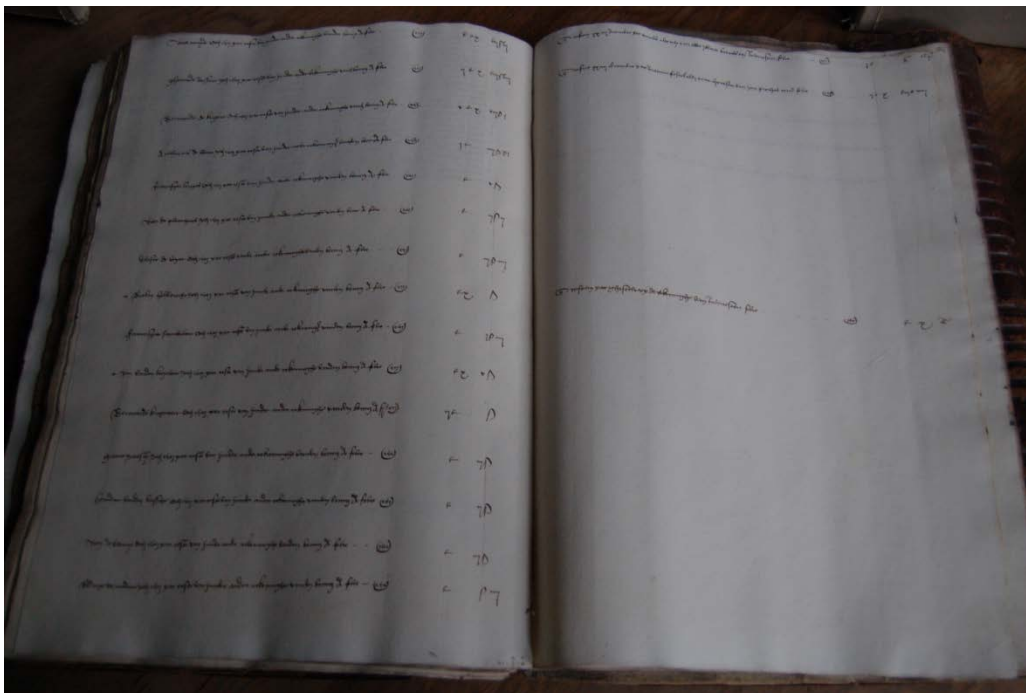
Bij de overgang van het boekjaar 1500 naar 1501 ging Ameyde ook op andere manieren plaats besparen in zijn grootboek, namelijk door op veel efficiëntere wijze de folio's hiervan in te delen. Toen hij de nieuwe rekeningen voor het boekjaar 1500 opende, reserveerde Ameyde vaak volledige folio's per klant.¹⁰ Bij het afsluiten van dat jaar bleek echter dat vele folio's vaak tot bijna de helft onbeschreven bleven. Bijgevolg zou hij vanaf 1501 bij het openen van nieuwe rekeningen veel beter trachten in te schatten hoeveel plaats hij voor een bepaalde rekening nodig zou hebben, dit in een poging zoveel mogelijk van de beschikbare ruimte in het grootboek te benutten. Bij het openen van het nieuwe grootboek B zien we hier het duidelijkste voorbeeld van. Toen groepeerde Ameyde op twee folio's alle zogenaamde 'niet-recupereerbare vorderingen'.¹¹ Dit waren samen niet minder dan twintig rekeningen maar door voor elk slechts één regel te voorzien, kreeg hij ze toch op een minimum aantal folio's.

⁸ Pietra omschreef de methode als *crossola*, een kruk die door invaliden werd gebruikt om zich te ondersteunen. Don Angelo Pietra, *Indirizzo degli economi, o sia Ordinatissima istruttione da regolatamente formare qualunque scrittura in vn libro doppio; aggiuntoui l'esemplare di vnlibro nobile, con suo giornale, ad vso della Congregation Cassinese, dell'ordine di S. Benedetto. Con due tauole... Composte da... Angelo Pietra Genouese monaco* (Mantoua Francesco Osanna, 1586); Flori, *Trattato del modo di tenere il libro doppio domestico*, 25.

⁹ Op dit punt had Ameyde immers geen leermeester meer van wie hij de techniek kon aangeleerd krijgen. Daarenboven is het een gebruik dat in de praktijk ontstaan was en betrof het aldus een logische stap voor de toenmalige boekhouders. We kunnen echter ook niet uitsluiten dat Ameyde de techniek van iemand anders had gekopieerd.

¹⁰ Zeker voor de drapiers en zijn belangrijkste internationale klanten was dit het geval. Als er al meerdere rekeningen op eenzelfde folio stonden waren de nieuwe hiervan pas in een later stadium toegevoegd wanneer reeds bleek dat het folio nooit volgeschreven zou raken.

¹¹ Dergelijke vorderingen werden in middeleeuwse boekhoudingen doorgaans niet als verliezen afgeschreven zoals tegenwoordig het geval is. Het belangrijkste was immers dat de boeken een weerslag vormden van alle uitstaande kredietrelaties tussen de boekhouder en zijn klanten. Dit bleek bovendien een goede keuze aangezien we duidelijk zien dat enkele van deze niet te recupereren geachte schulden toch nog werden vereffend.

28 insolvente rekeningen¹²

Twee andere technieken om plaats te besparen vinden we terug in het journaal. Doordat het journaal dat bij grootboek A hoorde niet is overgeleverd valt echter niet te bepalen vanaf wanneer Ameyde deze begon te hanteren. Aangezien hij ze echter in de eerste folio's van journaal B reeds veelvuldig toepaste, lijkt het veilig aan te nemen dat Ameyde ze al enige tijd gebruikte. Net als de *crociolle* betrof het gebruiken die uit de praktijk waren gegroeid. De eerste was de '*compound journal entry*' of samengestelde journaalpost. Deze procedure resulteerde niet alleen in een aanzienlijke plaatsbesparing, maar minstens even belangrijk was dat ze het boekingsproces sterk vereenvoudigde. Een normale, 'simpele' journaalpost leidde tot één debet- en één overeenkomstige creditboeking en omgekeerd. Bij de samengestelde variant kon één boeking op de ene zijde gebalanceerd worden door meerdere boekingen op de andere. Voornamelijk wanneer een transactie betrekking had op grote partijen laken of wol van of voor één persoon, zien we dit systeem op de voorgrond treden. Hierbij waren meestal meerder tegenpartijen betrokken. Als we onderstaand voorbeeld beschouwen zien we een transactie van Diego de Salvaterra die dertien balen wol leverde aan een reeks Vlaamse

¹² Deze rekeningen schreef hij bovendien helemaal achteraan zijn grootboek in, op de twee laatste folio's voor deze die voor de kasrekeningen werden gereserveerd. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 184-185.

drapiers. In plaats van een journaalpost in te schrijven voor elke drapier apart, werden deze nu samengevoegd. Dit zag er als volgt uit in het journaal.

		Ontfaen van Diago de Salvaterre XIII balen wulle te XXIX gro[te]n over XIII 1/2 nagl dach sinxemaert ende my binnen eender maend daernaer wegh[ende]	
44			48-8-4
	XXXXI		
11-2-4	XXXXI	France de Candele met Ph[i]l[p]s vand[en] brouck	R 131
	XXX		
	XXXXI		
7-11-0 1/2	XXXXI 1/2	Gillis Baelde alleene van Nieukerke	R130
	XXXXI		
	XXXXI		
11-7-2	XXXXII	France de Keerschietere met France zijn zone	R 130
	XXXXI		
	XXXXI		
3-16-1 1/2	XXXXI 1/2	Daneel de Brouckere van Nieukerke	R 131
	XXXXI		
11-1-1 1/2	XXXXI	Jan Godscalc ende claeis zijn broedere	R 131
	XXX 1/2		

29: De samengestelde journaalpost¹³

Bij het overbrengen van deze journaalpost naar het grootboek B werd de rekening van Salvaterra (f° 44) eerst gecrediteerd met 48-8-4 lb. gr. VI. Vervolgens werden de rekeningen van de drapiers (op folio's 130 en 131) voor hun respectievelijke bedragen gedebiteerd.¹⁴ Dit betekende echter dat zes debetboekingen gebalanceerd werden door slechts één creditboeking, in plaats van de zes die hiervoor normaalgezien vereist waren. Het is dus duidelijk dat deze werkwijze een aanzienlijke besparing in tijd, arbeid en ruimte betekende. Dit laatste aspect was echter meteen ook de reden waarom de techniek heel lang niet vermeld werd door traktaatschrijvers. Eén van de grondregels van het dubbel boekhouden was immers dat voor elk debet een *gelijkwaardig* credit moest bestaan en omgekeerd. We mogen immers niet vergeten dat de notie dat enkel de geboekte totalen gelijk moesten zijn, nog geen ingang had gevonden onder de traktaatschrijvers. Alhoewel dergelijke journaalposten reeds zo ver

¹³ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 207.

¹⁴ Posten in het grootboek die het gevolg waren van een samengestelde journaalpost verwezen steevast naar het folio in het journaal dat de transactie in kwestie bevatte. Ook in periode B toen rekeningposten direct naar hun tegenhanger in het grootboek verwezen, bleef dit het geval.

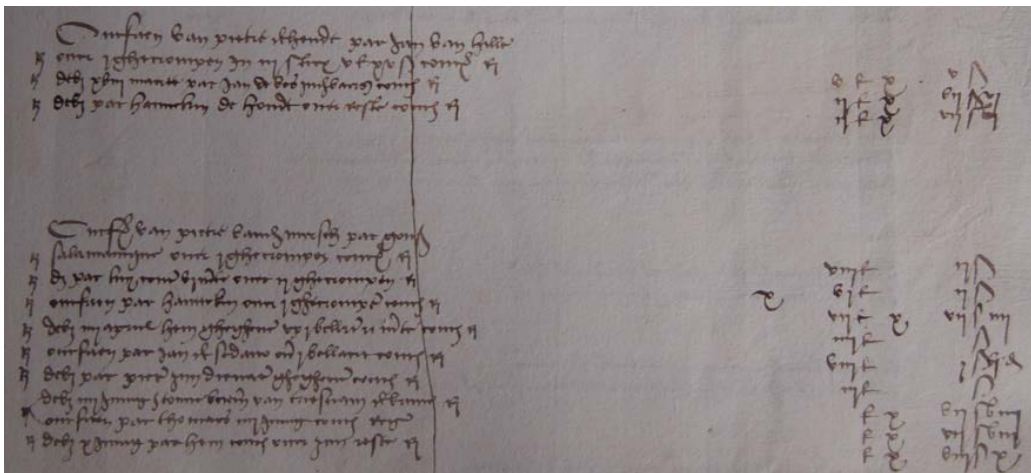
terug zijn te dateren als 1399, zou de samengestelde journaalpost pas vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw ook in theoretische kringen doordringen.¹⁵

Een laatste techniek die hier dient vermeld te worden was deze van de tijdelijke rekeningen in het journaal. Als makelaar had Ameyde ook klanten die eenmaal of slechts kortstondig in de boeken voorkwamen. Voor deze transacties koos Ameyde er vaak voor om, in plaats van een echte klantenrekening in het grootboek te openen, een tijdelijke rekening te openen in het journaal. Vaak hadden deze transacties betrekking op goederen waar Ameyde weinig ervaring mee had.¹⁶ Naargelang de aard van de transactie schreef hij eerst de debet- dan wel de creditzijde op, die hij respectievelijk aangaf met *'deb[et]'* en *'ontfaen'*. Vervolgens trok hij hieronder een imaginaire lijn waaronder hij de tegenboeking(en) noteerde. Wanneer er meerdere boekingen op een dergelijke tijdelijke rekening voorkwamen, gaf Ameyde soms de scheiding tussen debet en credit op en boekte deze door elkaar heen. In dit geval gaf enkel het woord *'debet'* dan wel *'ontfaen'* de aard van de boeking aan.¹⁷ In onderstaande afbeelding zien we beide varianten naast elkaar.

¹⁵ Dit was bovendien aanvankelijk enkel het geval in een paar Engelstalige traktaten: Weddington (1567) en Peele (1569). De eerste Italiaan die het onderwerp echt aansneed was Flori (1636), dit ondanks het feit dat in de praktijk de samengestelde journaalpost wel reeds vroeg was ingeburgerd onder de Italiaanse kooplieden. Het is interessant om op te merken dat ook Simon Stevin (1607) het onderwerp reeds besprak wat de indruk wekt dat deze samengestelde journaalposten eerder geaccepteerd werden (tenminste onder theoretici) in deze gebieden waar het dubbel boekhouden veel later ingang vond. Stevin verdedigde deze techniek omdat alles door middel van enkele boekingen nodeloos belastend was aldus hem. Basil S. Yamey, "Compound Journal Entries in Early Treatises on Bookkeeping," *The Accounting Review* 54, no. 2 (1979): 326-28.

¹⁶ Hier treffen we onder meer haring, zalm, appelsienen, vijgen en dergelijke meer in aan. Zie bijvoorbeeld: SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 171v.-172v.

¹⁷ Dit is bijvoorbeeld het geval voor de tijdelijke rekening van Cornelis Eur. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 189v.

30: Tijdelijke rekeningen¹⁸

Deze tijdelijke rekeningen bleven doorgaans beperkt tot slechts enkele boekingen. Soms kon het aantal boekingen hierop echter danig oplopen, zoals in bovenstaand voorbeeld voor Pieter vand[er] Mersch het geval was. In dergelijke gevallen zien we vaak dat de volgende maal dat deze personen zaken deden met Ameyde, zen wel een eigen rekening in het grootboek kregen.¹⁹ Wanneer de bedragen die bij een transactie gemoeid waren aanzienlijk genoeg waren, opteerde Ameyde er soms voor toch een rekening in het grootboek te openen. Een voorbeeld hiervan is de rekening van Guido Portinari waarop we enkel de eenmalige afhandeling van een hoeveelheid Engelse wol op aantreffen. Deze was echter goed voor een bedrag van 38-7-9 lb. gr. Vl. wat verklaart waarom ze toch in het grootboek stond. Het grote voordeel van deze werkwijze was dat een groot aantal rekeningen uit het grootboek geweerd werden. Dit vormde een serieuze plaatsbesparing in dit laatste. Zeker als we het grote aantal van dergelijke transacties in Ameydes boeken in rekening brengen, en het gebruik van middeleeuwse boekhouders om rekeningen op hetzelfde folio te scheiden door middel van aanzienlijke witruimtes. In het journaal namen deze tijdelijke rekeningen doorgaans niet meer plaats in dan een gewone journaalpost. Deze tijdelijke rekeningen waren bovendien gelijkwaardig aan deze uit het grootboek waardoor een post in het grootboek tegen geboekt kon zijn in het journaal en omgekeerd. Deze werkwijze is vrij uniek. In traktaten wordt hier geen melding van gemaakt en ook in de

¹⁸ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 174r.

¹⁹ Andere voorbeelden hiervan waren Cornelis Eur van Rijsel en Mahieu vander Helle baljuw van Duinkerke. Respectievelijk: SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 174r., 171v. en 189v.; SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 62, 147 en 148.

praktijk zijn ons geen andere voorbeelden bekend.²⁰ Dit hoeft uiteraard niet te verbazen, aangezien de logische stap inderdaad was deze rekeningen gewoon in het grootboek op te nemen. Deze werkwijze vloeiende waarschijnlijk voort uit Ameydes positie als makelaar die maakte dat hij misschien meer dan een doorsnee koopman met dergelijke eenmalige transacties in aanraking kwam.²¹ Op het eerste zicht lijken deze tijdelijke rekeningen dan misschien wel een aberratie, bekeken vanuit Ameydes oogpunt vormden ze een heel logische en pragmatische oplossing.

Aan het einde van het boekjaar 1500 begon het pragmatisme dus steeds meer veld te winnen, een evolutie die zich ook gedurende de volgende jaren zou verderzetten. Dit gebeurde bovendien vaak ten koste van de ontwikkelingen uit vorige periode toen Ameyde streefde naar steeds gedetailleerdere informatie. Deze trend trad het eerst op de voorgrond bij de nominale rekeningen, gevolgd door de salderings- en sluitingsprocedures. Ondanks hun herwaardering in 1501 zouden ook de reële rekeningen hier niet volledig van gevrijwaard blijven.

7.2. De nominale rekeningen

7.2.1 De aanvang van het jaar 1501: een radicale breuklijn

Terwijl in 1500 het gebruik van resultaatrekeningen (en dan vooral kostenrekeningen) nog piekte, stapte Ameyde in 1501 volledig van het gebruik hiervan af. Voor de eerste generatie resultaatrekeningen viel deze evolutie nog te verklaren. We zagen immers reeds dat ‘namelois’, ‘despens pour ma personne’ en ‘interresten’ in 1500 reeds achterhaald waren en hun nut hadden verloren.²² Maar dit verklaart echter niet waarom plots alle resultaatrekeningen begin 1501 werden afgeschaft. In 1500 had Ameyde immers ook een stel nieuwe kostenrekeningen geïntroduceerd, die wel betrekking hadden op duidelijke onkostenposten. Een eerste hiervan was de rekening ‘stoffarije vanden huus’. Hierop werden de aankopen van huisraad geboekt die gepaard gingen bij de installatie van zijn gezin en het inrichten van zijn herberg. Het verdwijnen van deze rekening zou er mogelijk het gevolg van kunnen zijn dat de belangrijkste stukken huisraad reeds in 1500 waren aangekocht waardoor de rekening simpelweg haar nut

²⁰ Deze tijdelijke rekeningen zijn niet te verwarren met de *partimenti*-rekening zoals beschreven door Don Angelo Piedra. Basil S. Yamey, "The Partimenti' Account: A Discarded Practice," *Abacus* 17, no. 1 (1981): 3-4.

²¹ Het zou Interessant zijn om na te gaan of in boekhoudingen van personen in gelijkaardige situaties als Ameyde, gelijkaardige systemen werden gebruikt. Voor het register van de makelaar Joris Malebrancke was dit alleszins allerminst het geval, maar diens boekhoudkundig systeem kunnen we allerminst vergelijken met dit van Ameyde, wat veel complexer en geavanceerder was. SAB, reeks 305, Journaal Joris Malebrancke.

²² Zie: 4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen.

verloor. Ondanks dat deze hypothese niet hard gemaakt kan worden, is het wel opvallend dat we, noch op de kasrekening, noch op de winst-en-verliesrekening, aankopen van huisraad aantreffen voor de boekingsperiode 1501. Terwijl we voor ‘stoffarije vanden huus’ eventueel nog een logische verklaring naar voor kunnen schuiven, is de rekening ‘kosten vanden huus’ een heel ander verhaal. Hierop werden immers de kosten geboekt om in het levensonderhoud van het gezin Ameyde te voorzien. Toch werd ook deze rekening in 1501 afgevoerd. Vanaf nu zou Ameyde deze kosten rechtstreeks debiteren op de rekening ‘corretages’.

Dit duidt erop dat het een bewuste keuze was van Ameyde de kostenrekeningen uit zijn boeken te bannen. Om deze beslissing te verklaren dienen we terug te grijpen naar de salderingsmethode die door Ameyde werd toegepast. Reeds van bij de eerste saldering in juli 1499 werden de kostenrekeningen gebalanceerd door middel van de rekening ‘corretages’. Dit vormde immers de principale inkomstenbron van Ameyde, en het was voornamelijk deze die hij aanwendde om zijn kosten te balanceren. Aangezien alle kosten toch elk jaar opnieuw bijna integraal door de makelaarsvergoedingen werden gebalanceerd, besloot Ameyde in 1501 om deze vanaf nu rechtstreeks op de rekening ‘corretages’ te boeken. Op deze wijze kon hij alle kostenrekeningen schrappen en de structuur van zijn boekhouding sterk vereenvoudigen.

Een eenzame uitzondering op deze trend vormde de rekening ‘interresten’. Als enige van de kostenrekeningen treffen we deze nog aan in het boekingsjaar 1501. Dit is opvallend, temeer daar toen Ameyde in 1500 begon met het afvoeren van enkele van de redundante rekeningen, ‘interresten’ één van de eerste slachtoffers hiervan was.²³ Ingevoerd vanaf november 1498 om de *teercosten* op te boeken, vervulde deze rekening reeds van bij het begin een welomlijnde functie. Desondanks verloor ook zij in de loop van 1500 gestaag aan belang waarop ze werd afgesloten en haar functie door de winst-en-verliesrekening werd overgenomen. Begin 1501 trad ze echter terug op de voorgrond als enige overlever van de kostenrekeningen. Wanneer we de rekening nader bekijken, blijkt echter dat ze niet langer de rol van kostenrekening vervulde. Vanaf 1501 fungeerde ‘interresten’ namelijk als Ameydes winst-en-verliesrekening. Het behoud van de rekening dient dan ook vanuit deze nieuwe functie verklaard te worden. Bovendien is het hier ook belangrijk op te merken dat ze tevens de rol van *ersatz*-kapitaalrekening ging overnemen van de kasrekening. Terwijl bij de voorgaande salderingsprocedures het saldo van de winst-en-verliesrekening steevast naar de kasrekening werd overgeschreven, schreef Ameyde vanaf december 1501 dit saldo rechtstreeks over naar de nieuwe rekening ‘interresten’ die betrekking had op het volgende jaar. Dit duidt ook op een belangrijke wijziging in de visie van Ameyde op zijn eigen zaak, aangezien hij zichzelf en zijn zaak nu niet langer vereenzelvigde met de

²³ ‘Interresten’ werd op 14 november 1500 afgesloten door Ameyde.

kasrekening. De eerdere introductie van de rekening op eigen naam ‘Wouter Ameyde’ speelde mogelijk een rol bij deze evolutie.

De versie van ‘interresten’ in 1501 had dus nog slechts weinig gemeen met zijn voorgangers uit eerdere boekingsperiodes. Deze nominale rekening had zich weten te ontwikkelen van een simpele kostenrekening naar een echte winst-en-verliesrekening. Deze functie zou ze behouden doorheen de rest van de periode bestreken in Ameydes boekhouding. Ameyde bleef er weliswaar de *teercosten* op boeken, maar dit was nu slechts één van de vele kosten die, sinds het afschaffen van de kostenrekeningen, rechtstreeks op de winst-en-verliesrekening werden ingeboekt.²⁴

Het is opvallend dat Ameyde na de saldering van december 1500 besloot heel het systeem van kostenrekeningen af te zweren. Welke reden lag hiervan aan de basis? Het is duidelijk dat deze rekeningen niet de meerwaarde opleverden die Ameyde ervan verwachtte toen hij ze in 1500 sterk uitbouwde. Wanneer we deze rekeningen nader bekijken is het mogelijk hier een waarschijnlijke verklaring voor naar voor te schuiven. Hierboven werd reeds gewezen op de tekortkomingen van de resultaatrekeningen waardoor ze vaak onvolledige informatie bevatten.²⁵ Bovendien had het merendeel ervan louter betrekking op persoonlijke kostenposten, die geen noemenswaardig belang hadden voor de zaakvoering.²⁶ Bijgevolg kon Ameyde slechts relatief weinig nut ontlenen aan een minutieuze optekening hiervan. De rekeningen ‘interresten’ en ‘namelois’ vormden hierop een uitzondering door gegevens te registreren die wel rechtstreeks met de zaak te maken hadden. Door de eerste tot winst-en-verliesrekening om te vormen, en de boekingen die op de tweede thuishoorden voortaan direct op de winst-en-verliesrekening te boeken, kon Ameyde zonder veel nadelen zijn kostenrekeningen afschaffen. Wat zijn persoonlijke onkosten betreft debiteerde Ameyde deze van nu af rechtstreeks op de rekening ‘corretages’, aangezien haar creditzijde altijd al gebruikt was om deze uitgaven te balanceren.

De reden achter het afvoeren van de kostenrekeningen lijkt te zijn geweest dat de meerwaarde die ze opleverden de extra arbeid die ze vereisten niet rechtvaardigde. Het heeft er alle schijn van weg dat Ameyde minder geïnteresseerd was in informatie aangaande de onkosten die hij maakte. Dit staat in schril contrast met de reële rekeningen (die de inkomsten vertegenwoordigen). Deze werden in 1501 net gekenmerkt door een terugkeer naar een gediversifieerd stelsel van goederenrekeningen met het oog op nauwkeurigere informatie. De kosten daarentegen stonden voortaan her

²⁴ De *teercosten* bedroegen in 1501 3% van totale waarde van de rekening ‘interresten’.

²⁵ Bijvoorbeeld ‘namelois’ dat wel de vergoedingen voor het veredelen, maar de kosten zelf hiervoor niet bevatte.

Zie ook: 4.2.3. De evolutie van de resultaatrekeningen.

²⁶ Bijvoorbeeld ‘despens pour ma personne’ of ‘kosten vanden huus’ waar enkel de persoonlijke uitgaven werden op geregistreerd.

en der verspreid over de winst-en-verliesrekening ‘interresten’ en ‘corretages’, waardoor het verkrijgen van een overzicht hierover heel wat complexer werd. Het afschaffen van de kostenrekeningen lijkt dus gemotiveerd te zijn geweest door Ameydes verlangen zijn boekhouding te vereenvoudigen, iets dat hij meende te kunnen realiseren zonder al teveel nadelen.

Andermaal schijnt de vereenvoudiging echter niet het beoogde succes te hebben gehad. Net als bij de vervanging van de goederenrekeningen door de rekening ‘Wouter Ameyde’, was Ameyde ook nu weer gedwongen op zijn passen terug te keren, eens hij zich realiseerde dat het schrappen van de kostenrekeningen niet zo vrijblijvend was als hij had gedacht. Vooral met betrekking tot zijn veredelingsactiviteiten kreeg hij problemen om deze op duidelijke wijze te registreren. Dit resulteerde erin dat hij halfweg mei 1501 de rekening ‘vaerwen ende ghereeden’ opende.²⁷ Intussen had hij echter reeds geleerd van zijn fouten uit het verleden en was deze rekening een stuk performanter dan zijn voorgangers. Het betrof hier een duidelijk omschreven rekening die *alle* veredelingsactiviteiten op één rekening groepeerde.²⁸ ‘Namelois’ registreerde enkel de opbrengsten hiervan, maar de hiermee gepaard gaande kosten bleven erop buiten beschouwing. Aldus werd de rekening ‘vaerwen ende ghereeden’ de eerste kostenrekening die informatie, belangrijk voor de Ameydes zaakvoering, kon leveren.²⁹ Dit is op zich wel logisch aangezien het ook de enige echt industriële kosten waren die Ameyde moest maken. Op basis van zijn voorgaande ervaringen perfectioneerde Ameyde ‘vaerwen ende ghereeden’ tot een efficiënte(re) kostenrekening. Eens ze op punt stond, bleef Ameyde ze gebruiken tot eind 1502.³⁰ Hieruit blijkt nogmaals de bijzonder pragmatische omgang van Ameyde met zijn boeken. Hij verwachtte van de door hem gehanteerde techniek een zekere meerwaarde. Zodra hij de indruk had dat ze hierin tekort schoot, of meende dat een andere methode kostenefficiënter was voor zijn doeleinden, aarzelde hij niet aanpassingen uit te voeren.

Het gebruik van resultaatrekeningen bleef echter duidelijk problematisch binnen Ameydes boekhouding. Zelfs de twee meest stabiele resultaatrekeningen in de boeken waren vanaf nu niet meer veilig voor de algemene trend. Sinds de introductie van het registratiesysteem voor de corretages en hallekosten begin 1499 bleef Ameydes

²⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 141 en f° 260.

²⁸ Hiervoor waren deze verspreid over meerdere rekeningen terug te vinden, waarvan ‘namelois’ en ‘nemo’ de belangrijkste waren. Het is wel belangrijk op te merken dat de hier besproken verdelingskosten enkel betrekking hadden op deze in Ameydes eigen naam.

²⁹ De *teercosten* op ‘interresten’ waren weliswaar ook relevant, maar hier speelde voornamelijk het *record-keeping* aspect een rol. Het doel van de rekening was louter een overzicht van deze kosten te bieden. Op deze uitgaven zelf kon immers weinig tot niet bespaard worden.

³⁰ cfr. infra.

methode om deze te boeken ongewijzigd.³¹ Hier kwam echter verandering in vanaf 1501. De eerste die eraan mocht geloven was de rekening van de hallekosten. Dit was een gevolg van de salderingstechniek van Ameyde tot op dit punt. Eens de totalen in het hulpboek C&H berekend waren, boekte Ameyde de saldi hieruit over naar de rekening van de hallekosten.³² Bij de saldering van deze laatste werd het saldo hiervan vervolgens naar ‘corretages’ overgeschreven. Bijgevolg besloot Ameyde begin 1501 geen nieuwe rekening meer te openen voor de hallekosten en het saldo uit C&H rechtstreeks op ‘corretages’ te boeken. Andermaal zien we hier dus het pragmatisme zegevieren. De hallekosten bleven vervolgens voor de rest van grootboek A verstoken van een eigen resultaatrekening. Hier kwam pas verandering in met de introductie van de rekening ‘tstal ter nieuwer halle’, bij het openen van grootboek B halfweg augustus 1503.

Maar ook de rekening ‘corretages’ werd niet gespaard van deze evolutie. Dit ondanks het feit dat het Ameydes belangrijkste inkomstenbron betrof. Sinds de introductie van het C&H-registratiesysteem boekte Ameyde zijn makelaarsvergoedingen op twee wijzen. Deze afkomstig van de drapiers registreerde hij in het hulpboek C&H-1. De corretages van zijn overige klanten totaliseerde hij per folio van het journaal, welk bedrag hij vervolgens boekte op de rekening ‘corretages’³³ in het grootboek. Ook in 1500, toen ‘corretages’ de functie van winst-en-verliesrekening vervulde, bleef dit systeem bewaard. In 1501 nam ‘interresten’ deze laatste functie over en herviel ‘corretages’ in hetzelfde patroon als voordien. Het enige verschil was dat de kosten om in het onderhoud van zijn gezin te voorzien nu rechtstreeks hierop gedebiteerd werden.³⁴ Intussen had de rekening echter ook aan belang ingeboet doordat de *accountability* ten opzichte van Pauwels De Zweemere, die gecentreerd was rond de makelaarsvergoedingen, was weggefallen.³⁵ Toch blijft de ontwikkeling van 1502 opvallend. Bij het openen van de nieuwe rekeningen, na de saldering aan het einde van december 1501, verkoos Ameyde de rekening ‘corretages’ definitief af te voeren. Vanaf nu zouden de makelaarsvergoedingen op andere rekeningen ingepast worden. In 1502 heropende hij, na een intermezzo van een jaar, de rekening ‘kosten vanden huus’. Het betrof hier eigenlijk simpelweg een nieuwe naam voor ‘corretages’. Net als voor deze laatste in 1501 het geval was geweest, vinden we op de debetzijde de huishoudelijke onkosten en op creditzijde de makelaarsvergoedingen betaald door niet-drapiers. Deze naamswijziging vormt echter een sterke aanwijzing voor het afnemende belang dat

³¹ Zie: 4.1.3. Nieuwe prioriteiten treden op de voorgrond.

³² Aanvankelijk was dit de rekening ‘hallekosten’ vervolgens werd dit ‘Tstal ter halle’. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 291, 285, en 148.

³³ In 1502 gebeurde dit via de rekening ‘kosten vanden huus’ (cfr. infra).

³⁴ Aangezien de rekening ‘kosten vanden huus’ werd afgevoerd.

³⁵ Dit was ook reeds in 1500 het geval maar doordat ze de functie van winst-en-verliesrekening overnam, bleef ‘corretages’ *incontournable* binnen Ameydes systeem.

Amejde aan ‘corretages’ toedichtte. Maar niet alleen de naam van de rekening wijzigde, dit was ook het geval voor de manier waarop de makelaarsvergoedingen van het journaal naar het grootboek overgeboekt werden. In plaats van ze nog langer te totaliseren per journaalfolio, boekte Amejde nu elke makelaarsvergoeding apart in.³⁶ Deze methode was weliswaar preciezer, maar tevens een stuk arbeidsintensiever. Voor de rest van de periode bestreken in grootboek A zou Amejde elke makelaarsvergoeding afzonderlijk boeken.³⁷

In 1503 werd het proces van het terugdringen van de kostenrekeningen voltooid. Waar Amejde in 1502 nog over drie resultaatrekeningen beschikte, ‘vaerwen ende ghereeden’, ‘costen vanden huus’ en ‘interresten’, zou hij nu alleen deze laatste overhouden. Zoals we echter reeds zagen, kunnen we ‘interresten’ op dit punt niet langer als een kostenrekening beschouwen. Ze was intussen tot een volwaardige winst-en-verliesrekening uitgegroeid. In 1502 had ze reeds de rekening ‘Tstal ter halle’ geabsorbeerd, nu zouden ook ‘costen vanden huus’ (en dus ook ‘corretages’) en ‘vaerwen ende ghereeden’ hetzelfde lot ondergaan.

Het is dus duidelijk dat Amejde op een gegeven moment een welbepaalde keuze maakte zijn resultaatrekeningen af te voeren, een proces dat hij aanvatte in 1501 en na twee jaar voltooid was. De enige resultaatrekening die hij in 1503 overhield was de winst-en-verliesrekening. Ofwel waren de kostenrekeningen niet bij machte de voordelen te leveren die Amejde verwachtte, ofwel was de meerwaarde ervan gewoon te klein in vergelijking met de extra arbeid die ze met zich meebrachten. Vooral het tweede lijkt hier het geval te zijn geweest. De resultaatrekeningen waren weliswaar in staat duidelijke, gespecificeerde overzichten te leveren voor bepaalde categorieën kosten en inkomsten, maar Amejde had betrekkelijk weinig nood aan deze informatie. De meeste van deze kostenposten waren gegeven.³⁸ Zoals uit de studie van het ontstaan van *cost accounting* gebleken is, was het voornamelijk bij industriële activiteiten dat aan *cost finding* gedaan kon worden op basis van de boekhouding.³⁹ Bij Amejde komen enkel de veredelingskosten hiervoor in aanmerking en we zagen dan ook dat deze zich nog het langst op een eigen rekening konden beroemen. Maar zelfs bij deze rekening waren de voordelen die ze opleverde, niet in staat om het gebruik van een eigen resultaatrekening te blijven rechtvaardigen. De enige categorieën waarvan we in deze

³⁶ Tot 1502 werd op de rekening voor de *corretages* in het grootboek dus gewoon “*corretages folio...*” opgetekend. In 1502 werd dit echter per transactie gedaan.

³⁷ Dit ging dus in tegen de algemene trend naar efficiëntie, plaatsbesparing en reduceren van de arbeidsintensiteit. Mogelijk was dit omdat Amejde ook voor deze groep ging streven naar gedetailleerdere informatie.

³⁸ Teercosten, kosten vanden huus, etc. waren kosten die hij sowieso diende te maken en waar hij weinig tot niks op kon besparen.

³⁹ Zie: noot 9, p. 286.

context zouden verwachten dat ze een eigen resultaatrekening zouden kunnen blijven behouden, waren de corretages en hallekosten. Dit werd echter teniet gedaan door Ameydes aparte registratiesysteem hiervoor. Via dit laatste kon hij toch nog over alle gegevens beschikken die hij hierover nodig had. Na de afschaffing van de resultaatrekeningen, was het enige verschil dat de saldi uit hulpboek C&H niet langer op een eigen resultaatrekening in het grootboek werden ingeschreven, maar rechtstreeks op de winst-en-verliesrekening werden geboekt. Ook voor de makelaarsvergoedingen betaald door niet-drapiers was dit het geval.

Tot slot dient opgemerkt te worden dat er sprake is van één uitzondering op de hierboven beschreven evolutie. Wanneer Wouter Ameyde in februari 1503 overging tot de aanschaf van enkele paarden (met alle benodigdheden hiertoe), opende hij hiervoor een aparte rekening 'le conte de chevalax'.⁴⁰ Gezien de hierboven besproken ontwikkelingen zouden we echter verwachten dat hij dit rechtstreeks op de winst-en-verliesrekening zou boeken. Toch hoeft dit niet haaks te staan op het voorgaande. We zagen immers reeds dat wanneer hij verwachtte dat er grote bedragen mee gemoeid zouden zijn, dit voldoende motivatie was voor hem om een eigen rekening te introduceren. Dit zagen we bijvoorbeeld ook toen hij in 1500 wegens persoonlijke en zakelijke omstandigheden (gewijzigde gezinssituatie en een eigen herberg) gedwongen was zwaar te investeren en hiertoe de rekening 'stoffarije vanden huus' opende.

7.2.2. Grootboek B

In de periode bestreken in grootboek B (juli 1503-december 1506) zette deze evolutie zich door. Ook hier was het aantal nominale rekeningen slechts zeer beperkt. Wat betreft de kostenrekeningen vinden we enkel nog 'le conte de chevalax' terug.⁴¹ Deze rekening liep tot de saldering van december 1505, waarop het debetsaldo naar de winst-en-verliesrekening werd overgeschreven. Vervolgens verdween ook de laatste kostenrekening uit Ameydes boeken. Alhoewel de kostenrekeningen dan wel verdwenen, nam dit echter uiteraard niet weg dat Ameyde zijn onkosten nog steeds in de boeken diende op te tekenen. Dit gebeurde vanaf nu integraal op de winst-en-verliesrekening 'interresten' (en soms de kasrekening). Dit vormde dus een nog drastischere versie van het systeem om de kosten te boeken zoals bij aanvang van het boekjaar 1501 werd ingevoerd.

Een tweede resultaatrekening die in grootboek B haar intrede weer deed, was deze voor de hallekosten.⁴² Deze rekening werd gecrediteerd met de betalingen van de hallekosten door de drapiers, terwijl we aan debetzijde per maand een betaling aan de

⁴⁰ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 265.

⁴¹ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 148.

⁴² 'tstal ter nieuwer halle', SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 149.

hallemeester, -meters en dragers terugvinden samen met het aantal lakens dat in die periode naar de lakenhalle was gebracht.⁴³

*noch XX nove[m]bre par de hallemeestre meters [f°] 186 [0] lb xiii s. iiiii
ende draghers van LXII lakens om caexe*

Toch was ook het C&H-systeem aan vereenvoudiging onderhevig. Aanvankelijk beschikte dit over een eigen kasrekening (Kas C&H). Bij het openen van grootboek B in juni 1503 besloot Ameyde echter deze aparte kasrekening af te voeren en ze samen te voegen met zijn algemene kasrekening in het grootboek. De aanpassingen aan dit systeem lijken echter op het eerste zicht al bij al beperkt te zijn geweest. Een probleem voor de verdere analyse van het C&H-registratiesysteem is dat het boek met het corretages-, lakenjournaal en de kas C&H slechts tot december 1503 loopt. In 1504 zag Ameyde zich genoodzaakt, wegens plaatsgebrek, hiervoor een nieuw boek te openen dat echter niet bewaard is.⁴⁴ Uit de wijze waarop Ameyde de hallekosten bleef boeken doorheen grootboek B, blijkt echter duidelijk dat hij nog steeds toegang had tot de gedetailleerde informatie per drapier zoals deze via het C&H-registratiesysteem beschikbaar was.⁴⁵ Er was echter wel één opvallend gevolg verbonden aan het afschaffen van de aparte kas voor het C&H-registratiesysteem. Het was immers deze wijziging die het noodzakelijk maakte de resultaatrekening ‘tstal ter nieuwer halle’ opnieuw te openen. Voordien werden zowel de betalingen van de drapiers aan Ameyde, als die aan de medewerkers van de lakenhalle door deze laatste, op kas C&H opgetekend. Het wegvallen van deze laatste diende vanaf nu opgevangen te worden met de nieuwe rekening in het grootboek B.

De laatste (en tevens belangrijkste) nominale rekening in grootboek B was ‘interresten’. Ook hier zouden de evoluties die reeds in 1501 waren ingezet zich bestendigen.⁴⁶ ‘Interresten’ bleef steeds meer functies van andere nominale rekeningen absorberen. Terwijl de corretages afkomstig van de internationale kooplui, en de kosten om in het levensonderhoud te voorzien (de zogenaamde *costen vanden huus*), in 1501 en 1502 nog op een eigen rekening werden geboekt, werden beiden vanaf januari 1503 ook op ‘interresten’ geboekt.⁴⁷ De enige rekening die langer overleefde was dus de

⁴³ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 149.

⁴⁴ Voor het lakenjournaal waren er weliswaar wel nog voldoende folio's beschikbaar, maar aangezien dit voor het corretages-journaal niet het geval was wou Ameyde waarschijnlijk, gezien hun sterke verwevenheid beide journaals in één boekband samenhouden.

⁴⁵ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 149.

⁴⁶ Zie: p. 260 e.v.

⁴⁷ Dit gebeurde op de rekeningen ‘corretages’ (1501) en ‘costen vanden huus’ (1502):de levensonderhoud kosten gedebiteerd wat gebalanceerd werd door de corretages te crediteren.

rekening voor het onderhoud van de paarden.⁴⁸ Pas bij de saldering van december 1505 werd ook deze rekening afgesloten en voortaan via de winst-en-verliesrekening geboekt. Waarom bleef Ameyde echter deze laatste rekening hanteren in zijn boeken, terwijl hij even voordien de keuze had gemaakt geen gebruik meer te maken van dit type rekeningen? De waarschijnlijke verklaring sluit aan bij een trend die doorheen grootboek A ook reeds naar voor kwam, namelijk schaal. Op deze rekening boekte Ameyde immers niet enkel de kosten voor het onderhoud van de paarden, ook de aankoop van de paarden zelf werd hierop gedebiteerd. Het spreekt voor zich dat dit met aanzienlijke sommen gepaard ging. Uit de analyse van de rekeningstructuur van Ameydes boekhouding bleek reeds dat volumes en geldstromen die met bepaalde types uitgaven en inkomsten gemoeid waren, afdoende motivatie konden vormen voor Ameyde om aparte rekeningen hiervoor te openen. Dit was niet enkel zo voor de reële rekeningen,⁴⁹ ook nieuwe kostenrekening werden reeds door eenzelfde logica gemotiveerd.⁵⁰ Ook nadat Ameyde zijn rekeningenstructuur drastisch begon te vereenvoudigen bleef dit een factor van belang.⁵¹ Hieruit kunnen we dus besluiten dat Ameyde niet blind alle gecompliceerdere aspecten van zijn boekhouding overboord wierp. Integendeel, hij woog heel bewust hun meerwaarde af tegen de extra inspanningen die ze met zich meebrachten.

7.3. Salderingen

7.3.1. December 1501: een saldering die naam waardig?

Ook voor de salderings- en sluitingstechnieken die gehanteerd werden door Ameyde vormde de overgang van het boekjaar 1500 naar 1501 een breekpunt. Tot en met 1500 was hij op regelmatige basis overgegaan tot een omvattende saldering van zijn rekeningen. Alhoewel de volledigheid van deze procedures in vraag gesteld kan

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 280 en f° 268.

⁴⁸ Maar deze dienen we eerder als een actiefrekening te beschouwen.

⁴⁹ Voorbeelden hiervan zijn onder meer de rekeningen ‘blauwe ghezeghelde Meeninsche lakenen’ en ‘Curtrische lakenen’ die reeds in de eerste helft van 1499 werden ingevoerd, of de rekening ‘Inghelsche wulle’ die werd geïntroduceerd in 1500.

⁵⁰ Een voorbeeld hiervan was ‘stoffarije vanden huze’ van het boekjaar 1500. In deze periode leidde het inrichten van een eigen herberg en een gewijzigde gezinssituatie ertoe dat Ameyde diende over te gaan tot enkele aanzienlijke investeringen in huisraad. De onkosten hiervoor werden op deze laatste rekening geboekt.

⁵¹ Dit zagen we ook reeds bij de rekening ‘vaerwen ende ghereeden’ die in mei 1501 geopend werd ondanks het feit dat Ameyde dit jaar net alle kostenrekeningen uit zijn boeken schrapte. (cfr. supra)

In grootboek B zien we hetzelfde voor de goederenrekeningen ‘weddes de Bethune’ en ‘Inghelsche wulle’.

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 151 en f° 149.

worden,⁵² is toch duidelijk dat het hierbij wel degelijk de bedoeling was een maximum aan nominale en reële rekeningen in de salderingsprocedure op te nemen, en deze zo volledig mogelijk te maken. In 1501 verdween deze bekommernis echter duidelijk naar de achtergrond. In de eerste plaats verdwenen de nominale rekeningen in begin 1501 nagenoeg volledig uit Ameydes boekhouding, maar hier staat tegenover dat hij in datzelfde jaar teruggreep naar een uitgebreid stelsel van reële rekeningen. In de vorige salderingsprocedures zouden deze laatsten zeker opgenomen zijn.⁵³ In december 1501 was het tegendeel echter waar, enkel voor ‘Inghelsche wulle’ was dit het geval.

De saldering van december 1501 verliep echter wel nog volgens de geijkte procedure waarbij eerst een journaaloverzicht werd opgesteld en dan pas tot de eigenlijke saldering werd overgegaan. Alhoewel dit overzicht aanvankelijk enkel met het oog op verantwoording werd opgesteld, zagen we reeds dat het vervolgens geëvolueerd was tot een volwaardig salderingsinstrument. Bijgevolg bleef Ameyde dit ook na afloop van de samenwerking met Pauwels De Zweemere hanteren. Toch is er sprake van een belangrijk verschil met voorgaande jaren. Waar het journaaloverzicht in 1500 hoogstwaarschijnlijk diende om een beter inzicht te verwerven, was hier in december 1501 allerm minst sprake van. Deze maal schijnt het alsof we het als een louter boekhoudkundig-technische handeling dienen te beschouwen.

Alvorens we onze aandacht kunnen richten op de motivatie die achter deze salderingsprocedure schuil ging, dienen we eerst de evolutie van de kasrekening te bespreken. Alhoewel een groot deel van de kasrekeningen niet bewaard is gebleven, hebben we dankzij Ameydes verwijzingstechniek, en deze die wel bewaard zijn, toch een redelijk duidelijk beeld van hoe deze in elkaar zaten.⁵⁴ Bij transacties die tegen waren geboekt op de kasrekening verwees Ameyde immers steevast naar het folio in het kasboek. Dit in tegenstelling tot de overige posten in het grootboek waarbij hij steeds naar het journaalfolio verwees. Het eerste kasboek liep vanaf de beginfase van de boekhouding in juli 1498 tot eind 1499.⁵⁵ Begin 1500 opende Ameyde een nieuwe kasrekening, deze maal achteraan in het journaal A.⁵⁶ Bij aanvang van het boekjaar 1501 volgde echter een verrassende ontwikkeling. Enerzijds bleef Ameyde verder de

⁵² Zie: Deel II, 6. Ameydes salderings- en sluitingsprocedures.

⁵³ In 1501 hanteerde Ameyde volgende goederenrekeningen: ‘blauwe sellede Meeninsche’ (f° 140), ‘witte Meeninsche sellede’ (f° 141), ‘Inghelsche wulle’ (f° 269), ‘fine codtwold’ (f273), ‘recommendeerde rolysten Meeninsche’ (f° 275) en ‘Curtricsche kuerlakenen’ (f° 276). SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A.

⁵⁴ De algemene kasrekeningen zijn pas bewaard vanaf begin 1501. Daarnaast is ook de kas C&H-2 bewaard die de periode van augustus 1500 tot en met juli 1503 beslaat.

⁵⁵ Dit betrof waarschijnlijk een aparte boekband. De periode van eind juli 1498 tot eind december 1499 stond vervat van folio 3 tot en met folio 14.

⁵⁶ Dit zou hij ook achteraan journaal B doen eens hij geen plaats meer had in het grootboek B.

kasrekening achteraan journaal A gebruiken. Maar daarnaast opende hij nu ook een tweede kasrekening in het grootboek A. Als gevolg hiervan waren er in 1501 twee overlappende kasrekeningen in Ameydes boekhouding.⁵⁷ Uit een nadere analyse van deze uit het grootboek, blijkt dat dit de algemene kasrekening (voortaan kas-GB) van de boekhouding was. Maar welke functie vervulde deze in het journaal (kas-J) dan? Doordat ze niet bewaard is gebleven kan dit niet helemaal met zekerheid worden vastgesteld. Een bijkomend probleem hierbij is dat ook het systeem van kruisverwijzingen door Ameyde werd aangepast. Aangezien hij nu immers over twee verschillende kasrekeningen beschikte nam de kans op verwarring toe.⁵⁸ De boekingen (tegen geboekt op kas) verwezen nu niet langer naar het folio van de kasrekening maar naar het folio in het journaal waar de transactie stond opgetekend die preciseerde of het kas-GB of kas-J betrof. Een belangrijk gevolg van dit nieuwe verwijzingsstelsel is dat niet te bepalen valt welk type boekingen op kas-J werden tegen geboekt. Ondanks deze belemmeringen menen we toch hier een plausibele hypothese naar voor te kunnen schuiven.

Het heeft er namelijk alle schijn van weg dat de kas-J een aparte kas was om de handel in laken af te handelen. Wanneer we immers de algemene kasrekening in het grootboek nader bekijken, valt op dat laken hier aanvankelijk nagenoeg volledig op ontbreekt tot juni 1501.⁵⁹ Dit in tegenstelling tot de jaren waarin Ameyde slechts één kasrekening hanteerde en laken veelvuldig hierop was terug te vinden. Maar daarenboven sterken ook nog enkele andere zaken ons in deze opvatting. In juni 1501 besloot Ameyde immers de kas-J af te sluiten en voortaan enkel nog deze in het grootboek te gebruiken. Deze beslissing ligt ook aan de basis van de volgende twee argumenten die onze hypothese realistischer maken. In de eerste plaats was er de sluiting van kas-J zelf. Alhoewel het uiteindelijke debetsaldo pas bij de salderingsprocedure van eind december werd overgeschreven, boekte Ameyde toch reeds de saldi van enkele goederenrekeningen hiernaar over, meer bepaald deze van zowel de blauwe als de witte gezegelde Meense lakens. Bij het afsluiten van kas-J beschikte deze over een aanzienlijk debetsaldo,⁶⁰ en deze overboekingen dienen

⁵⁷ Strikt genomen waren er eigenlijk drie daar het C&H-systeem ook nog over een eigen kasrekening beschikte. Dit laatste vormde echter duidelijk een aparte eenheid die min of meer los stond van de rest van de boekhouding waardoor ze hier buiten beschouwing wordt gelaten.

⁵⁸ Ameyde gebruikte namelijk dezelfde terminologie in de posten die tegen waren geboekt op één van beide kasrekeningen: “*cont[ant]*” of “*[om] caexe*”.

⁵⁹ De paar lakens die we wel op kas-GB terugvinden waren types die geen eigen goederenrekening hadden en mogelijk daarom buiten dit systeem vielen zoals het ‘tanney Wervicx’ of het ‘zwart inc lakene selleit’.

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 277.

⁶⁰ Het uiteindelijke debetsaldo dat naar kas-GB werd overschreven bedroeg maar liefst 135-3-4 lb. gr. VI.

waarschijnlijk dan ook beschouwd te worden als een poging om dit te reduceren.⁶¹ Hierbij is het opvallend dat enkel beroep werd gedaan op creditsaldi van de lakenrekeningen, terwijl andere inkomstenbronnen buiten beschouwing werden gelaten. Dit pleit ook in het voordeel van de hier geformuleerde hypothese. Het sterkste argument hiervoor is echter dat, van zodra de kas-J afgesloten was, er terug tal van posten met betrekking tot laken op kas-GB geboekt werden. Door het ontbreken van kas-J kunnen we uiteraard niet uitsluiten dat hier ook geen andere zaken op voorkwamen. Aangezien kas-GB echter, voor zover we kunnen nagaan, alle overige zaken (wol, corretages, hallekosten, afwerkings-, verpakkingskosten, etc.) bevatte, lijkt dit niet waarschijnlijk te zijn. Het betrof hier andermaal een voorbeeld van de *trial and error*-aanpak die Ameydes boekhoudingstechniek kenmerkte. Na het nieuwe systeem om de eigen handel te boeken uit 1500, lijkt kas-J een tweede verkeerd gelopen experiment te zijn geweest.

Deze ontwikkelingen inzake de kasrekeningen zouden bovendien een belangrijke invloed op de salderingsprocedure uitoefenen. De gebruikelijke motivaties hierachter, *accountability* en het verwerven van inzicht in de zaakvoering, waren hier niet aan de orde. De nood aan verantwoording was immers weggevallen eens de samenwerking met De Zweekere beëindigd was. Ook het idee dat de procedure zou zijn uitgevoerd met het oog op de informatie die ze zou kunnen opleveren is onwaarschijnlijk. Daarvoor was de saldering immers veel te onvolledig. Het waren heel praktische beweegredenen die aan de basis lagen hiervan. Deze maal was de saldering louter een sluitingsmechanisme om de orde in de boeken te herstellen. De hoofdreden om ertoe over te gaan was het balanceren van de verschillende kasrekeningen. Alhoewel kas-J reeds in juni werd opgeheven, werd het eindsaldo pas in december overgeschreven.⁶² Door dit debetsaldo (135-3-4 lb. gr. VI.) dook de kasrekening echter drastisch in het rood, wat resulteerde in een debetsaldo van 67-13-10 lb. gr. VI. De hele daaropvolgende salderingsprocedure stond in het teken de kas terug zoveel mogelijk in evenwicht te krijgen. Dit deed Ameyde door het saldo te berekenen van al zijn reële rekeningen: hij noteerde het totaal voor zowel debet- als creditzijde naast het verwijzingsnummer van de laatste boeking, maar saldeerde de rekening (nog) niet. Ondanks dat hij dit voor al zijn reële rekeningen deed, saldeerde en sloot hij de rekening enkel wanneer deze een creditsaldo opleverde. Het is dus duidelijk dat hij louter op zoek was naar inkomsten. Dit was echter alleen voor 'Inghelsche wulle' het geval. Vervolgens schreef hij ook de inkomsten van het C&H-systeem over naar de

⁶¹ Deze overboekingen kunnen we wel traceren doordat ze als enigen wel naar de kas-J verwezen.

⁶² Aangezien het hier een debetsaldo betrof zag Ameyde er waarschijnlijk geen graten in om de rekening niet onmiddellijk af te sluiten.

rekening ‘corretages’. Op deze wijze wist Ameyde een groot creditoverschot te creëren op zijn winst-en-verliesrekening. Eens dit was volbracht kon Ameyde zijn kas in evenwicht brengen. De formulering van deze boeking spreekt boekdelen: “*noch par Wout[er] Ameyde zonder ghelt ghegheve[n] om de caexe effene te makene*”.⁶³

Het lijkt er dus op dat er een fout was opgetreden in Ameydes boeken waardoor hij zich geconfronteerd zag met een aanzienlijk debetsaldo op zijn kasrekening. De hele salderingsprocedure was vervolgens ingegeven door de noodzaak de nodige inkomsten bij elkaar te krijgen om de fout te herstellen en de boeken terug in evenwicht te brengen. Dit resulteerde in de overboeking “*zonder ghelt*”.⁶⁴ De salderingsprocedure diende dus in hoofdzaak om kas-J te kunnen sluiten en de fouten op de kasrekening recht te zetten. Aldus werd de orde in de boeken hersteld. Dit vormt ook een duidelijke bevestiging van Yameys punt dat premoderne boekhouders zich erg pragmatisch opstelden ten opzichte van fouten die in de boeken waren geslopen. In plaats van deze op te sporen en te verbeteren, werd verkozen deze met een enkele boeking recht te zetten.⁶⁵

7.3.2. Een laatste opleving: december 1502

De saldering van 1501 was dus louter een boekhoudkundig-technische aangelegenheid. Doordat dit ook het eerste jaar is dat de samenwerking met Pauwels De Zweemere helemaal uit beeld verdween, is de verleiding groot te zeggen dat de omvattende en gecompliceerde saldeerprocedures in voorgaande jaren louter op last van deze laatste gebeurden en Ameyde hier uit eigen beweging niet toe zou zijn overgaan. Dit is echter allerm minst het geval. Uit de ontwikkeling van Ameydes boekhoudingstechniek bleek reeds veelvuldig dat de gesimplificeerde procedures en technieken die De Zweemere hem aanleerde, door Ameyde vervolgens uit eigen beweging verder werden uitgewerkt en geperfectioneerd. Ook de saldering van december 1502 spreekt deze visie tegen. Dit is de laatste keer dat we kunnen spreken van een volwaardige saldering. Ameydes aanpak verschilde deze maal echter wel. Een belangrijk verschil was namelijk dat voor de eerste maal dit niet gepaard ging met het opstellen van een journaaloverzicht.⁶⁶ In plaats daarvan boekte Ameyde, onmiddellijk na het berekenen ervan, het saldo van de verschillende rekeningen rechtstreeks over naar ‘interresten’. Deze laatste deed nog steeds dienst als winst-en-verliesrekening. De salderingsprocedure van 1502 is op zijn

⁶³ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 271 en f° 276.

⁶⁴ Het betrof hier dus een enkele boeking, waarbij het credit van ‘corretages’ naar kas werd overgeschreven zonder dat deze een tegenboeking had.

⁶⁵ Zie: p. 213.

⁶⁶ Mogelijk maakte Ameyde toch nog een dergelijk overzicht op een los folio waardoor de kruisverwijzingen hier niet langer naar zouden kunnen refereren. Doordat hij dit daarvoor echter steevast in het journaal zelf optekende, lijkt dit weinig waarschijnlijk.

minst als opvallend te bestempelen. Ze toont immers aan dat Ameyde er nog steeds belang aan hechtte op gezette tijden hiertoe over te gaan. Ondanks het feit dat grootboek A stilaan bijna volgeschreven was, maakte Ameyde toch de bewuste keuze zijn boeken eind december reeds te salderen, alhoewel hij slechts enkele maanden later, wegens plaatsgebrek, gedwongen zou worden grootboek A te sluiten en te vervangen door grootboek B. Bijgevolg lijkt het weinig waarschijnlijk dat de salderingsprocedure van 1502, net als in 1501, louter als een sluitingsmechanisme functioneerde. Het zou immers veel logischer en eenvoudiger zijn geweest deze uit te stellen tot wanneer grootboek A volgeschreven was (*i.c.* juni 1503). Op deze wijze zou het immers mogelijk zijn veel arbeid uit te sparen.

Deze saldering lijkt dus door meer gemotiveerd te zijn geweest dan louter praktische beslommingen. Betekende dit dan dat, aangezien de verantwoordingsplicht intussen was weggefallen, Ameyde hiertoe overging met het oog op de informatie die ze genereerde? Laten we eerst nagaan of er mogelijk sprake was van winstberekening. Andermaal dienen we Basil Yamey echter gelijk te geven dat het bepalen van de exacte winsten van het afgelopen jaar hier niet aan de orde was. Immers niet alle reële rekeningen werden gesaldeerd, zo ontbraken ‘blauwe Meeninsche sellede’ en ‘Curtrische lakenen’.⁶⁷ In juli 1499 bleek echter reeds dat ook een onvolledige saldering belangrijke informatie kon opleveren. Ook in 1502 lijkt dit het geval te zijn geweest. Eens hij de saldi had overgeboekt, bracht Ameyde ook zijn inkomsten uit zijn makelaarsactiviteiten naar ‘interresten’ over.⁶⁸ Door alle saldi naar de winst-en-verliesrekening te transfereren, verzamelde Ameyde, net als in voorgaande jaren, alle relevante gegevens op één plaats. Op deze wijze kon hij zien welke producten winstgevend waren gebleken en welke niet.

Interresten f ^o 276			
...	88-4-4	...	168-4-7
fine codts	3-12-3	Inghelsche wulle	18-2-0
costen vanden huus	59-8-3	witte Meeninsche sellede	0-17-0
saldering op interresten (f° 284)	75-8-3	recom[m]andeerde rolysten	3-19-4
		hallekosten	35-10-0
	226-13-1		226-13-1

31: De saldering van 1502

⁶⁷ Deze rekeningen zouden pas gesaldeerd worden bij het afsluiten van grootboek A in juni 1503.

⁶⁸ Met name de hallekosten en corretages betaald door de drapiers. De makelaarsvergoedingen betaald door zijn overige klanten zaten immers reeds vervat in het saldo van de rekening ‘costen vanden huus’ (cfr. supra).

Maar indien Ameyde deze procedure uitvoerde met het oog op deze informatie, waarom nam hij dan niet alle reële rekeningen hierin op? Deze vraag wordt nog prangender als we in beschouwing nemen dat ‘blauwe Meeninsche sellede’ en ‘Curtricsche lakenen’ betrekking hadden op de belangrijkste aspecten van Ameydes commerciële activiteiten.⁶⁹ Was deze omissie er het gevolg van dat ze beiden een debetsaldo genereerden? Was het een poging de resultaten rooskleuriger voor te stellen? Dit laatste was echter allerm minst het geval. Ameyde moest immers aan niemand verantwoording afleggen en bijgevolg diende hij niemand om de tuin te leiden met zijn boekhouding. Bovendien zou volgens deze logica ook ‘fine codts’ niet in het salderingsproces opgenomen mogen zijn.

Gezien het belang van deze rekeningen lijkt het echter onwaarschijnlijk dat Ameyde zou vergeten ze op te nemen in het salderingsproces. De verklaring waarom Ameyde verzuimde dit te doen dienen we hoogstwaarschijnlijk te zoeken in deze rekeningen zelf. Na het analyseren van deze blijkt immers voor beide dat er eind december een grote voorraad onverkochte lakens op achterbleef. Meer zelfs, beide partijen lakens werden op 14 januari 1503 verkocht aan Giorgio Spinola.⁷⁰ Waarschijnlijk besloot Ameyde dus, met de dat hij deze lakens gauw van de hand zou doen wetenschap in het achterhoofd, dat het niet de moeite loonde ze reeds in de salderingsprocedure op te nemen. Bovendien valt op dat van zodra deze transactie afgerond was, Ameyde onmiddellijk de respectievelijke debet- en credittotalen voor beide rekeningen berekende.⁷¹ Wanneer hij deze nu naast zijn winst-en-verliesrekening gelegd zou hebben, zou hij aldus een volledig overzicht voor zijn commerciële activiteiten in 1502 hebben verkregen. Het feit dat Ameyde ook nog halfweg januari deze gegevens berekende, lijkt erop te duiden dat dit wel zijn bedoeling was. Het is immers opvallend dat hij de balans berekende, ondanks het feit dat deze rekeningen pas midden 1503 gesaldeerd zouden worden. Op basis hiervan zijn we geneigd te besluiten dat Ameydes uitgebreide en arbeidsintensieve salderingsprocedures gemotiveerd werden door de informatie die ze opleverden. Of Ameyde deze ook daadwerkelijk gebruikte als basis voor economische beslissingen valt echter niet aan te tonen. Voor hetzelfde geld wilde hij simpelweg op gezette tijden een overzicht en/of samenvatting

⁶⁹ Dit in tegenstelling tot de saldering van juli 1499 toen enkel marginale gegevens uit het salderingsproces werden weggelaten.

⁷⁰ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 264 en f° 275.

⁷¹ Voor ‘Curtricsche wulle’ kunnen we dit met zekerheid stellen aangezien deze totalen in de marge opgenomen waren. Voor ‘blauwe Meeninsche sellede’ is geen direct bewijs dat hij dit berekende, maar aangezien hij in een oogopslag het saldo kon bepalen deed hij dit waarschijnlijk ook voor deze laatste.

Blauwe Meeninsche sellede	
26-0-0	27-8-0
1-2-0	

van hoe zijn commerciële activiteiten geëvolueerd waren. Of wilde hij zich een idee vormen van hoe zijn middelen verdeeld waren. Alleszins staat vast dat de saldering van eind december 1502 de laatste maal was dat Ameyde op dergelijke schaal deze procedure toepaste.

7.3.3. Grootboek B: de salderingsprocedure als ordeningsmechanisme

In grootboek B verloren de salderings- en sluitingsprocedures veel van hun belang. Dit was mede het gevolg van de steeds eenvoudigere structuur van Ameydes boekhouding, zowel wat betreft de reële als de nominale rekeningen. De procedures leken nu meer te fungeren als een sluitingsmechanisme waarmee Ameyde aan het einde van elk jaar zijn boeken in orde bracht. Dit manifesteerde zich het duidelijkste bij de afhandeling van de nominale en reële rekeningen. Terwijl deze in het verleden altijd centraal stonden in het salderingsproces, vielen deze nu nagenoeg volledig uit de boot. Alhoewel deze rekeningen veel minder talrijk aanwezig waren in Ameydes boeken, zouden we van deze die wel behouden bleven, verwachten dat ze hierin opgenomen werden. In plaats daarvan werden zowel het saldo van de nominale, maar vooral ook de reële rekeningen, in grootboek B voortaan op onregelmatige tijdstippen overgeschreven naar ‘interresten’. Dit gebeurde meestal los van de salderingsprocedure.⁷² Ook informatie aangaande het inkomen gegenereerd door de makelaarsactiviteiten werd nu slechts van secundair belang. In 1504 vergat Ameyde zelfs de corretages en hallekosten over te boeken naar zijn winst-en-verliesrekening. Pas tijdens een grootscheepse controle op fouten in zijn boekhouding, in mei 1506, zag Ameyde zijn fout in. Bijgevolg was hij gedwongen de hallekosten en corretages van het jaar 1504 op de ‘interresten’-rekening van 1506 te boeken.⁷³ Zonder deze gegevens was elke vorm van winstbepaling uitgesloten.

De salderingsprocedure lijkt nu voornamelijk in het teken gestaan te hebben van het samenbrengen van gegevens die verspreid stonden over de diverse (hulp)boeken, en om orde te scheppen in de boekhouding. Ameyde hanteerde in deze periode immers meerdere hulpboekjes waarin hij een bepaald type uitgaven of inkomsten noteerde. Op gezette tijden berekende hij dan de totalen hiervan, die hij

⁷² 1503: ‘Curtrische lakenen’ (mei 1503), ‘Inghelsche wulle’ (juni 1503).

1504: ‘weddes de Bethune’ (mei 1504), ‘le conte de chevaulx’ (mei 1504), Tstal ter halle (mei 1506).

De enige uitzondering hierop vormde de saldering van december 1505. Toen werden zowel ‘le conte de chevaulx’ als ‘Inghelsche wulle’ eind december gesaldeerd.

⁷³ “*item noch 31 decembre 1504 dac vergheten was te scrivene vanden hallecosten tot 1505*”. Opvallend is ook dat Ameyde als datum 31/12/1504 opgaf in plaats van de eigenlijke datum dat de boeking werd ingeschreven (10 mei 1506). SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 160.

vervolgens met één boeking naar het grootboek transfereerde.⁷⁴ Naast de hulpboeken van het C&H-registratiesysteem was er ook nog het *huishoudboexkin* dat de uitgaven bevatte om in het levensonderhoud van zijn gezin te voorzien. Ook voor ‘le conte de chevaulx’ en de teerkosten hanteerde Ameyde een gelijkaardig systeem. Dit was gemotiveerd door praktische beweegredenen. Niet alleen was het minder arbeidsintensief, daarenboven was Ameyde op deze wijze in staat veel plaats te besparen in het grootboek.⁷⁵ Deze boekjes werden immers waarschijnlijk volgens de principes van het enkelvoudig boekhouden bijgehouden. Florence Edler beschreef een gelijkaardig systeem bij de drukkerij Plantijn.⁷⁶ Het spreekt voor zich dat deze gegevens op gezette tijden naar het grootboek moesten worden overgezet. Het einde van het jaar vormde hier een uitgelezen ogenblik toe.⁷⁷ Ameyde volhardde namelijk in de gewoonte zijn winst-en-verliesrekening ‘interresten’ op jaarlijkse basis te salderen. Hij hechtte er dus duidelijk belang aan met een nieuwe winst-en-verliesrekening het jaar aan te vatten.⁷⁸ Daarenboven was eind december ook traditioneel een ogenblik dat tot de afrekening van de corretages en hallekosten werd overgegaan. Hierbij werden de nog uitstaande bedragen in het hulpboek C&H gedebiteerd van hun rekeningen in het grootboek. De volgende stap was het overbrengen van het saldo van ‘tstal ter nieuwer halle’ naar de winst-en-verliesrekening.⁷⁹ Ook bij de overige klanten van Ameyde zien we eenzelfde patroon waarbij ze tegen het einde van december de corretages die nog verschuldigd waren, werden afgerekend.

Het is dus duidelijk dat het einde van het jaar nog steeds op meerdere vlakken bleef gelden als een soort van eindpunt. Het was een tijdstip om alle zaken in de boeken samen te brengen en af te ronden. De salderingsprocedure moet in grootboek B dan ook

⁷⁴ Waarschijnlijk gebruikte Ameyde reeds vroeger een dergelijk systeem, huishoudkosten bijvoorbeeld werden reeds veel vroeger voor langere periodes ineens geboekt.

⁷⁵ Hier ging immers dezelfde logica op die als deze met betrekking tot het C&H-registratiesysteem.

⁷⁶ Uit haar studie van de boekhouding van het vier jaar durende partnerschap van Plantijn (met Karel en Cornelius Van Bomberghen, Jan Van Gorp en de Venetiaan Jacopo de Schotti) bleek dat Plantijn zelf niet onderlegd was in de kunst van het dubbel boekhouden. Bijgevolg was het in deze periode één van de partners, Cornelius Van Bomberghen, die de boeken bijhield. Aangezien Plantijn echter instond voor de zaakvoering noteerde deze al zijn uitgaven in hulpboekjes. Wanneer Bomberghen vervolgens de boeken bijwerkte totaliseerde hij alles en schreef dit vervolgens in de boeken in. Edler, "Cost Accounting in the Sixteenth Century: the Books of Account of Christopher Plantin, Antwerp, Printer and Publisher," 227-32.

⁷⁷ Het is echter belangrijk op te merken dat Ameyde dit regelmatig deed dan eenmaal per jaar. Zeker de kosten voor huishouden werden doorgaans om de paar maanden overgeboekt. Deze bedragen konden immers aardig oplopen.

⁷⁸ De enige maal dat hij dit niet deed was bij de overgang van 1501 naar 1502 toen hij ‘interresten’ gewoon liet doorlopen. Mogelijk droeg deze ervaring er toe bij dat hij van dan af aan elk jaar een nieuwe rekening opende.

⁷⁹ Deze laatste stap werd in 1504 echter vergeten door Ameyde waardoor dit pas in mei 1506 gebeurde.

eerder vanuit deze optiek beschouwd worden, als een sluitingsmechanisme. Zij het dat dit niet wil zeggen dat het proces niet langer een informatieve waarde had, is het duidelijk dat we nu met zekerheid kunnen stellen dat dit geen doel op zich was. In plaats daarvan lijkt Ameyde veel dynamischer te zijn omgegaan met zijn nood aan informatie. Ook de onregelmatige afboekingen van de reële rekeningen op ‘interresten’ wijzen hierop.

7.4. Goederenrekeningen

Het boekingsjaar 1500 werd gekenmerkt door het feit dat Ameyde ervoor opteerde zijn eigen handel voortaan te boeken via de rekening ‘Wouter Ameyde’. Deze nieuwe methode was echter veel minder gedetailleerd en veel informatie ging op deze wijze verloren.⁸⁰ Dit laatste lag waarschijnlijk aan de basis van Ameydes beslissing opnieuw over te schakelen naar een uitgebreid stelsel van reële rekeningen om zijn eigen handel te registreren. Terwijl de overige aspecten van het dubbel boekhouden vanaf 1501 steeds meer in de verdringing raakten, bleef Ameyde in belangrijke mate vertrouwen op zijn reële rekeningen. Uit zijn ervaringen van 1500 was gebleken dat, van alle technieken die hij had gehanteerd om zijn handel te registreren, dit de meest performante was om gedetailleerde informatie per productcategorie te garanderen. Bijgevolg bleef Ameyde het systeem zonder ingrijpende aanpassingen gebruiken tot aan het einde van grootboek A.⁸¹ Bij de aanvang van grootboek B krijgen we echter de indruk dat Ameyde in toenemende mate afstand nam van dit systeem. Op het eerste zicht lijkt het belang van Ameydes goederenrekeningen sterk af te nemen. Dit was voornamelijk zo voor de verschillende lakenrekeningen die hij gebruikte. Deze hadden lang de spil van zijn hele zaakvoering gevormd. De eerste tekenen aan de wand zien we op de voorgrond komen aan het einde van grootboek A (januari tot juni 1503). Naast de goederenrekening voor Engelse wol, behield Ameyde enkel deze voor de Kortrijkse en

⁸⁰ Zie: 4.2.2. Het boeken van de eigen handel.

⁸¹ 1501: ‘blauwe sellede Meeninsche’ (f° 140), ‘witte Meeninsche sellede’ (f° 141), ‘Inghelsche wulle’ (f° 269), ‘fine codtwold’ (f° 273), ‘recommandeerde rolysten Meeninsche’ (f° 275) en ‘Curtricsche kuerlakenen’ (f° 276).

Aangezien Ameyde eind 1501 weliswaar de rekeningen saldeerde maar dit niet gepaard ging met het automatisch afsluiten hiervan, waren de rekeningen van 1502 grotendeels dezelfde als in 1501.

1502: ‘Inghelsche wulle’ (f° 269), ‘blauwe Meeninsche sellede’ (f° 275), ‘witte Meeninsche sellede’ (f° 275), ‘recommandeerde rolysten Meeninsche’ (f° 275) en ‘Curtricsche kuerlakenen’ (f° 276 en 267).

1503: ‘Inghelsche wulle’ (f° 265), ‘blauwe Meeninsche sellede’ (f° 275), en ‘Curtricsche kuerlakenen’ (f° 267).

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, .

de blauwe Meense gezegelde lakens.⁸² Alhoewel alle drie deze rekeningen nog overgebracht werden naar grootboek B, toen dit midden 1503 werd geopend, sloot Ameyde ‘Curtrische kuerlakenen’ reeds een maand later definitief af. Vanaf dit ogenblik was ‘blauwe ende witte Meenins sellede lakenen’ de enige lakenrekening die overbleef. Hier kwam nog bij dat deze rekening een periode gaande van juni 1503 tot halfweg maart 1506 bestreek. Ondanks de lange looptijd bedroeg de totale waarde die erop werd opgetekend slechts 211-0-2 lb. gr. VI. Dit verzinkt in het niets als we weten dat ‘lakenen’ voor de periode van november 1498 tot juli 1499 272-8-4 lb. gr. VI. totaliseerde, en Ameyde daarenboven in deze periode nog twee andere lakenrekeningen hanteerde (‘blauwe Meeninsche sellede’ en ‘Curtrische lakenen’ respectievelijk goed voor 120-12-0 lb. gr. VI. en 129-1-6 lb. gr. VI.). Deze neergang van de lakenrekeningen kan op twee zaken wijzen. Een eerste mogelijkheid is dat Ameyde zijn handel hierin op andere manieren begon te boeken. Een tweede mogelijkheid is echter dat deze evolutie simpelweg een verandering in Ameydes commerciële activiteiten en prioriteiten weerspiegelde. De algemene evolutie die we in Ameydes boekhouding ontwaren vanaf 1501, waarbij de meer technische en gecompliceerdere aspecten van het dubbel boekhouden terzijde werden geschoven, pleit in het voordeel van de eerste piste. Een diepgaandere analyse suggereert echter een heel ander beeld. Wanneer we kijken naar de producten waarin Ameyde investeerde is er een ontegensprekelijke verschuiving van het zwaartepunt weg van lakens.

Periode	Waarde lakenrekeningen (in lb g VI.)
november 1498-juli 1499	522-2-10
augustus 1499-december 1499	484-4-3
boekjaar 1500	836-17-10
boekjaar 1501	191-3-0
boekjaar 1502	142-17-2
boekjaar 1503	155-14-4

32: Totale waarde lakenrekeningen per boekingsperiode

⁸² De naamgeving van de rekening voor de blauwe gezegelde Meense lakens is op dit punt enigszins misleidend. Uit de analyse hiervan blijkt dat deze betrekking had op alle Meense lakens. Wanneer het saldo van deze rekening werd overgeboekt naar grootboek B, kreeg de nieuwe rekening naam nu ook de correctere naam ‘blauwe ende witte Meenins sellede lakenen’ (f° 148). Bij de daaropvolgende nieuwe rekening werd dit zelfs ‘Meeninsche lakenen’ (f° 183). (cfr. ifra)

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B.

Wanneer we dit naast de opkomst van Engelse wol leggen, wordt duidelijk dat deze laatste in toenemende mate de positie van laken ging overnemen. De eerste twee jaren van de boekhouding, tijdens de samenwerking met Pauwels De Zweemere, treffen we nauwelijks Engelse wol aan in Ameydes boeken.⁸³ Deze lacune is op zijn minst opvallend te noemen. Ameyde specialiseerde zich namelijk in Meense, en in mindere mate Kortrijkse, gezegelde lakens. Door de strikte regelgeving en kwaliteitsverordeningen waar de Leiedraperieën aan dienden te voldoen, moesten deze lakens vervaardigd zijn van deze grondstof. Deze laatste verplichting valt dan ook moeilijk te rijmen met het ontbreken van Engelse wol in de boekhouding. De verklaring hiervoor schuilt echter in de samenwerking met Pauwels De Zweemere. Het is immers duidelijk dat deze laatste de lucratieve handel in Engelse wol zoveel mogelijk domineerde binnen zijn herberg. Op diens rekening treffen we hiervan grote hoeveelheden aan, en van zodra deze relatie wegviel, zou Ameyde zelf zwaar beginnen investeren in deze handel.⁸⁴ Engelse wol werd gekenmerkt door haar hoge kwaliteit, maar door allerlei taksen was het echter tevens een bijzonder prijzig product.⁸⁵ Voor makelaars waren echter aanzienlijke winstmarges mogelijk. Hoe lucratief deze handel precies kon zijn zien we op de rekening ‘Inghelsche wulle’ van 1500.⁸⁶ Hierop registreerde Ameyde een spillier fijne wol afkomstig uit de Yorkse cotswolds als volgt: “*over I spilli[r]e fine codswale te XXV m[arc] nombre 2 weecht V° XXX nag[le] te betaelne binnen IIII ende IIII maenden met Curtricsche ghezeghelde fardeelen te XXV lb gro[ten] t[fardeel]*”. Hiervoor debiteerde hij de rekening met 56-13-4 lb. gVI. Vervolgens zien we hoe hij kort hierop dezelfde spillier doorverkocht aan de Kortrijkse drapier Jan Adin: “*over I spilli[r]e fine codswale te XXV [1/2] marc nombre 2 weecht V° XXX nag[le] te betaelne binnen IIII ende IIII maenden met fardeele[n] te XXV lb.*” Doordat Ameyde de wol nu aanrekende aan een tarief van 25,5 mark in plaats van 25 mark kon hij de rekening crediteren met 57-15-8 lb. gr. VI. Door deze simpele transactie wist Ameyde dus een winst te realiseren van 1-2-4 lb. gr. VI. Alhoewel een rendement van 1,97% in middeleeuwse handelscontexten niet bijster indrukwekkend is, dienen we hier enkele factoren in rekening te brengen. In de eerste plaats de korte termijn waarop de winst werd gerealiseerd, namelijk met slechts 28 dagen tussen beide transacties. Veel belangrijker was echter dat dit Ameyde nagenoeg niets kostte. Een transactie ging als volgt in zijn werk. Ameyde kocht de wol van de internationale kooplieden tegen de belofte ze op afgesproken tijdstippen een welbepaald aantal lakens te bezorgen. Vervolgens verkocht hij op zijn beurt de wol door (aan een hogere

⁸³ De rekening ‘wulle ghecocht’ die in november 1498 geïntroduceerd werd had enkel betrekking op goedkopere, minderwaardige wol.

⁸⁴ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 12.

⁸⁵ Zie: het werk van John H. Munro in de literatuurlijst.

⁸⁶ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 150.

verkoopprijs) aan de drapiers. Dit gebeurde eveneens op krediet waarbij de drapiers hem beloofden het afgesproken aantal lakens net iets eerder dan de met de internationale kooplieden overeengekomen tijdstippen te leveren. Het enige risico dat Ameyde dus liep was indien een drapier niet in staat bleek aan zijn verplichtingen te voldoen.

Hierbij dient te worden opgemerkt dat er in deze tijd geen openlijke intrest werd aangerekend. Wel was er sprake van zogenaamde ‘verborgen intrest’. Bij dergelijke transacties werd deze intrest doorgaans gemaskeerd in de afspraken omtrent het aantal lakens dat geleverd diende te worden. Dit systeem om intrest aan te rekenen bracht met zich mee dat Ameyde zijn krediet bovendien gratis verkreeg van de internationale koopman. Hij schoof namelijk de verplichting om aan de intrest te voldoen simpelweg door naar de drapier, waardoor we het verschil tussen aankoop- en verkoopprijs als zuivere winst dienen te beschouwen. Toch diende Ameyde voorzichtig te zijn met dergelijke transacties. Alhoewel Ameyde dan wel het betalen van intrest wist te ontlopen, stond hier tegenover dat hij wel de drapiers’ aansprakelijkheid overnam. Indien de drapier zijn verplichtingen niet na kwam, diende Ameyde immers nog steeds zijn verplichtingen aan de wolhandelaar na te komen. Dit risico was echter waarschijnlijk verwaarloosbaar voor Ameyde, aangezien hij als makelaar sowieso mee aansprakelijk was voor elke transactie die hij onderhandeld had.⁸⁷ De nadelen wogen dus duidelijk niet op tegen de voordelen, wat voor makelaars als Pauwels De Zweemere en Wouter Ameyde dergelijke handel in Engelse wol een bijzonder interessante en lucratieve aangelegenheid maakte en waarom deze eerste deze handel monopoliseerde in zijn herberg.

Voor de tweede helft van 1500 was de rekening ‘Inghelsche wulle’ reeds goed voor 214-2-6 lb. gr. Vl. Het was echter pas de daaropvolgende jaren dat de wolhandel nadrukkelijk op de voorgrond trad. In 1501 waren de verschillende rekeningen met betrekking tot Engelse wol goed voor 1567-12-2 lb. gr. Vl. en in 1502 bedroeg dit 1509-10-0 lb. gr. Vl. Ook doorheen grootboek B bleven de sommen die Ameyde investeerde in Engelse wol aanzienlijk. Het is dus duidelijk dat de handel in Engelse wol steeds meer aan belang won ten koste van deze in laken.⁸⁸ Het gevolg van deze evolutie was dat Ameyde zijn gediversifieerde stelsel van lakenrekeningen vanaf 1503 ging afbouwen.⁸⁹ In de eerste helft hanteerde hij enkel ‘Curtricsche lakenen’ en ‘blauwe Meeninsche lakenen’, waarbij deze laatste ondanks haar naam alle types Meens laken incorporeerde. Bijgevolg opende Ameyde deze rekening in grootboek B

⁸⁷ De drapiers golden immers als zijn gasten en hij trad als hun agent op. Zie deel I, 5.2. De garantie door de makelaars.

⁸⁸ Deze gezegelde lakens waren immers steeds voor het overgrote deel van de door Ameyde verhandelde lakens goed geweest, zowel inzake aantallen als inzake de bedragen die ermee gemoeid waren.

⁸⁹ cfr. supra.

onder de correctere naam ‘blauwe ende witte Meenins sellede’. Toch boekte Ameyde hier nog steeds ook andere types laken op. Toen Ameyde in 1506 door plaatsgebrek gedwongen was een nieuwe rekening te openen gaf hij deze de naam ‘Meeninsche lakenen’ mee. Eigenlijk had hij deze gewoon, net als in november 1498, de naam ‘lakenen’ kunnen geven aangezien hij simpelweg alle lakens hierop boekte.⁹⁰

Uit de eerste twee jaren bestreken in de boekhouding, in de periode toen deze volop in ontwikkeling was, is reeds meerdere malen gebleken dat volumes en bedragen die met de handel in een bepaald product gepaard gingen van doorslaggevend belang. Deze konden mee aan de basis liggen van de introductie van preciezere registratietechnieken, iets wat vooral sterk bleek bij de goederenrekeningen.⁹¹ Eens de lakenhandel naar de achtergrond verdween, had Ameyde ook steeds minder nood aan lakenrekeningen. Dit leidde er uiteindelijk toe dat hij er in grootboek B nog slechts één overhield. De lakenhandel bleef in grootboek B weliswaar belangrijk genoeg om een eigen goederenrekening te verantwoorden, maar niet meer voor het uitgebreide stelsel dat Ameyde daarvoor had gebruikt. Een laatste ontwikkeling die tevens deze hypothese van het belang van volumes lijkt te staven, is de introductie van de rekening ‘weddes de Bethune’. In de tweede helft van 1504 begon Ameyde zich in toenemende mate toe te leggen op de handel in de kleurstof wede. Andermaal zien we dat eens de volumes begonnen toe te nemen, dit Ameyde noopte in oktober van datzelfde jaar een aparte wede-rekening te introduceren. Alhoewel de goederenrekeningen wel stand hielden tegenover de algemene trend van vereenvoudiging die de boekhouding kenmerkte, bleven ook zij niet helemaal van deze evolutie gespaard. Ook hier was sprake van een verlies aan detail naarmate de reële rekeningen steeds algemener werden.⁹² Ameyde bekeek dus ook dit aspect van het dubbel boekhouden heel functioneel. Hij paste de verschillende technieken en procedures enkel toe in zoverre deze nuttig voor hem waren. Al deze die een te geringe meerwaarde boden in vergelijking met de eraan verbonden nadelen (waarvan de voornaamste tijd, arbeid en plaats waren) stootte hij zonder aarzelen af.

⁹⁰ Zo vinden we er bijvoorbeeld ook laken uit Wervik op terug. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 183.

⁹¹ Zie:4.2.1. De evolutie van de reële rekeningen, 4.2.1. De evolutie van de reële rekeningen.

⁹² Dit was niet enkel voor de verschillende lakenrekeningen het geval maar ook bijvoorbeeld voor Engelse wol waar Ameyde op een gegeven ogenblik differentieerde tussen Engelse wol en fijne wol afkomstig uit de cotswolds.

8. Conclusie

8.1. Ameydes boekhouding: een complex geheel aan prioriteiten en doelstellingen

Tot op de dag van vandaag heerst er grote onenigheid aangaande de vraag welke rol dubbel boekhouden speelde in de geschiedenis en wat voor invloed dit uitoefende op de zaakvoering. Vormde het een garantie op succes, zoals in het verleden (en ook nog vandaag) vaak werd aangenomen, doordat het leidde tot een rationelere (en dus meer succesvolle) zaakvoering. Of droeg de techniek hier slechts weinig wezenlijks aan bij, zoals Basil Yamey betoogde? Binnen de discipline van de geschiedenis nam men lange tijd de eerste premisse aan en ook tot vandaag blijft dit beeld populair bij historici.¹ In toenemende zijn ook historici zich steeds meer bewust van dit binnen de *accounting history* reeds lang aanslepende debat. Maar zelfs in dit geval laat men de kwestie doorgaans in het midden door de verdiensten van dubbel boekhouden weliswaar te nuanceren, maar niet echt in te gaan op de vraag waarom deze veel complexere en arbeidsintensievere methode dan wel gebruikt werd.² Zelfs binnen het veld van de geschiedenis van het boekhouden bleef deze vraag onbehandeld wat betreft het middeleeuws en vroegmodern dubbel boekhouden.³ Basil Yameys vraagtekens bij het Sombartiaanse ideeëngoed werden grotendeels geaccepteerd. Elke nieuwe verklaring die naar voor werd geschoven om het succes en de verspreiding van de boekhoudingsmethode te verklaren, spitte zich echter toe op de latere fasen van de ontwikkeling van het dubbel boekhouden of kampten met andere tekortkomingen. Hierdoor blijft de vraag naar wat aan de basis lag van de verspreiding, en het uiteindelijke succes van de methode, onbeantwoord. Het antwoord op deze vraag is nauw gelinkt aan de functie die een dergelijke boekhouding vervulde voor zijn gebruiker. Een analyse van zowel de functie die de boeken voor hun eigenaar

¹ Van Werveke, *Geschiedenis van Vlaanderen. Het economische en sociale leven.*, 5: 309; Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*; ———, *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)*: 229; Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 130; Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1555*: 258.

Eén van de weinige uitzonderingen hierop was Émile Coornaert: "*Les progrès de la comptabilité furent certains, mais la part de "rationalité" qu'ils introduisaient dans la vie économique n'était qu'une promesse encore lointaine pour le développement du capitalisme.*" Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers. Fin du XVe - XVIe siècle.*: II, 172-74.

² Van Bavel, "Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries 500-1600.," Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*.

³³ Zie: Deel II, 2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden.

vervulden, als de capaciteiten die ze boden op andere vlakken, kan bijgevolg een belangrijk licht werpen op dit debat.

Een eerste zaak die opvalt uit de analyse van Ameydes boekhouding is dat we deze technisch gezien (zowel qua structuur als qua sluitingsprocedures) *grosso modo* kunnen opdelen in drie fasen. Een eerste fase begon met de aanvang van de boeken en liep tot juli 1499. Dit was voornamelijk een ontwikkelingsfase waarin Ameydes boekhoudkundige techniek met rasse schreden vooruit ging. Deze overlapte echter ook deels met de tweede fase. We kunnen deze eerste fase slechts afsluiten eens Pauwels De Zweemere Ameyde de basisprincipes van het journaaloverzicht en de salderingsprocedure had aangeleerd. De eerste tekenen van de tweede fase traden echter reeds op de voorgrond in de eerste helft van 1499. Dit was een periode van het verdiepen en perfectioneren van de boekhouding. Hierbij lag Ameydes focus voornamelijk op het zoveel mogelijk informatie verwerken in, en distilleren uit, de boeken. Dit was ook een fase waarin hij verscheidene nieuwe methodes uittestte in zijn zoektocht naar manieren om zijn boekhouding te verbeteren. De derde en laatste fase vatte aan in het boekjaar 1501 en werd gekenmerkt door een meer pragmatische aanpak. Op basis van zijn inzichten verworven tijdens de voorgaande periode ging Ameyde nu op zoek naar de manier van boekhouden die volledig op zijn maat was gesneden. Hij begon met het vereenvoudigen van zijn techniek en nam afstand van de elementen waarvan hij meende dat de meerwaarde die ze opleverden, de extra moeite die ze met zich meebrachten niet rechtvaardigde. Dit proces verliep in verschillende stadia en werd voltooid bij het openen van grootboek B, halfweg 1503. Vanaf dat moment zou Ameyde geen ingrijpende wijzigingen meer aanbrengen in zijn manier van boekhouden. Deze drie verschillende periodes werden ook gekenmerkt door elk een eigen hoofdmotivatie die de evolutie van de boekhoudingstechniek stuurde. In de eerste fase stond de *accountability* ten opzichte van Pauwels De Zweemere centraal. In de tweede familiariseerde Ameyde zich steeds meer met de principes en de techniek van het dubbel boekhouden, en begon hij steeds meer de nadruk te leggen op het uitwerken van de structurerende en informatieve capaciteiten van zijn boekhouding. In de derde en laatste fase zegevierde het pragmatisme.

Deze verschuiving van de motivaties die de ontwikkeling van de boekhouding stuurden is zeer opvallend. Ze toont aan dat de ideeën van Richard Cyert en James March aangaande de *'uncertain future preferences'* niet enkel op het niveau van de zaakvoering kunnen worden toegepast, maar evenzeer gelden op het niveau van de boekhouding zelf.⁴ Alhoewel verscheidene auteurs hier reeds op hebben gewezen, worden boekhoudingen binnen de *accounting history* toch nog doorgaans als een statisch gegeven bekeken, waarbij men de functionaliteit ervan als vaststaand beschouwt. Als er veranderingen aan het boekhoudkundig systeem zijn, worden deze

⁴ Zie: p. 148 e.v.

doorgaans als het gevolg van een veranderende of specifieke commerciële context verklaard.⁵ Uit de analyse van Ameydes boeken blijkt echter dat niet enkel de commerciële context van belang was, maar dat de opvatting van de boekhouder over welke rol zijn boeken moesten vervullen eveneens (sterk) kon evolueren. De evolutie van Ameydes prioriteiten kan deels wel aan een wisselende handelscontext toegeschreven worden, zoals bleek uit de grote nadruk op *accountability* bij de aanvang van de boeken. Het verschuiven van de motivaties in de twee daaropvolgende fasen lijkt echter eerder het gevolg te zijn geweest van een veranderende persoonlijke invulling van aan welke vereisten zijn boekhouding diende te voldoen. Het was een persoonlijk streven zoveel mogelijk, en zo precies mogelijke, informatie in zijn boeken te verwerken, dat aan de basis lag van de drastische ontwikkelingen in de tweede fase. Evenzeer was het een persoonlijke afweging die aan de basis lag van Ameydes keuze zijn systeem af te bouwen en te vereenvoudigen, namelijk dat de voordelen van een uitgebreid registratiesysteem niet opwogen tegen de extra arbeid die dit met zich meebracht.

De rol van Ameydes boekhouding evolueerde dus doorheen de tijd. Net als voor alle boekhoudingen het geval was (enkelvoudig en dubbel), was de voornaamste prioriteit de geheugenfunctie. Elke vorm van boekhouden was in de eerste plaats een optekeningmechanisme, ontwikkeld om, zoals Sudipta Basu *et al.* het stellen, de beperkingen van het menselijke geheugen te overkomen.⁶ Maar enkelvoudige boekhoudingsmethodes waren evenzeer in staat deze rol te vervullen. Wat bewoog Ameyde ertoe te kiezen voor het veel complexere en arbeidsintensievere dubbel boekhouden? Bovendien is het duidelijk dat Ameyde aanvankelijk niet vertrouwd was met deze techniek. Het gevolg hiervan was dat hij tijdens de eerste maanden een bijzonder rudimentair systeem hanteerde, nauwelijks de naam dubbel boekhouden waardig. Hier kwam verandering in met de invoering van de eerste reële en nominale

⁵ Peter Miller is één van de auteurs die hier het meeste oog voor heeft. Hij benadrukt dat de kunst van het boekhouden niet definitief is maar net afhankelijk is van de context. Maar ook bij hem spitst zich dit voornamelijk toe op het praktische, namelijk de ontwikkeling van de *cost accounting* ten gevolge van de specifieke context bij de spoorwegmaatschappijen. Hij baseerde zich hierbij op het werk van Clark die vaststelde dat het spoor een grote overhead had bestaande uit vaste kosten (sporen, stations, etc.), maar tegen lage variabele kosten het gebruik van hun infrastructuur konden maximaliseren. Peter Miller, "The margins of accounting," in *The Laws of the Markets*, ed. Michel Callon (Oxford: Blackwell Publishers, 1998). J. M. Clark, *Studies in the Economics of Overhead Costs* (Chicago: University Press of Chicago, 1923).

⁶ Deze auteurs halen een Chinees gezegde aan dat hun hele punt krachtig samenvat: "*The palest ink is better than the best memory*". Sudipta Basu, Marcus Kirk, and Greg Waymire, "Memory, transaction records, and *The Wealth of Nations*," *Accounting, Organizations and Society* 34(2009): 895-96. Jacob Soll benadrukt dat er altijd een sterke link heeft bestaan tussen notities maken en boekhouden. Jacob Soll, "From Note-Taking to Data Collection: Personal and Institutional Information Management in Early Modern Europe," *Intellectual History Review* 20, no. 3 (2010).

rekeningen in november 1498. Deze eerste evoluties werden voornamelijk gemotiveerd door *accountability* doeleinden. Ameyde was verantwoording verschuldigd, en zijn boeken dienden in staat te zijn deze verplichtingen in kaart te brengen. Bijgevolg wekt het geen verwondering dat de inbreng van Pauwels De Zweemere cruciaal bleek tijdens deze eerste ontwikkelingsfase. Niet alleen is de kans substantieel dat hij een hand had in Ameydes keuze voor dubbel boekhouden, hij inspireerde tevens de eerste belangrijke verbeteringen die Ameyde introduceerde. We mogen De Zweemeres rol als leermeester echter niet overschatten. Hierbij kwam immers steeds weer één constante naar voor. Het was *niet* zijn bedoeling Ameyde aan te leren hoe hij op een performante manier zijn boeken kon bijhouden, hij was enkel geïnteresseerd in zijn eigen belang. Elke innovatie waarvan De Zweemere aan de basis lag had immers louter tot doel Ameydes boeken in staat te stellen om deze informatie te leveren die voor hemzelf van belang was.⁷ Evenmin mogen we zijn rol echter onderschatten. Hij was het die Ameyde bekend maakte met enkele basisprincipes en -procedures van het dubbel boekhouden. Alhoewel hij weliswaar verzuimde Ameyde hier alle nuances van uit te leggen, was het op basis hiervan dat deze laatste in de daaropvolgende maanden zijn eigen techniek verder wist uit te bouwen en te perfectioneren. Goede voorbeelden hiervan zijn de eerste reële rekening ‘lakenen’ (die veel te algemeen was) en het journaaloverzicht bij de eerste salderingsprocedure van juli 1499. In deze eerste fase, waarbij *accountability* de bepalende factor was in de evolutie die de boekhouding onderging, werd de basis gelegd van de boekhoudingstechniek die Ameyde in de daaropvolgende fase zou ontwikkelen.

We moeten er echter voor opletten geen al te rigide opdeling tussen deze verschillende fases te maken. Zeker voor de eerste twee is een dergelijke opsplitsing niet haalbaar. Een correctere manier om dit te verwoorden zou zijn dat eens Ameyde vertrouwd werd met de technieken die De Zweemere hem aanleerde, een tweede verdiepfase volgde.

De ontwikkelingsfase werd gekenmerkt door het feit dat het initiatief om innovaties te introduceren, steeds van De Zweemere afkomstig lijkt te zijn geweest. De vernieuwingen aan de boekhouding waren er louter op gericht aan zijn belangen tegemoet te komen. In de eerste helft van 1499 vond er echter een omschakeling plaats in Ameyde. Van nu af aan nam hij zelf het initiatief en ging hij zelf op zoek naar

⁷ Zeker als we in beschouwing nemen dat Ameyde reeds een volwaardig makelaar die slechts twee jaar in De Zweemeres herberg zou werken, had deze laatste slechts weinig redenen een potentiële toekomstige concurrent al te veel een helpende hand te bieden. Een bekommernis die zeker meegespeeld kan hebben, aangezien Ameyde na de samenwerking zijn eigen herberg verwierf, en zijn specialisatie overlapte met deze van De Zweemere.

manieren om zijn boeken zoveel mogelijk af te stemmen op *zijn* noden. Het resultaat hiervan was het registratiesysteem voor de corretages en hallekosten afkomstig van de drapiers. Niet ingegeven door de *accountability*-vereisten was dit de eerste maal dat Ameyde ingreep om de informerende en structurerende capaciteiten van zijn boekhouding te verbeteren. Hierdoor werd het mogelijk gedetailleerde informatie per klant te vergaren. Deze dorst naar nauwkeurigere informatie en optekeningstechnieken zien we vervolgens met betrekking tot de reële rekeningen terugkeren. Dit uitte zich in de introductie van specifieke rekeningen voor de Kortrijkse en Meense keurlakens, respectievelijk in mei en juli 1499.

Na de saldering van juli 1499 is er sprake van een breekpunt. Deze vormde de laatste belangrijke procedure die De Zweemere aan zijn partner aanleerde. Hiermee kwam nu definitief een einde aan de eerste ontwikkelingsfase. In het daaropvolgende anderhalf jaar zou het uitbouwen en perfectioneren van de boekhoudingstechniek centraal staan. Voor de reële rekeningen was hier reeds een eerste aanzet toe gegeven met de opening in mei en juli van goederenrekeningen voor de belangrijkste producten waar Ameyde handel in dreef. Hij greep de saldering van juli 1499 ook met beide handen aan om de te algemene en/of vage reële en nominale rekeningen definitief af te sluiten. Geïntroduceerd in november 1498 op aanstoken van De Zweemere, werden deze nu vervangen door een reeks rekeningen die enkel betrekking hadden op welomschreven types goederen, inkomsten of uitgaven. Bijgevolg werd de rekeningenstructuur in deze tweede fase sterk uitgebouwd, zowel wat de reële als nominale rekeningen betrof. Daarnaast bracht Ameyde hier nu ook steeds meer lijn in door de verschillende rekeningen steeds meer te groeperen en zo meer samenhang aan te brengen in de boeken. Dit deed hij niet alleen per type rekening (nominale en reële), maar hij ging ook de klantenrekeningen steeds meer ordenen. Deze zoektocht naar informatie en structuur vond ook navolging in de salderings- en sluitingsprocedures. Net als voor de reële en nominale rekeningen het geval was geweest, ging Ameyde, eens hij er meer vertrouwd was, ook deze procedures perfectioneren. De evolutie die het journaaloverzicht onderging spreekt in dit opzicht boekdelen. Het was in deze periode, tussen juli 1499 en december 1500, dat Ameydes boekhoudingstechniek haar hoogtepunt bereikte.

In tegenstelling tot wat de Sombartiaanse school ons voorspiegelt, zou Ameyde dit hoge niveau van boekhouden niet blijven aanhouden, laat staan nog verder uitbouwen. De door deze auteurs veronderstelde superioriteit van het dubbel boekhouden, waarop ze hun hele verklaring voor de verspreiding en het succes van de techniek baseren, schijnt in deze casus afwezig te zijn geweest. Ameyde deed zelfs net het tegenovergestelde. Vanaf het boekjaar 1501 begon hij gestaag zijn boekhoudingsmethode af te bouwen. Dit luidde meteen ook de derde en laatste fase in, deze waar het pragmatisme steeds meer terrein ging winnen, vaak ten koste van de overige motivaties. Terwijl in de vorige periode de nadruk lag op zoveel mogelijk gegevens in de boeken te verwerken op een zo gestructureerd mogelijke wijze, kwam

de nadruk nu te liggen op efficiëntie. Ameyde ging op zoek naar manieren om zijn boekhoudingsmethode zo min mogelijk complex en arbeidsintensief te maken. Dit vereenvoudigingsproces ging echter vaak ten koste van deze aspecten van het dubbel boekhouden die ten goede kwamen aan de informerende en structurende eigenschappen. In deze fase ging Ameyde zich afvragen of de uitgebreide, complexe vorm van boekhouden die hij had ontwikkeld in 1499 en 1500, wel de extra inspanningen die hiermee gepaard gingen, waard was. Bijgevolg ging hij enkel nog deze technieken verderzetten waarvan hij meende dat de voordelen opwogen tegen de nadelen.

De nominale rekeningen waren het eerste kind van de rekening.⁸ Opvallend hierbij is dat ze in het boekjaar 1500 nog een sterke uitbouw hadden gekend. Toch komt deze evolutie niet onverwacht. Met de nieuwe nadruk op efficiëntie vormt het afvoeren van de nominale rekeningen een logische stap. Ameyde had in zijn hoedanigheid als makelaar immers nagenoeg geen beroepskosten. De enige uitzonderingen hierop vormden de zogenaamde *teercosten*, die echter van oudsher reeds op 'interresten' werden geboekt, en de kosten verbonden aan het laten veredelen van lakens. Deze laatsten zouden niet toevallig in 1501 toch terug een eigen kostenrekening krijgen, zij het dat ook deze weer zou verdwijnen. De aanwezigheid van industriële activiteiten bleek in de premoderne periode altijd een vereiste om van *cost accounting* te kunnen gewagen.⁹ Enkel de actiefrekening met betrekking tot de paarden wist enigszins hieraan te weerstaan. Deze uitzondering dient verklaard te worden doordat deze waarschijnlijk zijn functionaliteit behield in Ameydes ogen door de grote bedragen die er op geboekt werden.

Ook de salderings- en sluitingsprocedures werden niet van deze neerwaartse evolutie gespaard. In de saldering van december 1500 kropen reeds enkele belangrijke slordigheden, terwijl deze van 1501 nauwelijks die naam waardig was. In december 1502 volgde echter een opleving toen Ameyde opnieuw overging tot een diepgaande saldering van zijn nominale en reële rekeningen.¹⁰ Deze saldering maakt duidelijk dat

⁸ De enige uitzondering hierop vormt de winst-en-verliesrekening 'interresten'. Deze vervulde echter uiteraard *wel* een nuttige functie binnen Ameydes boekhouding.

⁹ Eva Carmona and Donato Gómez, "Early cost management practices, state ownership and market competition: the case of the Royal Textile Mill of Guadalajara, 1717-44," *Accounting, Business & Financial History* 12, no. 2 (2002); Salvador Carmona and Rafael Donoso, "Cost accounting in early regulated markets: The case of the Royal Soap Factory of Seville (1525-1692)," *Journal of Accounting and Public Policy* 23, no. 2 (2004); Edler, "Cost Accounting in the Sixteenth Century: the Books of Account of Christopher Plantin, Antwerp, Printer and Publisher."; de Roover, "A Florentine firm of cloth manufacturers. Management and organisation of a sixteenth-century business."

¹⁰ Alhoewel ook hier enkele reële rekeningen niet in werden opgenomen, werd de reden hiervoor uiteengezet. Bovendien bepaalde Ameyde de balans van deze rekening zodra de transactie met Giorgio Spinola was afgesloten.

Ameyde dergelijke operaties ook belangrijk achtte los van de *accountability* ten opzichte van Pauwels De Zweemere. Dit niettegenstaande zou het wel de laatste maal zijn dat Ameyde overging tot een grondige saldering van zijn boeken. De volgende in halfweg 1503 was gemotiveerd door de noodzaak een nieuw grootboek te moeten openen. In grootboek B zelf verwerd de salderingsprocedure tot louter een sluitingsmechanisme.

Enkel de goederenrekeningen waren in staat aan deze trend te weerstaan. Na het mislukte experiment om de eigen handel via de rekening ‘Wouter Ameyde’ te boeken werden de reële rekeningen in ere hersteld. Door de lakens te boeken via ‘Wouter Ameyde’ werd deze rekening de enige bron van informatie voor de Meense en Kortrijkse keurlakens.¹¹ Doordat tal van transacties hierop werden geboekt (alle types lakens, veredelingskosten, etc.) was het echter onmogelijk op basis van deze rekening specifieke gegevens (zoals op de goederenrekeningen) terug te vinden. Dit vormde meer dan waarschijnlijk ook de motivatie om terug te grijpen naar dit laatste systeem. Hieruit blijkt dus dat Ameyde de meerwaarde van de goederenrekeningen als dusdanig inschatte, dat ze de extra arbeid die ze met zich meebracht ruimschoots compenseerde. Voor de rest van de periode bestreken in grootboek A bleven ze op een bijzonder hoog niveau. In grootboek B schenen ze op het eerste zicht in belang af te nemen (door het sterk verminderde aantal lakenrekeningen), maar uit een nadere analyse bleek dat dit een ontwikkeling in de zaakvoering weerspiegelde, namelijk de wolhandel die steeds belangrijker werd. Het cruciale gegeven bij de goederenrekeningen bleken de volumes en bedragen die met de handel in een bepaald product waren gemoeid. Bij de invoering van de eerste specifieke goederenrekeningen bleek dit reeds een bepalende factor.¹² Enkel in de bloeiperiode van de reële rekeningen (tweede helft 1499 en vooral vanaf 1501 tot midden 1503) lijkt het erop dat Ameyde verkoos deze zo gedetailleerd mogelijk te maken. Toen kregen zelfs de producten waarin hij slechts in beperkte mate handel in dreef een eigen rekening.¹³ In grootboek B gingen de volumes en geldstromen echter opnieuw bepalend worden.¹⁴ Hieruit blijkt dus dat ook de reële rekeningen niet helemaal gespaard bleven van Ameydes pragmatisme en zijn streven de boekhoudingswijze te vereenvoudigen. In deze laatste fase in Ameydes boeken stond dus de functionaliteit centraal. De boeken moesten op een zo efficiënt mogelijke wijze

¹¹ De goedkopere lakens hadden immers wel nog een eigen goederenrekening.

¹² De rekeningen voor Kortrijkse bellaerden en de blauwe gezegelde Meense keurlakens in mei en juni 1499.

¹³ In praktijk kwam dit voornamelijk neer op de minderwaardige, goedkopere lakens.

¹⁴ Vooral de afname van lakenrekeningen is hiervan een sprekend voorbeeld. Alhoewel het waar is dat hun belang in de totale zaakvoering van Ameyde afnam, bleven ze toch goed voor grote bedragen. Zeker wat betreft de Kortrijkse en Meense keurlakens zouden we dus een meer gedetailleerdere optekeningwijze mogen verwachten. Uiteindelijk hield hij slechts één rekening over waar hij alles samen op boekte.

een weerslag van de zaakvoering vormen. Enkel voor deze zaken waar de extra informatie die een meer gecompliceerde optekeningwijze opleverde in zijn ogen significant genoeg was, behield hij deze. Hieronder vielen het uitgebreide C&H-registratiesysteem voor de drapiers dat in de hele periode bestreken door de boekhouding behouden bleef en enkele reële rekeningen voor deze producten waarin zijn handel een zeker niveau oversteeg. Ook hier was hij echter steeds minder geïnteresseerd in details, waardoor we eigenlijk kunnen spreken van een terugkeer naar de zeer algemene goederenrekeningen zoals op aanstoken van Pauwels De Zweemere werden geïntroduceerd.

8.2. Ameydes boekhouding binnen het historiografisch debat

Hoe past Ameydes boekhouding nu echter binnen het academische debat in de *accounting history*? De twee dominante (en meest diametrale) stemmen hierin zijn zonder twijfel deze van de Sombartiaanse school en Basil Yamey. De eerste strekking beschouwt het dubbel boekhouden als een onvermijdelijk culminatiepunt binnen de ontwikkeling van het boekhouden. Het zou de actoren beter informeren, waardoor deze een rationeler (lees succesvoller) beleid konden voeren. Deze inherente superioriteit vormde ook hun verklaringsmodel voor het succes en de verspreiding van de techniek. Wat betreft Ameydes boekhouding kunnen we niet anders dan vaststellen dat we deze stellingen danig dienen te relativiseren. Als we deze casus beschouwen, blijken Yameys kritieken terecht. De claim van de Sombartianen dat dubbel boekhouden accurate informatie aangaande zaak, kapitaal en gerealiseerde winsten/verliezen zou leveren, de basis van hun hele theorie, blijkt op geen enkel punt hier het geval te zijn geweest. Het is zelfs ten zeerste de vraag of Ameyde zijn beslissingen baseerde op de informatie verkregen uit zijn boeken. Had Basil Yamey dan gelijk in zijn betoog dat het dubbel boekhouden helemaal niet superieur was en enkelvoudige boekhoudingssystemen eenzelfde rol konden vervullen? Hij stelde dat, aangezien er in premoderne tij nooit volledige winstberekening plaatsvond, het gebruik van dubbel boekhouden niet tot beter geïnformeerde en rationelere bedrijfsbeslissingen leidde. Dit zouden we echter willen betwisten. Uit verscheidene van Ameydes salderingsprocedures bleek immers dat deze toch redelijk accurate indicaties konden opleveren, waardoor een rationeler beleid in theorie wel mogelijk zou zijn. Alhoewel uit Ameydes boeken niet valt op te maken of hij effectief de informatie uit zijn boeken hiervoor aanwendde, valt dit echter tevens niet uit te sluiten. Bovendien moeten we hierbij in beschouwing nemen dat de schaal van Ameydes handel niet heel erg groot was, en het naar ons aanvoelen wel doenbaar moet zijn geweest om louter intuïtief tot dezelfde conclusies te komen. Dit moeten we echter meteen ook nuanceren, aangezien we zagen dat volumes en geldstromen wel degelijk een bepalende rol speelden in de manier waarop Ameyde zijn transacties boekte. Voor bedrijven die op een grotere schaal opereerden zou de methode, wanneer adequaat toegepast, wel een belangrijke meerwaarde *kunnen* betekenen. Dit pleit dus in

het voordeel van de ideeën geformuleerd door onder meer Yannick Lemarchand.¹⁵ Deze visie valt echter niet hard te maken op basis van deze casus. Daarenboven is het ook zeer onduidelijk waar deze grens ligt. Welke omvang moest een zaak hebben vooraleer dubbel boekhouden noodzakelijk werd? Bovendien blijven de bezwaren die hiertegen werden aangehaald (cfr. Fuggers, Voc, etc.) van toepassing.

De tweede belangrijke stelling van Yamey is dat enkelvoudige boekhoudingssystemen dezelfde rol zouden kunnen vervullen. Ook dit dienen we echter te nuanceren. Zoals uit de analyse van Ameydes boeken blijkt, speelden bijvoorbeeld vooral de reële rekeningen een belangrijke rol als informatiebron. Alhoewel het in theorie mogelijk was dergelijke rekeningen ook in enkelvoudige boekhoudingssystemen te introduceren, blijkt uit de praktijk dat dit nooit het geval was. Yamey moest zelf ook toegeven dat hem hier geen voorbeelden van bekend waren. De structurerende en informerende capaciteiten van de goederenrekeningen waren dus wel degelijk eigen aan het dubbel boekhouden.¹⁶ Hier komt ook nog eens bij dat de jaarnaaloverzichten, die de kern vormden van de salderingsprocedures, zelf niet bewaard zijn gebleven. Hierdoor kunnen we niet uitsluiten dat hier nog extra informatie op werd verwerkt die in deze analyse buiten beeld bleef.

Uit deze casus blijkt echter wel dat Basil Yameys kritieken op de Sombartianen zeker terecht zijn. Premodern dubbel boekhouden was geenszins een superieur beslissingsinstrument dat gegarandeerd tot een rationelere en succesvollere beleidsvoering leidde. Alhoewel de methode wel meer nauwkeurige informatie kon opleveren dan zijn enkelvoudige tegenhangers, was dit geenszins genoeg om ze tot het onnipotente managementtool te bombarderen waarvoor ze vaak versleten wordt. Yameys categorieke afwijzing van elke bewering dat dubbel boekhouden een voordeel bood ten opzichte van de enkelvoudige systemen lijkt echter wel moeilijk houdbaar. De analyse heeft aangetoond dat de boekhouding van Ameyde wel degelijk informatie kon verstrekken die als basis kon dienen bij het nemen van bedrijfsbeslissingen. Of Ameyde hier ook daadwerkelijk een beroep op deed is echter een compleet andere zaak. Dubbel boekhouden leidde (in deze eerste stadia van haar ontwikkeling) dus niet zoals zo vaak wordt beweerd automatisch tot een rationelere en meer succesvolle zaakvoering, maar op basis van deze casus lijkt het erop dat zelfs op het premoderne niveau ze een meerwaarde kon betekenen ten opzichte van andere systemen. De schaal van de onderneming lijkt hier zeker een rol in te spelen, maar zoals uit het werk van Yamey veelvuldig bleek, was ook dit geen garantie hierop. De ingesteldheid van de boekhouder speelde hier een sleutelrol in. Dit zien we ook in de boeken van Ameyde. In de verdiepingsfase kunnen we ons niet van de impressie ontdoen dat de voornaamste reden

¹⁵ Zie: Deel II, 2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden.

¹⁶ Vandaar ook dat auteurs als Tommaso Zerbi en Federico Melis deze als één van de kenmerken eigen aan het dubbel boekhouden beschouwden.

om zijn boekhouding uit te bouwen, louter was dat hij streefde naar een zo perfect mogelijke boekhoudingstechniek, met andere woorden een *state of the art* boekhouding. De informatie die hij uit de boeken kon distilleren lijkt slechts van secundair belang te zijn geweest. Jammer genoeg blijft dit slechts bij een impressie en kan dit onmogelijk hard gemaakt worden.

Beide visies hebben dus moeite om het succes en de verspreiding van het dubbel boekhouden te verklaren. Voor de Sombartiaanse school geldt dat hun boude stellingen aangaande de functionaliteit van de methode simpelweg niet met de praktijk overeenkwamen. Alhoewel deze casus erop lijkt te duiden dat het dubbel boekhouden wel tot meer controle op de zaak kon leiden, was dit zeker niet in die mate als door hen werd geïmagineerd. Yameys weigering het dubbel boekhouden ook maar één karaktertrek toe te kennen die het superieur maakte aan enkelvoudige methodes, heeft dan weer tot gevolg dat hij de verspreiding van een dergelijk complex en arbeidsintensief systeem niet kan verklaren. Dit probleem ligt aan de basis van een reeks andere verklaringen. Deze accepteerden weliswaar Yameys kritiek op de Sombartiaanse school, maar schoven vervolgens elk een ander kenmerk van het dubbel boekhouden naar voor waar deze haar ontstaan en succes aan zou danken.

Een eerste hypothese was deze van Keith Hoskin en Richard Macve. Zij beschouwen de academische milieus als de determinerende factor in het ontstaan van dubbel boekhouden. In het historiografische luik werd echter reeds op de beperkingen van deze visie gewezen, met name dat ze de link tussen dit academische niveau en de (handels)praktijk niet afdoende hard kunnen maken. Meer zelfs, het is duidelijk dat we in Ameydes casus duidelijk van *learning on the shop floor* mogen gewagen.

Robert Bryers visie lijkt reeds beter van toepassing op deze casus. Zijn stelling luidt dat het succes van dubbel boekhouden verklaard dient te worden door haar mogelijkheden om de *rate of return* op investeringen te berekenen. Het idee is dat in partnerschappen er steeds verantwoording diende afgelegd te worden aan de partners. De basis hiervoor vormde de boekhouding. Deze maakte het mogelijk de omzet en de gerealiseerde winsten of verliezen te berekenen. Hieruit konden vervolgens de respectievelijke aandelen van de partners berekend worden op basis van de overeengekomen verdeelsleutel. *Accountability* speelt dus, net als in deze casus, een belangrijke rol in Bryers verhaal. Eén van de voornaamste redenen waarom Bryer het dubbel boekhouden in dit geval noodzakelijk achtte, was dat deze methode het mogelijke maakte de evolutie van het kapitaal op te volgen en de winsten en verliezen te calculeren. Dit was een sleutelvereiste om vervolgens de *rate of return* te bepalen, de kern van zijn hele betoog. Hier schuilt dan ook het probleem als we deze theorie op onze casus willen toepassen. Enerzijds bracht de samenwerking met De Zweemere wel een soortgelijke afhankelijkheidsrelatie tot stand. Ameyde was immers verantwoording verschuldigd aan De Zweemere en moest twee derde van de inkomsten die hij verwierf in zijn hoedanigheid als makelaar aan hem overdragen. Dit laatste zouden we dan als

diens *rate of return* kunnen beschouwen. Anderzijds zijn er echter enkele cruciale verschillen. Pauwels De Zweemere kon enkel aanspraak maken op een deel van Ameydes inkomsten. De winsten gerealiseerd via de eigen handel van Ameyde vielen hier dus buiten. Bijgevolg zou Bryers theorie in het beste geval slechts (deels) een verklaring kunnen vormen voor de eerste fase in Ameydes boeken. Heel de verdiepingsfase zou op basis van deze visie immers overbodig zijn aangezien de meer gedetailleerdere informatie (met betrekking tot deze eigen handel) die ze opleverden irrelevant was voor De Zweemere. De innovaties die op zijn initiatief waren geïntroduceerd, volstonden immers ruimschoots voor zijn behoeften.

Tot slot is er nog een laatste school die het dubbel boekhouden als een retorisch instrument beschouwde. Alhoewel Basil Yamey een vernietigend antwoord had op de ideeën van zowel James Aho als Bruce Carruthers en Wendy Espeland, zou deze school volgens ons wel eens minder ver bezijden de waarheid kunnen zijn dan doorgaans wordt aangenomen. Deze hypothese vormt ook de basis voor het derde en laatste deel van deze dissertatie.

Deel III: De discursieve functie van boekhoudingen

1. Inleiding

Tot nu toe hebben we enkel oog gehad voor de praktische en tastbare voordelen die het dubbel boekhouden aan zijn gebruiker kon opleveren. Boekhoudingen konden daarnaast echter ook een belangrijke symbolische functie vervullen. De stroming van de *new accounting history* stelde reeds vast dat boekhoudingen niet enkel een representatie van de werkelijkheid gaven, maar dat ze deze ook zelf actief mee bepaalden. De boekhouding vormde de basis voor het beeld dat de zaakvoerders van hun economische activiteiten hadden en bepaalde zo mee hun beslissingen en keuzes.¹ Maar boekhoudingen konden ook op een andere manier een invloed uitoefenen op de realiteit. Ze konden in sommige situaties ook de beeldvorming aangaande de boekhouder mee vorm geven en zo een invloed uitoefenen op diens reputatie en imago, twee zaken die van essentieel belang waren voor alle premoderne zakenlieden. Doordat boekhoudingen hier een invloed op konden uitoefenen, zouden we hier de hypothese naar voor willen schuiven dat dit aspect ook een rol speelde bij de keuze van actoren inzake de boekhoudingsmethode die ze gingen hanteren. De boekhouding werd met andere woorden ingeschakeld als een middel om de zakenpartners te overtuigen van de *sérieux* en betrouwbaarheid van de boekhouder. Dit gold bij uitstek voor het dubbel boekhouden. Deze techniek genoot in dit opzicht een bijzondere, zelfs unieke, reputatie. De perceptie bestond namelijk dat ze fraude en bedrog aanzienlijk bemoeilijkte, en sommigen claimden zelfs dat deze techniek deze zaken zelfs gewoon onmogelijk zou maken. Dit zijn echter bijzonder problematische claims die doorgaans ook niet strookten met de realiteit. Desondanks zullen we zien dat louter deze perceptie vaak al kon volstaan om het dubbel boekhouden een symbolische en zelfs een overtuigingsfunctie te laten vervullen. In deze trant zouden we de boekhouding als één van de ‘*signals*’ kunnen beschouwen waarmee ‘*good type merchants*’ zichzelf kenbaar trachtten te maken ten opzichte van andere ‘*good types*’.²

1.1. Belang van reputatie in middeleeuwse handel

Het belang dat premoderne kooplieden hechtten aan hun reputatie kan niet genoeg benadrukt worden.³ Deze gold als het hoogste goed en het vrijwaren hiervan was van cruciaal belang. “*Reputation, their good name, was the key to business. It stood for*

¹ Napier, "Accounts of change: 30 years of historical accounting research," 452-58.

² Door dit *signal* uit te zenden (door een sociale norm aan te nemen), konden de ‘goede’ kooplieden ervoor zorgen dat ze aan elkaar gekoppeld werden. De ‘slechte’ kooplieden die dit signaal niet uitzonden werden dan aan elkaar gekoppeld of vonden zelfs helemaal geen *match*. Voor deze *signaling theory*: Eric A Posner, *Law and social norms* (London: Harvard University Press, 2002), 18-29.

³ Klein, "Knowledge, Reputation, and Trust, by Voluntary Means."

honesty and reliability. To lose your good name meant to be out of business."⁴ Dit was een gegeven waar de kooplieden zichzelf ook terdege van bewust waren en bijgevolg was geen moeite hen teveel om hun goede naam te beschermen.⁵ Luc Kooijmans verwoordt het als volgt: "A merchant was dependent on others, and it was often difficult to know whether a person was trustworthy. One had to go by reputation [...] if you wished to convince others that they could trust you, you could not afford to lose your reputation. Loss of reputation meant loss of credit, so you had to be careful to protect your good name. Everybody was very touchy on that point".⁶ Kooijmans raakt hierbij een belangrijk punt aan, namelijk dit van de toegang tot krediet. Dit was essentieel voor de koopman. Binnen de premoderne handel die werd gekenmerkt door hoge risico's en grote onzekerheid, beschouwde Peter Mathias krediet als de sleutel om op een succesvolle wijze handel te kunnen drijven.⁷

Michael Postan wees er al op dat krediet alomtegenwoordig was in de middeleeuwse maatschappij.⁸ Dit gold bij uitstek in de lakenhandel. In deze sector heeft krediet altijd al een hoofdrol opgeëist.⁹ Dit begon al bij de *wool growers* die doorgaans op krediet hun wol verkochten aan de *wool dealers*. Deze tussenpersonen verkochten vervolgens eveneens op krediet dit product door aan de *Staplers*, waarna hetzelfde proces zich herhaalde tussen deze laatsten en de internationale kooplieden.¹⁰ Het verdere verloop van de kredietcyclus kunnen we waarnemen in Ameydes boekhouding. De internationale kooplieden verkochten de wol op krediet via de bemiddeling van een makelaar aan de drapiers waarop de betaling geschiedde met de lakens die deze laatsten op basis hiervan produceerden.¹¹ Uit deze beschrijving blijkt duidelijk de kwetsbaarheid van deze hele structuur. Van zodra één schakel niet in staat was (op tijd)

⁴ Dahl, *Trade, trust, and networks: commercial culture in late medieval Italy*: 146.

⁵ Zo drongen ze er vaak bij hun factors op aan om zich eerlijk op te stellen aangezien zij de vertegenwoordigers waren van de firma en hun gedrag bepalend was voor de reputatie van deze laatste. *Ibid.*, 96, 172-77, 87-93, 97, en 210.

⁶ Luuc Kooijmans, "Risk and Reputation. On the Mentality of Merchants in the Early Modern Period," in *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times: merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market*, ed. Clé Lesger and Leo Noordegraaf, *Hollandse Historische Reeks* (Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995), 27 en 30.

⁷ Peter Mathias, "Strategies for Reducing Risk by Entrepreneurs in the Early Modern Period," *ibid.*, 8-9.

⁸ Michael M. Postan, "Credit in Medieval Trade," *The Economic History Review* 1, no. 2 (1928).

⁹ *Ibid.*, 240-41.

¹⁰ Power, "The English Wool Trade in the Reign of Edward IV," 24 en 29-30.

¹¹ We zijn hier dus danig verwijderd van het klassieke *verlag*-systeem. Rudolf Holbach, "Some remarks on the role of 'putting-out' in Flemish and Northwest European cloth production," in *La draperie ancienne des Pays-bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècle)*, ed. Marc Boone and Walter Prevenier (Leuven: Garant, 1993).

aan zijn verplichtingen te voldoen konden ook alle andere betrokkenen onder druk komen te staan.

Ondanks het feit dat de verkoop op krediet diep verankerd was in de wol- en lakenhandel, werd verscheidene malen getracht dit aan banden te leggen. Opvallend is dat steeds weer andere motieven werden gebruikt. Zo verbood de Hanze in 1411 haar leden om nog langer transacties te sluiten op basis van krediet. Voortaan dienden alle lakens vergezeld te zijn van een certificaat, dat bevestigde er geen sprake was van krediet bij de aankoop, alvorens ze in Oost-Europa verkocht mochten worden.¹² De hoofdreden waarom de Hanze wantrouwig was ten opzichte van krediet, was dat ze geen vertrouwen had in de stabiliteit van de Vlaamse munt.¹³ Aan de basis lag dus een bezorgdheid om de eigen kooplieden.¹⁴ In 1436-1437 werd een decreet uitgevaardigd (herbevestigd in 1442) dat ook de Leidse drapiers strikte voorwaarden oplegde om aankopen op krediet af te sluiten. Opvallend genoeg was de opzet hierbij niet het beschermen van de eigen kooplieden, zoals bij de Hanze het geval was geweest. Integendeel, deze bepalingen werden net ingevoerd ten voordele van de kooplieden die krediet verstrekten. Bij de crediteurs bestond immers heel wat onvrede over de Leidse kooplieden. Door krediet strikter te reglementeren hoopte men deze slechte reputatie te verbeteren. Of deze maatregelen echter ook in praktijk nageleefd werden is echter onduidelijk.¹⁵

De meest in het oog springende maatregelen in dit opzicht waren echter zonder twijfel de Engelse *Calais Staple Bullion and Partition Ordinances* tussen de jaren dertig en zeventig van de vijftiende eeuw. Deze ordonnanties vereisten dat alle wol die verkocht werd in de stapel te Calais onmiddellijk en volledig betaald moest worden in cash of edelmetaal.¹⁶ Hier lagen dus de belangen van de Engelse kroon aan de basis van deze regelgeving.

¹² Abraham-Thisse, "De lakenhandel in Brugge," 70.

¹³ De muntpolitiek aan het begin van de vijftiende eeuw had een zware impact op de lakenhandel: John H. Munro, *Wool, Cloth and Gold. The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade 1340-1478* (Bruxelles: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1973), ch. 1-2; Joseph Vermaut, "De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800. Konjunctuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen," (Gent: RUG, 1974), 216.

¹⁴ Abraham-Thisse, "Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: Faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas moyen âge?," 196-200.

¹⁵ Nicolaas Wilhelmus Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)*, 3 vols., vol. I (M. Nijhoff, 1908), 195-96, 227-29.

¹⁶ Munro, "Bruges and the Abortive Staple in English Cloth: An Incident in the Shift of Commerce From Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century," 1140-43; ———, *Wool, Cloth and Gold. The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade 1340-1478*: ch. 2; ———, "The Symbiosis of Towns and Textiles: Urban Institutions and the Changing Fortunes of Cloth Manufacturing in the Low Countries and England, 1280-1570," 60-61.

Ondanks deze pogingen bleven transacties op basis van krediet echter essentieel binnen de wol- en lakenhandel. Waar er sprake was van krediet, speelde reputatie een cruciale rol. Deze was immers vaak bepalend met betrekking tot de vraag of kooplieden bereid waren krediet te verlenen of in staat waren het te verkrijgen. Maar zoals hierna nog zal blijken kon de reputatie van de kooplieden ook binnen de rechtsgang zijn rol opeisen.

1.2 Reputatie: waarden en makelaars

Wat voor kooplieden gold, ging zo mogelijk nog meer op voor de makelaars en waarden. Zij hadden immers een vertrouwensfunctie binnen de organisatie van de Brugse handel. De kooplieden rekenden op de makelaars en waarden om hun belangen te verdedigen; ze vertrouwden cash en goederen aan hun toe, etc.¹⁷ Om deze functie uit te kunnen oefenen was het verwerven en vrijwaren van een goede naam essentieel. Opvallend genoeg genoten de Brugse makelaars en waarden in de historiografie vaak net een slechte naam, voornamelijk in de Duitstalige literatuur.¹⁸ Dit was in belangrijke mate te wijten aan de lotgevallen van Hildebrand Veckinchusen.¹⁹ Deze laatste was de Brugse vertegenwoordiger van een netwerk met vertakkingen in Reval (het huidige Tallinn), Riga, Venetië, Keulen, Lübeck en Brugge.²⁰ Hildebrand Veckinchusen kende aanvankelijk het nodige succes en werd zelfs verkozen als lid van het derdendeel (*tiers*) van Lübeck in de Brugse *kontor*. Hij nam echter veel risico's in zijn handelsactiviteiten en kende daarenboven de nodige tegenslagen (vooral met de partners in Venetië).²¹ Dit, gecombineerd met een slechte boekhoudingstechniek, zorgde ervoor dat het snel bergaf ging met zijn zaken.²² Hierop trachtte Veckinchusen met een paar zeer speculatieve transacties het tij te keren, maar hij faalde jammerlijk en zag zich genoodzaakt de stad te ontvluchten. Zijn waard, Jacob Scuetelaere, kreeg intussen schuldeisers over de vloer, maar wist Hildebrand Veckinchusen uiteindelijk toch in oktober 1421 te overtuigen om terug naar Brugge te komen zodat ze samen zijn problemen konden

¹⁷ Zie: deel I.

¹⁸ Ook de Antwerpse makelaars genoten een dergelijke reputatie in de literatuur: "*ils étaient mal considérés, ils étaient médiocrement rémunérés; on suspectait leur bonne foi*". Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers. Fin du XVe - XVIe siècle.*: 83-84; Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567: contribution à l'histoire des débuts du Capitalisme moderne:(dissertation présentée pour l'obtention du grade de Docteur en Sciences morales et historiques)*: 96-97 en 183.

¹⁹ Greve, "Hoteliers en Hanzekooplieden in Brugge in de 14de en 15de eeuw," 99.

²⁰ Abraham-Thisse, "La correspondance d'un marchand Hanséate au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen," 126-27.

²¹ Dollinger, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*: 215-18.

²² *Ibid.*, 217; de Roover, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," 168; Abraham-Thisse, "La correspondance d'un marchand Hanséate au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen," 127-28.

oplossen. Na zijn terugkeer naar de Reiestad werd Veckinchusen echter gearresteerd en vastgezet in het Steen. Zijn zakenpartners wezen hiervoor Jacob Scuetelaere als de schuldlige aan en meenden dat deze hem in de val had gelokt: “*Men haet myr hir ghesaecht wie uch Jacop Schotteler also jaemerlichen vorkauft unde vorraeden haet.*”²³ Deze beschuldiging is overgenomen in de hanzeatische literatuur waar de Brugse waarden hun bovenvermelde reputatie aan dankten.²⁴

Uit recent onderzoek bleek echter dat de beschuldigingen aan het adres van Jacob Scuetelaere onterecht waren. Vooreerst is het zo Veckinchusen op slechts weinig steun kon rekenen van zijn eigen partners en landgenoten. Eens hij vastgezet was in het Steen, weigerden zijn partners zich voor hem garant te stellen en hielpen ze hem slechts met mondjesmaat. Bovendien moest hij nog geld aan twee van de *tiers* van Lübeck te Brugge, waardoor hij ook vanuit deze hoek op niet al te veel steun kon rekenen.²⁵ Het is weliswaar correct dat Scuetelaere zijn persoonlijke garantie aan Hildebrand Veckinchusen gaf opdat hij naar de Reiestad zou terugkeren, maar in tegenstelling tot wat diens partners beweerden, was dit niet om de hanzeaat in de val te lokken. Het heeft er alle schijn van weg dat Scuetelaere oprecht wou helpen zoals hij claimde.²⁶ Hij bleef trouw de belangen van zijn klant verdedigen. Hij betaalde de schuldeisers uit alhoewel deze bedragen niet gedekt waren door Veckinchusen, maar bovenal vond de arrestatie pas in februari 1422 plaats, dus vier maanden na zijn terugkeer. Het doorslaggevende argument is echter dat de arrestatie niet gebeurde op vraag van de fel belaagde waard, maar dat de Genuees Joris Spinola hiervoor verantwoordelijk was.²⁷ Daarnaast volgde er ook geen aanklacht van de hanzeaten te Brugge tegen de wijze waarop Hildebrand Veckinchusen behandeld was.²⁸

Dit strookt reeds meer met het beeld dat de Brugse waarden en makelaars van zichzelf hadden. Zij omschreven zichzelf “*alsodane werden erbaren lude sin, de de*

²³ Stieda, *Hildebrand Veckinchusen: Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*: 364.

²⁴ Voor een voorbeeld hiervan: Dieter Zimmerling, *Die Hanse. Handelsmacht im Zeichen der Kogge*. (Wien: Salzer, 1976), 240-42.

Dollinger wijst eveneens Scuetelaere met de vinger voor de arrestatie. Dollinger, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*: 218.

²⁵ Abraham-Thisse, "La correspondance d'un marchand Hanséate au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen," 134-35.

²⁶ Stieda, *Hildebrand Veckinchusen: Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*: 313-14 & 19-21; Greve, "Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert," 286-88. Stieda, *Hildebrand Veckinchusen: Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*: 319-21.

²⁷ Dieter Siefert, "Hildebrand Veckinchusen: A typical Hanseatic Merchant in the Low Countries?," in *International Trade in the Low Countries (14th-16th Century)*, ed. Bruno Blondé, Peter Stabel, and Anke Greve (Leuven: Garant, 2000), 51-52.

²⁸ Zelfs Lübeck, de stad waarvan hij poorter was, ondernam nauwelijks actie ten zijn behoeve.

[sic] uppersten unde erbarsten van der stede sin".²⁹ Zij stonden bovendien niet alleen in deze overtuiging. Makelaars en hostellers genoten een groot aanzien in het middeleeuwse Brugge. Dit hadden ze uiteraard in belangrijke mate te danken aan het feit dat ze de spil van de internationale handel vormden. Maar dit aanzien was niet louter beperkt tot het economische. Ook op sociaal vlak kon deze groep heel wat gewicht in de schaal leggen. Het ambacht was één van de belangrijkste en machtigste gilden in de stad en makelaars hadden ook nauwe banden met de socio-politieke elite binnen de stad.³⁰

Het ambacht hechtte er groot belang aan hoe haar eigen leden zich gedroegen aangezien dit ook de reputatie van het ambacht in het algemeen beïnvloedde.³¹ Dit blijkt duidelijk uit de afhandeling van de verzoeken om toe te treden tot het ambacht.³² Wanneer de aanvrager in kwestie al eens failliet was gegaan, kon dit een reden zijn om intrede te weigeren. Vooral bepalend hierbij was of het bankroet *mala* of *bona fide* was geweest. In het laatste geval bleef een eventueel eerherstel en opname in het ambacht mogelijk.³³ Het voordeel dat makelaars bij het heropstarten van hun activiteiten na een faillissement genoten ten opzichte van gewone kooplieden, was dat bij hen het vereiste startkapitaal veel lager lag. Het belangrijkste om als intermediair te kunnen functioneren, was dat ze hun verschillende netwerken behielden. Zolang ze binnen deze netwerken geen onoverkomelijke reputatieschade hadden geleden, was de kans op een heropstart reëel. Jeroen Puttevils stelde vast dat Antwerpse kooplieden na een (*bona fide*) bankroet voornamelijk worstelden met het financiële aspect dat met het opstarten van een nieuwe zaak gepaard ging. De geleden reputatieschade zal daarenboven de toegang tot krediet danig bemoeilijkt hebben.³⁴

Maar deze bekommernis om het gedrag van haar leden beperkte zich niet louter tot het economische vlak. Reputatie werd door makelaars veel ruimer opgevat. Het

²⁹ *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430*: VII, nr 355, §1.

³⁰ Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438*, 101: 105-12; Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 16-17. Peter Stabel wees er echter op men het belang van de hostellers-makelaars te Brugge niet mag overdrijven. Puttevils, Verbist, and Stabel, "Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: Van het liberale Brugge naar het geregeerde Antwerpen?," (ter perse); Peter Stabel, *A capital of fashion. Guilds, luxuries and economic change in late medieval Bruges*, (ter perse).

³¹ Hoe actoren de eerlijkheid en/of rechtvaardigheid van bepaalde instellingen percipiëren kan, rechtstreeks of onrechtstreeks, hun functioneren beïnvloeden. Douglass C. North, "Ideology and political/economic institutions," *Cato journal* 8, no. 1 (1988): 15-16.

³² Personen die in andere steden uit het makelaarsambacht waren gezet konden nooit meer toegelaten worden tot dit van Brugge.

³³ Louis Poitiers' toetredingsverzoek werd geweigerd omdat hij niet in staat was zich na zijn failliet te rehabiliteren. Gilliodts-Van Severen, "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623," 52.

³⁴ Puttevils, "The Ascent of Merchants from the Southern Low Countries: from Antwerp to Europe, 1480-1585," 320-22.

sociaal aanzien dat ze genoten werd hier evenzeer in rekening genomen. Even belangrijk waren de : “*Principes d'honneur qui révèlent la dignité des mœurs publiques et affermissent la vertu [...] [et] la conduite honorable*”. Vooraleer Jan de Burgraves verzoek om tot het ambacht toe te treden goedgekeurd kon worden, diende eerst de beschuldiging dat hij overspel had gepleegd weerlegd te worden. Pas toen hij hiervan vrijgesproken werd, kreeg hij de toestemming toe te treden.³⁵ In dit opzicht is het interessant te verwijzen naar de visie van Michel Mollat dienaangaande. Tijdens de middeleeuwen was de regel dat enkel poorters het ambt van makelaar mochten uitoefenen algemeen verspreid. In plaats van hier een protectionistische maatregel in te zien, zoals de meeste historici, meende Mollat dat deze verplichting diende beschouwd te worden als een extra garantie voor het goed gedrag van de makelaar. Zijn redenering luidde dat poorters “*jouissait généralement au moins d'une honnête aisance et d'une stabilité sociale rassurante*”.³⁶

Een goede naam was dus heel belangrijk voor makelaars en waarden. Voor hen was dit een essentieel gegeven om hun netwerk en klantenbestand niet alleen te onderhouden maar ook uit te bouwen. Hoe groter hun netwerk, des te beter ze hun functie konden uitoefenen. Reputatie was in de middeleeuwen één van de belangrijkste elementen om nieuwe klanten te werven.³⁷ Émile Dilis meende zelfs dat makelaars alleen al uit schrik voor de negatieve effecten op hun reputatie, er voor terugdeinsden de regels te breken. De negatieve impact op hun goede naam was volgens Dilis voldoende om de makelaars op het rechte pad te houden. Meer zelfs, hij stelde dat ze allen “*gens d'une honorabilité et d'une loyauté parfaite*” waren.³⁸ Of enkel dit

³⁵ Gilliodts-Van Severen, "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623," 52.

³⁶ Mollat, "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age," 55.

³⁷ Dit was niet enkel in de middeleeuwen zo. Ook nog in het zeventiende-eeuwse Antwerpse wisselbank van Jean-Baptist de La Bistrate (1654-1674) was dit het geval. Voor de achttiende-eeuwse makelaar André Vanderheyde vormde mond-tot-mond reclame eveneens het voornaamste middel om klanten te winnen, waardoor hij enorm veel aandacht hechte aan zijn goede naam. Persoonlijke communicatie: Daniel Velinov (14/10/2013). Guillou, "André Vanderheyde, courtier Lorientais et ses opérations (1756-1765)," 36.

³⁸ Dilis, *Les Courtiers anversoïses sous l'ancien régime*: 25-26. *Gossip* heeft inderdaad de mogelijkheden gedrag te sturen. Deze capaciteit was afhankelijk van de economische actoren hun kwetsbaarheid voor 'roddels' en de daaruit voortkomende reputatieschade. Deze kwetsbaarheid werd bepaald door de mate waarin men afhankelijk was van anderen op sociaal, economisch en politiek vlak. Gezien makelaars hun pivotale rol in de organisatie van de handel gold dit dus bij uitstek voor hen. Sally Engle Merry, "Rethinking Gossip and Scandal," in *Reputation: Studies in the voluntary elicitation of good conduct*, ed. Daniel B. Klein (University of Michigan Press, 1997), 47-48.

reputatiemechanisme volstond valt echter ten zeerste te betwijfelen.³⁹ Bovendien wijzen ook de talloze waarschuwingen die de handleidingen voor handelaars bevatten aangaande slechte, onbetrouwbare tussenpersonen op het tegendeel.⁴⁰

³⁹ Het werk van Avner Greif maakte reeds veelvuldig duidelijk dat dergelijke systemen slechts werkten wanneer aan zeer specifieke voorwaarden was voldaan. Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*.

⁴⁰ Dahl, *Trade, trust, and networks: commercial culture in late medieval Italy*: 110-11.

2. De 'retorische school' binnen de *accounting history*

2.1. James Aho

Binnen de discipline van de *accounting history* bestaan er twee hoofdstrekkingen met aan de ene zijde de Sombartiaanse visie en aan de andere zijde Basil Yamey. Zoals echter reeds werd aangehaald, bestaat er daarnaast ook nog een derde, minder prominente, strekking: de retorische school. Alhoewel verscheidene auteurs gealludeerd hebben op de retorische kwaliteiten van het dubbel boekhouden,¹ is James Aho zonder twijfel de grondlegger van deze school.² Net als Basil Yamey wees Aho de Sombartiaanse visie van de hand. Anderzijds kon hij zich ook niet vinden in Yameys weigering het dubbel boekhouden in de pre-industriële periode ook maar één (superieur) kenmerk toe te kennen ten opzichte van andere (enkelvoudige) boekhoudingsmethodes. Hierdoor had Yamey het moeilijk de verspreiding en het succes van de techniek te verklaren. Aho ontwikkelde hierop een eigen model om deze lacune op te vangen.

De retorische school hecht voornamelijk veel belang aan de sociaal-religieuze aspecten die met handel gepaard gingen. Sterk beïnvloed door de visie van de Kerk³ genoten de handel en de actoren die hierbij betrokken waren in de middeleeuwen een negatieve reputatie.⁴ Een vaak aangehaald citaat om deze instelling van de Kerk ten opzichte van de handel te duiden is dit uit Gratianus' traktaat *Decretum Gratiani* uit het midden van de twaalfde eeuw: "*Homo mercator vix aut numquam potest Deo placere*": de koopman kan God nooit behagen. Daarenboven figureerden beroepen geassocieerd met de handel op de meeste lijsten met 'oneervolle' (of zelfs verboden) beroepen. "*The simple transfer of a commodity not modified or improved by work was viewed with*

¹ Bryer, "Double-Entry Bookkeeping and the Birth of Capitalism: Accounting for the Commercial Revolution in Medieval Northern Italy," 128-1129; Hoskin and Macve, "Accounting and the Examinations: a genealogy of disciplinary power."

² Hij legde de basis hiervoor in: James A. Aho, "Rhetoric and the Invention of Double Entry Bookkeeping," *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 3, no. 1 (1985).

³ Deze zienswijze ging echter reeds veel verder terug, zo treffen we ze ook aan in het Oud Testament en bij Plato en Aristoteles. J. Wiarda, *Mercatura Honesta. Eerbare handel, enige beschouwingen over den samenhang tussen handelsrecht en handelsmoraal* (Groningen: J. B. Wolters, 1963), 25-26.

⁴ Voor deze negatieve visie van de Kerk: Odd Langholm, *The merchant in the confessional: trade and price in the pre-reformation penitential handbooks*, ed. Andrew Colin Gow, vol. 93, *Studies in Medieval and Reformation Thought* (Leiden: Brill Academic Pub, 2003), 233-43; Wiarda, *Mercatura Honesta. Eerbare handel, enige beschouwingen over den samenhang tussen handelsrecht en handelsmoraal* 26-38; André Vauchez, "'Homo mercator vix aut numquam potest Deo placere' : quelques réflexions sur l'attitude des milieux ecclésiastiques face aux nouvelles formes de l'activité économique au XIIe et au début du XIIIe siècle" (1988), 14-16; Lianna Farber, *An anatomy of trade in medieval writing: value, consent, and community* (London: Cornell University Press, 2006).

suspicion” en dit riep de vrees op voor speculatie.⁵ Handelaars, wisselaars,⁶ etc. werden vaak vereenzelvigd met hebzucht en woeker.⁷ “*For Christian writers who commented on trade in the central middle ages it was axiomatic that trade involved moral peril, if not downright sin.*”⁸

Het was deze visie die Aho als uitgangspunt nam voor zijn hypothese. Hij meende dat aangezien het religieuze een grote invloed uitoefende op het wereldlijke, de actoren die betrokken waren bij de handel zich sterk bewust waren van deze beeldvorming.⁹ Volgens Aho had dit niet enkel gevolgen voor hun reputatie, maar bracht dit ook de vrees voor hun persoonlijke zielenheil met zich mee; en precies dit lag, aldus hem, aan de basis voor het succes van het dubbel boekhouden. Dit laatste vormde voor Aho een manier om deze slechte reputatie te boven te komen en zelfs teniet te doen. Hij beschouwde de techniek als een retorisch discours,¹⁰ als een overtuigingsinstrument dat diende om de eigen activiteiten te legitimeren. Hierbij was het niet enkel het doel om de juistheid van de boeken te demonstreren maar ook de ‘rechtvaardigheid’ van de gerealiseerde winsten. Op deze wijze kon volgens Aho de slechte reputatie die handelaars genoten overkomen worden. Zoals hierboven reeds werd aangehaald was Aho niet de enige om te geloven dat: “*being of good honor and*

⁵ Gabriel Le Bras, "Conceptions of Economy and Society," in *Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. Postan, E. Rich, and E. Miller (1963), 560.

⁶ James M Murray, "The Devil's Evangelists? Moneychangers in Flemish Urban Society," in *Money, Morality, and Culture in Late Medieval and Early Modern Europe* ed. Juliann Vitullo (Ashgate, 2010).

⁷ Jacques Le Goff, *Marchands et banquiers du Moyen Age* (Paris: Presses Universitaires de France, 1972), 70-73. Ook in kunstwerken werden ze, samen de objecten die tekenend waren voor hun beroepsactiviteit, vaak afgebeeld als allegorieën voor hebzucht. Basil S. Yamey, *Art & Accounting*, ed. Basil S. Yamey (London: Yale University Press, 1989), 93-94.

⁸ Farber, *An anatomy of trade in medieval writing: value, consent, and community*: 14.

⁹ Voor de verwevenheid van handel en religie : Jacques Le Goff, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age* (Évreux: Hachette, 1986); Armando Sapori, *Mercatores* (Garzanti, 1941), 103-09; Armando Sapori and Lucien Febvre, *Le marchand italien au Moyen Age: conférences et bibliographie* (A. Colin, 1952), XVIII-XIX; Charles-Marie de la Roncière, "La foi du marchand : Florence XIVe-XVe siècles," *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 19, no. 19 (1988).

¹⁰ Hij vergeleek het dubbel boekhouden met een retorisch discours opgebouwd uit *inventio*, *dispositio* en *elocutio*. De vergelijking tussen traktaten en een retorische discours vinden we ook bij: Grahame Thompson, "Early double-entry bookkeeping and the rethoric of accounting calculation," in *Accounting As Social and Institutional Practice*, ed. A.G. Hopwood and P. Miller, *Cambridge Studies in Management* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Hoskin and Macve, "Writing, examining, disciplining: the genesis of accounting's modern power." Paolo Quattrone stelde dan weer vast dat de traktaten over dubbel boekhouden gekenmerkt werden door een sterke schematische vorm en beeldspraak. Paolo Quattrone, "Books to be practiced: Memory, the power of the visual, and the success of accounting," *Accounting, Organizations and Society* 34(2009).

unblemished reputation was, if one hoped to prosper in trade, absolutely essential".¹¹ De manier voor kooplieden om een dergelijk imago te bekomen, aldus hem, was door het beeld te scheppen dat ze *'religiously devout'* waren.¹² Het middel om dit te bewerkstelligen was het grootboek. Dit laatste moest aantonen dat wat erin werd opgetekend (en bijgevolg ook de handelsactiviteiten van de koopman) *"is honest and its profits are just"*. In deze context verwees Aho naar het feit dat er in vele middeleeuwse boekhoudingen talloze religieuze spreuken en aanroepingen terug te vinden zijn. Vaak begon bijvoorbeeld elk folio van het grootboek met een aanroeping van God, Jezus, Maria en/of andere heiligen die zo, aldus Aho, niet enkel getuige werden van de correctheid van de posten in het grootboek, maar vooral van de rechtvaardigheid van de winsten. Andere troeven van het dubbel boekhouden voor het realiseren van deze functie waren de synthetiserende, systematiserende en ordenende eigenschappen, en de grotere capaciteit om de accuraatheid te vrijwaren. De kern van Aho's theorie is echter de dualiteit van de boekingen. Deze impliceerde immers ook automatisch het volgende: voor elk debet is er een overeenkomstig credit en omgekeerd, met andere woorden, voor alles wat men krijgt heeft men een gelijke uitgave gedaan.¹³ Aho besluit dan ook dat de balans niet zozeer functioneerde als een managementinstrument bedoeld om de winstgevendheid van de verschillende activiteiten te bepalen, maar diende om aan te tonen dat de gerealiseerde winsten moreel te verantwoorden waren. *"We owe no more than what we have received and we have no more than what we have already given [...]* *The conclusion of the balance sheet, then, is not simply that such and such is the net worth of our business, but rather that such profit is morally legitimate. And it is so, because it arises from a fundamentally equitable and balanced transaction."*¹⁴ De boeken demonstreerden dus niet enkel de legitimiteit van de handel, maar ook, en dit was zelfs nog belangrijker volgens Aho, de integriteit van de zaak zelf.¹⁵ Het was deze unieke eigenschap van het dubbel boekhouden die het volgens James Aho mogelijk maakte om handelswinsten in overeenstemming te brengen met de toen dominante ideeën van de scholastiek.¹⁶ *"Thomas Aquinas holds the simple "commutative" relationship between two honest businessmen to be the model of justice, each receiving from the other exactly what he is due, and what he is due to receive being precisely*

¹¹ cfr supra.

¹² Aho, "Rhetoric and the Invention of Double Entry Bookkeeping," 27-28.

¹³ Dit is ook de reden waarom de auteur zo een grote nadruk legt op het trachten te voorkomen van fouten in de boeken.

¹⁴ Aho, "Rhetoric and the Invention of Double Entry Bookkeeping," 31-33.

¹⁵ Ibid; James Aho, *Confession and bookkeeping: The religious, moral, and rhetorical roots of modern accounting* (Albany: State University of New York Press, 2006), 63-79.

¹⁶ Voor deze visie: Raymond de Roover, *La pensée économique des scolastiques. Doctrines et méthodes* (Montréal: Institutions d'études médiévales, 1971).

equal to what he has sacrificed".¹⁷ Aho stelde dat het gebruik van het dubbel boekhouden niet alleen de juistheid en rechtvaardigheid van de winsten aantoonde ten opzichte van derden, maar ook in de ogen van de kooplieden *zelf*.¹⁸ Hij besloot dat het deze religieuze voordelen waren waaraan de techniek haar succes en verspreiding aan dankte.¹⁹

2.2. Bruce Carruthers en Wendy Espeland

Een verdere aanzet werd gegeven door Bruce Carruthers en Wendy Espeland. Net als James Aho benadrukten ook zij één van de kerkelijke doctrines. Daar waar Aho vooral focuste op de morele legitimiteit van winsten uit de handel, legden deze auteurs de nadruk op rol die intrest speelde, en meer bepaald het kerkelijke verbod dat hiertegen in voege was. Deze veroordeling van intrest ging terug op zowel het Oude²⁰ als het Nieuwe Testament, maar vooral Lucas (VI, 34-35) speelde hierbij een belangrijke rol: *"En als gij leent aan mensen van wie gij hoopt terug te krijgen, wat dank verdient gij dan? Ook zondaren leenen aan zondaren, om evenveel terug te krijgen. Maar bemint uw vijanden en doet wel en leent uit zonder iets terug te hopen"*.²¹ Een andere invloedrijke stem in de ontwikkeling van deze kerkelijke doctrine was Thomas van Aquino. Centraal in zijn visie stond het principe: *"Nummus non parit nummos"*, met andere woorden: geld mag zelf geen geld voortbrengen.²² Binnen de Kerk bestond dus een zeer negatieve visie ten opzicht van interest en na een reeks concilies over dit onderwerp resulteerde dit uiteindelijk in een kerkelijke ban op woeker.²³

Net als James Aho beschouwen Carruthers en Espeland elke boekhouding als: *"an interpretive framing of some set of business transactions"* welk een retorisch doel diende. Ze stellen dat *"the rhetorical effectiveness of [double-entry bookkeeping] accounts is premised on their ability to look factual, objective, and neutral. It is these*

¹⁷ Aho, "Rhetoric and the Invention of Double Entry Bookkeeping," 34.

¹⁸ Aho ging zelfs zo ver te stellen dat boekhoudingen op basis van de principes van het dubbel boekhouden gebaseerd waren op het kerkelijke sacrament van de biecht.

¹⁹ Aho, *Confession and bookkeeping: The religious, moral, and rhetorical roots of modern accounting*: 84-89.

²⁰ Zie: Le Goff, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age*: 21-24.

²¹ Theodoor van Tichelen, *Het Nieuw Testament* (Antwerpen: Geloofsverdediging, 1926).

²² Aristoteles was de eerste om dit basisprincipe te formuleren en vormde de inspiratiebron voor Thomas van Aquino. Ook het Romeins recht, waar we reeds het principe aantreffen dat geld geen geld kan voortbrengen, beïnvloedde Aquino's visie in belangrijke mate. John Thomas Noonan, *The scholastic analysis of usury* (London: Oxford University Press, 1957), 53-55.

²³ Le Goff, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age*: 25-31; Ceri Sullivan, *The Rhetoric of Credit: Merchants in Early Modern Writing* (Fairleigh Dickinson University Press, 2002), 44-53.

latter qualities that are usually used to characterize accounts".²⁴ Net als Aho menen deze auteurs dat het centrale element binnen deze retorische functie van het dubbel boekhouden de dualiteit van de boekingen was. Carruthers en Espeland volgen hierbij grotendeels dezelfde redenering als Aho. Zij menen dat uit het feit dat debet en credit steeds in evenwicht waren bleek dat het bedrijf, en de winsten die het genereerde, juist (rechtvaardig) waren en er geen sprake was van woeker. Men kreeg immers evenveel als men gegeven had.²⁵

Net als Aho beweren Carruthers en Espeland dat men lange tijd geloofde dat het dubbel boekhouden niet enkel goed was voor de zaakvoering, maar dat je er ook een beter mens van werd. Dit laatste aspect schoven ze naar voor als de hoofdreden om de verspreiding en het succes van de methode te verklaren. "*The frequent references made to God were more than a cynical attempt to provide divine legitimation for a set of mundane activities. They reflected the sincere hope of those keeping the books that they were gaining God's blessing and approval. God was invoked and appealed to directly.*" Het vormde met andere woorden een soort boekhouding voor de ziel.²⁶ Verder bouwend op deze hypothese gingen Carruthers en Espeland evenwel nog een stap verder dan James Aho en stellen ze dat iedereen die deze techniek niet toepaste "*aroused suspicion regarding one's character and resulted in degeneration [...] its use signaled a prudent, disciplined mind. Its neglect signaled character weaknesses*".²⁷ Zij meenden dus dat het niet toepassen van deze boekhoudingsmethode de reputatie van de koopman schaadde en zo een directe impact had op het succes van de zaak. Het grote belang dat aan reputatie werd gehecht in premoderne handelskringen gecombineerd met het 'heilzame' effect van de methode vormde de basis van het succes en de verspreiding van het dubbel boekhouden. De meerwaarde van de techniek school niet zozeer in de tastbare voordelen zoals het mogelijk maken van beter geïnformeerde (of rationelere) beslissingen volgens deze auteurs. Talloze onderzoeken hebben immers reeds aangetoond dat deze technieken in praktijk amper toegepast werden.²⁸ Op basis hiervan besloten ze dat het de symbolische aspecten van de techniek waren die doorslaggevend waren voor haar succes. "*Clearly the technical advantages of double-entry were*

²⁴ Het zou echter fout zijn ze te beschouwen als een vorm van neutrale en technische informatie. Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," 35-36.

²⁵ Ibid., 38-39.

²⁶: "*Suitably bolstered with appeals to god it could also satisfy the need to receive divine approval*" *ibid.*, 43-44.

Dit idee vinden werd ook reeds geopperd door: Ugo Tucci, *Benedetto Cotrugli, Raguseo, Il Libro dell'Arte di Mercatura* (Venezia: Arsenale Editrice, 1990), 40-41.

²⁷ Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," 41-42.

²⁸ Zie: Deel II, 2.1.3. Een eerste reactie: Basil S. Yamey.

subordinate to the symbolic ones."²⁹ Carruthers en Espeland moesten echter wel toegeven dat Pacioli zelf geen claims maakte aangaande de heilzame aspecten van het dubbel boekhouden en haar capaciteiten van de koopman een beter mens te maken.³⁰ De eerste malen dat expliciet een link werd gelegd tussen het dubbel boekhouden en haar capaciteiten tot zelfontwikkeling van de boekhouder was pas bij enkele achttiende-eeuwse traktaatschrijvers. Zo halen ze zelf John Mair (1736) aan om dit te staven: "*The theory of this art or science is beautiful and curious, very fit for improving the minds of youth, exercising their wit and invention, and disposing them to a close and accurate way of thinking*".³¹ Uit dit citaat blijkt echter duidelijk dat dit niet langer in de zin van godsvrucht kan opgevat worden.

2.3. Weerlegging van de claims van de retorische school

Gezien het controversiële punt dat deze 'retorische' school maakte, wekt het geen verwondering dat hun stellingen een scherpe reactie opriepen. Andermaal was het Basil Yamey die hierbij het voortouw nam.³² In zijn onwil het dubbel boekhouden ook maar één voordeel ten opzichte van andere boekhoudingstechnieken toe te kennen, verwierp hij de claim dat deze techniek, doordat ze de indruk wekte dat alle winsten die werden gerealiseerd eerlijk en moreel verantwoord waren, aantoonde dat "*the system of private enterprise and profit-making was ethically justified*".³³ Hij wees er terecht op dat het dubbel boekhouden ook door malafide personen kon worden gebruikt.³⁴ De methode alleen was immers niet in staat frauduleus gedrag een halt toe te roepen.³⁵

Maar er is nog een belangrijkere reden om vraagtekens bij te plaatsen bij de visie van de retorische school. Deze is namelijk opgebouwd rond de centrale notie dat het dubbel boekhouden niet alleen de juistheid van de boeken aantoonde, maar ook het bewijs vormde van de rechtvaardigheid van de handelsactiviteiten en zelfs de deugzaamheid van de koopman. Nu stelt zich echter de vraag waarop dit idee gebaseerd was en of hiervan ook in eigentijdse bronnen sporen van terug te vinden zijn.

²⁹ Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," 53-54.

³⁰ Ibid., 41-42. Hij drong er echter wel bij zijn lezers op aan steeds de goddelijke wil voor ogen te houden (cfr. infra)

³¹ John Mair, *Book-keeping methodiz'd*, ed. M. Bywater, vol. 12 (London: Scolar Press, 1979 [1736]), vi.

³² Yamey, "The Historical Significance of Double-entry Bookkeeping: Some Non-Sombartian Claims," 80-84. Maar zie bijvoorbeeld ook: Hans Derks, "Religion, capitalism and the rise of double-entry bookkeeping," *Accounting, Business & Financial History* 18, no. 2 (2008).

³³ Basil S. Yamey, "The Historical Significance of Double-entry Bookkeeping: Some Non-Sombartian Claims," *ibid.* 15, no. 1 (2005): 80.

³⁴ cfr. infra.

³⁵ cfr. infra.

Een eerste argument dat deze auteurs in deze context aanvoeren zijn de talloze religieuze verwijzingen die we in de traktaten over dubbel boekhouden aantreffen. Het religieuze aspect was in deze werken inderdaad doorgaans zeer prominent aanwezig. Indien hier niet naar verwezen werd in de eigenlijke uiteenzetting van de techniek gebeurde dit doorgaans wel in de inleiding. Meestal lag echter de nadruk niet zozeer op het rechtvaardigen van de eigen (handels)activiteiten en het demonstreren van de eigen godsvrucht, als wel op het afsmecken van de goddelijke genade en voorspoed. Dit blijkt duidelijk bij Jan Ympijn. Deze stelde weliswaar dat kooplieden meer zorg moesten besteden aan het aanroepen van het sacrale dan andere groepen uit de samenleving, maar dit was niet zozeer ingegeven door bezorgdheid over hun zielenheil, als wel door het risicovolle karakter van de handel. “*Daer die coopman en[de] zijn goet nymmermeer sonder groot perykel oft fortune en is, te water en[de] te lande in menigher en[de] diverscher maniere[n]*”.³⁶ Of kortweg zoals James Peele stelde: “*The name of God bee our helpe*”.³⁷ Vaak betrof het ook aanroepingen om het traktaat zelf aan te prijzen: “*Praying meekely that this mine intent [het traktaat] may be to the laude of God and increase of virtue, as also for the wealth and profite of the readers*”.³⁸

Anderzijds is het echter wel zo dat deze traktaten in hun inleiding vaak een aansporing bevatten die de lezer moest aanzetten steeds de goddelijke wil voor ogen te houden.³⁹ Als bewijs voor de link tussen het dubbel boekhouden en rechtvaardiging van de winsten en activiteiten verwijzen de auteurs van de retorische school naar Pacioli die stelde dat elke koopman moest streven naar eerlijke en rechtvaardige winsten en om deze reden elk boek diende te openen in God’s naam. “*The purpose of every merchant is to make a lawful and reasonable profit so as to keep up his business. Therefore, the*

³⁶ Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: f° 4v.

³⁷ James Peele, *The Manner and fourme how to keepe a perfect reconyng*, ed. M. Bywater, vol. 1, *Historic Accounting Literature* (London: Scholar Press, 1979 [1553]), ch. 4.

³⁸ John Mellis, "A briefe instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of Debitor and Creditor, & as well for proper Accompts partible, etc.," in *A briefe instruction and maner how to keepe bookes of accompts...* ed. M. Bywater, *Historic Accounting Literature* (London: Scholar Press, 1980 [1588]), f° 3. Maar bijvoorbeeld ook: Valentin Mennher, "Practique pour brievement apprendre à Ciffrer, & tenir livre de comptes, avec la Regle de Coss, & Geometrie.," (Anvers1565).

³⁹ Maar dit was zeker niet altijd het geval, er zijn ook tal van traktaten waarin niet werd gealludeerd op God: Pierre de Savonne, *Brieve instruction de tenir livres de raison ou de compte*, 3th ed. (Lyon: Jean de Tournes, 1588 [1564]); Jan Coutereels, *Den stijl van Boeck-Houden*, ed. M. Bywater, vol. 30, *Historic Accounting Literature* (London: Scholar Press, 1979 [1603]); Nicolaus Petri, *The Manner and fourme how to keepe a perfect reconyng*, ed. M. Bywater, vol. 3, *Historic Accounting Literature* (London: Scholar Press, 1978 [1596]).

merchants should begin their business with the name of God at the beginning of every book and have His holy name in their minds."⁴⁰

Maar dergelijke religieuze aanroepingen waren een algemeen gebruik in de middeleeuwen, zowel in traktaten als in boekhoudingen.⁴¹ Ook in traktaten die niet over dubbel boekhouden handelden⁴² en enkelvoudige boekhoudingen⁴³ treffen we ze veelvuldig aan.⁴⁴ En ook in deze gevallen alludeerden deze spreuken en formules vaak op de persoonlijke zielenheil. Dit was bijvoorbeeld het geval in het *libro vermiglio* van de firma van Jacopo Girolami en Filippo en Tommaso Corbizzi (1332-1337). Het betrof hier een kleine firma met een zeer eenvoudige boekhouding.⁴⁵ Het *libro C* opende met de aanroeping van een hele reeks heiligen: "*grazia di santa e di lungha e buona vita, chon acrescimeto di buone persone e di guadagno, cho salvamento delle nostri anime e di chorporo*".⁴⁶ Maar ook in de boekhoudingen was de zielenheil vaak niet hun voornaamste bekommernis, maar waren dergelijke formules er in de eerste plaats op gericht de goddelijke welwillendheid en het succes van de handelsonderneming af te smeken.⁴⁷ Bovendien evolueerden deze leuzen en aanroepingen na de middeleeuwen steeds meer tot een soort standaard formules en verloren ze hun reflectieve karakter.⁴⁸ Dus op het ogenblik dat het dubbel boekhouden steeds meer op de voorgrond trad, nam

⁴⁰ Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*: cap. 2.

⁴¹ Voor het Italiaanse schiereiland toch op zijn minst. Dit gebruik zou zich pas later naar Noordwest-Europa verspreiden.(cfr. infra)

⁴² Langholm, *The merchant in the confessional: trade and price in the pre-reformation penitential handbooks*, 93: 266-68.

⁴³ Bijvoorbeeld bij de Bardi: "*con salute de l'anime e de' corpi nostri, amen*" Saporì, *Mercatores*: 104.

⁴⁴ Zeker in Italiaanse boekhoudingen was het eerder uitzonderlijk dat er geen dergelijke verwijzingen in opgenomen waren. Basil S. Yamey, "Pious Inscriptions; Confused Accounts; Classification of Accounts: Three historical Notes," in *Debits, Credits, Finance and Profits*, ed. Harold C. Edey, Basil S. Yamey, and William T. Baxter (London: Sweet & Maxwell, 1974), 143-45; ———, "Personal Accounts, Account Books and their Probative Value: Historical Notes, c.1200 to c.1800," *Accounting Historians Journal* 39, no. 2 (2012): 11-12.

⁴⁵ Mario Chiaudano, *Il libro vermiglio di corte di Roma e di Avignone del segnale del C: della compagnia fiorentina di Iacopo Girolami, Filippo Corbizzi e Tommaso Corbizzi, 1332-1337* (Torino: Vincenzo Bona Tipografo, 1963), VIII-X.

⁴⁶ *Ibid.*, 1.

⁴⁷ Bijvoorbeeld: Giacomo Badoer (1436): "*Al nomine de Dio e de bon guadagno*".

⁴⁸ Dit lijkt bijvoorbeeld het geval geweest te zijn bij Giovanni Piccamiglio in het midden van de vijftiende eeuw. Hier vinden we behalve een opdracht aan het begin van de boeken geen religieuze verwijzingen meer. Jacques Heers, *Le Livre de Comptes de Giovanni Piccamiglio, homme d'affaires Génois, 1456-1459*, vol. 13, *Affaires et gens d'affaires* (Paris: S. E. V. P. E. N., 1959).

het gebruik in de praktijk steeds meer af.⁴⁹ Wanneer we al deze zaken in aanmerking nemen is het maar ten eerste de vraag of het grote belang dat de retorische school aan deze religieuze aanroepingen hechtte om hun visie aangaande het dubbel boekhouden te verdedigen terecht is.

Het blijft evenwel opvallend dat Pacioli als één van de enige traktaatschrijvers die schreef over het dubbel boekhouden de nood de winsten te rechtvaardigen zo expliciet verwoordde.⁵⁰ Mogelijk speelde zijn klerikale achtergrond hierbij een rol. Hij trad waarschijnlijk in 1471 toe tot de orde van de Franciscanen. Deze orde was gestoeld op een gelofte van armoede en zette zich af tegen het materialisme zowel binnen kerk als samenleving. Dit neemt echter niet weg dat ook Pacioli geen heilzame capaciteiten toeschreef aan het dubbel boekhouden. Het enig wat hij deed was zijn lezers aansporen steeds godsvruchtig te handelen. Anderzijds is het opvallend dat de zeventiende-eeuwse traktaatschrijver Ludovico Flori, nochtans een jezuïet, alle verwijzingen naar de religieuze sfeer weglaat in zijn uiteenzetting. Was dit te wijten aan het feit dat zijn werk bedoeld was voor monastieke middens en deze niet dezelfde rechtvaardiging als handelaars nodig hadden? Alhoewel de claim dat het dubbel boekhouden als heilzaam werd ervaren moeilijk hard te maken is, kunnen we hem ook niet zomaar terzijde schuiven. Zelfs Yamey diende immers toe te geven dat in sommige traktaten die de techniek uiteenzetten het dubbel boekhouden werd beschouwd als ware het een

⁴⁹ Yamey, "Pious Inscriptions; Confused Accounts; Classification of Accounts: Three historical Notes," 146. Yamey's bronvermelding voor deze bewering is echter onduidelijk en onder meer Trivelatto heeft aangetoond dat deze praktijk minstens tot ver in de achttiende eeuw stand hield. Zij stelde echter eveneens vast dat deze aanroepingen vaak '*rhetorical devices*' waren. Trivelatto, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*: 183-84. Ook in de Duitse ruimte hield dit gebruik lang aan, maar ook daar nam het louter formele vormen aan. "*The German manuals continued to use religious language longer than the other European manuals, this reflected the style deemed appropriate for a German audience rather than a uniquely German attempt at fusing religious ideals with commercial activity.*" Daniel A. Rabuzzi, "Eighteenth-Century Commercial Mentalities as Reflected and Projected in Business Handbooks," *Eighteenth-Century Studies* 29, no. 2 (1995): 176.

⁵⁰ Deze zinsnede in verband met eerlijke en rechtvaardige winsten treffen we ook aan in enkele andere traktaten maar het betreft hier doorgaans letterlijke vertalingen van de Pacioli's Summa. Mellis, "A briefe instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of Debitor and Creditor, & as well for proper Accompts partible, etc.," ch. 2. Manzoni nam eveneens deze bewuste zinsnede over, maar voor hem speelde dit motief duidelijker een rol aangezien het ook in zijn inleiding naar voor kwam. Domenico Manzoni, "Quaderno doppio col suo giornale," in *Domenico Manzoni, Quaderno doppio col suo giornale 1540. Giovanni Antonio Tagliente, Considerando...nostri magnifici 1525. Considerando....diversi mercanti 1525*, ed. M. Bywater (London: Scholar Press, 1978 [1540]), cap. 2.

religieuze verplichting: “*for the first time made the keeping of accounts a religious duty*”.⁵¹

Yamey stipte in zijn kritiek op de retorische school nog een andere pertinente vraag aan: namelijk welk ‘publiek’ de boeken dan wel dienden te overtuigen met hun retorische capaciteiten. Boekhoudingen vormden immers vertrouwelijke documenten en kooplieden trachtten deze zoveel mogelijk af te schermen voor de buitenwereld.⁵² Peele stelde aangaande de boeken dat het belangrijk was “*to kepe the quaterne in their owne custodie [...]whereby the substaunce may be kept secrete except unto the saied maister or keper of the accomptes*”.⁵³ Het is dus maar ten zeerste de vraag in hoeverre de rest van de gemeenschap op de hoogte was van het feit dat een koopman deze techniek hanteerde.⁵⁴ Ook de boekhoudingstechniek zelf bood in dit opzicht weinig soelaas. Kooplieden noteerden immers eerst de boekingen (als ze hierover beschikten) in het memoriaal of het journaal. Pas naderhand werden de boekingen door de persoon die de boekhouding bijhield naar het grootboek overgezet.

De kritiek van Yamey zouden we echter terzijde kunnen schuiven indien de koopman, zoals Aho beweert, niet zozeer zijn omgeving trachtte te overtuigen van zijn rechtschapenheid, maar *zichzelf*. Een cruciale vereiste hiervoor is echter dat alle regels van het dubbel boekhouden gerespecteerd werden. Anders konden ze nooit de heilzame eigenschappen hebben die aan hen werden toegeschreven. Het belangrijkste hierbij was dat debet en credit ten allen tijde in evenwicht moesten zijn. Aho zag hierin een sleutelrol weggelegd voor de balans. Yameys onderzoek toonde echter aan dat premoderne boekhoudingen zelden in evenwicht waren, als er al een balans werd opgemaakt.⁵⁵ Daarenboven werden fouten zelden verbeterd, maar werd in plaats daarvan het verschil doorgaans simpelweg op de winst-en-verliesrekening afgeschreven.⁵⁶ Indien het dubbel boekhouden daadwerkelijk werd aangewend voor de eigen gemoedsrust, zouden we mogen verwachten dat de kooplieden wanneer ze fouten

⁵¹ “*If the necessary regularity in keeping accounts is observed; as a man can tell at one view whether his manner of living is suited to his fortune, he will consequently be enabled to form a proper medium for adjusting his expenses to his income, by which means he may be guarded against extravagance, and the evils of intemperance from whence flow so many vices, destructive of domestic tranquility.*” Yamey, “Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism,” 104.

⁵² Voor enkele voorbeelden: Yamey, Edey, and Thomson, *Accounting in England and Scotland, 1543-1800 double entry in exposition and practice*: 35-42. Zie ook: p. 65.

⁵³ Peele, *The Manner and fourme how to keepe a perfect reconyng*, 1: ch. 11.

⁵⁴ Zie: Deel III, 3.2. De bewijskracht van boekhoudingen.

⁵⁵ Zie: Deel II: 2.1.3. Een eerste reactie: Basil S. Yamey.

⁵⁶ Dit zien we bijvoorbeeld ook bij Ameyde, zie: p. 271.

vaststelden, steeds trachtten deze op te sporen en te verbeteren, ongeacht hoe arbeidsintensief en tijdconsumerend dit proces ook was.⁵⁷

Tot slot impliceert deze ‘retorische visie’ dat het dubbel boekhouden een snelle en diepgaande verspreiding kende omwille van haar retorische en symbolische troeven. Maar zelfs als de kleinere bedrijven buiten beschouwing worden gelaten verliep de verspreiding van de techniek op zijn minst traag en fragmentarisch. Indien het toepassen van de techniek echter inderdaad fundamenteel was om de reputatie te vrijwaren, zouden we een veel vroegere en meer algemene diffusie verwachten.

2.4. Bijdrage van de retorische school binnen de *accounting history*

We zijn daarom geneigd Yameys kritiek met betrekking tot de reikwijdte van boekhoudingen te volgen. In de eerste plaats maakte het vertrouwelijke karakter van boekhoudingen een maatschappelijke overtuigingsfunctie in de zin zoals Carruthers en Espeland vooropstellen onwaarschijnlijk. Ook de claims aangaande het veronderstelde positieve effect van de boekhoudingstechniek op het persoonlijke zielenheil weerlegde Yamey op overtuigende wijze. Desondanks gaat Yamey overhaast te werk bij het discrediteren van de notie dat het dubbel boekhouden een retorische functie zou kunnen dienen. Er was namelijk één context waar koopmansboekhoudingen wel veelvuldig geconsulteerd werden.⁵⁸ In juridische geschillen zien we ze vaak op de voorgrond treden en laat het nu net in de rechtbank zijn dat het belang van een eventuele retorische/overtuigingsfunctie van het dubbel boekhouden een aanzienlijke meerwaarde kon blijken. We zouden hier dus willen pleiten voor een herziening van de stellingen van de retorische school. In plaats van de nadruk te leggen op de ongrijpbare religieuze en zelfontwikkelingsaspecten, zouden we deze willen verschuiven naar de juridische rol die boekhoudingen speelden.

Wanneer we een blik werpen op de eerste reeks traktaten benadrukken *alle* auteurs de voordelen die het dubbel boekhouden in juridisch opzicht bood als één van de voornaamste motivaties om de methode aan te nemen.⁵⁹ Alhoewel de redenen die ze hiervoor aanhaalden konden verschillen, waren ze het over de essentie eens: dubbel boekhouden was een sterke troef bij eventuele conflicten of kon deze zelfs voorkomen. Bij zijn opsomming wie gebaat was bij het gebruik van de boekhoudingstechniek stelde

⁵⁷ Bovendien kunnen ook de talloze religieuze aanroepingen niet als bewijs hiervoor aangevoerd worden. (cfr. *infra*)

⁵⁸ cfr. *infra*.

⁵⁹ Voor een opsomming van de traktaten die het boekhouden behandelen zie: Jochen Hoock, Pierre Jeannin, and Wolfgang Kaiser, eds., *Ars mercatoria: Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470-1820: eine analytische Bibliographie = Ars Mercatoria: manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820*, 6 vols. (Paderborn: Schöningh, 1991). Enkele uitzonderingen daar gelaten (zie: noot 50 p. 146) handelden deze allen over het dubbel boekhouden.

Jan Ympijn: “*inde eersten allen wethoudere[n] en[de] iusticiere[n] op dat se hier al kennisse hebbe[n] de wet[te] te discernere[n] en[de] rechtelijck moghen handelen tusschen en[de] in die differencien en[de] gheschille[n] de welcke onder die coopliden daghelijcx geschien en[de] rysen so up fauten va[n] qualick boeck houden als anders.*”⁶⁰

De hoofdreden waarom de traktaatschrijvers het dubbel boekhouden deze capaciteiten toedichtten, was omwille van de organiserende en structurende eigenschappen die aan de techniek werden toegeschreven.⁶¹ Reeds in de vroegste teksten die dit onderwerp behandelden kwam dit duidelijk naar voor. Benedetto Cotrugli (1458)⁶² was de eerste om de techniek te beschrijven.⁶³ Hij beschreef “*la nostra intentione*” van zijn werk als “*del tenere ordinamente le scritture mercantili*” aangezien dit “*sono cagione di fugire molto litigi, questioni, scandali*”.⁶⁴ Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat Cotrugli dit niet beschouwde als een exclusieve eigenschap van het dubbel boekhouden. Wat voor hem primeerde, was het overtuigen van zijn lezers om niet langer louter op het geheugen te steunen, maar in plaats daarvan op een verzorgde wijze een boekhouding bij te houden. De methode die hij hiervoor aanraadde was echter wel het dubbel boekhouden. In de *Summa de Arithmetica*, het eerste traktaat dat de techniek ten gronde behandelde, legde Pacioli eenzelfde bekommernis aan de dag. “[Pacioli] seems to have been obsessed by bookkeeping

⁶⁰ Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: f° 4r.

⁶¹ “*Lordine e fondamento di ciascuno che volesse tenere uno libro ordinario*”. Giovanni Antonio Tagliente, “Considerando...diversi mercantati,” in *Domenico Manzoni, Quaderno doppio col suo giornale 1540. Giovanni Antonio Tagliente, Considerando...nostri magnifici 1525. Considerando....diversi mercanti 1525*, ed. M. Bywater (London: Scholar Press, 1978 [1525]).

⁶² Voor Cotrugli’s levensloop en traktaat, zie: Tucci, *Benedetto Cotrugli, Raguseo, Il Libro dell’Arte di Mercatura*: 26-39. Voor zijn invloed op het boekhouden: Basil S. Yamey, “Benedetto Cotrugli on bookkeeping (1458),” *Accounting, Business & Financial History* 4 no. 1 (1994); Carl Peter Kheil, *Benedetto Cotrugli Raugeo. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchhaltung* (Wien: Manzsche buchhandlung, 1906). Dit laatste werk bevat ook een transcriptie van het deel van het *Libro dell’Arte di Mercatura* met betrekking tot de kunst van het boekhouden.

⁶³ De eerste bewaarde uitgave dateerde echter pas van 1573. Bovendien betrof het slechts een zeer summiere uiteenzetting van de techniek die op zichzelf niet afdoende was om zich deze meester te maken. Het werk focuste voornamelijk op de vraag hoe men de ‘ideale’ koopman kon zijn. Om deze redenen blijft men Pacioli’s *Summa* als het eerste traktaat over het dubbel boekhouden beschouwen. Castilia Manea-Grgin, “Le” parfait marchand” de Benedikt Kotrulj (Benedetto Cotrugli) au XVe siecle, d’un point de vue ethico-religieux, et son equivalent dans la vrai vie de Giacomo Badoer” (paper presented at the Xe Congres de l’Association internationale du Sud-Est europeen (AIESEE), Paris, 2009), 188.

⁶⁴ Kheil, *Benedetto Cotrugli Raugeo. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchhaltung*: 30 & 32.

procedures designed to minimize the opportunities for fraud and to enhance the account books' acceptability in legal proceedings".⁶⁵

In de literatuur wordt de juridische functie van het dubbel boekhouden vaak verklaard in termen van het vergroten van de rechtskracht die boekhoudingen genoten.⁶⁶ Maar door voornamelijk dit aspect te benadrukken gaat men voorbij aan een andere eigenschap van de techniek die minstens even belangrijk was. De traktaatschrijvers benadrukten dat er nog een belangrijkere meerwaarde verbonden was aan het zorgvuldig en precies bijhouden van de boekhouding. De methode bracht volgens hen heel duidelijk de kredietrelaties in beeld. Doordat dit nu precies kon worden opgevolgd, rezen er minder geschillen over.⁶⁷ James Peele vatte het treffend samen: het kwam vaak voor dat een koopman "*fearing that he hath been deceived*" niet in staat was dit "*with a cleare canscience*" te bewijzen aan de hand van zijn boeken, omdat deze slecht waren bijgehouden. Peele besluit dan ook: "*it is to be thought that true and perfect reconyng, is one of the chief, the lacke whereof, often tymes causeth, not only greate discecion, but is also an occasion of greate losse of time, and empoverishment of many, who by laws seke trial of suche thynges, as neither partie is well able to expresse*".⁶⁸ Minstens even belangrijk als haar rol in de rechtspraak was dus dat het dubbel boekhouden vele misverstanden (en dus geschillen) kon vermijden.⁶⁹ Alhoewel verzorgde enkelvoudige boekhoudingssystemen deze functie eventueel ook nog konden vervullen, werd het dubbel boekhouden algemeen als de beste methode hiervoor aangeprezen.

Maar vele traktaatschrijvers gingen hierin echter nog een stap verder en meenden dat de boekhoudingstechniek ook fraude tegenging. Dit vinden we een eerste maal duidelijk terug bij Jan Christoffel Ympijn. Deze stelde aangaande het boekhouden op *Italiaensche wijze*: "*want in die boecke[n] op sulcke maniere gehouwe[n] soudeme[n] qualick conne[n] loosheyt oft boeverye gheve[n]*".⁷⁰ Verder in zijn traktaat komt hij terug op deze fraudewerende kwaliteiten van het dubbel boekhouden. "*Item ende al wilde oock yemant maligneren ende rekenighe hielde alzoe met dobbele[n]*

⁶⁵ Yamey, "Accounting in history," 376. *The central motive was [...] a compilation of a credible set of records that could be used as a defense against claims made by other parties.*" Funnell and Jeffrey, "Capitalistic accounting in sixteenth century Holland, Hanseatic influences and the Sombart thesis," 564.

⁶⁶ cfr. infra.

⁶⁷ In alle geconsulteerde traktaten werd op dit punt gehamerd.

⁶⁸ Peele, *The Manner and fourme how to keepe a perfect reconyng*, 1: f° 3r.

⁶⁹ Of zoals Jan Ympijn het formuleerde: "*Item daer sal geen twist noch gheschil rysen tusschen dese personen die haer rekeninghe zoe houwen willen sonder arghelist, zij en weten dat terstont te vindene en[de] tsamen eens te wesen*". Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: capittel 29.

⁷⁰ Ibid., f° 4r.

boecke, dat soude hy zeer qualick connen ghedoen, men en soudt wel mercken.” Bij gebruik van deze methode was het volgens Ympijn dus onmogelijk te frauderen, aangezien men bij een controle onmiddellijk door de mand zou vallen. Dit was aldus hem ook de reden dat “*men doet daerme[de] groot gheloof gheeft op dese boecke[n] in somighe steden va[n] Italien*”. Ympijn vond de fraudewerende kwaliteiten zo voor de hand liggend dat hij het zelfs niet de moeite achtte de redenen waarop dit geloof gestoeld was verder uit te leggen. Hij besloot dat al wie de techniek onder de knie had “*die weet oock de redene welcke ick segghen soude*”.⁷¹

Hier werd dus een eerste maal verwezen naar het unieke karakter van het dubbel boekhouden in juridisch opzicht. In eerdere traktaten werd deze techniek slechts naar voor geschoven als de te verkiezen methode om boeken bij te houden. Nu werd haar echter een unieke eigenschap toegedicht waar de andere (enkelvoudige) boekhoudingssystemen niet aan konden tippen. De methode werd nu *in se* als superieur beschouwd. Louter het gebruik van dubbel boekhouden was voldoende om een stel rekeningen te bekomen die onaanvechtbaar waren in de rechtbank. De techniek maakte het immers onmogelijk om ongezien te frauderen. De boeken werden op deze wijze een “*volcomen bewijs*” geacht.⁷² In sommige van de latere traktaten werd dit aspect nog verder in de verf gezet. Zo stelde Ludovico Flori (1636) over de techniek: “*che il modo da lui dato [DBH], é il più vero, il più chiaro, il più distinto, il più utile, & il più accertatoche in materia di tener scrittura*”. Hij vervolgde dat in het verleden reeds vele goede boekhoudingssystemen werden ontwikkeld, maar dat geen enkel van deze varianten dezelfde graad van perfectie heeft kunnen bereiken als het dubbel boekhouden. Indien de boeken werden bijgehouden volgens regels van de kunst, werd aan hen, aldus Flori, een onbetwistbaar geloof gehecht. Hij meende zelfs dat dit principe universeel erkend werd door de publieke autoriteiten. Zijn conclusie was dat als handelaars en kooplieden wilden dat aan hun boeken een dergelijk onvoorwaardelijk geloof werd gehecht, “*non si servono d’altro modo, che del Libro Doppio*”.⁷³ Bij John Mair (1736) vinden we dit nog extremer verwoord: “*the usefulness of Italian-book-keeping is so well known, that it would be idle to enlarge in the Commendation of it. The kind of Reception it met with in the world at first, is a sufficient Evidence of its superior Excellence to any Method of keeping Accompts...nothing has yet appeared equal to it [...] The Reputation of this Method is now so well fixed and established, that no man who sets up for Merchant, Factor, Trustee, or any publick Employment, wherein Accompts are necessary, is looked upon as qualified for business, without the*

⁷¹ Ibid., capittel 29.

⁷² Coutereels, *Den stijl van Boeck-Houden*, 30: f° 3.

⁷³ Lodovico Flori, *Trattato del modo di tenere il libro doppio domestico*, vol. 25ibid. (1978 [1636]), 2-3.

knowledge of it.”⁷⁴ Dit paarde Mair aan haar rol in het vermijden en beslechten van “a great many expensive Pleas and Law-suits”.⁷⁵ Alhoewel we hier nog een eind verwijderd zijn van de claim van Carruthers en Espeland dat kooplieden met wantrouwen werden bekeken wanneer ze geen dubbel boekhouden gebruikten,⁷⁶ blijkt toch duidelijk dat de methode steeds meer een reputatie ging genieten als een vorm van onbetwistbaar bewijs. Naarmate deze evolutie zich verder zette, stellen Carruthers en Espeland dat het dubbel boekhouden steeds minder moest teruggrijpen naar retorische strategieën, religieuze verwijzingen en dergelijke meer om de activiteiten in de boeken te legitimeren aangezien de methode “achieved its own legitimacy. As the embodiment of rationality”.⁷⁷

Toch klaagden ook enkele auteurs deze visie aan. Een voorbeeld hiervan was het Duitse traktaat *Speranders Sorgfältiger Negotiant und Wechsler* uit 1706. De anonieme auteur hiervan verzuchtte dat: “A perfect merchant is not made solely by a Laus Deo, statements of accounts, attractive handwriting, the writing of correspondence, measuring with the ell, weighing with the pound, having a store of words with which to persuade buyers and sellers, disputing immodestly”. Dergelijke kunstgrepen volstonden volgens deze auteur niet en hij benadrukte dat het voornamelijk belangrijk was dat ze ook effectief eerlijk en deugdzzaam handelden.⁷⁸ Een kleine eeuw later uitte John Fulton gelijkaardige bezwaren. Hij stelde dat de claims die traktaatschrijvers maakten ten aanzien van hun systemen “[were] of a very dubious nature” waarmee hij voornamelijk doelde op de claim dat het dubbel boekhouden fouten en fraude zou tegen gaan. Hij benadrukte echter dat geen enkele methode de kooplieden helemaal kon vrijwaren voor bedrog, aangezien frauduleuze boekingen

⁷⁴ In deze context stelde hij ook dat gerechtsofficieren er mee bekend dienden te zijn, omdat ze anders vaak niet in staat zouden zijn hun ambt uit te oefenen.

⁷⁵ Mair, *Book-keeping methodiz'd*, 12: v-vi.

⁷⁶ cfr. supra.

⁷⁷ Vandaag worden besluitvormingsprocessen voornamelijk beschouwd vanuit een logica van rationaliteit. Boekhoudingen tonen aan dat de alternatieven in overweging werden genomen, trade-offs gemaakt werden en potentiële uitkomsten werden vergeleken. Ook vandaag worden ze dus nog gebruikt om beslissingen te justifiëren. Carruthers en Espeland gaan zelfs zo ver te stellen dat het gevolg van deze “pervasive rationalization and institutionalization is that symbols of rationality become legitimate even if totally decoupled from the sphere of technique. As a symbol of rationality, double-entry bookkeeping legitimized business activities, even when the actual accounts did not conform, or conformed only loosely, to the strict method.” Carruthers and Espeland, “Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality,” 60-61. Voor het aanwenden van boekhoudkundige praktijken met het oog op het legitimeren van organisaties door een impressie van rationaliteit en efficiëntie te creëren: Bruce G Carruthers, “Accounting, ambiguity, and the new institutionalism,” *Accounting, Organizations and Society* 20, no. 4 (1995).

⁷⁸ In: Rabuzzi, “Eighteenth-Century Commercial Mentalities as Reflected and Projected in Business Handbooks,” 169.

nooit konden worden uitgesloten. Bovendien vervolgde Fulton dat bij een controle van de boeken dergelijke fraude allerminst automatisch vastgesteld zou worden. Alleen een minutieuze controle van de boeken, gecombineerd met een gedetailleerde kennis van de transacties die erin waren opgetekend, kon dit tegengaan.⁷⁹ Wel stelde hij dat “*a proper application of the principles of double entry*” een belangrijke troef kon betekenen voor de koopman in het beperken van “*unnecessary labour, uncertainty, error, and often endless litigation*”.⁸⁰

⁷⁹ John Williamson Fulton, *British-Indian Book-keeping: A New System of Double Entry and Progressive Adjustment; Exemplified in a Variety of Compendious Methods, For the Practical Purposes as well of the Private Gentleman as of the Merchant* (London: G. Auld, and sold by Vernor & Hood, 1800), vii-viii.

⁸⁰ *Ibid.*, xv.

3. De discursieve functie van het dubbel boekhouden

3.1. De kracht van perceptie

Ondanks het discours dat we in de traktaten aantreffen, kunnen we ons vragen blijven stellen bij de veronderstelde juridische superioriteit van het dubbel boekhouden. De auteurs van deze documenten waren er immers bij gebaat zoveel mogelijk mensen te overtuigen van de voordelen van de techniek aangezien dit een positief effect had op hun eigen renommee.¹ Zeker wanneer we in beschouwing nemen dat enkele van hun claims manifest onwaar waren, met in de eerste plaats de claim dat het dubbel boekhouden frauderen nagenoeg onmogelijk zou maken, is voorzichtigheid geboden. In de handen van een malafide koopman kon deze techniek evengoed aangewend worden om frauduleuze handelspraktijken te verhullen zonder dat dit bij een eventuele controle onmiddellijk in het oog sprong. Meer zelfs, hier was niet eens kwaad opzet voor nodig. Ook onopzettelijke fouten waren er niet steeds op het eerste gezicht uit te halen. Een voorbeeld hiervan treffen we in de boeken van Montague North die reeds in de eerste boeking op zijn kasrekening een fout maakte *“but the error was “soe unhappily made” that “a very nice inquisition might have missed” it.”*² Een andere illustratie hiervan is dat toen de Compagnie de Hane het bedrog van hun Antwerpse factor Jan della Faille opmerkte en de gebroeders de Hane zijn boeken opvroegen om dit aan het licht te brengen, het onmogelijk bleek om het bedrog louter op basis van deze boekhouding aan te tonen. Hiervoor was het nodig de gegevens in Jans boeken te vergelijken met deze van de factor van de compagnie te Londen.³ Jan della Faille was met andere woorden heel zorgvuldig te werk gegaan, en zorgde ervoor dat het bedrog niet op te merken was in zijn boekhouding. Hiermee valt ook de hele fundering weg voor de claim dat het dubbel boekhouden fraude zou tegengaan. Haar unieke karakter, namelijk de dualiteit van de boekingen, was geen afdoende garantie om bedrog of fouten uit te sluiten. Bijgevolg moeten we instemmen met bovenstaande kritiek van Yamey. Het is onmogelijk hard te maken dat het dubbel boekhouden de functie uitoefende die James Aho, Bruce Carruthers en Wendy Espeland haar toedichtten. De theorie zoals beschreven door de traktaatschrijvers hinkte ver achterop bij wat we in de praktijk vaststellen.

Toch gaat Basil Yamey te kort door de bocht wanneer hij stelt dat het dubbel boekhouden totaal geen retorische functie uitoefende. Alhoewel het bewijsmateriaal indiceert dat deze boekhoudingsmethode in praktijk niet in staat was aan haar reputatie

¹ Parker, "Importing and Exporting Accounting: The British Experience," 11.

² Yamey, "Pious Inscriptions; Confused Accounts; Classification of Accounts: Three historical Notes."

³ Brulez, *De firma della Faille en de internationale handel van de Vlaamse firma's in de 16e eeuw*: 16-18.

op te leven, neemt dit niet weg dat deze reputatie op zich een rol kan hebben gespeeld. Ondanks Yameys kritiek was deze reputatie niet uit de lucht gegrepen. Het dubbel boekhouden had inderdaad enkele belangrijke voordelen ten opzichte van enkelvoudige boekhoudingssystemen. Alhoewel sommige varianten van deze laatste dezelfde resultaten konden voorleggen op het vlak van organiserende en systematiserende capaciteiten, vormde het dubbel boekhouden wel de meest performante en uniforme methode om de boeken bij te houden.⁴ Daarenboven waren er enkele procedures die (op zijn minst) indicaties konden geven of er fouten in de boeken waren geslopen en de grootteorde hiervan.⁵ En alhoewel fraude niet onmogelijk was, waren de meeste traktaatschrijvers overtuigd dat het gebruik van dubbel boekhouden de kans hierop aanzienlijk reduceerde, zeker in vergelijking met enkelvoudige systemen. Dit kwam door de dubbele dualiteit die deze methode kenmerkte.⁶ In de eerste plaats diende elk debet een credit te hebben. Maar daarnaast diende elke boeking zowel in het journaal als in het grootboek opgenomen te zijn. Doordat het journaal chronologisch geordend is en traktaten de strikte richtlijn meegaven geen witruijnte tussen te laten, was het niet mogelijk achteraf extra journaalposten toe te voegen. Boeken in grootboek zonder overeenkomstige journaalpost zouden dan immers uiterst verdacht zijn.⁷ Het kan echter niet genoeg benadrukt worden dat voor iemand die vertrouwd was met het dubbel boekhouden, deze boekhoudingswijze frauduleus gedrag niets in de weg kon leggen. Maar zelfs Yamey moest toegeven dat: *“The early authors were surely aware [...] of the unavoidable limitations of the double-entry system they were describing; but several of them demonstrated that the system had merit as regards the deterrence and detection of some kinds of fraud”*.⁸

Enkel en alleen al het feit dat het dubbel boekhouden deze reputatie genoot kon haar overtuigingskracht ten goede komen. De retorische capaciteiten van de boeken worden niet gedefinieerd door de functies die ze al dan niet kunnen uitvoeren, maar door de functies die ze in staat worden geacht te kunnen vervullen. Het was met andere woorden de perceptie van de techniek die bij het beoogde publiek bestond die haar retorische capaciteiten bepaalde. De reputatie die het dubbel boekhouden genoot kon er toe bijdragen dat de kooplieden door hun omgeving gezien werden als zorgvuldig,

⁴ Zie: Deel II, 2.3. Op zoek naar een nieuwe functionaliteit voor het dubbel boekhouden.

⁵ Zoals Yamey er terecht op wees was het evenwel niet omdat er slechts een klein verschil op de balans bestond, dat er geen grote fouten in de boekhouding waren geslopen.

⁶ Michael Chatfield zag nog een derde dualiteit, namelijk doordat debet en credit op tegenoverliggende folio stonden. Dit gebruik (*alla veneziana*) was echter wijdverspreid in premoderne boekhoudingen. Michael Chatfield, *A history of accounting thought* (Huntington: R. E. Krieger Publishing Company, 1977), 34.

⁷ Basil S. Yamey, "Duplicate Accounting Records: Historical Notes," *Accounting, Business & Financial History* 16, no. 3 (2006): 452-53.

⁸ *Ibid.*, 453.

bekwaam en betrouwbaar. Op deze wijze kon de boekhouding ‘performative’ zijn:⁹ “*Accounts frame an economic reality in a particular way (it sorts, orders and names)*”, bijgevolg is het waarschijnlijk dat “*accounting [did] not only react to economic developments or changing demands of changing audiences, it helped shape them*”.¹⁰ De boekhouding beschreef niet louter een bestaande situatie, maar beïnvloedde (of creëerde) deze mee.¹¹ Peter Miller wees er reeds op dat boekhoudingen beschouwd dienen te worden als een vormgevend element voor sociale relaties.¹² Gezien de reputatie die de techniek genoot zou het geen verbazing wekken indien enkel het feit dat kooplieden deze gebruikten reeds een positief effect kon hebben op hun goede naam.

3.2. De bewijskracht van boekhoudingen

Een heikel punt blijft evenwel of de boekhouding haar beoogde publiek wel kon bereiken. Zoals Yamey terecht opmerkte was dit een basisvereiste vooraleer we enig belang toe kunnen kennen aan een discursieve of retorische functie voor boekhoudingen. Hierboven werd reeds gewezen op het belang van de juridische context in dit opzicht. Traktaatschrijvers wezen veelvuldig op de meerwaarde van het dubbel boekhouden in de rechtspraak. Maar evenzeer bleek dat we deze claims niet zomaar voor waar mogen aannemen. Bovendien werd het merendeel van deze traktaten een stuk later geschreven dan de periode die hier onderzocht wordt, wanneer met andere woorden het gebruik van boekhoudingen reeds meer ingeburgerd was. En zelfs dan was het gebruik van boekhoudingen in de premoderne rechtspraak niet zo

⁹ Voor het concept van *performativity*: Michel Callon, "Introduction: the embeddedness of economic markets in economics," in *The Laws of the Markets*, ed. Michel Callon (Oxford: Blackwell Publishers, 1998); Donald MacKenzie, Fabian Muniesa, and Lucia Siu, "Introduction," in *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*, ed. Donald MacKenzie, Fabian Muniesa, and Lucia Siu (Princeton: Princeton University Press, 2007); Donald Mackenzie, "Is economics performative? Option theory and the construction of derivatives markets," *Journal of the History of Economic Thought* 28, no. 1 (2006).

¹⁰ Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," 55-58.

¹¹ Het betreft hier een wisselwerking waarbij beide sferen, theorie en realiteit, elkaar continu beïnvloeden en vorm geven. Peter Miller beschreef dit reeds in zijn analyse van *cost accounting* bij de spoorwegmaatschappijen. Miller, "The margins of accounting." Bai Gao demonstreerde dan weer dat het pas na het aanpassen van de accounting procedures in Japan mogelijk werd af te wijken van het economische model dat volledig gefocust was op de korte termijn. Bai Gao, "Efficiency, culture, and politics: the transformation of Japanese management," in *The Laws of the Markets*, ed. Michel Callon (Oxford: Blackwell Publishers, 1998).

¹² Peter Miller, "Accounting as social and institutional practice: an introduction," in *Accounting as Social and Institutional Practice*, ed. Anthony G. Hopwood and Peter Miller, *Cambridge Studies in Management* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

vanzelfsprekend.¹³ Boekhoudingen konden weliswaar gebruikt worden in rechtbanken, maar het was een heel andere zaak of ze ook daadwerkelijk als bewijs werden aanvaard. “*The recognition the law, in certain circumstances, gave to account books as evidence of debts [...] was usually qualified. Sometimes the entry had to be in the debtor's handwriting in his creditor's book; or the entry had to be authenticated in the presence of city officials; or, as in some German cities, the recognition depended upon the status of the merchant.*”¹⁴ De reden voor dit wantrouwen tegenover boekhoudingen in het algemeen, vinden we duidelijk verwoord in een decreet van Alfonso X van Castilië uit 1265. Dat decreet bepaalde dat boekhoudingen niet als bewijsmateriaal mochten gelden omdat ze te vaak fout, incompleet of gewoon frauduleus waren. Kooplieden trachtten soms zelf deze achterdocht te neutraliseren door aan de schuldenaars te vragen zelf de boeking in te schrijven of dat ze deze op zijn minst ondertekenden.¹⁵ Als er in deze periode toch reeds verplichtingen werden ingevoerd om boeken bij te houden, gebeurde dit doorgaans met het oog op de belastingplicht.¹⁶ Toch werden af en toe ook door het bestuurlijke niveau stappen ondernomen om de rechtskracht van boeken te vergroten, zij het dat ook hier doorgaans het motief om fiscale fraude tegen te gaan meespeelde. Zo haalde Pacioli aan dat het in verscheidene Italiaanse steden gebruikelijk was de boeken, alvorens deze in gebruik te nemen, te presenteren aan een stedelijke ambtenaar die vervolgens het aantal folio's noteerde, de munteenheid, wie ze bijhield, etc. om zo fraude tegen te gaan.¹⁷ Maar zelfs in dit geval moesten de boeken nog met een eed

¹³ Tot de dag van vandaag blijft er een spanningsveld bestaan tussen wetgeving en boekhoudingspraktijk. Christopher Napier and Christopher Noke, "Accounting and law: an historical overview of an uneasy relationship," in *Accounting and the Law*, ed. Michael Bromwich and Anthony G. Hopwood (London: Prentice Hall, 1992).

¹⁴ Yamey, "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism," 103.

¹⁵ Zo treffen we in Martin Bursa's boeken posten in het Catalaans, Castiliaans, Frans, Latijn en Arabisch.

¹⁶ Dit gebeurde in Spanje in 1492 met het oog op de *alcabala*, in de Nederlanden onder het bewind van Alva voor de tiende en twintigste penning en de voorbeelden in de verschillende Italiaanse stadstaten zijn genoegzaam bekend (*castato*, *messetaria*, etc.). De Franse *Ordonnance du Commerce* (1673), die kooplieden verplichtte boeken bij te houden, was de eerste algemene regelgeving die niet die niet louter door fiscale redenen was gemotiveerd, maar tot doel had het correcte verloop van handelsrelaties te garanderen. Yamey, "Diversity in Mercantile Accounting in Western Europe, 1300-1800," 19-20; ———, "Personal Accounts, Account Books and their Probative Value: Historical Notes, c.1200 to c.1800," 17-18; De Waal, *Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*: 100-02; Isabelle de Kerviler and Peter Standish, "French accounting law: origins, development and scope," in *Accounting and the Law*, ed. Michael Bromwich and Anthony G. Hopwood, *Research Studies in Accounting* (London: Prentice Hall, 1992), 132-33.

¹⁷ Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*: cap. 7.

bekrachtigd worden. Ook in de Nederlanden lijken dergelijke gebruiken ingang te hebben gevonden. Justin Goblerus (1540) alludeert in zijn *'Den Spieghel der Rechten'* op een gelijkaardige verplichting in deze contreien.¹⁸

De rechtskracht van boekhoudingen was dus in sterke mate afhankelijk van tijd en ruimte. Het zal weinig verbazing wekken dat de Italiaanse steden hierbij een pioniersrol vervulden in Europa. Boekhoudingen werden in Italië al vroeg veelvuldig als bewijsmateriaal gebruikt.¹⁹ Richard Goldthwaite meende zelfs dat één van de opvallendste zaken aan de archieven van de *Mercanzia*²⁰ te Firenze de grote massa boekhoudingen was die aangevoerd werd om de claims te staven. Reeds vanaf het einde van de dertiende eeuw werden notariële aktes in sommige opzichten vervangen door boekhoudingen "*as the legal documentation of exchange transactions*".²¹ In de rest van Europa lijken boekhoudingen in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw steeds vaker hun weg naar de rechtbank gevonden te hebben.²²

Voor Engeland wordt soms in dezelfde termen verwezen naar het statuut van Westminster uit 1285, maar dit had duidelijk enkel betrekking op *manorial accounting*, dus het verantwoording afleggen aan de landheer. Het stond dus los van de handel en de kooplieden. Noke, "Accounting for Bailiffship in Thirteenth Century England," 150.

¹⁸ "*Van den Cooplieden Rekenboecken oft "Registreren" [...] En ten derf voorwaer gheen groot twist oft der Cooplieden Rekenboecken gheloove te gheven en verbinden want die rechte cooplieden ende handelers openlijck officie voeren daerom dan oock haren Registeren ende Rekenboecken want si opentlike schrift schier ghelyc zijn ghemeynlyc ghelooft ende daervoor gheachtet zijn*". Geciteerd in: Jos Velle, "Een vergeten Nederlandsche verplichting van den koopman tot boekhouden," *Maandblad voor het boekhouden* 16(1909).

¹⁹ David Murray, *Chapters in the History of Bookkeeping, Accountancy & Commercial Arithmetic* (Glasgow: Jackson, Wylie & Co., 1930), 138-44 en 47-51.

²⁰ Voor deze instelling: Antonella Astorri, *La mercanzia a Firenze nella prima metà del Trecento: il potere dei grandi mercanti*, vol. 34 (Olschki, 1998); ———, "La Mercanzia fiorentina sotto Lorenzo dei Medici. Aspetti politici e istituzionali," *Archivio storico italiano* DLIV(1992); Guido Bonolis, *La giurisdizione della mercanzia in Firenze nel secolo XIV: saggio storico-giuridico* (B. Seeber, 1901); Goldthwaite, *The Economy of Renaissance Florence*: 109-14.

²¹ ———, *The Economy of Renaissance Florence*: 90. In de Genuese rechtbanken werden de boekhoudingen van wisselaars en bankiers reeds als bewijs aanvaard vanaf het begin van de dertiende eeuw. Hierdoor viel de noodzaak steeds een notaris en getuigen in te schakelen weg. Van der Wee, "European Banking in the Middle Ages and Early Modern Times (416-1789)," 85.

²² Binnen de Duitse ruimte lijkt het gebruik van boekhoudingen als bewijs in rechte gangbaar te zijn geworden in de loop van de zestiende eeuw. Balduin Penndorf, *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland* (Leipzig: G. A. Gloeckner, 1913), 168-70. In Keulen was dit ten laatste aan het einde van de zestiende eeuw het geval. Gertrud Susanna Gramulla, "Kölner Kaufleute im Handel mit dem Ostseeraum am Ende des 15. und 16. Jahrhundert," *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln* 60(1971): 388-89. Johannes Apelbaum beweert dat dit te Basel al reeds vanaf het midden van de vijftiende eeuw het geval was. Johannes Apelbaum, *Basler Handelsgesellschaften im fünfzehnten Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung ihrer Formen* (Bern: Stämpfli, 1915), 114-15. Ook in het zestiende-eeuwse Antwerpen was dit het geval. Van der Wee wees er evenwel op dat de controle hiervan een delicate operatie bleef. Van

3.3. De bewijskracht van boekhoudingen in het laatmiddeleeuwse Brugge

De vraag die zich nu aandient, is hoe het gesteld was met de rechtskracht van boekhoudingen in de Nederlanden en meer bepaald in het middeleeuwse Brugge. We weten slechts weinig over de bewijskracht die in onze contreien aan boekhoudingen werd toegekend. In zijn bespreking van Ympijns traktaat (1540) stelde Raymond de Roover dat boekhoudingen in onze provincies in deze periode nog geen rechtsmacht hadden en niet werden aanvaard als bewijs in een rechtbank.²³ Later zou hij hier echter (deels) op terugkomen. Wat Brugge betreft, is het ontegensprekelijk dat boekhoudingen in rechtbanken werden aangewend. Er zijn talloze voorbeelden van rechtszaken waarin melding werd gemaakt van boekhoudingen. Het belang dat hieraan werd gehecht daarentegen was sterk afhankelijk van zaak tot zaak. De persoon aan wie de boekhouding toebehoorde vormde hierbij de voornaamste factor. Sommige groepen schijnen in dit opzicht meer aanzien te hebben genoten. Zo genoten, volgens De roover, de boeken van wisselaars, reeds in de tweede helft van de veertiende eeuw dezelfde status als publieke documenten. Hierdoor bestond er geen nood aan getuigen, het opstellen van aktes, of het geven van kwitanties.²⁴ Aan de grondslag hiervan lagen hun bankactiviteiten maar vooral ook de rol die ze speelden in het Brugse boektransfersysteem.²⁵ Wat vooral belangwekkend is binnen de optiek van deze studie,

der Wee, *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)*: 155-56. Zie bijvoorbeeld het Antwerpse vonnisboek van 1544 f° 16r.-17r., f° 21r.-v., f° 44r. Met dank aan Jeroen Puttevels voor de verwijzingen.

Met betrekking tot Engeland stelde Peter Ramsey vast dat boekhoudingen vanaf het midden van de zestiende eeuw “[were] acquiring increasing importance as evidence in courts of law”. Peter H. Ramsey, "Some Tudor Merchant's Accounts," in *Studies in the History of Accounting*, ed. Basil Yamey, S. and A. Littleton, C. (London: Sweet & Maxwell, 1956). In Bordeaux werd deze status geofficialiseerd in december 1563. Michel Bochaca, "Le règlement des litiges commerciaux entre bourgeois et étrangers: les juridictions compétentes pour «fait de marchandises» à Bordeaux du milieu du XVe au milieu du XVIe siècle," *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 117, no. 1 (2010).

²³ Raymond de Roover, *Jan Ympyn essai historique et technique sur le premier traité flamand de comptabilité (1543)* (Antwerpen: Anvers Veritas, 1928), 23-24.

²⁴ ———, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 250.

²⁵ Personen die dergelijke functies uitoefenden genoten al sinds de oudheid een apart statuut. Zo vervulde de boekhouding van bankiers reeds ten tijde van de Romeinen een juridische functie en moest deze op vraag van de *praetor* voorgelegd kunnen worden. James Don Edwards, "Early Bookkeeping and its Development into Accounting," *The Business History Review* 34, no. 4 (1960): 450. In Italië werden aan de boeken van bankiers een speciale status toegekend op voorwaarde dat ze een eed zwoeren ter staving hiervan, waardoor er eenzelfde waarde werd aan toegedicht als aan notariële akten. Usher, *The early history of deposit banking in Mediterranean Europe*: 11.

is dat dit ook voor de makelaars en waarden opging. Zoals in het eerste deel van deze verhandeling werd uiteengezet, vervulden zij een cruciale rol in de organisatie van de Brugse handel. Niet alleen gaven ze hun klanten toegang tot het boektransfersysteem,²⁶ ze vormden er ook zelf een onderdeel van. Hetzelfde gold voor de kredietmarkt waar ze de kredietrelaties tot stand brachten *en* garandeerden. Daarnaast werden ze als 'neutrale' tussenpersoon verondersteld voor beide partijen profijtelijke transacties tot stand te brengen en moesten ze toezien op de correcte naleving hiervan. Tot slot moesten ze als factors vaak ook verantwoording afleggen aan een *principal*. Voor elk van de functies speelde de boekhouding een centrale rol. Gezien het feit dat de makelaars de link vormden tussen de internationale kooplieden enerzijds en de lokale en regionale handelaars en producenten anderzijds, is het misschien weinig verrassend dat de eerste bewaarde boekhouding op basis van het dubbel boekhouden in de Nederlanden aan een dergelijke tussenpersoon toebehoorde. Dit zou dan ook kunnen verklaren waarom de mogelijke retorische strategieën die we bij Ameyde aantreffen afwezig zijn in de andere boekhoudingen die voor deze periode bewaard zijn gebleven.²⁷ Octaaf Mus opperde reeds dat “*de makelaars gedwongen waren zich een meer verfijnde boekhoudkundige techniek eigen te maken dan hun tijdgenoten*”.²⁸ Alhoewel Mus dit louter vanuit een technisch oogpunt benaderde, kon dit ook vanuit een retorsch oogpunt opgaan.

Een eerste belangrijke kanttekening die hier dient gemaakt te worden, is dat er in het middeleeuwse Brugge geen verplichting bestond voor makelaars en waarden om een boekhouding bij te houden. In de reglementen en keuren van het ambacht is hierover geen enkele bepaling terug te vinden. Pas tegen het einde van de zestiende eeuw zijn er aanwijzingen dat een dergelijke verplichting was ingevoerd.²⁹ Dit

In Genua ging dit volgens Raymond de Roover zelfs zo ver dat de boekhouders van banken, zowel publieke als private, “*had to be licensed notaries, so that their record had the same value as formal deeds*”. de Roover, "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants," 133.

²⁶ Hoskin en Macve meenden zelfs dat een dergelijk systeem van boektransfers onvermijdelijk tot dubbel boekhouden zou leiden. Dit was aldus hen nodig om giraal geld op correcte wijze op te volgen. Hoskin and Macve, "Accounting and the Examinations: a genealogy of disciplinary power," 118-20.

²⁷ cfr. *infra*.

²⁸ Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 130. Vergelijk bijvoorbeeld met de rekeningen van de Compagnie Despars: ———, "De brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw." Of: SAB, reeks 526, Private rekenboeken, nrs 2, 12, 56, 65, 77, 104 en 132.

²⁹ Makelaar waren verplicht minstens twee boeken bij te houden, een journaal waar ze alle details van de door hen gesloten transacties in optekenden en één waar ze hun persoonlijke uitgaven en inkomsten in optekenden. Gilliodts-Van Severen, "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623," 60.

impliceert dus dat tijdens de hele periode dat de makelaars en hostelliers op het hoogtepunt van hun macht waren, dit niet het geval zou zijn geweest. Zeker wanneer we hun takenpakket in beschouwing nemen, is dit feit op zijn minst frappant te noemen. Jan van Houtte stelde echter dat in de praktijk het ten laatste vanaf het midden van de vijftiende eeuw gebruikelijk werd boeken bij te houden.³⁰ Gezien de specifieke aard van de functies die ze uitoefenden, lijkt het immers weinig waarschijnlijk dat ze geen vorm van *record-keeping* hanteerden. Ze moesten namelijk alle details van elke transactie die ze tot stand brachten kunnen reproduceren; ze beheerden een netwerk aan klantenrekeningen en kredietrelaties. Bovendien was het ook noodzakelijk om hun rol in het boektransfersysteem te kunnen vervullen.

Het is echter opvallend dat dergelijke richtlijnen in de middeleeuwen onbestaande lijken te zijn geweest. Indien makelaars en waarden toch een dergelijke verplichting werd opgelegd, was dit niet om te garanderen dat ze hun functies naar behoren konden uitvoeren met het oog op een vlot verloop van de handel, maar gebeurde dit vanuit een fiscale en/of controlerende motivatie.³¹ De enige uitzondering hierop vormt Antwerpen. Voor deze stad is er een nota uit 1437 bewaard die een grondige hervorming van de makelaarssector en de oprichting van een ambacht voor ogen had.³² In artikel 4 werd de verplichting vastgelegd dat makelaars en waarden boeken bij moesten houden. Vooral de motivatie springt hierbij in het oog. Hier werd namelijk expliciet gesteld dat de verplichting de kooplieden moest beschermen tegen alle conflicten die eventueel zouden kunnen rijzen.³³ De registratie in de boeken authenticerde dus met andere woorden de transacties. Artikel 6 handelde over de rechtskracht van de boeken en stelde de makelaars en waarden in de rechtbank “*sal ghestaen met synen boecke ende eede te vollen getuyge gelyk twee persoo[nen]*”. Het element van de boekhouding werd dus toegevoegd om de positie van de makelaars en

³⁰ Hiervoor baseerde hij zich op de talloze vermeldingen die van dan af aan in de civiele sententiën voorkwamen. Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 28-29.

³¹ Dit was bijvoorbeeld het geval in Keulen, waar makelaars verplicht werden boek te houden en ze hun boekhouding elk kwartaal ter controle moesten voorleggen bij de stedelijke instellingen. F Frensdorff, "Der makler im hansagebiete," in *Festgabe der Göttinger juristen-fakultät für Ferdinand Regelsberger zum siebzigsten geburtstage am 10 september 1901* (Leipzig: Drucker & Humblot, 1901), 291.

³² Het voorstel moet allicht in de kringen van de hostellier-makelaars gezocht worden, want zij zouden hier het grootste voordeel uit halen. Puttevils, Verbist, and Stabel, "Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: Van het liberale Brugge naar het gereguleerde Antwerpen?." (ter perse) FAA, Privilegeboeken en stadsregisters, PK 90, Privilegeboek P (Oudt register metten berderen), f° 279v.

De tekst is uitgegeven bij: Dilis, *Les Courtiers anversoïis sous l'ancien régime*: 124-28.

³³ "Item soo en sal van nu voortaan geen weerdt maeckelaerdye heffen hy en sal boeckhouden vanden incoop ende uuytcoop die syne gast coopt of vercoopt om daarmede alle twist te schouwen die onder de coopman gevallen mochte."

waarden als getuigen nog te versterken. Het is duidelijk dat volgens deze tekst op zijn minst de boekhoudingen van deze actoren een zekere rechtskracht genoten. Zoals hierboven reeds werd aangehaald, betrof het slechts een nota die enkele hervormingen voorstelde. Of deze ook ooit daadwerkelijk werden doorgevoerd, is echter onduidelijk.³⁴

Maar zelfs indien dit niet het geval was, is de kans groot dat deze tekst overeenkwam met de toenmalige gebruiken. Zo werden in de Brugse civiele sententiën in de loop van de vijftiende eeuw ook steeds vaker boekhoudingen aangewend om getuigenissen kracht bij te zetten.³⁵ Het reeds eerder aangehaalde conflict tussen Johan van Heynghen en Gottschalk Howescild illustreerde reeds welk doorslaggevend belang de stedelijke rechtspraak hechtte aan de eed van de makelaar wanneer deze gestaafd werd door diens boekhouding.³⁶ Het staven van pleidooien aan de hand van boekhoudingen was een algemeen verschijnsel en zeker niet enkel het geval wanneer makelaars of waarden als getuige optraden. Zo gebeurde ook bij het geschil tussen Pieter Vander Straten en Rombaut d'Hamere, dat was gerezen na het: "*maken vand[en] balance vand[en] boucken bijd[en]voors[eiden] Rombaut ghehoud[en]*". Het schepencollege besloot vervolgens, alvorens een uitspraak te vellen, "*te visiteerne up der voors[eide] boucken*" en dus de boekhouding aan een grondig onderzoek te onderwerpen.³⁷ Ondanks bovenstaande casus blijft het evenwel moeilijk vast te stellen in welke mate deze documenten bepalend waren voor de uiteindelijke uitspraak in het conflict.³⁸

In dit opzicht was er echter één constante: de boekhouding op zich genoot geen bewijskracht, tenzij de boekhouder in kwestie er ook een eed op zwoer. Met deze eed attesteerde deze laatste dat wat opgetekend was in de boeken, correct was. Enkel in uitzonderlijke omstandigheden kon de boekhouding op zichzelf volstaan als bewijs, namelijk wanneer de boekhouder niet langer in staat was een eed af te leggen. De enige malen dat boekhoudingen te Brugge als zelfstandig bewijs werden aanvaard, was

³⁴ Putteviels, Verbist, and Stabel, "Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: Van het liberale Brugge naar het gereguleerde Antwerpen?." (ter perse)

³⁵ Bovendien waren de reglementen van het Brugse makelaars- en hostellersambacht een belangrijke inspiratiebron bij het opstellen van deze Antwerpse hervormingsnota. Om deze reden liggen kopieën hiervan nog steeds in het Felixarchief. FAA, Makelaarsambacht, GA 4509, Makelaars te Brugge. (1293)-1720. FAA, Makelaarsambacht, GA 5704, Privilegieboek van de makelaars (1412-1868).

³⁶ Zie: p. 117.

³⁷ SAB, reeks 165, Civiele sententiën Kamer, 1506-1507, f° 2r.

³⁸ Dave de ruysscher meende dat in het zestiende-eeuwse Antwerpen eenzelfde rechtskracht aan boekhoudingen werd toegekend als aan de *taille*. De ruysscher, "Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)," 194-95. Over de gelijkenissen tussen boekhoudingen en de *taille* als kredietinstrumenten: Lemarchand, Pineau-Defois, and McWatters, "The Current Account as Cognitive Artefact: Stories and Accounts of la Maison Chaurand," 13-17.

wanneer de opsteller ervan reeds overleden was toen de zaak voorkwam voor de schepenbank.³⁹ De rechtspositie van deze documenten was in het middeleeuwse Brugge dus verre van absoluut. Integendeel, normaliter konden ze enkel gebruikt worden ter staving van de eigen getuigenis en eed. Desondanks blijkt uit het feit dat ze toch aanvaard werden als bewijs, wanneer de opsteller ervan overleden was, dat ze ook zelf rechtskracht genoten, maar dat men liever vermeed hierop terug te vallen wanneer andere middelen, zoals de eed, voor handen waren.⁴⁰

Deze houding ten opzichte van boekhoudingen was zeker niet beperkt tot de Nederlanden en de middeleeuwse en vroegmoderne periode. In haar onderzoek naar de Parijse koopliedenrechtbanken stelde Amalia Kessler vast dat, alhoewel men veel belang hechtte aan boekhoudingen als bewijs, deze toch nog steeds met een eed bekrachtigd dienden te worden. “*The real purpose of the oath was to ensure that reliance on accounting books was justified by the knowledge and reputation of the merchant who prepared them.*”⁴¹ Dat boekhoudingen nog lang met de nodige argwaan benaderd werden in juridische kringen, blijkt ook duidelijk uit het traktaat van Alexander Pulling dat dateerde van het midden van de negentiende eeuw. Hierin ging de auteur specifiek in op de vraag hoe de rechtspraak deze documenten moest benaderen. Pulling benadrukte het belang van boekhoudingen, maar ook hij stelde dat aan de opstellers gevraagd moest worden garant te staan voor de authenticiteit van de boekingen.⁴² Vooral interessant is echter zijn uiteenzetting aangaande de rol van de boekhouding in de rechtbank. Deze laatste werd beschouwd “*as a means of refreshing the memory*” van de getuige. Het consulteren van de boeken beschouwde Pulling als “*a practice sanctioned by the opinions of jurists as indispensable to the purposes of justice, even in the case of a witness of the most perfect memory*”.⁴³ Een belangrijke voorwaarde die hieraan verbonden was, was echter dat de getuige de boeking ook *zelf* ingeschreven had; anders, stelde Pulling, mochten ze er zich niet over uitspreken. Het is dus duidelijk dat boekhoudingen voornamelijk fungeerden als geheugensteun om de

³⁹ Van Houtte, "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw," 29. Voor een uitgegeven voorbeeld: Thielemans, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et economiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre 1435-1467*, XXX: 455-65. (zie voornamelijk de tweede claim vanaf p. 457) Dit was ook het geval in het hanze-gebied: Frensdorff, "Der makler im hansagebiete," 291.

⁴⁰ Voor het belang van de eed in de middeleeuwse rechtspraak, zie: p. 116.

⁴¹ In de civiele rechtbanken werd er zelfs nagenoeg geen waarde gehecht aan mercantiele boekhoudingen en beschouwde men hiermee de bewijslast niet als vervuld. Amalia D. Kessler, "Enforcing Virtue: Social Norms and Self-Interest in an Eighteenth-Century Merchant Court," *Law and History Review* 2, no. 1 (2004): 95-98.

⁴² Alexander Pulling, *A practical compendium of the law and usage of mercantile accounts*, ed. M. Bywater, vol. 21, *Historic Accounting Literature* (London: Scholar Press, 1980 [1850]), 75.

⁴³ *Ibid.*, 102-03.

details van de transactie te attesteren. Tot slot behandelt Pulling de vraag in welke omstandigheden boekhoudingen ook op zichzelf als voldoende bewijs konden gelden. Ook hier bleek echter enkel het overlijden van de opsteller een dergelijk gebruik van de boeken te rechtvaardigen: “*our rules of evidence, admit of the book being itself adduced in evidence [...] but no other circumstance [than his death] is ordinarily sufficient to constitute the entries themselves evidence in favour of the merchant or trader himself to whom the books belong*”.⁴⁴ Deze negentiende-eeuwse Engelse rechtspraktijk verschilde dus nagenoeg niet met de praktijk die we reeds in het middeleeuwse Brugge constateerden.

Ondanks de vertrouwenspositie die makelaars en waarden genoten binnen de organisatie van de middeleeuwse handel, waren zij aan dezelfde voorwaarden gebonden als de kooplieden. Ook zij moesten steeds de eed afleggen op hun boeken. Eerder werd reeds ingegaan op de kracht van de eed van deze intermediairs.⁴⁵ Het was hieraan dat ze hun status als doorslaggevende getuige ontleenden. Dit blijkt ook duidelijk uit de privileges toegekend aan de vreemde naties aan het einde van de vijftiende eeuw, toen deze positie geofficialiseerd werd.⁴⁶ Dit principe werd namelijk als volgt vastgelegd: “*soit que leurs obligations soient passees devant eschevins ou soubz leur seel ou signe manuel, ou par devant notaire, ou sil en apparoit par serment du corretier. Tout lequel nous tiendrons comme sil fut passe a ladicte vierschare*”.⁴⁷ Niet zozeer de boekhouding als wel de eed was dus het doorslaggevende element. Maar alhoewel de eed van makelaars en waarden gelijkgeschakeld werd met aktes verleden door schepenen of notarissen, bleef er een wezenlijk onderscheid bestaan met deze laatsten. Zoals René Doehaerd er reeds op wees hadden makelaars en waarden immers het recht niet “*de confectionner des instruments res publica, des écrits authentiques*” maar anderzijds stelde hij vast dat “*au XIVe siècle, beaucoup de personnes se contentaient de leurs annotations et n’avait plus recours à la plume des notari*”.⁴⁸ Maar we moeten hier niet te zwaar aan tillen. In de middeleeuwse rechtspraktijk werd doorgaans ook een extra eed gevraagd ter bevestiging van notariële akten.

⁴⁴ Ibid., 105-06.

⁴⁵ Zie: p. 116.

⁴⁶ Zie: p. 118.

⁴⁷ Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: II, n° 1273, art. 2, 284.

⁴⁸ Doehaerd, *Les relations commerciales entre gènes, la Belgique et l'outremont d'après les archives notariales génoises es aux XIII et XIV siècles*, 1: 103-04.

3.4. Enkelvoudig vs. dubbel boekhouden

Boekhoudingen bezaten dus weliswaar slechts een gelimiteerde rechtskracht, maar het is ontgensprekelijk dat ze in de rechtbank als bewijsstukken werden aangevoerd. Dit is dus een eerste publiek dat dit type documenten kon bereiken. Maar een volgende vraag die we ons hierbij moeten stellen is of het dubbel boekhouden ook een retorische rol kon opeisen. Er was namelijk geen enkele vormvereiste waaraan boekhoudingen moesten voldoen om aanvaard te kunnen worden in de rechtbank aangezien ze voornamelijk als geheugensteun werden gebruikt. Enkelvoudige boekhoudingsmethoden hadden een even grote rechtskracht als deze op basis van het dubbel boekhouden, zeker aangezien ook de meeste enkelvoudige systemen werkten met een combinatie van een chronologisch journaal en een grootboek.⁴⁹ Raymond de Roover verbaasde zich er over dat in het middeleeuwse Brugge het zwaartepunt van de juridische functie van de boekhoudingen van de wisselaars bij het journaal lag.⁵⁰ Hij verwachtte, net als Aho,⁵¹ dat het grootboek deze rol zou opeisen. De gedachtegang die aan de basis van deze praktijk lag, was dat het veel moeilijker te frauderen was indien boekingen in chronologische volgorde stonden. Het was immers veel moeilijker hier naderhand frauduleuze boekingen aan toe te voegen.⁵²

Ook bij Wouter Ameyde blijkt duidelijk dat van beide boeken het journaal de juridische functie waarnam.⁵³ Dit wekt geen verbazing gezien de rol van de makelaars als decisieve getuige. In tegenstelling tot het grootboek vond er in het journaal geen enkele abstractie plaats. Alles stond chronologisch geordend en de journaalpost bevatte normaalgezien alle relevante details met betrekking tot de transactie. In het grootboek daarentegen werd vaak niet alle informatie overgenomen. Zeker voor de makelaars gold dat het journaal veel meer details bevatte dan het grootboek. Laten we dit aan de hand van een voorbeeld beschouwen. Op 3 november 1505 boekte Ameyde volgende journaalpost: "*Oste de lescluze deb[et] cortage over vi tonnen truyten vercocht van Jan Lombaert te betaelne met weed alzo den hoop ghelden*".⁵⁴ De boeking in het grootboek leest echter: "*Item noch iii novembre par cort[age] van vi tonnen truyten om...*".⁵⁵ Alle

⁴⁹ Pierre Gervais, "What a merchant "ought to know": account book structure and business information in the Eighteenth century," in *2011 Annual Meeting of Business History Conference* (2011), 4.

⁵⁰ de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 265.

⁵¹ Zie: p. 305.

⁵² Ook nog bij Roger North (1714) vinden we deze redenering terug. Yamey, "Personal Accounts, Account Books and their Probative Value: Historical Notes, c.1200 to c.1800," 15-16.

⁵³ Voor vele traktaatschrijvers was het journaal het belangrijkste van de twee boeken, aangezien heel het grootboek op basis hiervan gereconstrueerd kon worden wat omgekeerd niet mogelijk was. ———, "Duplicate Accounting Records: Historical Notes," 450.

⁵⁴ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 192r.

⁵⁵ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 14 en 157.

details met betrekking tot de betalingsmodaliteiten verdwenen hier dus volledig uit het oog. Bovendien totaliseerde Ameyde vaak ook de corretages per journaalfolio, waardoor corretages als volgt in het grootboek werden geboekt “*par diversche corretages folio...*”.⁵⁶ In dit laatste geval stond er dus zelfs geen enkele informatie over de transactie in het grootboek.

Alle informatie aangaande de transactie stond daarentegen wel altijd opgetekend in het journaal. In het memoriaal vinden we soms zelfs nog uitgebreidere informatie terug⁵⁷ maar doordat iedereen in dit boek mocht schrijven genoot het niet hetzelfde juridische statuut als het journaal waarin enkel de boekhouder zelf mocht schrijven.

Aangezien enkelvoudige boekhoudingen evengoed in rechtbanken aanvaard werden, stelt zich de vraag of het toch een meerwaarde kon bieden het dubbel boekhouden te gebruiken. Basil Yamey had ten gronde gelijk dat enkelvoudige boekhoudingen ook alle functies die toegeschreven werden aan het dubbel boekhouden konden vervullen.⁵⁸ Er is echter één aspect waarin het dubbel boekhouden superieur was aan alle andere boekhoudingsmethodes. Deze techniek was immers de enige die op een reputatie kon bogen dat ze fraude tegenging en als onbetwistbaar bewijs in rechte gold. Het spreekt voor zich dat elke boekhoudingstechniek die de reputatie genoot fraude tegen te gaan, en een onbetwistbaar bewijs te vormen in de rechtbank, een belangrijke meerwaarde kon betekenen in een juridisch conflict. Alhoewel Yamey aantoonde dat de basis waarop deze beeldvorming was opgebouwd onterecht was, neemt dit niet weg dat deze visie bestond. Bijgevolg kon het dubbel boekhouden als enige ook symbolische voordelen in de schaal leggen.

In onze casus dienen we echter een belangrijke nuance hierbij aan te brengen. In de traktaten zien we dit idee, namelijk dat dubbel boekhouden een onbetwistbaar bewijs vormde, pas echt op de voorgrond komen vanaf de zeventiende eeuw.⁵⁹ Bovendien treffen we in talloze andere traktaten uit dezelfde periode dergelijke uitgesproken claims niet aan. Indien het dubbel boekhouden inderdaad op deze

⁵⁶ “*par diversche corretages folio...*” SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 290.

⁵⁷ Meermaals vinden we in het journaal de verwijzing terug “*als blijkt in mijnen memoriael*”. Bijvoorbeeld: SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 159r., 184r. of 169v. Uit de aard van deze boekingen valt af te leiden dat deze extra informatie doorgaans voor zijn eigen gebruik was en geen betrekking had op de transacties die hij tot stand bracht.

⁵⁸ Hier staat wel tegenover dat, alhoewel enkelvoudige boekhoudingen in theorie dezelfde functies konden vervullen, dit in praktijk niet gebeurde. Zie bijvoorbeeld: p. 160.

⁵⁹ Zie de uitspraken van onder meer Flori en Mair: zie: p. 316 e.v.

reputatie kon bogen, zouden we verwachten dat alle traktaatschrijvers een dermate krachtig verkoopargument sterk in de verf zouden zetten.⁶⁰

Maar zelfs wanneer we deze claim buiten beschouwing laten, kon het dubbel boekhouden nog een belangrijk symbolisch voordeel opleveren aan haar gebruikers. Op één punt zijn de verschillende traktaatschrijvers het namelijk wel roerend eens. Namelijk dat ze door haar unieke karakteristieke fraude op zijn minst sterk bemoeilijkte en de boeken een grotere geloofwaardigheid verleende. Dit werd in belangrijke mate veroorzaakt door de overtuiging van de traktaatschrijvers dat bij een controle van de boeken onregelmatigheden of fouten onvermijdelijk aan het licht zouden komen. Alhoewel deze claims moeilijk in overeenstemming te brengen zijn met de praktijk,⁶¹ maakt het feit dat nagenoeg alle traktaatschrijvers deze visie in één of andere vorm verwoordden, duidelijk dat op zijn minst de perceptie dat het dubbel boekhouden dit kon bewerkstelligen, wel wijdverspreid was. De afweging die Edwards *et al.* maakten om de verspreiding van het dubbel boekhouden te verklaren, ondanks het feit dat er geen unieke/superieure karaktertrek aan kon toegeschreven worden, gaat ook hier op: "*Principally at issue here is not whether accounting was useful, rather whether it was perceived to be useful.*"⁶² Dit geldt zo mogelijk nog meer met betrekking tot de retorische eigenschappen van de techniek. Om haar beoogde publiek te overtuigen, volstond het immers dat deze reputatie bekend was. Zelfs indien men er niet ten volle geloof aan hechtte, kon het er nog steeds toe leiden dat men boekhoudingen op basis van het dubbel boekhouden, positiever ging inschatten dan hun enkelvoudige tegenhangers.

3.5. De reputatie van het dubbel boekhouden in het laatmiddeleeuwse Brugge

Het is echter een heel andere vraag of deze reputatie ook reeds gekend was in de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw. Alvorens het dubbel boekhouden van haar reputatievoordeel kon genieten, moest dit immers het geval zijn. Door een gebrek aan bronnenmateriaal is het onmogelijk te duiden wanneer de techniek exact ingang vond in de Nederlanden, en vervolgens ook opgepikt werd door de lokale handelsgemeenschap. De boekhouding van Ameyde (1498-1506) is het eerste bewaarde niet-Italiaanse voorbeeld van dubbel boekhouden in deze gebieden. Aangezien hij de

⁶⁰ Aan het begin van de meeste verhandelingen stond een inleiding waarin het gebruikelijk was de voornaamste voordelen, die met het gebruik van het dubbel boekhouden gepaard gingen, aan te prijzen.

⁶¹ Bovendien werd er hierboven reeds op gewezen dat het dubbel boekhouden wel degelijk, zij het in veel beperktere mate, een dergelijke rol kon spelen.

⁶² Edwards, Graeme, and Clarke, "Merchants' accounts, performance assessment and decision making in mercantilist Britain," 10.

techniek duidelijk aangeleerd kreeg van Pauwels De Zweemere kunnen we het eerste gebruik ervan nog verder terug dateren.⁶³ Desondanks is het ook veilig om aan te nemen dat het dubbel boekhouden nooit een sterke verspreiding heeft gekend in het (laat)midleeeuwse Brugge, en dat bijgevolg het onwaarschijnlijk is dat kooplieden veel baat aan haar reputatie hadden voor de Brugse schepenbank.

Nochtans mogen we de rol die deze reputatie kon spelen in de laatmiddeleeuwse Brugse rechtsgang niet helemaal terzijde schuiven. In de rechtspraktijk in de Reiestad werd immers veelvuldig gebruik gemaakt van zogenaamde arbiters.⁶⁴ Hiervoor werden vaak collega-kooplieden, waarden en makelaars ingeschakeld. Zeker de Italiaanse kooplieden die deze rol vervulden, kenden waarschijnlijk wel de reputatie die het dubbel boekhouden genoot en konden dit (al dan niet onbewust) laten meespelen in hun uiteindelijke beslissing. Zoals Amalia Kessler stelde: "*Since the examination of accounting books was necessarily a time-consuming process, the court typically ordered arbitration when such an examination proved necessary*".⁶⁵

Maar zelfs als we aannemen dat in het toenmalige Brugge deze opvattingen aangaande het dubbel boekhouden nog niet wijdverspreid waren, kon de techniek toch nog steeds een meerwaarde betekenen in een juridische context. Uit alle traktaten die over het onderwerp handelen, blijkt immers duidelijk dat de focus in de eerste plaats lag op het produceren van een zo betrouwbaar mogelijke boekhouding.⁶⁶ In alle traktaten werd veel zorg besteed aan technieken en regels die gericht waren op het vergroten van de geloofwaardigheid van de boeken. Zo benadrukten alle auteurs dat men nooit boekingen mocht schrappen maar eventuele fouten diende te verbeteren met een nieuwe boeking. Een ander voorbeeld is de nadruk die werd gelegd op het chronologisch noteren van de boekingen en geen witruimte te laten waar naderhand nog boekingen konden worden bijgeschreven. Bovendien werd ook nog gewezen op de nood verzorgd

⁶³ Octaaf Mus meende verkeerdelijk dat Ameyde deze techniek aangeleerd had gekregen van de makelaar-hostellier Joos Van Dorlee bij wie hij een tijdlang klerk was geweest. Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw." (cfr. supra)

⁶⁴ Voor arbitrage: Kessler, *A revolution in commerce: the Parisian merchant court and the rise of commercial society in eighteenth-century France*: 68-95. En specifiek voor Brugge: Lambert, "'Considéré que lesquels marchans ont souvent question les ungs contre les autres": commerciële conflictbeheersing in het laat-midleeeuwse Brugge.."

⁶⁵ Kessler, *A revolution in commerce: the Parisian merchant court and the rise of commercial society in eighteenth-century France*: 84-85.

⁶⁶ Penndorf, *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*: 166-68; De Waal, *Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*: passim, en in het bijzonder 99; Peragallo, *Origin and Evolution of Double Entry Bookkeeping. A Study of Italian Practice from the Fourteenth Century*: passim.

te werk te gaan zodat de boekhouding goed zou presenteren.⁶⁷ Het was in belangrijke mate aan deze nauwlettende zorg te danken dat de techniek haar hierboven beschreven reputatie wist te verwerven. Het spreekt voor zich dat ook wanneer haar reputatie niet gekend was, het zorgvuldig naleven van de regels en vormvereisten een positief effect kon hebben op de waarde die voor de rechtbank aan de boeken werd gehecht. Amalia Kessler stelde voor de achttiende-eeuwse koopmansrechtbanken te Parijs vast dat een groot belang werd gehecht aan boekhoudingen. Ze zouden immers een indicatie geven van *“the party's moral character. [...] A merchant who properly maintained his or her accounting books was a person with nothing to hide, who on a daily basis sought transparency in his dealings and took responsibility for his obligations.”* Maar het omgekeerde gold evenzeer: *“the merchant who did not keep accounting books at all or who failed to maintain them in the prescribed manner was a person who, at best, did not sufficiently appreciate the weight of his or her obligations. and, at worst, was actively engaging in chicanery.”* Ze besloot dan ook: *“This failure also reflected negatively on the merchant's character as a whole [...] the state of a merchant's accounting books, as revealed over the course of the litigation, could profoundly shape his or her reputation.”*⁶⁸

Boekhoudingen werden dus niet louter als technisch bewijs gebruikt om claims en vorderingen na te gaan, maar speelden ook een rol binnen een morele dimensie. Men beschouwde ze als een indicatie van de ijver en *sérieux* die de koopman aan de dag legde in zijn zaakvoering. Hoe meer zorgzaamheid hij in zijn boeken tentoon spreidde, des te betrouwbaarder niet enkel zijn boekhouding maar ook hijzelf werd beschouwd. Aangezien deze beïnvloeding zich voornamelijk op een impliciet niveau afspeelt, is hier zeer weinig expliciet bewijs voor terug te vinden. Het rapport van de arbiter aangeduid in het conflict aangehaald door Kessler tussen de smid Colon enerzijds en De Sainte Beuve anderzijds, vormt hier een zeldzaam voorbeeld van. De arbiter stelde vast dat De Sainte Beuve op slechts zeer gebrekkige wijze zijn boeken bijhield, terwijl de boekhouding van Colon net getuigde van een zorgvuldige administratie en goeder trouw. Het was voornamelijk op basis van deze bevindingen dat de arbiter een uitspraak in het voordeel van Colon bepleitte. Kessler concludeerde bijgevolg: *“accounting books provided not only a source of information concerning particular disputed facts, but also evidence of the merchant's character-and consequently, of which party was likely to be speaking the truth”*.⁶⁹ Meer zelfs, soms kon deze perceptie een duidelijke invloed

⁶⁷ Vergelijk bijvoorbeeld de boekhouding van Ameyde met de private rekenboeken in het Brugse stadsarchief uit dezelfde periode. SAB, reeks 526, Private rekenboeken.

⁶⁸ Kessler, "Enforcing Virtue: Social Norms and Self-Interest in an Eighteenth-Century Merchant Court," 96-97; Kessler, *A revolution in commerce: the Parisian merchant court and the rise of commercial society in eighteenth-century France*: 84-86.

⁶⁹ Kessler, "Enforcing Virtue: Social Norms and Self-Interest in an Eighteenth-Century Merchant Court," 98.

uitoefenen op het verloop van de rechtsgang. Kessler haalt in deze zin de woorden van een arbiter aan: “*In one word, the order in which accounting books are kept, the reputation of the parties, and the most apparent good faith must always enter into consideration in determining to which party to defer the oath*”. Dit was een notie die we ook bij contemporaine juristen kunnen terugvinden.⁷⁰ De wijze waarop de boekhouding werd bijgehouden, was een belangrijke factor voor de Parijse koopliedenrechtbanken om te bepalen wie het recht kreeg de eed op zijn boeken te zweren. Gezien het doorslaggevende belang dat vaak aan een dergelijke eed werd gehecht, kunnen we het belang hiervan moeilijk overschatten.⁷¹

Benedetto Cotrugli (1453) legde ook reeds de link tussen de reputatie van de koopman en de wijze waarop deze zijn boeken bijhield: “*and therefore I warn and encourage any merchant to take pleasure in knowing how to keep his books well and methodically. And whoever does not know, let him get instruction, or else let him keep an adequate and expert young bookkeeper. Otherwise your commerce will be chaos, a confusion of Babel of which you must beware if you cherish your honor and your substance*”.⁷² Ook bij Jan Christoffel Ympijn treffen we eenzelfde gedachtegang aan: “*De differentie tusschen den ghenen die schoone ende oprechte ordinancie van rekenen houden, en[de] tusschen den ghenen die rekeninghe houden sonder hoeft oft eynde ende sonder behoerlijcke ordinancie, is seer groot ende sonder comparatie*”.⁷³ Yamey wees eveneens op dit principe: “*In all cases, however, books of account which were securely bound, systematically posted, and neatly kept, were more likely than others to be given credence in courts of law*”.⁷⁴ Recent nog stelde hij: “*What seems to have counted strongly in judicial proceedings, arbitrations and bankruptcy proceedings were the standing and reputation of the merchant and the orderliness and clarity of his account books*”.⁷⁵

Uit Ameydes boekhouding blijkt duidelijk dat hij eenzelfde zorg aan de dag legde om de integriteit van zijn boeken te vrijwaren als werd vooropgesteld door de

⁷⁰ Ibid., 96.

⁷¹ Zie : p. 116.

⁷² “*Et però admonisco, et conferto ogni mercante che si diletta di saper bene, et con rodine tenir li suoi libri, et chi non sà facciasi insegnare, o’veramente tenghi un sufficiente, et pratico giovene Quaderniero. Altrimenti le tue mercantie saranno un Caos, et una confusione Babilonica : da che guardati, quanto hai caro l’honore, et la facoltà tua.*” Kheil, *Benedetto Cotrugli Raueo. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchhaltung*: 34.

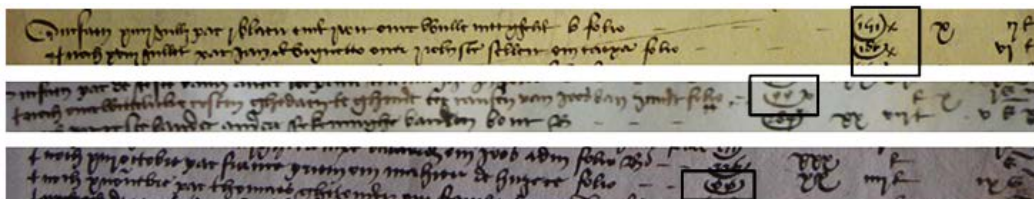
Vertaling: Robert S. Lopez, Irving W. Raymond, and Olivia R. Constable, *Medieval trade in the Mediterranean world: Illustrative documents* (New York: Columbia University Press, 2013), 377.

⁷³ Ympyn, *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*: capittel 29.

⁷⁴ Yamey, "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism," 103.

⁷⁵ ———, "Personal Accounts, Account Books and their Probative Value: Historical Notes, c.1200 to c.1800," 15.

traktaatschrijvers. Zowel in de journaals als in de rekeningen van de klanten treffen we geen witruimtes aan, en eventuele fouten werden gemarkeerd en steeds rechtgezet met nieuwe boekingen. Deze markering deed Ameyde op verschillende manieren. In sommige gevallen noteerde hiervoor ‘ø’ ‘x’ of ‘*’ naast de verwijzing of vulde hij als verwijzingsnummer zelf het onbestaande folio ‘0’ of ‘00’ in. Ook naarmate zijn boekhoudingstechniek evolueerde en hij steeds meer plaatsbesparende technieken begon toe te passen, bleef hij deze basisprincipes steeds respecteren.⁷⁶

33: Foutencorrectie in Ameydes grootboek⁷⁷

3.6. Het dubbel boekhouden als instrument om de eigen reputatie te verbeteren?

Uit het voorgaande blijkt dat de boekhouding een invloed kon uitoefenen op het imago van de koopman in de rechtbank. Maar zoals Bruce Carruthers en Wendy Espeland er reeds op wezen, konden boekhoudingen ook een overtuigingsfunctie vervullen ten opzichte van derden (dus buiten een juridische context): “*The double-entry method could also be used to satisfy the concerns of parties with whom a businessman had transactions*”.⁷⁸ Ondanks zijn felle verzet tegen deze visie,⁷⁹ spreekt Yamey zichzelf tegen in dit opzicht. Toen hij immers het succes en de verspreiding van de boekhoudingsmethode trachtte te verklaren, wees hij het prestige (van de methode zelf, maar ook dat de kooplieden hieraan konden ontleen) aan als één van de voornaamste oorzaken hiervan.⁸⁰ Peter Ramsey, een belangrijke verdediger van Yameys visie kwam tot een gelijkaardige conclusie met betrekking tot de boekhouding van Thomas Gresham. Diens keuze voor het dubbel boekhouden kwam volgens Ramsey voort uit een zekere ijdelheid, een poging om aan te tonen dat hij vertrouwd was met de nieuwste

⁷⁶ Zoals reeds werd uiteengezet, konden dergelijke technieken volgens sommige auteurs een aantasting van de rechtskracht van de boekhouding vormen. Zie: Deel II, 7.1. Een nieuwe motivatie treedt op de voorgrond: plaatsbesparing en efficiëntie.

⁷⁷ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 98 en 167. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 271.

⁷⁸ Carruthers and Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality," 43-44.

⁷⁹ cfr. supra.

⁸⁰ Yamey, "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800," 185.

technieken.⁸¹ Ook deze auteurs veronderstellen dus (op zijn minst impliciet) een retorische functie voor het dubbel boekhouden.

Deze ‘overtuigingsfunctie’ van de boekhouding speelde mogelijk ook bij Ameyde een belangrijke rol, met name ten opzichte van zijn klanten. Als makelaar genoot hij reeds een bevoorrechte positie in het juridisch systeem. Deze groep personen had steeds het voorrecht zijn getuigenis te mogen bekrachtigen met een eed, waardoor hun versie van de feiten zo goed als onaanvechtbaar werd.⁸² Dit impliceert dat de format van de boekhouding in hun geval mogelijk minder een rol speelde voor de schepenbank.⁸³ Wat daarentegen wel van cruciaal belang was voor Ameyde, was het overtuigen van zijn klanten. Hostelliers-makelaars, die vaak ook de rol van factor op zich namen, vervulden een belangrijke vertrouwenspositie.⁸⁴ Het effect van een dergelijke geavanceerde boekhouding zal weliswaar aan Ameydes gasten, de drapiers-entrepreneurs van de Leiedraperieën waarin hij zich specialiseerde, grotendeels verloren zijn gegaan. Het valt immers ten eerste te betwijfelen of deze lieden bekend waren met de reputatie van het dubbel boekhouden, laat staan dat zij de technische aspecten hiervan konden doorgronden. Bovendien kon Ameyde in deze middens reeds bogen op sterke netwerken en een sterke marktpositie.⁸⁵ Voor Ameyde was het voornamelijk zaak om de internationale kooplieden te overtuigen van zijn expertise en betrouwbaarheid. Het was deze groep die het meeste risico liep bij eventuele onregelmatigheden van de kant van de hostellier-makelaar. Zij waren het die het krediet verschaften dat de hele lakenproductie en -handel mogelijk maakte.⁸⁶ Daarenboven hadden verscheidene internationale klanten van Ameyde, door diens bank- en depositoactiviteiten en diensten als factor, vaak een, soms zeer aanzienlijk, creditsaldo

⁸¹ Peter H. Ramsey, "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?" (ibid.), 195.

⁸² Zie het geschil tussen Johannes van Heynghen en Gottschalk Howescild: p. 116.

⁸³ Anderzijds was elke vorm van extra geloofwaardigheid voor hun boekhouding als gevolg van een ordelijke en gestructureerde boekhoudingstechniek meer dan waarschijnlijk ook voor makelaars mooi meegenomen.

⁸⁴ Zie: Deel I.

⁸⁵ Stabel, "Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameide (Bruges fin XVe-début XVIe siècle)," 92; ———, "Ambachten en textielondernemers in kleine Vlaamse steden tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijden," 88. Een ander goed voorbeeld hiervan is het opbouwen van familiale banden met de drapiers. De belangrijke Kortrijkse drapier Jan Adin bijvoorbeeld was getrouwd met Ameydes nicht. Zo werd diens rekening gedebiteerd met de boodschap "*par mijn nichte zijn wijf*" SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 171r.

⁸⁶ De Roover stelde zelfs dat de handel en het krediet verstrekt door de Italianen de hoeksteen vormden van de Vlaamse welvaart en de weefgetouwen draaiende hielden. De Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*: 22.

op hun rekening bij hem.⁸⁷ Bijgevolg wendde Ameyde waarschijnlijk alle middelen aan die tot zijn beschikking stonden die een bijdrage konden leveren deze kooplieden te overtuigen van zijn expertise en betrouwbaarheid. Zoals nog zal blijken heeft het er alle schijn van weg dat ook de boekhouding haar rol in dit proces opeiste.

Het feit dat boekhoudingen niet louter als technisch bewijs werden gebruikt, maar ook als een indicatie van de *sérieux* van de koopman, pleit in het voordeel van de hierboven aangehaalde stelling van Carruthers en Espeland. Namelijk dat het dubbel boekhouden aangewend kon worden om tegemoet te komen aan de bekommernissen van de partijen met wie de boekhouder commerciële banden onderhield. Een verzorgde, systematische boekhouding straalde positief af op de boekhouder en kon opgevat worden als een bewijs van eenzelfde instelling met betrekking tot de rest van zijn zaakvoering. Ook de keuze voor het dubbel boekhouden kon (mee) ingegeven zijn door eenzelfde logica, namelijk als een middel om de internationale kooplieden over de streep te trekken.

We mogen veronderstellen dat in internationale handelskringen deze boekhoudingstechniek, én haar reputatie, beter gekend waren. Zeker aangezien de meeste van Ameydes voornaamste klanten Italiaanse kooplieden waren, zoals Hieronimo Frescobaldi, Filippo Gualterotti, Cornelio (en vervolgens diens erfgenamen) Altoviti en Baptiste Spinola.⁸⁸ Zo zou het feit dat Ameydes voornaamste klanten Florentijnen waren, er mee aan de basis van kunnen liggen dat hij koos voor de Florentijnse vorm van dubbel boekhouden.⁸⁹ Dit terwijl de Venetiaanse variant, zoals we deze onder meer bij Pacioli en Ympijn aantreffen, later de dominante vorm zou worden. De opvatting dat het dubbel boekhouden fraude op zijn minst danig zou bemoeilijken was in de Italiaanse handelsgemeenschap wijdverspreid. En zelfs als deze kooplieden hier geen geloof aan hechtten, pleitte het in het voordeel van de makelaar dat hij op zijn minst vertrouwd was met deze vooruitstrevende techniek. Dit kon opgevat worden als een indicatie voor zijn professionalisme en het up-to-date zijn met de nieuwste handelstechnieken.⁹⁰ Het betrof hier immers een bijzonder geavanceerde en

⁸⁷ Dit zien we bijvoorbeeld duidelijk bij het overboeken van de saldi van de klantenrekeningen bij het openen van grootboek B. Zie bijvoorbeeld de rekening van Hieronimo Frescobaldi. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek B, f° 34.

⁸⁸ Zie: figuur p. 74. Dit waren allen Florentijnse firma's behalve Baptiste Spinola die een Genuees was. Denucé, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen*.

⁸⁹ Ameyde trachtte voornamelijk de Florentijnen op verschillende manieren te overtuigen van zijn betrouwbaarheid. (cfr. infra)

⁹⁰ Basil Yamey stelde vast dat het gebruik van Italiaanse (of aan deze taal ontleende) termen, zoals we ook bij Ameyde veelvuldig aantreffen, als een teken van expertise en know how werden beschouwd. Ze werden geassocieerd met het jargon zoals de specialisten ter zake dit hanteerden. Basil S. Yamey, "The Use of Italian Words in Bookkeeping: Germany, 1400-1800,"

gecompliceerde boekhoudingsmethode die allesbehalve frequent voorkwam in de laatmiddeleeuwse Brugse lokale handelsgemeenschap. Maar terwijl hier voornamelijk zijn expertise en professionalisme uit moesten blijken, is het duidelijk dat hij zijn boeken ook aanwendde op een meer symbolisch vlak en deze gebruikte om het beeld dat van hem bestond bij zijn klanten mee vorm te geven.

Een eerste aspect dat in deze context dient opgemerkt te worden, gaat terug op de religieuze aanroepingen die we in boekhoudingen treffen. Hierboven werd reeds dieper ingegaan op het Italiaanse gebruik de boeken te doorspekken met talloze religieuze aanroepingen en spreuken. In het middeleeuwse Brugge lijkt dit gebruik echter nagenoeg onbestaande te zijn geweest. In geen van de boekhoudingen uit de middeleeuwen die bewaard zijn gebleven, vinden we dergelijke verwijzingen terug. Zelfs in de boeken van de geldwisselaars Collard de Marke en Willem Ruweel, die nochtans een gelijkaardige vertrouwensfunctie als de waarden en makelaars vervulden, is elke allusie op het sacrale afwezig.⁹¹ Een trend die ook duidelijk naar voor komt bij de andere boekhoudingen die voor het laatmiddeleeuwse Brugge zijn bewaard. Ook in deze laatste vinden we nauwelijks dergelijke religieuze verwijzingen terug.⁹² De enige uitzondering hierop vormde de boekhouding van Christoffel Vanden Walle (1412-1421) maar dit beperkte zich tot volgende aanroeping aan het begin van het Journaal “*in memore diu amen 5 in novembre anno 1412*”.⁹³ Wouter Ameydes boekhouding ging hier echter een stap verder in, zij het dat hij nog ver verwijderd bleef van de Italiaanse praktijken. In hoeverre deze religieuze verwijzingen ingegeven waren door Ameydes godsvrucht, dan wel een poging vormden om zijn imago en reputatie vorm te geven, valt niet te achterhalen. Wel opvallend was dat deze bij Ameyde louter in het journaal voorkwamen. Dit in tegenstelling tot de Italiaanse praktijk waar we ze doorgaans overal doorheen de boekhouding terugvonden. Op zich wekt dit echter weinig verwondering. Zoals hierboven immers reeds werd uiteengezet, vormde in het middeleeuwse Brugge niet het grootboek maar het journaal het belangrijkste bewijs in rechte. Maar er is nog een andere reden waarom we deze opzichtige opschriften enkel in het journaal aantreffen. Als er immers één boek was van de boekhouding dat zichtbaar was voor Ameydes klanten, was dit het journaal. Het is belangrijk te beseffen dat kooplieden doorgaans journaal en grootboek niet simultaan invulden.⁹⁴ Het journaal hielden ze

in *Further Essayson the History of Accounting*, ed. Richard P. Brief, *Accountancy in Transition* (New York: Garland Publishing Inc., 1982), 2-3.

⁹¹ SAB, reeks 305, Willem Ruweel en Collard de Marke.

⁹² SAB, reeks 526, Private rekenboeken, nrs 2, 12, 56, 77, 104 en 132. SAB, reeks 305, Jacob Despars.

⁹³ SAB, reeks 526, Private rekenboeken, nr 65.

⁹⁴ Deze werkwijze bleek ook reeds uit de manier waarop Ameyde lange tijd de corretages en hallekosten boekte in grootboek B. Dit deed hij namelijk door ze te totaliseren per foliozijde van het journaal. Zie: noot 36, p. 264.

continu bij de hand zodat ze er steeds hun transacties in konden noteren. Het was vaak pas naderhand, wanneer de koopman een vrij moment had of bijvoorbeeld aan het eind van de dag, dat hij de journaalposten overboekte naar het grootboek. In de middeleeuwen was het vaak gebruikelijk ook voor langere periodes enkel het journaal mee te nemen. Dit was zeker het geval voor een makelaar als Wouter Ameyde. Hij onderhield niet enkel een wijdvertakt geografisch netwerk met de drapiers, zoals blijkt uit de talloze teerkosten die we in zijn boeken aantreffen. Daarenboven vereisten zijn commerciële activiteiten zijn aanwezigheid op verschillende locaties, waarbij de Vlaamse jaarmarksteden en Antwerpen en Bergen op Zoom de belangrijkste waren. De boeken waren hier zelf ook op voorzien. In tegenstelling tot de meer 'onhandelbare' grootboeken waren de journaals niet alleen iets kleiner van formaat, maar vooral ook steviger ingebonden wat ze geschikter maakte voor verplaatsingen.⁹⁵

Het journaal vormde dus, indien de boekhouding inderdaad een retorische functie vervulde, het uitgelezen middel om de boodschap over te brengen. Dit zien we ook duidelijk in Ameydes boekhouding.⁹⁶ Zo figureerden op de boekband van de twee overgeleverde journaals grote, opzichte spreuken die niet alleen zijn godsvrucht, maar ook zijn eerlijkheid in de verf moesten zetten. Zo stond op het corretages- en hallekostenjournaal volgende veelzeggende spreuk aan: "*Tiens bon compte de: par dieu*".

⁹⁵ Grootboek A mat (412 x 282 mm) en telde maar liefst 291 folio's. Voor grootboek B was dit 420 x 290 mm) met 200 folio's. De journaals waren iets kleiner qua formaat (B: (406 x 260 mm)) maar telden vooral ook slechts een 150-tal folio's. Mus, "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw," 120.

⁹⁶ De boekbanden van de journaals waren bijzonder kunstig en met veel oog voor detail afgewerkt.

34: Hallecosten- en corretagesjournaal 2

Ameyde sloeg hiermee twee vliegen in één klap. Niet alleen benadrukte hij zijn betrouwbaarheid, maar door God zo prominent te noemen maakte hij deze als het ware getuige van dit statement. Hij paste dus dezelfde strategie toe als reeds werd vastgesteld bij Italiaanse middeleeuwse boekhouders.⁹⁷ Op de boekband van Journaal B blijkt deze dubbele agenda zo mogelijk nog duidelijker. Hier lezen we: “*Qui bo[n] contie tenra au iugeme[n]t sa[u]vae sera*”.

⁹⁷ Zie : p. 310 e.v.

35: Journaal B

Het is geen toeval dat we dit in twee betekenissen kunnen opvatten. In de eerste plaats in wereldlijke zin, dat wie zijn boeken goed bijhield, bij eventuele geschillen steeds aan het langste eind zou trekken in de rechtbank. In deze context zouden we ook de rol van de makelaars als decisoire getuige in herinnering willen brengen. Maar daarnaast kunnen we dit in een religieuze betekenis opvatten, waarbij ‘*iugement*’ betrekking heeft op het Laatste Oordeel. Hiermee impliceerde Ameyde dus dat zijn gasten hem konden vertrouwen, omdat hij zijn zielenheil niet zou hypothekeren door bedrog te plegen. De keuze voor de *fleur de lys* als extra ornament was in dit opzicht

ook niet toevallig. Deze stond immers symbool voor zuiverheid en onschuld, maar nog belangrijker, het was een onderdeel van het wapenschild van Firenze.⁹⁸ Ook de eerste folio's van beide journalen bevatten spreuken waaruit Ameydes engagement moest blijken de boeken goed bij te zullen houden.⁹⁹ Dit konden echter evengoed levensbeschouwelijke spreuken zijn: “*Layse paerler layse dire layse // paerleer qui voudra ondespyt // de jalozye je ameray qui m aimera*” of op hetzelfde folio: “*Le tamps est pace don ce poze // moy caer en verite je retourne // sus moy*”.¹⁰⁰

Gezien het grote belang van reputatie en imago voor kooplieden grepen zij waarschijnlijk alle middelen aan om deze te vestigen en veilig te stellen. Het heeft er de schijn van weg dat ook Ameyde zijn klanten door middel van zijn boekhouding trachtte te beïnvloeden. Eén van de meest in het oog springende elementen hierbij was het gebruik van (religieuze) spreuken ondanks het feit dat dit gebruik in het middeleeuwse Brugge nagenoeg niet gedocumenteerd is.¹⁰¹ Zeker de opschriften op de boekbanden van de journaals laten in dit opzicht weinig aan de verbeelding over. Ook de taalkeuze is in dit opzicht veelzeggend. Terwijl de boeken integraal in het Nederlands waren opgesteld, waren deze spreuken in het Frans, de voertaal in het Brugse internationale handelsmilieu.¹⁰² De nauwe relaties die hij onderhield met de Italiaanse kooplieden zullen hier niet vreemd aan zijn geweest.

Het is belangrijk aan te stippen dat Ameydes boekhouding waarschijnlijk niet diens enige strategie vormde om zijn klanten te overtuigen. Ze was onderdeel van een veel groter plaatje waar talloze aspecten een rol van betekenis speelden. Hierboven werd er reeds op gewezen dat dit niet tot louter economische en commerciële aspecten beperkt was. Het sociale gedrag was vaak even belangrijk zoals bleek uit de grote zorg die niet alleen het ambacht maar ook de stad in dit opzicht aan de dag legden. Zo had

⁹⁸ Jean Chevalier and Alain Gheerbrant, *Dictionnaire des Symboles: Mythes, Rêves, Coutumes Gestes, Formes, Figures, Coleurs, Nombres* (Paris: Robert Laffont, 1969).

⁹⁹ Op het eerste folio van journaal B verzoekt hij dat zijn ogen steeds ‘verlicht’ mogen zijn, zelfs wanneer de slaap zich aan hem opdringt. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f° 145r.

¹⁰⁰ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Corretages- en hallekostenjournaal-2.

¹⁰¹ In het journaal van Joris Malebrancke, nochtans was ook hij een makelaar, uit het midden van de zestiende eeuw waren dergelijke elementen compleet afwezig. Gezien de economische context verschilt, zijn vergelijkingen tussen beide casussen evenwel weinig betekenisvol. SAB, reeks 305, Journaal Joris Malebrancke.

¹⁰² Des Marez, *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle: contribution à l'étude des papiers de crédit*: 8-9; Carlier, "Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad: taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw."; Hermann Niebaum, "Taal en communicatie in het hanzegebied," in *Koggen, kooplieden en kantoren: de Hanze, een praktisch netwerk*, ed. Hanno Brand and Egge Knol (Groningen: Uitgeverij Verloren, 2009), 167-68.

Amejde bijvoorbeeld nauwe banden met de Sint-Jacobskerk te Brugge.¹⁰³ Gelegen bij het internationale handelskwartier kende deze kerk een grote populariteit onder de internationale kooplieden en zeker bij de Florentijnen.¹⁰⁴ In 1487 schonk Tomasso Portinari¹⁰⁵ nog een nieuwe ‘troon vanden helighen Sacramente’. Dit was ter vervanging van een eerdere troon die de Sint-Jacobskerk,¹⁰⁶ na gebruik bij de Blijde Intrede van de Roomse keizer, nooit terug had gekregen. Op beide tronen stonden de wapenschilden van Firenze, de Medici en Tomasso Portinari zelf.¹⁰⁷ Het spreekt voor zich dat het delen van dezelfde parochie met zijn voornaamste klanten een belangrijk voordeel kon betekenen met het oog op het vestigen van een reputatie van betrouwenswaardigheid. Het was immers een unieke manier om de godsvrucht te demonstreren. We moeten hier echter niet al te veel een doelbewuste tactiek van Ameydes kant achter zoeken. Ameydes herberg, de *halle van Valenchiennes*, in de Grootte Cuperstrate, lag immers in de parochie van de Sint-Jacobskerk. Anderzijds is het wel opvallend dat we net een rekening voor “*De ghilde vand[en] sacramente[n] in Sente jacobs kercke*” aantreffen in Ameydes boeken.¹⁰⁸ Door een gebrek aan bronnenmateriaal zal de mate waarin Ameyde dergelijke strategieën toepaste en welk belang we hier aan dienen te hechten echter nooit met enige zekerheid bepaald kunnen worden.

¹⁰³ Zo betaalde Ameyde een rente voor zowel de dis als de communie van Sint-Jacobs. SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Journaal B, f°150r., 151v. en 160r. Voor dis: M. Galvin, "Credit and parochial charity in fifteenth-century Bruges," *Journal of Medieval History* 28(2002).

¹⁰⁴ De Sint-Jacobsparochie werd opgericht omstreeks 1240 uit de Sint-Salvatorsparochie. Niet alleen gelegen binnen het handelskwartier, maar ook vlak bij de hertogelijke residentie “het Prinsenhof”, kende de kerk een snelle expansie die gelijk liep met de bloei van de Reiestad. "Catalogus tentoonstelling Sint-Jacobs erfgoed," ed. Sint-Jacobskerk (Brugge1975), 10-12; Jan D'hondt and Jaak A. Rau, *De Brugse parochies. Het leven in Sint-Salvator, Sint-Jacobs, Sint-Gillis*, vol. 2 (Brugge: Marc van de Wiele, 1988), 130.

¹⁰⁵ Voor Portinari zie: Marc Boone, "Apologie d'un banquier médiéval: Tommaso Portinari et l'Etat bourguignon," *Le Moyen-âge* 105, no. 1 (1999).

¹⁰⁶ De kapel van het heilig Sacrament was ondergebracht in de Sint-Jacobskerk.

¹⁰⁷ Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville.*: nr 1233, 255-256.

¹⁰⁸ SAB, reeks 305, Wouter Ameyde, Grootboek A, f° 247.

4. Conclusie

Boekhoudingen konden dus ook een belangrijke rol spelen in de beeldvorming van economische actoren. Door het belang dat aan reputatie werd gehecht in middeleeuwse handelskringen, is dit een aspect dat we niet mogen verwaarlozen. Alhoewel vele van de claims van James Aho en vervolgens Bruce Carruthers en Wendy Espeland op zijn minst sterk genuanceerd dienen te worden, valt de retorische functie van boekhoudingen moeilijk te ontkennen. Verzorgde en nauwkeurige boeken konden een belangrijke meerwaarde betekenen, in de eerste plaats in de rechtbank, maar evenzeer ten opzichte van derden. Dit kon opgevat worden als een teken van de *sérieux* en het professionalisme van de boekhouder. De link die de retorische school hierbij legt met het dubbel boekhouden is echter moeilijker hard te maken. Zoals Yamey er reeds op wees, konden enkelvoudige boekhoudingen evengoed dit effect tot stand brengen. Ook het argument dat het dubbel boekhouden de meest efficiënte en uniforme methode hiervoor was, kon niets afdoen aan deze vaststelling. Desalniettemin was er toch op zijn minst één opzicht waarin het dubbel boekhouden een unieke positie genoot. Dit was namelijk de reputatie van de boekhoudingsmethode zelf. Yamey kon dan wel aantonen dat haar “anti-fraude” capaciteiten niet strookten met de werkelijkheid, maar kon niet ontkennen dat deze perceptie wel degelijk bestond. Dit volstond echter voor een discursieve functie. Het retorische vermogen van de boekhoudingsmethode werd immers bepaald door de capaciteiten die mensen haar toedichtten. Enkel het geloof dat dubbel boekhouden fraude nagenoeg onmogelijk maakte, kon er reeds toe leiden dat men de boeken positiever ging beschouwen in rechte, of de eigenaar van de boeken hoger ging inschatten.

Alhoewel deze reputatie ontegensprekelijk was, kunnen we er evenwel aan twifelen of deze ook reeds te Brugge wijdverspreid was. Hoewel door een gebrek aan bronnenmateriaal hier geen definitieve uitspraken kunnen over worden gedaan, suggereert de huidige staat van het onderzoek, en de weinige bronnen die we ter beschikking hebben, dat dit niet het geval was. Het heeft er alle schijn van weg dat het dubbel boekhouden nog niet was doorgebroken in de lokale handelsmiddens in het laatmiddeleeuwse Brugge. Dit betekent echter geenszins dat de reputatie van de boekhoudingstechniek geen rol van betekenis kon spelen. De Italiaanse kooplieden vormden immers, samen met de hanzeaten, de spil van de handel in de Reiestad. Deze groep, en zeker de grote handelshuizen, waren zeker vertrouwd met het dubbel boekhouden en de reputatie die deze genoot. Dit was dus een eerste publiek dat overtuigd kon worden. Daarenboven kon via hun bemiddeling de techniek ook haar nut bewijzen in de rechtbank. Doordat het Brugse rechtssysteem in belangrijke mate beroep deed op minnelijke schikkingen en arbitrage, werd in deze context veelvuldig beroep gedaan op de Italiaanse kooplieden. De link met de Italianen schijnt essentieel te zijn om het eerste autochtone gebruik van dubbel boekhouden te verklaren. Zij waren in de eerste plaats de enigen die ermee bekend waren, aangezien de methode waarschijnlijk

amper bekendheid genoot in de lokale handelsgemeenschap en instellingen. Ameyde lijkt in dit opzicht een uitzondering te zijn geweest, zij het dat Pauwels De Zweemere duidelijk ook de techniek hanteerde.¹ Het feit dat we deze techniek enkel tegenkomen bij deze groep specialisten² strookt echter ook met de visie dat de Italianen hierin een belangrijke rol speelden. De makelaars vormden immers de link tussen de internationale kooplieden en de lokale en regionale handelaars en producenten. Alle contacten verliepen volgens hun bemiddeling. Bijgevolg is het logisch dat de Italiaanse invloeden bij deze groep het eerste ingang vonden. Zeker voor de makelaars en waarden die een belangrijk Italiaans cliënteel hadden, zoals voor Ameyde het geval was, was dit zo.

¹ Over Joos Van Dorlee kunnen we geen uitspraken doen. Alleszins blijkt uit de evolutie van Ameydes boekhoudingstechniek duidelijk dat hij, voor de aanvang van zijn samenwerking met De Zweemere, nog niet bekend was met het dubbel boekhouden. Dit lijkt er toch sterk op te duiden dat Van Dorlee dit systeem nog niet gebruikte. Anderzijds had Ameyde gedurende de periode dat hij als klerk dienst deed bij deze waard zijn eigen boekhouding.

² Voor zover de slechte bronnensituatie ons toelaat hier uitspraken over te doen.

Algemene conclusie

In dit onderzoek hebben we getracht aan de hand van een heel concrete bron, namelijk de boekhouding van Wouter Ameyde, een nieuw licht te werpen op de debatten aangaande de verschuivende handelsassen, en de vroegste verspreiding en functie van het dubbel boekhouden. Zowel voor wat betreft het (laat)midleeeuwse Brugge, als de vroegste verspreidingsfase van het dubbel boekhouden, worden we immers geconfronteerd met een nijpend gebrek aan praktijkbronnen.

In een eerste luik gingen we dieper in op de rol van de makelaars (en waarden) in het (laat)midleeeuwse Brugge. Het belang van deze groep kan moeilijk overschat worden. Zij waren de spil van het hele handelsgebeuren in de Reiestad en vormden de link tussen de lokale en regionale handelaars en producenten, de Brugse financierswereld, en de internationale koopliedengemeenschap. Ook in de historiografie is men er zich terdege bewust van hoe belangrijk deze groep in Brugge wel was. De meningen over hun rol zijn echter zeer verdeeld. Vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond bij vele historici die dit onderwerp onderzochten een negatief beeld. Deze beeldvorming was voornamelijk geïnspireerd door de vaak vijandige houding die zij ontwaarden ten opzichte van vreemdelingen in middeleeuwse steden, en de rol die makelaars en waarden speelden in het verzekeren dat de kooplieden wel degelijk alle door hen verschuldigde tollens en heffingen betaalden. Makelaars werden geportretteerd als parasiterend op de handel, en als een instelling die louter tot doel had de winsten die gegenereerd werden door de risico nemende kooplieden af te romen, zonder dat daar een noemenswaardige dienstverlening tegenover stond. Een tweede groep onderzoekers maakte dan weer een positieve(re) inschatting van de makelaars. Zij beschouwden deze tussenpersonen als een essentiële schakel die de handel aanzienlijk faciliteerde, en zelfs handel überhaupt mogelijk maakte. Zeker gezien het belang dat aan de instelling van de makelaars wordt gehecht in het debat over de verschuivende handelsassen, is het dus essentieel na te gaan welke rol de makelaars nu precies speelden, en meer bepaald welke invloed ze op de transactiekosten uitoefenden. Daarenboven is nooit grondig onderzocht wat de impact was van de evolutie dat steeds grotere aantallen vreemde kooplieden zich op permanente basis in Brugge kwamen vestigen. Deze trend zou volgens de algemene literatuur de makelaars (en waarden) van een groot deel van hun functies ontheven hebben. Het is dan ook een wijdverspreide opvatting dat vanaf het midden van de vijftiende eeuw het belang van deze tussenpersonen danig begon te slinken. Dit vormt de basis voor de veronderstelling dat het makelaarschap tegen het einde van de vijftiende eeuw, toen de transitie naar de Brabantse jaarmarkten zich ontegensprekelijk inzette, een verouderde instelling was die inderdaad de handel enkel hinderde. Vooral de visie van Henri Pirenne is tekenend in

dit opzicht. Het stapelrecht en het makelaarsmonopolie vormden volgens hem de oorzaak van de neergang van Brugge.

Op basis van Ameydes boeken is het nu echter mogelijk deze zaken nader in detail te bekijken, ook voor de laatste fase van de internationale handel in Brugge. Hierbij komen enkele opvallende vaststellingen naar boven, die niet altijd in overeenstemming zijn te brengen met de traditionele opvattingen.

Een eerste type van transactiekosten waar de makelaars een belangrijke invloed op uitoefenden, waren de *search and information* kosten. Makelaars waren namelijk in staat om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. Zeker te Brugge was dit een uiterst belangrijke functie. De grote schaal van de handel liet immers handelaars niet toe om goed het overzicht te behouden. Dit leidde tot zogenaamde *impersonal exchange*. In dergelijke omstandigheden was het vinden van geschikte handelspartners met gunstige reservatieprijzen allerm minst een evidentie. Makelaars konden in dit zoekproces een belangrijke faciliterende rol spelen. Informatie was immers niet vrij beschikbaar en werd ook nergens centraal aangeboden. Door een makelaar in te schakelen, moesten de kooplieden zelf geen ‘gedecentraliseerde’ zoektocht aanvatten die onvermijdelijk veel tijd en geld kostte. De makelaars maakten dan ook een snelle overslag van goederen mogelijk. Dit was een essentieel gegeven in de middeleeuwse (internationale) handel. Deze was immers nog sterk seizoengebonden, waardoor de ‘*window of opportunity*’ om gunstige transacties te sluiten relatief beperkt was.

De hierboven besproken functies van de makelaars waren echter voornamelijk belangrijk voor kooplieden die niet vertrouwd waren met de Brugse markt en daardoor niet op eigen informatie en handelsnetwerken konden terugvallen. Maar ook voor de kooplieden die zich wel permanent in Brugge vestigden, bleven makelaars een rol van betekenis spelen. Hun antwoord op deze evolutie was namelijk een verregaande specialisatie in bepaalde sectoren. Zo wist Ameyde een groot deel van de handel in de Meense en Kortrijkse lakens naar zich toe te trekken. Door zich dermate te specialiseren, konden ze een informatieve meerwaarde aan de kooplieden blijven aanbieden.

Inzake de invloed van makelaars op de *bargaining costs* komt hun dubbele karakter meer op de voorgrond. Enerzijds waren in Brugge alle mogelijke voorzorgen genomen om de neutraliteit van de makelaars te garanderen en om de kooplieden ervan te verzekeren dat de makelaar die hun belangen behartigde ook daadwerkelijk het beste met ze voor had. Uit Ameydes boeken komt echter heel duidelijk het verschil tussen theorie en praktijk naar voor. Zijn boeken tonen ontegensprekelijk aan dat hij in niet onbelangrijke mate handel dreef voor eigen rekening. Dit betekende dat hij zich eigenlijk gewoon een deel van de winst die de transactie opbracht, toe-eigende (dit schommelde doorgaans rond de 2%). Daarenboven kunnen we ons ook vragen stellen bij zijn neutraliteit inzake prijszetting. Er is soms immers een duidelijke discrepantie

tussen het gewicht dat partijen in een transactie in de schaal konden leggen. Dit kon heel goed een invloed hebben uitgeoefend op de uiteindelijke prijs die via zijn bemiddeling werd overeengekomen. Bovendien werd één van de meest performante manieren om een makelaar eerlijk te houden, namelijk concurrentie, door Ameydes quasi-monopolistische positie teniet gedaan. Anderzijds is uit de analyse ook gebleken dat de belangenvermenging niet overdreven mag worden. Ameydes transacties voor eigen rekening vormden slechts een minderheid in vergelijking met het totale aantal transacties dat hij tot stand bracht. Bovendien vertegenwoordigde Ameyde zijn klanten (zowel internationale kooplieden als drapiers) ook veelvuldig buiten Brugge, zoals op de Brabantse jaarmarkten. Indien Ameyde echt ostentatief misbruik maakte van zijn positie, is de kans klein dat hij zijn klanten ook hier mocht vertegenwoordigen.

De belangrijkste rol die de makelaars en waarden echter speelden, was het beperken van wat Avner Greif omschreef als het *'fundamental problem of exchange'*. Ze boden de contracterende partijen immers garanties dat de overeenkomst (al dan niet direct) gehonoreerd zou worden. Eerst deden ze dit door zelf mee garant te staan voor de betaling, later verschoof het accent naar hun rol van beslissende getuige. Dit resulteerde erin dat de eed van een makelaar tegen het einde van de vijftiende eeuw officieel werd gelijkgesteld aan een schepen- of notarisakte. Door een makelaar in te schakelen wisten de kooplieden, en dan voornamelijk de verkopers, dat het risico dat met krediettransacties gepaard ging tot een minimum beperkt was. Ofwel konden ze het aan hen verschuldigde bedrag op de makelaar verhalen, ofwel wisten ze zich verzekerd van een krachtig juridisch wapen waaraan de rechtspraak een doorslaggevend belang aan toekende. Op deze wijze slaagden de makelaars erin één van de grootste problemen die gepaard gingen met het organiseren van de handel te neutraliseren. In tegenstelling tot veel andere gelijkaardige systemen om de handel te organiseren, en de afdwingbaarheid van contracten te garanderen, waren makelaars immers ook in staat om eenmalige handelscontacten in goede banen leiden.

Tot zover werd louter geconcentreerd op welke invloed makelaars uitoefenden op de transactiekosten in de enge zin, zoals geformuleerd door Douglass North. Maar de makelaars boden hun klanten een veel uitgebreider dienstenpakket aan. Ameydes klanten konden op verschillende manieren beroep doen op zijn expertise en bijstand. Zo konden ze hem inschakelen om de kwaliteit van goederen na te gaan, maar evengoed stond hij ze in juridisch opzicht bij. Deze rechtsbijstand was bovendien niet louter beperkt tot geschillen die ontstonden in verband met transacties die hij tot stand had gebracht. Zodra ze voor de rechtbank moesten verschijnen, konden zijn klanten beroep doen op Ameydes netwerk en connecties. Maar ook in andere opzichten was de hulp van een makelaar essentieel. Voor veel kooplieden waren zij de aangewezen factor om hun belangen in Brugge te behartigen tijdens hun afwezigheid. Daarenboven waren het de makelaars die veelal hun klanten toegang gaven tot het Brugse betaalsysteem dat

was gebaseerd op boektransfers. Zeker wanneer we ook deze aspecten in rekening nemen, menen we te mogen concluderen dat deze groep tussenpersonen een cruciale rol speelde in het faciliteren van de (internationale) handel. Bovendien lijken ze deze rol op bijzonder efficiënte wijze vervuld te hebben. Ze vonden een gepast antwoord op de ontwikkelingen binnen de organisatie van de internationale handel waarbij voornamelijk de permanente vestiging van vreemde kooplieden te Brugge een belangrijke katalysator vormde.

Wanneer we dit alles in rekening brengen, is een makelaarsloon van ongeveer een half procent van de waarde van het goed heel schappelijk. Zelfs wanneer de makelaar hierbij ook voor eigen rekening handelde, bleef zijn aandeel slechts beperkt tot zo'n 2,5%.

In het tweede luik van deze verhandeling gingen we vervolgens dieper in op de analyse van de boekhouding zelf. Tot op de dag van vandaag bestaat er veel onenigheid over de functie die het dubbel boekhouden vervulde in een premoderne context. Leunde deze techniek meer aan bij een functionalistisch verhaal van superieure techniek zoals de Sombartiaanse auteurs aanhingen, of diende het louter een administratieve en organiserende functie, zoals de meer sceptische historici en accountancy specialisten vooropstellen? Ameydes boeken bieden ons een unieke gelegenheid om na te gaan waarvoor hij zijn boekhouding echt gebruikte. Een eerste belangrijke vaststelling die we hier dienen te maken is dat dit gebruik sterk evolueerde doorheen de periode bestreken in de boekhouding. Er waren drie fasen, en in elke fase overheerste een andere motivatie. In een eerste fase stond voornamelijk het afleggen van verantwoording centraal. In de tweede of "verdiepingsfase" paste Ameyde zijn boekhoudingstechniek de hele tijd aan in de hoop er gedetailleerdere informatie uit te kunnen distilleren. In deze fase tastte hij met andere woorden de mogelijkheden van het dubbel boekhouden af. In een derde en laatste fase ging in toenemende mate het pragmatisme zegenvieren. In deze fase woog Ameyde heel bewust af of de meerwaarde die bepaalde procedures en rekeningen genereerden wel in verhouding stond met de extra tijd en arbeid die hij erin moest investeren.

Uit de evolutie die we in Ameydes boeken kunnen waarnemen, blijkt dat wisselende omstandigheden (zowel zakelijk als privé) aan de basis konden liggen van bepaalde wijzigingen in de gehanteerde boekhoudkundige techniek. Zeker de volumes en geldstromen die met de handel in een bepaald product gepaard gingen, bleken in dit opzicht belangrijk. Dit uitte zich het duidelijkst bij de goederenrekeningen. Wanneer Ameyde zijn techniek begon af te bouwen vanaf 1501, weerstonden zij het beste aan de trend van vereenvoudiging. Toch kwamen ook de goederenrekeningen steeds meer onder druk te staan. Uiteindelijk zouden enkel de producten waarin Ameydes handel aanzienlijk genoeg was, een eigen rekening behouden.

Maar zo mogelijk nog belangrijker voor de ontwikkeling van Ameydes boekhoudingstechniek, was de figuur van Ameyde zelf. De invulling van zijn

handelsactiviteiten, bepaalde in belangrijke mate hoe de boeken evolueerden. Een eerste fase werd nog voornamelijk vorm gegeven door de verantwoordingsplicht (en dus door zijn verhouding met zijn opdrachtgever Pauwels De Zweemere). Maar eens Ameyde op eigen initiatief zijn boekhoudingstechniek begon aan te passen, komt duidelijk naar voor aan welke zaken hij belang hechtte. Eerst begon hij *alle* aspecten van zijn boekhouding zoveel mogelijk uit te bouwen en te perfectioneren. Hierbij streefde hij naar zo gedetailleerd mogelijke rekeningen en vervolmaakte hij zijn salderingsprocedure. Vooral in de tweede helft van 1499 kwam dit goed naar voor. Ameyde profiteerde van de saldering van juli 1499 om enkele verouderde, te algemene rekeningen te vervangen door rekeningen die betrekking hadden op een welomschreven product. Zelfs goederen die slechts een marginaal belang speelden binnen zijn handel kregen in deze fase een eigen rekening (bijvoorbeeld lakens uit een wel heel klein productiecentrum als Harelbeke). In 1500 zien we een zelfde evolutie bij de kostenrekeningen. Een constante hierbij was de grote flexibiliteit die Ameyde ten toon spreidde in zijn zoektocht naar de boekhoudingstechniek die het best op zijn noden was afgestemd. Ook in de verdiepingsfase twijfelde hij niet om drastische wijzigingen door te voeren wanneer hij meende hier voordeel uit te kunnen halen. Dit resulteerde in een *trial-and-error*-proces waarbij bepaalde innovaties niet het gewenste effect hadden (bijvoorbeeld het boeken van de eigen handel via ‘Wouter Ameyde’ of het hanteren van verschillende kasrekeningen in 1501). Wanneer de ontwikkeling van zijn boeken een piek had bereikt in 1500, besloot hij even abrupt vanaf 1501 zijn boekhoudingstechniek zoveel mogelijk te vereenvoudigen. Vanaf dit punt oordeelde Ameyde dat hij niet langer nood had aan de gedetailleerdere informatie die de meer geavanceerde boekhoudingstechniek had opgeleverd, of op zijn minst vond dat dit niet alle extra arbeid justifyeerde.

Het is verleidelijk om op basis van deze casus uitspraken te doen over de functionaliteit van het dubbel boekhouden. In praktijk kunnen echter nagenoeg alle in de historiografie aangehaalde visies elementen vinden die hun punt ondersteunen. Maar elke van deze claims kunnen echter ook tegengesproken worden op basis van dezelfde casus. Meer Sombartiaans geïnspireerde auteurs zullen voornamelijk de verdiepingsfase in de verf zetten, waarin Ameyde streefde naar een zo precies mogelijke beheersing van alle informatie. In hun nadeel pleiten echter dan weer de latere evoluties. De afbouw van Ameydes techniek valt immers niet te rijmen met hun stelling dat het dubbel boekhouden een superieur, technisch voordeel verschafte en daardoor *incontournable* werd. De geclaimde voordelen werden immers zo maar opgegeven. Bovendien bleek uit de analyse van de salderingsprocedures in deze fase dat, alhoewel we winstbepaling weliswaar niet kunnen uitsluiten, we deze ook niet kunnen aantonen.

Ook wat betreft de stellingen van o.a. Basil Yamey geven Ameydes boeken een dubbel beeld. Enerzijds moeten we Yamey in de strikte zin gelijk geven. Veel van de tekortkomingen die hij in zijn boekhoudkundige bronnen terugvond, nemen we ook

waar bij Ameyde. Anderzijds kunnen we er niet om heen dat de boekhouding, zeker tijdens de verdiepingsfase, in sommige opzichten wel degelijk zeer gedetailleerde informatie kon aanleveren. Bijgevolg is het nog maar de vraag in welke mate we kunnen instemmen met Yameys stelling dat het dubbel boekhouden niet tot beter geïnformeerde beslissingen kon leiden. Alhoewel we geen uitspraken kunnen doen of Ameyde zijn beslissingen hier daadwerkelijk op baseerde, blijkt wel dat deze informatie eventueel via zijn boeken ter zijner beschikking kon staan.

Robert Bryer zou dan weer voornamelijk op de *accountability*-fase focussen. Deze auteur meende dat het grote voordeel van het dubbel boekhouden was dat ze mogelijk maakte evoluties in kapitaal op te volgen en zo de *'rate of return'* te bepalen. Hij besloot dat in een vroegmoderne context, men enkel gebaat was bij het gebruik van dubbel boekhouden wanneer men verantwoording moest afleggen. Ook de latere ontwikkelingen, vanaf 1501, passen perfect binnen Bryers theorie. Eens de nood aan verantwoording weg viel, was het ook niet langer nodig een complexe techniek te hanteren. Haaks hierop staat echter de verdiepingsfase. De eerste reeks innovaties kwam (november 1498) immers reeds volledig tegemoet aan de verantwoordingsvereisten die Ameyde had ten opzichte van De Zweemere. De latere innovaties op initiatief van Ameyde stonden echter volledig in het teken van Ameydes eigen zoektocht naar informatie over zijn zaken en die van zijn klanten.

De visie die misschien nog het beste aansluit bij de boekhouding van Ameyde is deze met betrekking tot de schaal van het bedrijf. Uit deze casus kwam duidelijk naar voor dat schaal en volumes een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van Ameydes boekhoudingstechniek. Anderzijds is dit ook het enige dat hier valt uit af te leiden, namelijk dat volumes een rol kunnen spelen.

Maar hoe zit het dan met de claims van de retorische school? Alhoewel bleek dat Yameys kritiek op de stellingen zoals deze geformuleerd werden door James Aho, Bruce Carruthers en Wendy Espeland, zeker terecht was, verwaarloosde Yamey om rekening te houden met het effect dat beeldvorming kon spelen. Alhoewel het dubbel boekhouden allerminst onbetwistbaar bewijs leverde, of fraude tegenging, was de perceptie dat ze hiertoe in staat was, reeds voldoende om haar succes te garanderen. In Ameydes casus was een dergelijke rol van de boekhouding allerminst verbazingwekkend. Gezien de gevoelige positie die hij als makelaar bekleedde, kon een dergelijke reputatie van zijn boekhoudingsmethode van onschatbare waarde zijn, in de eerste plaats omwille van de rol van makelaars als decisieve getuige in de rechtbank. Maar daarnaast was het voor Ameyde ook zaak zijn klanten, en dan voornamelijk de belangrijke Italiaanse (Florentijnse) handelshuizen, zoveel mogelijk van zijn expertise en betrouwbaarheid te overtuigen. Het dubbel boekhouden voldeed hieraan in beide opzichten. Aangezien de techniek in deze periode hoogstwaarschijnlijk nog niet doorgebroken was te Brugge, laat staan in de Nederlanden, kon Ameyde via deze nieuwe, geavanceerde boekhoudingsmethode niet alleen zijn professionalisme

aantonen, maar ook kon hij demonstreren dat hij mee was met de nieuwste technieken. Door de unieke reputatie van het dubbel boekhouden in de Italiaanse handelsmiddelen, kon ze bovendien ook bijdragen aan Ameydes reputatie als betrouwbare tussenpersoon. Op deze wijze was de techniek helemaal op Ameydes maat gesneden. Makelaars vormden de link tussen de lokale kooplieden en ondernemers, en de internationale handelsgemeenschap. Bijgevolg wekt het geen verbazing dat we in de Nederlanden het dubbel boekhouden de eerste maal binnen dit milieu aantreffen. Het feit dat zowel Pauwels De Zweemere als Wouter Ameyde veel Italiaanse klanten hadden, zal hier niet vreemd aan geweest zijn. Anderzijds mogen we niet de fout maken te veronderstellen dat de techniek van het dubbel boekhouden wijdverspreid was bij de Brugse makelaars. Alles wijst er immers op dat Joos Van Dorlee niet bekend was met deze boekhoudingswijze, of ze toch op zijn minst niet gebruikte. Nochtans specialiseerde hij zich in dezelfde producten, dezelfde textielregio en dezelfde klanten als Wouter Ameyde. Bijgevolg moeten we ervoor waken het belang van deze techniek niet te overschatten.

Bibliografie

Stadsarchief Brugge

SAB, reeks 299, Makelaars, Cartularium A (1293-1683)

SAB, reeks 299, Makelaars, Ledenregister (1501-1756)

Cartularia

SAB, reeks 96, Ouden Wittenboek, 1089-1546.

SAB, reeks 96 Groenenboek A, 1408-1458.

SAB, reeks 96, Tweede nieuwe groenenboek B.

Rekenboeken

SAB, reeks 305, Collard de Marke

SAB, reeks 305, Willem Ruweel.

SAB, reeks 305, Jacob Despars.

SAB, reeks 305, Wouter Ameyde.

SAB, reeks 305, Journaal Joris Malebrancke.

SAB, reeks 526, Private rekenboeken, nrs 2, 8, 12, 56, 65, 73, 77, 97bis, 99, 104 129, en 132

FelixArchief

FAA, Makelaars, GA 4509, Makelaars te Brugge. (1293)-1720.

FAA, Makelaarsambacht, GA 5704, Privilegeboek van de makelaars (1412-1868)

FAA, Privilegeboeken en stadsregisters, PK 90, Privilegeboek P, (Oudt register metten berderen)

- Abraham-Thisse, Simonne. "De lakenhandel in Brugge." In *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, edited by André vandewalle, 65-70. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002.
- . "La correspondance d'un marchand Hanséate au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen." *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 19 (1988): 121-35.
- . "Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: Faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas moyen âge?" In *La draperie ancienne des Pays-bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècle)*, edited by Marc Boone and Walter Prevenier, 167-206. Leuven: Garant, 1993.
- Aerts, Erik. "The absence of public exchange banks in medieval and early modern Flanders and Brabant (1400–1800): a historical anomaly to be explained." *Financial History Review* 18, no. 01 (2011): 91-117.
- . "Geld en krediet: Brugge als financieel centrum." In *Brugge en Europa*, edited by Valentin Vermeersch, 56-75. Antwerpen: Mercatorfonds, 1992.
- . "Middeleeuwse bankgeschiedenis volgens Professor Raymond de Roover." *Bijdragen tot de geschiedenis* 63, no. 1-4 (1980): 49-86.
- . "Wisselruiterij in de Lage Landen. De wisselbrief op de Brugse geldmarkt tijdens de late middeleeuwen." In *Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, edited by Geert De Clercq, 34-51. Antwerpen: Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1992.
- Aho, James. *Confession and bookkeeping: The religious, moral, and rhetorical roots of modern accounting*. Albany: State University of New York Press, 2006.
- Aho, James A. . "Rhetoric and the Invention of Double Entry Bookkeeping." *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 3, no. 1 (1985): 21-43.
- Apelbaum, Johannes. *Basler Handelsgesellschaften im fünfzehnten Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung ihrer Formen*. Bern: Stämpfli, 1915.
- Astorri, Antonella. *La mercanzia a Firenze nella prima metà del Trecento: il potere dei grandi mercanti*. Vol. 34: Olschki, 1998.
- . "La Mercanzia fiorentina sotto Lorenzo dei Medici. Aspetti politici e istituzionali." *Archivio storico italiano* DLIV (1992): 965-93.
- Barbalet, Jack. *Weber, Passion and Profits. 'The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism' in Context*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Basu, Sudipta, Marcus Kirk, and Greg Waymire. "Memory, transaction records, and *The Wealth of Nations*." *Accounting, Organizations and Society* 34 (2009): 895–917.
- Baumer, Edward. *The Early Days of the Sun Fire Office*. London: Sir Joseph Causton & Sons, 1910.

- Bautier, Robert-Henri. "Les foires de Champagne: recherches sur une évolution historique." In *La foire*, 133-45: Recueils de la société Jean Bodin, 1953.
- Beaucourt de Noortvelde, Patrice. *Beschryving van den opgank, voortgank en ondergank der Brugschen koophandel*. Brugge: Joseph De Busscher, 1775.
- Beetemé, Guillaume. *Anvers, métropole du commerce et des arts*. Vol. I. Louvain: Lefever, 1887.
- Bes, K. *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Theorie van het Boekhouden, ten dienste van hen, die zich voorbereiden voor een examen*. Tilburg: M. G. Vattier Kraane, 1908.
- Beuken, Josef H. A. *De Hanze en Vlaanderen*. Maastricht: Ernest van Aelst, 1950.
- Bigwood, Georges. *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge, 2 Bde*. 2 vols. Vol. 14, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 2e série. Bruxelles: Lamertin, 1921.
- Blockmans, Willem Pieter. *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1555*: Bert Bakker, 2010.
- Blockmans, Wim. "Brugge als Europees handelscentrum." In *Brugge en Europa*, edited by Valentin Vermeersch, 41-55. Antwerpen: Mercatorfonds, 1992.
- . "Brugge en Frankrijk." In *Brugge en Europa*, 207-23. Antwerpen: Mercatorfonds, 1992.
- Bochaca, Michel. "Le règlement des litiges commerciaux entre bourgeois et étrangers: les juridictions compétentes pour «fait de marchandises» à Bordeaux du milieu du XVe au milieu du XVIe siècle." *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 117, no. 1 (2010): 133-47.
- Boissonade, Prosper. "La vie urbaine à Douai au Moyen Âge. (deuxième et dernier article) [G. Espinas. La vie urbaine à Douai au Moyen Âge]." *Journal des Savants* 14, no. 4 (1916): 164-76.
- Bolton, Jim, and Francesco Guidi Bruscoli. "The Borromei Bank Research Project." Queen Mary University, <http://www.queenmaryhistoricalresearch.org/roundhouse/default.aspx>.
- . "The Borromei Bank Research Project." In *Money, Markets and Trade in Late Medieval Europe: Essays in Honour of John HA Munro*, edited by Lawrin Armstrong, Martin M Elbl, Ivana Elbl and Lawrin David Armstrong, 460-89: Brill, 2007.
- . "When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of north-western Europe? The evidence of the Borromei ledger for 1438." *Economic History Review* 61, no. 2 (2008): 360-79.

- Bonneure, Fernand Karel Albert. *Brugge beschreven: hoe een stad in teksten verschijnt*. Brussel: Elsevier, 1984.
- Bonolis, Guido. *La giurisdizione della mercanzia in Firenze nel secolo XIV: saggio storico-giuridico*: B. Seeber, 1901.
- Boogaart, Thomas A. . "Reflections on the Moerlemaye: Revolt and Reform in Late Medieval Bruges." *Revue belge de philologie et d'histoire* (2001): 1133-57.
- Boone, Marc. "Apologie d'un banquier médiéval: Tommaso Portinari et l'Etat bourguignon." *Le Moyen-âge* 105, no. 1 (1999): 31-54.
- Börner, Lars, and Daniel Quint. "Medieval Matching Markets." 2010.
- . "Medieval Matchmaking." In *Making Medieval Markets. A Formal Institutional Analysis.* , 20-125. Berlin: Humboldt University, 2007.
- Braekevelt, Jonas. "Un prince de justice: vorstelijke wetgeving, soevereiniteit en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Filips de Goede (1419-1467)." Ghent University, 2013.
- Brosius, M. *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-keeping in the Ancient World*: Oxford University Press, 2003.
- Brown, R. Gene, and Kenneth S. Johnston. *Paciolo on Accounting*. London: McGraw-Hill, 1963.
- Brulez, Wilfrid. "The balance of trade of the Netherlands in the middle of the 16th century." *Acta historiae Neerlandica* 4 (1970): 20-48.
- . "Bruges and Antwerp in the 15th and 16th Centuries: an Antithesis?" *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands* 6 (1973): 1-26.
- . "Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?" *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83, no. 1 (1970): 15-37.
- . *De firma della Faille en de internationale handel van de Vlaamse firma's in de 16e eeuw*. 1 ed, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Brussel: Paleis der Academiën, 1959.
- Brulez, Wilfrid, and Greta Devos. *Marchands flamands à Venise*. Vol. VI, Études d'histoire économique et sociale. Bruxelles: Institut historique belge de Rome, 1965.
- Bryer, Robert A. "The history of accounting and the transition to capitalism in England. Part one: theory." *Accounting, Organizations and Society* 25, no. 2 (2000): 131-62.
- . "The history of accounting and the transition to capitalism in England. Part two: evidence." *Accounting, Organizations and Society* 25, no. 4 (2000): 327-81.

- . "A Marxist accounting history of the British industrial revolution: a review of evidence and suggestions for research." *Accounting, Organizations and Society* 30, no. 1 (2005): 25-65.
- Bryer, Robert A. "Accounting for the Social Relations of Feudalism." *Accounting & Business Research (Wolters Kluwer UK)* 24, no. 95 (1994): 209-28.
- . "Double-Entry Bookkeeping and the Birth of Capitalism: Accounting for the Commercial Revolution in Medieval Northern Italy." *Critical Perspectives on Accounting* 4, no. 2 (1993): 113-40.
- Callon, Michel. "Introduction: the embeddedness of economic markets in economics." In *The Laws of the Markets*, edited by Michel Callon, 1-57. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- Carlier, Annelieke. "Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad : taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw." Ghent: University Ghent, 2002.
- Carmona, Eva, and Donato Gómez. "Early cost management practices, state ownership and market competition: the case of the Royal Textile Mill of Guadalajara, 1717-44." *Accounting, Business & Financial History* 12, no. 2 (2002): 231-51.
- Carmona, Salvador. "Accounting history research and its diffusion in an international context." *Accounting History* 9, no. 3 (2004): 7-23.
- Carmona, Salvador, and Rafael Donoso. "Cost accounting in early regulated markets: The case of the Royal Soap Factory of Seville (1525–1692)." *Journal of Accounting and Public Policy* 23, no. 2 (2004): 129-57.
- Carmona, Salvador, and Mahmoud Ezzamel. "Accounting and accountability in ancient civilizations: Mesopotamia and ancient Egypt." *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 20, no. 2 (2007): 177 - 209.
- Carnegie, Garry D., and Brad N. Potter. "Publishing Patterns in Specialist Accounting History Journals in the English Language." *The Historians Accounting Journal* 27, no. 2 (2000): 177-98.
- Carruthers, Bruce G. "Accounting, ambiguity, and the new institutionalism." *Accounting, Organizations and Society* 20, no. 4 (1995): 313-28.
- Carruthers, Bruce, G., and Wendy Espeland, Nelson. "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality." *The American Journal of Sociology* 97, no. 1 (1991): 31-69.
- Carus-Wilson, Eleanora M. "An Industrial Revolution of the Thirteenth Century." *The Economic History Review* 11, no. 1 (1941): 39-60.
- Carus-Wilson, Eleanora M., and Olive Coleman. *England's Export Trade 1275-1547*. London: Oxford University Press, 1963.

- Casado Alonso, H. "La colonie des marchands castillans de Bruges au milieu du XVe siècle." *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 51, no. 1 (2011): 233-51.
- . "La nation et le quartier des Castellans de Bruges (XVe et XVIe siècles)." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 133 (1996): 61-77.
- "Catalogus tentoonstelling Sint-Jacobs erfgoed." edited by Sint-Jacobskerk. Brugge, 1975.
- Chatfield, Michael. *A history of accounting thought*. Huntington: R. E. Krieger Publishing Company, 1977.
- Chevalier, Jean, and Alain Gheerbrant. *Dictionnaire des Symboles: Mythes, Rêves, Coutumes Gestes, Formes, Figures, Coleurs, Nombres*. Paris: Robert Laffont, 1969.
- Chiapello, Eve. "Accounting and the birth of the notion of capitalism." *Critical Perspectives on Accounting* 18 (2007): 263-96.
- Chiaudano, Mario. *Il libro vermiglio di corte di Roma e di Avignone del segnale del C: della compagnia fiorentina di Iacopo Girolami, Filippo Corbizzi e Tommaso Corbizzi, 1332-1337*. Torino: Vincenzo Bona Tipografo, 1963.
- Clanchy, Michael T. "Moderni in education and government in England." *Speculum* 50, no. 04 (1975): 671-88.
- Clark, J. M. *Studies in the Economics of Overhead Costs*. Chicago: University Press of Chicago, 1923.
- Colignon, Richard, and Mark Covalieski. "A Weberian framework in the study of accounting." *Accounting, Organizations and Society* 16, no. 2 (1991): 141-57.
- Combes, Jean. "Hosteliers et hotelleries de Montpellier à la fin du XIVe siècle et au XVe siècle." In *Hommage a André Dupont (1897-1972). Études médiévales languedociennes*, 55-81. Montpellier: Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon, 1974.
- Coornaert, Emile. "Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au moyen âge et au XVIe siècle." *Revue belge de philologie et d'histoire* 28, no. 1 (1950): 59-96.
- . *Les Français et le commerce international a Anvers. Fin du XVe - XVIe siècle*. 2 vols. Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961.
- . *Un centre industriel d'autrefois: La draperie-sayerterie d'Hondschoote:(XIVe-XVIIIe siècles)*. Paris: Les Presses Universitaires de France, 1930.
- Coornaert, Maurits. *Knokke en het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta*. Tiel: Lannoo, 1974.

- Coppejans-Desmedt, Hilda. "Handel en de handelaars op de Vlaamse jaarmarkten in de tweede helft van de XIIIde eeuw." In *Album Carlos Wyffels, aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers*, 69-88. Brussel, 1987.
- Coutereels, Jan. *Den stijl van Boeck-Houden*. Edited by M. Bywater. Vol. 30, Historic Accounting Literature. London: Scholar Press, 1979 [1603].
- Couzet, François *A History of the European Economy 1000-2000*: University Press of Virginia, 2001.
- Crosby, A. W. . *The measure of reality: quantification in Western society, 1250-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Cyert, Richard M., and James G. March. *A Behavioral Theory of the firm*. 2nd edition ed. Oxford: Blackwell Business, 1992.
- . "Organizational factors in the theory of oligopoly." *Quarterly Journal of Economics* 70 (1956): 44-64.
- D'hondt, Jan, and Jaak A. Rau. *De Brugse parochies. Het leven in Sint-Salvator, Sint-Jacobs, Sint-Gillis*. Vol. 2. Brugge: Marc van de Wiele, 1988.
- Dahl, Gunner. *Trade, trust, and networks: commercial culture in late medieval Italy*. 1 ed: Nordic Academic Press, 1998.
- Davids, Karel. "The Bookkeeper's Tale. Learning merchant skills in the Northern Netherlands in the Sixteenth Century." In *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*, edited by Koen Goudriaan, Jaap Van Moolenbroek and Ad Tervoort, 235-51. Leiden: Brill, 2004.
- De Clercq, Geert. "In Brugge is er een plein." In *Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, edited by Geert De Clercq, 14-29: Van de Wiele, 1992.
- . "In Brugge is er een plein... Brugge als financiële markt in de 14de-15de eeuw." In *Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, edited by Geert De Clercq, 15-31. Antwerpen: Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1992.
- "De Geïntegreerde Taal-Bank."
- De Groote, H. L. V. "De zestiende-eeuwse Nederlandse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen." *De Gulden Passer* 49 (1971): 6-28.
- . "Zestiende-eeuwse Antwerpse boekhoudkundigen en cijfermeesters." *Scientiarum Historia: driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 2, no. 4 (1960): 161-72.
- . "Zestiende-eeuwse boekhoudkundigen en cijfermeesters in betrekking met Antwerpen." *Scientiarum Historia: driemaandelijks tijdschrift voor de*

geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen 3, no. 3 (1961): 161-72.

de Kerviler, Isabelle, and Peter Standish. "French accounting law: origins, development and scope." In *Accounting and the Law*, edited by Michael Bromwich and Anthony G. Hopwood, 130-58. London: Prentice Hall, 1992.

de la Roncière, Charles-Marie. "La foi du marchand : Florence XIVe-XVe siècles." *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public* 19, no. 19 (1988): 237-50.

De Pelsmaeker, P. *Le courtage à Ypres aux XIIIe et XIVe siècles* 1905.

De Poerck, Guy, and Michel Dubois. *La draperie médiévale en Flandre et en Artois: technique et terminologie*. 3 vols. Vol. I, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren van de Rijksuniversiteit te Gent. Brugge: De Tempel, 1951.

de Roover, Raymond. "The Account Books of Collard de Marke." *Bulletin of the Business Historical Society* 12, no. 3 (1938): 44-47.

———. "Aux origines d'une technique intellectuelle. La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double." *Annales d'histoire économique et sociale* 9, no. 44-45 (1937): 171-93, 270-98.

———. "Characteristics of Bookkeeping before Paciolo." *The Accounting Review* 13, no. 2 (1938): 144-49.

———. "Coup d'oeil sur l'histoire des comptes en Belgique depuis le Moyen Age jusqu'à la Révolution brabançonne." *Revue Belge des Sciences Commerciales* 149, no. mai (1932).

———. "The Development of Accounting Prior to Luca Pacioli According to Accountbooks of Medieval Merchants." In *Studies in the History of Accounting*, edited by Basil Yamey, S. and A. Littleton, C. , 114-74. London: Sweet & Maxwell, 1956.

———. "Early Accounting Problems of Foreign Exchange." *The Accounting Review* 19, no. 4 (1944): 381-407.

———. "Een en ander over Jan Ympyn Christoffels, den schrijver van de eerste Nederlandsche handleiding over het koopmansboekhouden." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 52, no. 2 (1937): 163-79.

———. "A Florentine firm of cloth manufacturers. Management and organisation of a sixteenth-century business." *Speculum* XVI, no. 1 (1941): 3-33.

———. *Jan Ympyn essai historique et technique sur le premier traité flamand de comptabilité (1543)*. Antwerpen: Anvers Veritas, 1928.

———. *Jan Ympyn. Essai historique et technique sur le premier traité flamand de comptabilité (1543)*.

- . "La balance commerciale entre les Pays-Bas et l'Italie au quinzième siècle." *Revue Belge de philologie et d'histoire* 37, no. 2 (1959): 374-86.
- . "La communauté des marchands Lucquois à Bruges de 1377 à 1404." *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis, gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge* 86 (1949): 23-89.
- . *La pensée économique des scolastiques. Doctrines et méthodes* Montréal: Institutions d'études médiévales, 1971.
- . *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369)* 1934.
- . "Les livres de comptes de Collard de Marke (1366-1369)." *Bulletin d'études et d'informations de l'école supérieure de commerce Saint-Ignace* 7e année, no. 4 (avril) (1930): 445-77.
- . *The Medici Bank: its organization, management, operations and decline*. New York: New York University Press, 1948.
- . *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-bankers Lombards and Money-changers: a Study in the Origins of Banking*. New York: Mediaeval Academy of America, 1948.
- . "New Perspectives on the History of Accounting." *The Accounting Review* 30, no. 3 (1955): 405-20.
- . *Oprichting en liquidatie van het Brugse filiaal van het bankiershuis der Medici*. Brussel: Paleis der Academiën, 1953.
- . *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397-1494*. New York: Norton & Company, 1966.
- de Roover, Raymond, and Hyman Sardy. *The Bruges money market around 1400*. Vol. XXX, nr 63, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Shone Kunsten van België*. Brussel: Paleis der Academiën, 1968.
- De ruysscher, Dave. "Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)." Katholieke Universiteit Leuven, 2009.
- de Savonne, Pierre. *Brieve instruction de tenir livres de raison ou de compte*. 3th ed. Lyon: Jean de Tournes, 1588 [1564].
- De Smedt, Oskar. *De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw (1496-1582)* 2vols. Antwerpen: De Sikkel, 1950.
- De Waal, Pieter Gerardus Adrianus. *Van Paciolo tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*. Roermond: J. J. Romen & Zonen, 1927.
- Degryse, Roger. "Brugge en de organisatie van het loodswezen van het Zwin op het einde van de 15de eeuw." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 112, no. 1-2 (1975): 61-130.

- Denucé, Jan. *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen*. Mechelen: Het Kompas, 1934.
- Denucé, Jan, and Raymond De Roover. *Catalogue de l'exposition de l'histoire économique d'Anvers exposition internationale d'Anvers: pavillon de la ville d'Anvers*. Anvers: Van Dieren, 1930.
- Derks, Hans. "Religion, capitalism and the rise of double-entry bookkeeping." *Accounting, Business & Financial History* 18, no. 2 (2008): 187-213.
- Derville, Alain. "L'héritage des draperies médiévales." *Revue du Nord* LXIX, no. 275 (1987): 715-24.
- Des Marez, Guillaume. *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle*: H. Lamertin, 1904.
- . *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle: contribution à l'étude des papiers de crédit*: H. Lamertin, 1901.
- Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430*. 8 vols: Duncker & Humblot, 1870.
- Dilis, Emile. *Les Courtiers anversoises sous l'ancien régime*. Antwerpen: Imprimerie J. Van Hille-De Backer, 1910.
- Doehaerd, Renée. *Les relations commerciales entre gènes, la Belgique et l'outremont d'après les archives notariales génoises aux XIII et XIV siècles*. 4 vols. Vol. 1, Études d'histoire économique et sociale. Bruxelles: Institut historique belge de Rome, 1941.
- Doesselaere, Elien. "Archiefvormer, bewaarplaats of constructie?: een onderzoek naar de context van de Antwerpse Insolvente Boedelskamer." VUB, 2011.
- Dollinger, Philippe. *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*. Paris: Aubier, 1988.
- Dotson, John. "Fourteenth Century Merchant Manuals and Merchant Culture." *Kaufmannsbücher und Handelspraktiken vom Spätmittelalter bis zum beginnenden 20* (2002): 75-87.
- Dumolyn, Jan. *De Brugse opstand van 1436-1438*. Vol. 101, *Standen en landen*. Heule: UGA, 1997.
- . "'Our land is only founded on trade and industry.' Economic discourses in fifteenth century Bruges." *Journal of Medieval History* 36 (2010): 374-89.
- Dumolyn, Jan, and Bart Lambert. "The Case of Bruges: International Merchants between Consular, Urban and Princely Courts." In *Commerce & Urban Rivalry in the Low Countries, 1250-1650*. University of Antwerp, 2014.
- Edler, Florence. "Cost Accounting in the Sixteenth Century: the Books of Account of Christopher Plantin, Antwerp, Printer and Publisher." *The Accounting Review* 12, no. 3 (september) (1937): 226-37.

- . *Glossary of Mediaeval Terms of Business: Italian Series, 1200-1600*. Cambridge (Massachusetts): Mediaeval Academy of America, 1934.
- Edwards, James Don. "Early Bookkeeping and its Development into Accounting." *The Business History Review* 34, no. 4 (1960): 446-58.
- Edwards, Jeremy, and Sheilagh Ogilvie. "What lessons for economic development can we draw from the Champagne fairs?" *Explorations in Economic History* 49, no. 2 (2012): 131-48.
- Edwards, John Richard. *A History of Financial Accounting*: Routledge, 1989.
- Edwards, John Richard, Dean Graeme, and Frank Clarke. "Merchants' accounts, performance assessment and decision making in mercantilist Britain." *Accounting, Organizations and Society* (2008).
- Ehrenberg, R. "Makler, hosteliers und Börse in Brügge vom 13. bis zum 16." *Jahrhundert Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht* 30 (1885): 403-68.
- Elster, Jon. *Rational Choice*. Edited by William; Connolly and Steve Lukes, Readings in Social and Political Theory. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Engle Merry, Sally. "Rethinking Gossip and Scandal." In *Reputation: Studies in the voluntary elicitation of good conduct*, edited by Daniel B. Klein, 47-74: University of Michigan Press, 1997.
- Epstein, Steven A. "Secrecy and Genoese commercial practices." *Journal of Medieval History* 20, no. 4 (1994): 313-25.
- Espinas, Georges. *La draperie dans la Flandre française au moyen-âge*. Vol. 2: A. Picard, 1923.
- . *La vie urbaine de Douai au moyen âge*. 4 vols. Paris: A. Picard, 1913.
- . *Les finances de la commune de Douai des origines au XVe siècle*. Paris: A. Picard et fils, 1902.
- Espinas, Georges, and Henri Pirenne. *Recueil des documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière*. 4 vols. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1904-1920.
- Fagel, Raymond. *Raymond Fagel. De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555*. . Vol. XIII. Brussel/Nijmegen: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1998.
- . "Spanish Merchants in the Low Countries: Stabilitas loci or Peregrinatio." In *International Trade in the Low Countries (14th-16th centuries)*, edited by Bruno Blondé, Peter Stabel and Anke Greve, 87-104. Leuven: Garant, 2000.
- Farber, Lianna. *An anatomy of trade in medieval writing: value, consent, and community*. London: Cornell University Press, 2006.
- Flori, Lodovico. *Trattato del modo di tenere il libro doppio domestico*. Vol. 25, Historic Accounting Literature. London: Scholar Press, 1978 [1636].

- Frensdorff, F. "Der makler im hansagebiete." In *Festgabe der Göttinger juristen-fakultät für Ferdinand Regelsberger zum siebzigsten geburtstage am 10 september 1901*, 253-316. Leipzig: Drucker & Humblot, 1901.
- Fujii, Yoshio. "Draperie urbaine et draperie rurale dans les Pays-Bas méridionaux au bas moyen âge: une mise au point des recherches après H. Pirenne." *Journal of Medieval History* 16 (1990): 77-97.
- Fulton, John Williamson. *British-Indian Book-keeping: A New System of Double Entry and Progressive Adjustment; Exemplified in a Variety of Compendious Methods, For the Practical Purposes as well of the Private Gentleman as of the Merchant*. London: G. Auld, and sold by Vernor & Hood, 1800.
- Funnell, Warwick. "Distortions of History, Accounting and the Paradox of Werner Sombart." *Abacus* 37, no. 1 (2001): 55-78.
- Funnell, Warwick, and Robertson Jeffrey. "Capitalistic accounting in sixteenth century Holland, Hanseatic influences and the Sombart thesis." *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 24, no. 5 (2011): 560-86.
- Gaillard, Jacques. *Inscriptions funéraires & monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques: arrondissements de Bruges. . Bruges* 1861.
- Galvin, M. "Credit and parochial charity in fifteenth-century Bruges." *Journal of Medieval History* 28 (2002): 131-54.
- Gao, Bai. "Efficiency, culture, and politics: the transformation of Japanese management." In *The Laws of the Markets*, edited by Michel Callon, 86-115. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- Gärdenfors, Peter, and Nils-Eric Sahlin, eds. *Decision, Probability, and Utility*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Garrison, Francis. "Les hôtes et l'hébergement des étrangers au moyen âge, quelques solutions de droit comparé." In *Études d'histoire du droit privé offertes à Pierre PETOT*, 199-222. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1959.
- Gehrig, Thomas. "Intermediation in Search Markets." *Journal of Economics & Management Strategy* 2, no. 1 (1993): 97-120.
- Geijsbeek, John B. *Ancient double-entry bookkeeping: Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494, the earliest known writer on bookkeeping) reproduced and translated with reproductions, notes, and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin, and Dafforne*. Denver: John B. Geijsbeek, 1914.
- Gelderblom, Oscar. *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*: Princeton University Press, 2013.
- . "The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650." *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 7 (2004): 199-238.

- . *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum Uitgeverij Verloren, 2000.
- Gervais, Pierre. "What a merchant "ought to know": account book structure and business information in the Eighteenth century." In *2011 Annual Meeting of Business History Conference*, 24, 2011.
- Gilliodts-van Severen, Louis. *Cartulaire de l'ancien Consulat d'Espagne à Bruges. Recueil de documents concernant le commerce maritime et intérieur, le droit des gens public et privé, et l'histoire économique de la Flandre*. 2 vols. Brugge: L. De Plancke, 1901.
- . *Cartulaire de l'ancien grand tonlieu de Bruges faisant suite au Cartulaire de l'ancienne Estaple: recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*. 2 vols. Bruges: L. de Plancke, 1908-1909.
- . *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*. 4 vols. Bruges: L. de Plancke, 1905.
- . *Coutumes des pays et comté de Flandre: Coutume de la ville de Bruges*. 2 vols, Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de la Belgique: F. Gobbaerts, 1874-1875.
- . *Inventaire des archives de la ville de Bruges*. 6 vols. Bruges: Edw. Gaillard & Cie, 1875-1876.
- . *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Introduction*. Brugge: Edw. Gaillard & Cie, 1878.
- . *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Tables et glossaire flamand*. Brugge: Edw. Gaillard & Cie, 1882.
- . *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne École Bogarde à Bruges: comprenant le texte ou l'analyse de tous les documents qui composent cette collection, précédé d'une introduction historique sur les diverses organisations de cette école d'apprentissage depuis le XIIIe jusqu'au XIXe siècle, et suivie d'une notice sur la "witte saeihalle" et la sayetterie*: L. de Plancke, 1899.
- . "Les anciens règlements de la corporation des courtiers de Bruges." *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*. XII (1881): 121-29 & 219-60.
- . "Les francs-courtiers de Bruges de 1344 à 1623." *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*. VII (1875): 41-86.
- . *Mémoriaux de Bruges. Recueil de textes et analyses de documents inédits ou peu connus, concernant l'état sociale de cette ville, du quinzième au dix-neuvième siècle*. 2 vols. Bruges: L. de Plancke, 1913.

- . "Un précurseur des Almanachs de commerce." *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*. XVI (1885): 201-16.
- Goldthwaite, Richard A. *The Economy of Renaissance Florence*: Johns Hopkins University Press, 2009.
- . *Private Wealth in Renaissance Florence: A Study of Four Families*. Princeton: Princeton University Press, 1968.
- Goris, Jan-Albert. *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567: contribution à l'histoire des débuts du Capitalisme moderne:(dissertation présentée pour l'obtention du grade de Docteur en Sciences morales et historiques)*. Louvain: Librairie Universitaire, 1925.
- Gottschalk, M. K. E. "Het verval van Brugge als wereldmarkt." *Tijdschrift voor Geschiedenis*.
- Gramulla, Gertrud Susanna. "Kölner Kaufleute im Handel mit dem Ostseeraum am Ende des 15. und 16. Jahrhundert." *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln* 60 (1971): 553-98.
- Gray, H. L. "English Foreign Trade from 1446 to 1482." In *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, edited by Eileen Power and M. Postan, 1-38. London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1951.
- Greif, Avner. "Coordination, Commitment, and Enforcement: The Case of the Merchant Guild." *Journal of Political Economy* 102, no. 4 (1994): 745-76.
- . "The fundamental problem of exchange: A research agenda in Historical Institutional Analysis." *European Review of Economic History* 4 (2000): 251-84.
- . "Institutions and International Trade: Lessons from the Commercial Revolution." *The American Economic Review* 82, no. 2 (1992): 128-33.
- . *Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- . "Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders." *The Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989): 857-82.
- . "Trading Institutions and the Commercial Revolution in Medieval Europe." In *System Transformation: Eastern and Western Assessments*, edited by A. Aganbegyan, O. Bogomolov and M. Kaser, 115-25. Basingstoke, 1994.
- Greve, Anke. "Brokerage and Trade in Medieval Bruges: Regulation and Reality." In *International Trade in the Low Countries (14th-16th Century)*, edited by Bruno Blondé, Peter Stabel and Anke Greve, 37-44. Leuven: Garant, 2000.
- . "Die Bedeutung der Brügger Hosteliers für hansische Kaufleute im 14. und 15. Jahrhundert." *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001): 259-96.

- . "Hanseatic Merchants: banking customs in fourteenth century Bruges." In *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge*, edited by Marc Boone, 3-13. Leuven: Garant, 1995.
- . *Hansische Kaufleute, Hosteliers und Herbergen im Brügge des 14. und 15. Jahrhunderts*. Edited by Werner Paravicini. Vol. 16, Kieler Werckstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011.
- . "Hoteliers en Hanzekooplieden in Brugge in de 14de en 15de eeuw." In *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, edited by André Vandewalle, 99-104. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002.
- . "Jacob Sconebergh and his Short Career as a hosteller in Fourteenth-Century Bruges." In *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*, edited by Walter Prevenier, Willem Pieter Blockmans, Marc Boone and Thérèse de Hemptinne, 213-24. Leuven: Garant, 1999.
- Guillou, Lucien. "André Vanderheyde, courtier Lorientais et ses opérations (1756-1765)." *Annales de Bretagne* 33, no. 1 (1918): 13-38.
- Haemers, Jelle. "'Ende hevet tvolc goede cause jehghens hemlieden te rysene." Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492).", Universiteit Gent, 2006.
- . *For the common good: state power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*. Vol. 17: Brepols, 2009.
- Häpke, Rudolf. *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte. Berlin: Curtius, 1908.
- Haquette, Bertrand. "Les précurseurs de la delocalisation. Entre commerce triangulaire et économie offshore: le rôle des financiers italiens dans les villages drapiers de la vallée de la Lys." *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 49, no. 1 (2009): 131-58.
- Haulotte, R., L. Pacioli, and E. Stevelinck. *Summa de arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita: 1494-1994*: Institut des Experts Comptables, 1994.
- Heers, Jacques. *Le Livre de Comptes de Giovanni Piccamiglio, homme d'affaires Génois, 1456-1459*. Vol. 13, Affaires et gens d'affaires. Paris: S. E. V. P. E. N., 1959.
- . "Les Patrons de Navires à Gênes au Temps de la Jeunesse de Christoph Colomb: Compétences, Expériences, Profil Social " Paper presented at the Atti del IV Convegno Internazionale di Studi Colombiani, Genova, 1987.

- Hellmuth, Leopold. *Gastfreundschaft und Gastrecht bei den Germanen*. Vol. 440, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984.
- Hermesdorf, B. H. D. *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis*. Vol. 53, Van Gorcum's Historische Bibliotheek. Assen: Van Gorcum & Comp n.v., 1957.
- Hernandez-Estevé, Esteban. "Comments on some obscure or ambiguous points of the Treatise De Computis et Scripturis by Luca Pacioli." *The Accounting Historians Journal* (1994): 17-80.
- Höhlbaum, Konstantin. *Hansisches Urkundenbuch*. 11 vols. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876-1916.
- Holbach, Rudolf. "Cloth production, Hanseatic cloth trade and trade policy, 14th to 16th century." In *The German Hanse in Past & Present Europe. A medieval League as a model for modern interregional cooperation?*, edited by Hanno Brand, 71-93. Groningen: Hanse Passage/Castel International Publishers, 2007.
- . "Some remarks on the role of 'putting-out' in Flemish and Northwest European cloth production." In *La draperie ancienne des Pays-bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècle)*, edited by Marc Boone and Walter Prevenier, 207-50. Leuven: Garant, 1993.
- Hoock, Jochen, Pierre Jeannin, and Wolfgang Kaiser, eds. *Ars mercatoria: Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470-1820: eine analytische Bibliographie = Ars Mercatoria: manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820*. 6 vols. Paderborn: Schöningh, 1991.
- Hoskin, Keith W., and Richard H. Macve. "Accounting and the Examinations: a genealogy of disciplinary power." *Accounting, Organizations and Society* 11, no. 2 (1986): 105-36.
- . "Writing, examining, disciplining: the genesis of accounting's modern power." In *Accounting as social and institutional practice*, edited by Peter Miller and Anthony G. Hopwood, 67-97. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Hunt, Edwin S. *The Medieval Super-Companies: A Study of the Peruzzi Company of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Jansma, Taeke S. "Waarden en makelaars te Dordrecht in de zestiende eeuw." *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* IV (1949): 213-25.
- Jones, Bryan D. "Bounded Rationality." *Annual Review Political Science* 2 (1999): 297-321.
- Jones, Edward Thomas. *Jones's English system of book-keeping*. Vol. 18, Historic Accounting Literature. London: London, 1980.

- Jones, Michael John. "The role of change agents and imitation in the diffusion of an idea: charge and discharge accounting." *Accounting and Business Research* 38, no. 5 (2008): 355-71.
- Jonker, Joost. *Merchants, bankers, middlemen: the Amsterdam money market during the first half of the 19th century*: NEHA, 1996.
- Judde de Larivière, Claire. *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)*. Edited by Hugh Kennedy. Vol. 79, The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500. Leiden: Brill, 2008.
- Kaplan, Robert. *The Nothing That Is: A Natural History of Zero*. Oxford: Allen Lane, 1999.
- Kellenbenz, Hermann. "Der Stand der Buchhaltung in Oberdeutschland zur Zeit der Fugger und Welser." *Die Wirtschaftsprüfung* 23 (1970): 621-26.
- Kessler, Amalia D. *A revolution in commerce: the Parisian merchant court and the rise of commercial society in eighteenth-century France*: Yale University Press, 2007.
- Kessler, Amalia D. "Enforcing Virtue: Social Norms and Self-Interest in an Eighteenth-Century Merchant Court." *Law and History Review* 2, no. 1 (2004): 71-118.
- Kheil, Carl Peter. *Benedetto Cotrugli Raugéo. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchhaltung*. Wien: Manzschsche buchhandlung, 1906.
- Klein, Daniel B. "Knowledge, Reputation, and Trust, by Voluntary Means." In *Reputation: Studies in the voluntary elicitation of good conduct*, edited by Daniel B. Klein, 1-14: University of Michigan Press, 1997.
- . "Trust for Hire: Voluntary Remedies for Quality and Safety." In *Reputation: Studies in the voluntary elicitation of good conduct*, edited by Daniel B. Klein, 97-133: University of Michigan Press, 1997.
- Koller, E. Franck. "La Géographie de deux routes commerciales franco-flamandes au Moyen Age." *Norwis* (1968): 285-91.
- Kooijmans, Luuc. "Risk and Reputation. On the Mentality of Merchants in the Early Modern Period." In *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times: merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market*, edited by Clé Lesger and Leo Noordegraaf, 25-34. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995.
- Lambert, Bart. "'Considéré que lesquels marchans ont souvent question les ungs contre les autres': commerciële conflictbeheersing in het laat-middeleeuwse Brugge." In *Sixth European Social Science History Conference*, 1-16. Amsterdam, 2006.

- . "De Genuese aanwezigheid in laatmiddeleeuws Brugge (1435-1495). Een laboratorium voor de studie van instellingen en hun rol in de economische geschiedenis." Phd-thesis, Universiteit Gent, 2011.
- . "Merchants on the margin? The black market in 15th-century Sluis." In *XIV International Economic History Congress*. Helsinki, 2006.
- Lane, Frederic C. "National Wealth and Protection Costs." *War as a Social Institution: the Historian's Perspective* (1941): 32-43.
- Lane, Frederic C. *Andrea Barbarigo, merchant of Venice, 1418-1449*, The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science LXII. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1944.
- . "Double Entry Bookkeeping and Resident Merchants." *Journal of European Economic History* 6 (1977): 177-91.
- . "Economic Consequences of Organized Violence." *The Journal of Economic History* 18, no. 4 (1958): 401-17.
- . "Rythm and Rapidity of Turnover in Venetian Trade of the Fifteenth Century." In *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane*, 109-27. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966.
- . "Venetian Shipping During the Commercial Revolution." *The American Historical Review* 38, no. 2 (1933): 219-39.
- . *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966.
- . "Venture Accounting in Medieval Business." *Bulletin of the Historical Society* 19, no. 5 (1945): 164-73.
- Langholm, Odd. *The merchant in the confessional: trade and price in the pre-reformation penitential handbooks*. Edited by Andrew Colin Gow. Vol. 93, Studies in Medieval and Reformation Thought. Leiden: Brill Academic Pub, 2003.
- Lazzareschi, Eugenio. "Gli statuti dei Lucchesi a Bruges e ad Anversa. ." In *Ad Alessandro Luzio gli Archivi di Stato italiani. Miscellanea di Studi Storici*. Firenze: Le Monnier, 1933.
- Le Bras, Gabriel. "Conceptions of Economy and Society." In *Cambridge Economic History of Europe*, edited by M. Postan, E. Rich and E. Miller, 554-75, 1963.
- Le Goff, Jacques. *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age*. Évreux: Hachette, 1986.
- . *Marchands et banquiers du Moyen Age*. Paris: Presses Universitaires de France, 1972.
- Lee, TA. "A systematic view of the history of the world of accounting." *Accounting, Business & Financial History* 1, no. 1 (1990): 73-107.

- Lemarchand, Yannick. "'À la conquête de la science des comptes". Variations autour de quelques manuels français de tenue des livres." In *Ars mercatoria: Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470-1820: eine analytische Bibliographie = Ars Mercatoria: manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820*, edited by Jochen Hoock, Pierre Jeannin and Wolfgang Kaiser. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2001.
- . "Double entry versus charge and discharge accounting in eighteenth-century France." *Accounting, Business & Financial History* 4, no. 1 (1994): 119-45.
- . *Du dépérissement à l'amortissement: enquête sur l'histoire d'un concept et de sa traduction comptable*. Nantes: Ouest éditions, 1993.
- Lemarchand, Yannick, Laure Pineau-Defois, and Cheryl McWatters. "The Current Account as Cognitive Artefact: Stories and Accounts of la Maison Chaurand." In *23rd Accounting History Review Conference* Cardiff Business School, 2011.
- Lesger, Clé. *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-ca. 1630*. Vol. 27: Uitgeverij Verloren, 2001.
- Lesnikov, Michail P, and Hildebrand Veckinchusen. *Die Handelsbücher Des Hansischen Kaufmannes Veckinchusen*: Akademie-Verlag, 1973.
- Levy-Bruhl, Henri. "Reflexions sur le serment." In *Études d'histoire du droit privé offertes à Pierre PETOT*, 385396. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1959.
- Lieber, Alfred E. "Eastern Business Practices and Medieval European Commerce." *The Economic History Review* XXI (1968): 230-43.
- Littleton, Ananias C. *Accounting evolution to 1900*. Edited by Gary Previts, John, Accounting History Classics Series. Alabama: Alabama University Press, 1981.
- Lloyd, T. H. *The English wool trade in the Middle Ages*. Cambridge Cambridge University Press, 1977.
- Lopez, Robert S. "The trade of medieval Europe: the South." *Cambridge Economic History of Europe* 2 (1952): 257-354.
- Lopez, Robert S., Irving W. Raymond, and Olivia R. Constable. *Medieval trade in the Mediterranean world: Illustrative documents*. New York: Columbia University Press, 2013.
- Lowagie, Hannes. "Communicatie en postsystemen in het laatmiddeleeuwse Brugge." *Handelingen voor het Genootschap voor Geschiedenis*, no. 1 (2010): 49-60.
- Macfarlane, Alan. *The origins of English individualism: the family, property and social transition*: Blackwell Oxford, 1978.

- Mackenzie, Donald. "Is economics performative? Option theory and the construction of derivatives markets." *Journal of the History of Economic Thought* 28, no. 1 (2006): 29-55.
- MacKenzie, Donald, Fabian Muniesa, and Lucia Siu. "Introduction." In *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*, edited by Donald MacKenzie, Fabian Muniesa and Lucia Siu, 1-19. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Mair, John. *Book-keeping methodiz'd*. Edited by M. Bywater. Vol. 12. London: Scolar Press, 1979 [1736].
- Manea-Grgin, Castilia. "Le" parfait marchand" de Benedikt Kotrulj (Benedetto Cotrugli) au XVe siecle, d'un point de vue ethico-religieux, et son equivalent dans la vrai vie de Giacomo Badoer." Paper presented at the Xe Congres de l'Association internationale du Sud-Est europeen (AIESEE), Paris, 2009.
- Mann, Susan. "Brokers as Entrepreneurs in Presocialist China." *Comparative Studies in Society and History* 26, no. 4 (1984): 614-36.
- Manzoni, Domenico. "Quaderno doppio col suo giornale." In *Domenico Manzoni, Quaderno doppio col suo giornale 1540. Giovanni Antonio Tagliente, Considerando...nostri magnifici 1525. Considerando....diversi mercanti 1525*, edited by M. Bywater. London: Scolar Press, 1978 [1540].
- March, James G. "Ambiguity and accounting: The elusive link between information and decision making." *Accounting, Organizations and Society* 12, no. 2 (1987): 153-68.
- . "Bounded rationality, ambiguity, and the engineering of choice." *The Bell Journal of Economics* 9, no. 2 (1978): 578-608.
- . "Bounded Rationality, Ambiguity, and the Engineering of Choice." In *Rational Choice*, edited by Jon Elster, 142-70. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Marechal, Hilde. "Het makelaarsgild te Brugge van 1600 tot 1665." K. U. L., 1969.
- Marechal, Joseph. *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*. Brugge: De Anjelier, 1955.
- . "Brittanica te Brugge." 11-35. Brugge, 1966.
- . "Bruges? Métropole de l'Occident." *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographie-Unterricht* XIII (1971): 150-63.
- . "Duizend jaar Britse aanwezigheid te Brugge." In *Europese aanwezigheid te Brugge: de vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw)*, 13-41. Brugge: Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 1985.
- . "La Colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle." *Revue du Nord* XXXV (1953): 5-40.

- . "Le départ de Bruges des marchands étrangers (Xve et XVIe siècles)." In *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 26-74: Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 1951. Reprint, reprinted in: *Europese aanwezigheid te Brugge: de vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw)*, 1985, pp. 180-210.
- Marshall, Gordon. *In Search of the Spirit of Capitalism. An essay on Max Weber's Protestant ethics thesis*. London: Hutchinson, 1982.
- Matamoros, Juan Baños-Sánchez, and Fernando Gutiérrez-Hidalgo. "Patterns of accounting history literature: movements at the beginning of the 21st century " *Accounting Historians Journal* 37, no. 2 (2010): 123-44.
- Mathias, Peter. "Strategies for Reducing Risk by Entrepreneurs in the Early Modern Period." In *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times: merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market*, edited by Clé Lesger and Leo Noordegraaf, 5-24. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995.
- Melis, Federigo. "L'industrie drapière au moyen âge dans la vallée de la Lys, d'Armentières à Gand." In *Hulde aan Paul Ferrant-Dalle (Wervik, 1967)*, 151-61: Stedelijke oudheidkundige commissie Wervik, 1967.
- . "La diffusione nel Mediterraneo occidentale dei panni di Wervicq e delle altre città della Lys attorno al 1400." *Studi in onore di Amintore Fanfani* 3 (1962): 219-43.
- . *Storia della regioneria: contributo alla conoscenza e interpretazione delle fonti più significative della storia economica*: C. Zuffi, 1950.
- Mellis, John. "A briefe instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of Debitor and Creditor, & as well for proper Accompts partible, etc." In *A briefe instruction and maner how to keepe bookes of accompts...* edited by M. Bywater. London: Scholar Press, 1980 [1588].
- Mennher, Valentin. "Practique pour brievement apprendre à Ciffrer, & tenir livre de comptes, avec la Regle de Coss, & Geometrie. ." Anvers, 1565.
- Mertens, Jacques. "Bestuursinstellingen van de stad Brugge." In *De gewestelijke en lokale overheidsfinanciën in Vlaanderen tot 1795*, edited by Walter Prevenier and Beatrijs Augustyn, 323-32. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997.
- . "Het hanzeatische koopmanshuis Veckinchusen en Antwerpen in de eerste decennia van de vijftiende eeuw." In *"Een kompas met vele streken". Studies over Antwerpen, scheepvaart en archivalie aangeboden aan dr. Gustaaf Asaert ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag*, edited by Griet Maréchal, 137-42. Antwerpen: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezenen, 1994.

- Mickwitz, Gunnar. *Aus Revaler Handelsbücher: Zur technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Vol. IX, Commentationes Humanarum Litterarum. Helingfors (Helsinki): Societas Scientiarum Fennica, 1938.
- Milgrom, Paul R., Douglass C. North, and Barry R. Weingast. "The Role of Institutions in the Revival of Trade: the Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs." *Economics & Politics* 2, no. 1 (1990): 1-23.
- Miller, Peter. "Accounting as social and institutional practice: an introduction." In *Accounting as Social and Institutional Practice*, edited by Anthony G. Hopwood and Peter Miller, 1-39. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- . "The margins of accounting." In *The Laws of the Markets*, edited by Michel Callon, 174-94. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- Miller, Peter, and Christopher Napier. "Genealogies of calculation." *Accounting, Organizations and Society* 18, no. 7-8 (1993): 631-47.
- Miranda, Flávio. "Commerce, conflits et justice : les marchands portugais en Flandre à la fin du Moyen Âge." http://www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=ABPO_1171_0193&AJOUT_BIBLIO=ABPO_1171_0193.
- Mollat, Michel. *Le commerce maritime normand à la fin du Moyen Age: étude d'histoire économique et sociale*. Paris: Plon, 1952.
- . "Les Hôtes et les Courtiers dans les ports normands à la fin du Moyen Age." *Revue historique de droit français et étranger* 1 (1947): 49-67.
- Most, Kenneth S. "How wrong was Sombart?" *The Accounting Historians Journal* 3, no. 1-4 (1976): 22-28.
- . "Sombart's Propositions Revisited." *Accounting Review* 47, no. 4 (1972): 722-34.
- Mouraux, J. *Bruges port de mer*, Bulletin de la société de Géographie de Dunkerque. Dunkerque: Paul Michel, 1912.
- Munro, John H. "Anglo-Flemish competition in the International Cloth Trade, 1340-1520." *Publication du Centre Européen d'études bourguignonnes* 35 (1995): 37-60.
- . "Bruges and the Abortive Staple in English Cloth: An Incident in the Shift of Commerce From Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century." *Revue belge de philologie et d'histoire* 44 (1966): 1137-59.
- . "English 'Backwardness' and Financial Innovations in Commerce with the Low Countries, 14th to 16th centuries." In *International Trade in the Low Countries (14th-16th century)*, edited by Bruno Blondé, Anke Greve and Peter Stabel, 105-67. Leuven: Garant, 2000.

- . "Medieval woollens: the Western European woollen industries and their struggle for international markets, c. 1000-1300." In *The Cambridge History of Western Textiles*, edited by David Jenkins, 228-324. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- . "The 'New Institutional Economics' and the Changing Fortunes of Fairs in Medieval and Early Modern Europe." *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 88 (2001): 1-47.
- . "Patterns of trade, money, and credit." In *Handbook of European history 1400 - 1600 : Late Middle Ages, Renaissance and Reformation: Structures and Assertions*, edited by T.A. Brady, H.A. Oberman and J.D. Tracy, 147-96: Brill, 1994.
- . "The Symbiosis of Towns and Textiles: Urban Institutions and the Changing Fortunes of Cloth Manufacturing in the Low Countries and England, 1280-1570." 1-72, 1998.
- . "Urban Regulation and Monopolistic Competition in the Textile Industries of the Late Medieval Low Countries." Paper presented at the Textiles of the Low Countries in European Economic History, Leuven, 1990.
- . *Wool, Cloth and Gold. The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade 1340-1478*. Bruxelles: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1973.
- Murray, David. *Chapters in the History of Bookkeeping, Accountancy & Commercial Arithmetic*. Glasgow: Jackson, Wylie & Co., 1930.
- Murray, James M. *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Murray, James, M. "Cloth, Banking, and Finance in Medieval Bruges." Paper presented at the Textiles of the Low Countries in European Economic History, Leuven, 1990.
- Murray, James M. "The Devil's Evangelists? Moneychangers in Flemish Urban Society." In *Money, Morality, and Culture in Late Medieval and Early Modern Europe* edited by Juliann Vitullo, 53-67: Ashgate, 2010.
- . "Handels- en financiële technieken." In *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, edited by André Vandewalle, 107-20. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002.
- . "Of Nodes and Networks: Bruges and the infrastructure of Trade in Fourteenth-century Europe." In *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries)*, edited by Bruno Blondé, Peter Stabel and Anke Greve, 1-14. Leuven: Garant, 2000.
- Murray, James M, and Edwin S Hunt. *A History of Business in Medieval Europe 1200-1550*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

- Mus, Octaaf. "De brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge* 101 (1964): 5-118.
- . "De verhouding van de waard tot de drapier in de Kortrijkse draperie op het einde van de 15e eeuw." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge* 98 (1961): 156-218.
- . "Wouter Ameyde, een Brugse waard-makelaar op het einde van de vijftiende eeuw." In *Album Albert Schouteet*, 117-32. Brugge, 1973.
- Napier, Christopher J. "Accounts of change: 30 years of historical accounting research." *Accounting, Organizations and Society* 31 (2006): 445-507.
- Napier, Christopher, and Christopher Noke. "Accounting and law: an historical overview of an uneasy relationship." In *Accounting and the Law*, edited by Michael Bromwich and Anthony G. Hopwood, 30-54. London: Prentice Hall, 1992.
- Nicholas, David. "The English trade at Bruges in the last years of Edward III." *Journal of Medieval History* 5, no. 1 (1979): 23-61.
- . *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders*. Vol. 152: De Tempel Brugge, 1971.
- Niebaum, Hermann. "Taal en communicatie in het hanzegebied." In *Koggen, kooplieden en kantoren: de Hanze, een praktisch netwerk*, edited by Hanno Brand and Egge Knol, 160-69. Groningen: Uitgeverij Verloren, 2009.
- Noke, Christopher. "Accounting for Bailiffship in Thirteenth Century England." *Accounting and Business Research* 11, no. 42 (1981): 137-51.
- Noonan, John Thomas. *The scholastic analysis of usury*. London: Oxford University Press, 1957.
- North, Douglass C. "Ideology and political/economic institutions." *Cato journal* 8, no. 1 (1988).
- . *Institutions, institutional change and economic performance*: Cambridge university press, 1990.
- . *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton & Company Incorporated, 1981.
- . "Transaction Costs in History." *Journal of European Economic History* 14 (1985): 557-76.
- North, Douglass C., and Robert P. Thomas. *The Rise of the Western World. A New Economic History*. London: Cambridge University Press, 1973.
- O'Brien, Patrick, Derek Keene, and Marjolijn 't Hart. *Urban achievement in early modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

- Ogilvie, Sheilagh C. *Institutions and European trade: merchant guilds, 1000-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Paravicini, Werner. "Brugge en Duitsland." In *Brugge en Europa*, edited by Valentin Vermeersch, 99-128. Antwerpen: Mercatorfonds, 1992.
- Parker, Robert H. "Explaining national differences in consolidated accounts." In *The Evolution of Corporate Financial Reporting*, edited by Thomas A. Lee and Robert H. Parker, 124–31. Sundbury-on-Thames: Nelson, 1979.
- . "Importing and Exporting Accounting: The British Experience." In *International Pressures for Accounting Change*, edited by Anthony G. Hopwood, 7-29. Hertfordshire: Prentice Hall, 1989.
- . "The Scope of Accounting History: A Note." *Abacus* 29, no. 1 (1993): 106-10.
- Parmentier, R. A. *Indices op de Brugsche Poorterboeken*. 2 vols. Vol. 15. Brugge: Desclée de Brouwer en Cie, 1938.
- Paviot, Jacques. "Les Portugais à Bruges." In *International Trade in the Low Countries (14th-16th century)*, edited by Bruno Blondé, Anke Greve and Peter Stabel, 55-74. Leuven: Garant, 2000.
- . "Les relations économiques entre le Portugal et la Flandre au XVe siècle." Paper presented at the Congresso Internacional Bartolomeu Dias e a sua Época Porto, 1989.
- . *Portugal et Bourgogne au XVe siècle, 1384-1482: recueil de documents extraits des archives bourguignonnes*. Paris: Centre Culturel Calouste Gulbenkian, 1995.
- Pearson, M. N. "Brokers in Western Indian Port Cities. Their Role in Servicing Foreign Merchants." *Modern Asian Studies* 22, no. 3 (1988): 455-72.
- Peele, James. *The Manner and fourme how to keepe a perfect reconyng*. Edited by M. Bywater. Vol. 1, Historic Accounting Literature. London: Scholar Press, 1979 [1553].
- Pegolotti, Francesco Balducci, and Allan Evans. *La Pratica Della Mercatura*. (Edited by Allan Evans). Cambridge: Medieval Academy of America, 1936.
- Pelus, Marie-Louise. "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800." Paper presented at the L'impresa industria commercio banca, secc. 13-18: atti della "Ventiduesima settimana di studi", Firenze, 1990.
- Pelus, Marie-Louise *Wolter von Holsten marchand lübeckois dans la seconde moitié du seizième siècle: contribution à l'étude des relations commerciales entre Lübeck et les villes livoniennes* Vol. 15, Collection de l'École Normale Supérieure de Jeunes Filles. Paris: École Normale Supérieure de Jeunes Filles, 1981.
- Penndorf, Balduin. *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*. Leipzig: G. A. Gloeckner, 1913.

- Peragallo, Edward. *Origin and Evolution of Double Entry Bookkeeping. A Study of Italian Practice from the Fourteenth Century*: American Institute Publishing, 1938.
- . "Origin of the Trial Balance." *The Accounting Review* 31, no. 3 (1956): 389-94.
- Persson, Karl Gunnar. "Markets and coercion in medieval Europe." In *The Cambridge History of Capitalism. The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*, edited by Larry Neal and Jeffrey G. Williamson, 225-66. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Petri, Nicolaus. *The Manner and fourme how to keepe a perfect reconyng*. Edited by M. Bywater. Vol. 3, Historic Accounting Literature. London: Scholar Press, 1978 [1596].
- Peyer, Hans Conrad, and Elisabeth Müller-Luckner, eds. *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*. Vol. 3, Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien. München: R. Oldenbourg Verlag, 1983.
- Pezzolo, Luciano. "The *via italiana* to capitalism." In *The Cambridge History of Capitalism. The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*, edited by Larry Neal and Jeffrey G. Williamson, 267-313. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Pietra, Don Angelo. *Indirizzo degli economi, o sia Ordinatissima instruzione da regolatamente formare qualunque scrittura in vn libro doppio; aggiuntoui l'essemplare di vnlibro nobile, con suo giornale, ad vso della Congregation Cassinese, dell'ordine di S. Benedetto. Con due tauole... Composte da... Angelo Pietra Genouese monaco*. Mantoua Francesco Osanna, 1586.
- Pilla, Flavio. "Il bilancio di esercizio nelle aziende private veneziane." *Studi veneziani* 16 (1974): 243-78.
- Pinkster, Harm. "Woordenboek Latijn/Nederlands." Amsterdam University Press, <http://www.latijnnederlands.nl/>.
- Pirenne, Henri. *Economic and social History of Medieval Europe*. 3th ed. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1947.
- . *Histoire de Belgique. Des origines à nos jours*. 3e ed. 4 vols. Brussel: La renaissance du livre, 1923.
- . "The Stages in the Social History of Capitalism." *The American Historical Review* 19, no. 3 (1914): 494-515.
- . *Une crise industrielle au XVIe siècle: la draperie urbaine et la " nouvelle draperie" en Flandre*. Bruxelles: Hayez, 1905.
- Plazolles-Guillen, Fabienne. "Les courtiers de commerce à Barcelone." *Mélanges de la Casa de Velázquez (MCV)* XXIX, no. 1 (1993): 127-54.

- Posner, Eric A. *Law and social norms*. London: Harvard University Press, 2002.
- Postan, Michael M. "Credit in Medieval Trade." *The Economic History Review* 1, no. 2 (1928): 234-61.
- Posthumus, Nicolaas Wilhelmus. *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)*. 3 vols. Vol. I: M. Nijhoff, 1908.
- Power, Eileen. "The English Wool Trade in the Reign of Edward IV." *Cambridge Historical Journal* 2, no. 1 (1926): 17-35.
- . *The Wool Trade in English Medieval History. Being the Ford Lectures delivered in the University of Oxford in Hilary Term 1939*. Oxford: Oxford University Press, 1941.
- . "The Wool Trade in the Fifteenth Century." In *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, edited by Eileen Power and M. Postan, 39-90. London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1951.
- Pulling, Alexander. *A practical compendium of the law and usage of mercantile accounts*. Edited by M. Bywater. Vol. 21, Historic Accounting Literature. London: Scholar Press, 1980 [1850].
- Puttevils, Jeroen. "The Ascent of Merchants from the Southern Low Countries: from Antwerp to Europe, 1480-1585." Universiteit Antwerpen, 2012.
- Puttevils, Jeroen, Botho Verbist, and Peter Stabel. "Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: Van het liberale Brugge naar het gereguleerde Antwerpen?" In *Huldeboek Helma De Smedt*.
- Quattrone, Paolo. "Books to be practiced: Memory, the power of the visual, and the success of accounting." *Accounting, Organizations and Society* 34 (2009): 85-118.
- Rabuzzi, Daniel A. "Eighteenth-Century Commercial Mentalities as Reflected and Projected in Business Handbooks." *Eighteenth-Century Studies* 29, no. 2 (1995): 169-89.
- Ramsey, Peter H. "Some Tudor Merchant's Accounts." In *Studies in the History of Accounting*, edited by Basil Yamey, S. and A. Littleton, C. , 185-201. London: Sweet & Maxwell, 1956.
- . "The unimportance of Double-Entry bookkeeping: did Luca Pacioli really Matter?" Paper presented at the L'impresa industria commercio banca, secc. 13-18: atti della "Ventiduesima settimana di studi", Firenze, 1990.
- Renson, G. "Het tolrecht te Brugge tot de jaren 1500." In *Miscellanea J. Gessler*, 1044-60. Leuven, 1948.
- Reyerson, Kathryn L. *The Art of the Deal. Intermediaries of Trade in Medieval Montpellier*. Edited by Hugh Kennedy, Paul Magdalino, David Abulafia, Benjamin Arbel, Mark Meyerson and Larry J. Simon. Vol. 37, The

- Mediterranean Peoples, Economies and cultures, 400-1453. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002.
- Rooseboom, Matthys P. *The Scottish Staple in the Netherlands*: Nijhoff, 1910.
- Rubenstein, A., and A. Wolinsky. "Middlemen." *Quarterly Journal of Economics* 102 (1987): 581-93.
- Rust, John, and George Hall. "Middlemen versus Market Makers: A Theory of Competitive Exchange." *Journal of Political Economy* 111, no. 2 (2003): 353-403.
- Ryckaert, Marc. "Topografie en hydrografie van de kustvlakte." In *Brugge en de zee. van Bryggia tot Zeebrugge.*, edited by Valentin Vermeersch, 13-23. Antwerpen: Mercatorfonds, 1982.
- Ryckaert, Marc, and André Vandewalle. "De strijd voor het behoud van het Zwin." In *Brugge en de zee. van Bryggia tot Zeebrugge.*, edited by Valentin Vermeersch, 53-70. Antwerpen: Mercatorfonds, 1982.
- Sabbe, Étienne. *Anvers, métropole de l'occident (1492-1566): la Renaissance du livre*, 1952.
- Sagher, Henri E, Carlos Wyffels, and Hans van Werveke. *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxieme partie. Le sud-Ouest de la Flandre depuis l'epoque bourguignonne*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1951-1965.
- Sangster, Alan, Gregory N. Stoner, and Patricia McCarthy. "The Market for Luca Pacioli's Summa Arithmetica." *The Accounting Historians Journal* 35, no. 1 (2008): 111-34.
- Sapori, Armando. *Mercatores*: Garzanti, 1941.
- Sapori, Armando, and Lucien Febvre. *Le marchand italien au Moyen Age: conférences et bibliographie*: A. Colin, 1952.
- Schoonhoven, Etienne. *Anvers, son fleuve et son port. Coup d'oeil sur les principales étapes de son histoire économique et maritime*. Anvers: Lloyd Anversois, 1958.
- Schwarz, L. D., and L. J. Jones. "Wealth, Occupations, and Insurance in the Late Eighteenth Century: The Policy Registers of the Sun Fire Office." *Economic History Review* 36, no. 3 (1983): 365-73.
- Senn, Peter R. "Sombart's Reception in the English -Speaking World - "Je ne propose rien, je n'impose rien: j'expose"." In *Werner Sombart. Social Scientist*, edited by Jürgen Backhaus, 147-286. Marburg: Metropolis-Verlag, 1996.
- Sgard, Jérôme, and Eric Brousseau. "Global Economic Governance During the Middle Ages: The Jurisdiction of the Champagne Fairs." *International Review of Law and Economics* (2013), <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0144818813000598>.

- Siefert, Dieter. "Hildebrand Veckinhusen: A typical Hanseatic Merchant in the Low Countries?" In *International Trade in the Low Countries (14th-16th Century)*, edited by Bruno Blondé, Peter Stabel and Anke Greve, 45-55. Leuven: Garant, 2000.
- Simon, Herbert A. "A Behavioral Model of Rational Choice." *The Quarterly Journal of Economics* 69, no. 1 (1955): 99-118.
- . *Models of man: social and rational: mathematical essays on rational human behavior in a social setting*: New York (N.Y.) : Wiley, 1967.
- Simon, Herbert A. . *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*. Third ed. London: Macmillan, 1976.
- Slootmans, Corneel. "De Bergen op Zoomsche jaarmarkten en de bezoekers uit Zuid-Nederland " In *12e Filologen Kongres der Wetenschappelijke Congressen in Vlaanderen*. Leuven, 1934.
- . *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565*. Edited by H. Van Den Eerenbeemt. 3 vols. Vol. LXIV, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1985.
- Soll, Jacob. "From Note-Taking to Data Collection: Personal and Institutional Information Management in Early Modern Europe." *Intellectual History Review* 20, no. 3 (2010): 355-75.
- Sombart, Werner. *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. 3 ed. 4 vols. Vol. II.1. München: Duncker und Humblot, 1919.
- Sosson, Jean-Pierre. "Les «petites villes» du Zwin (XIVe-xve siècles)· des «espaces urbains» inviables?" In *Commerce, finances et société (XIe-XVIe siècles). Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. Le professeur Henri Dubois*, edited by Philippe Contamine and Thierry Dutour, 171-84. Paris: Université de Paris-Sorbonne, 1993.
- . *les travaux publics de la ville de Bruges 14e-15e siècles. Les matériaux. Les hommes*. Vol. 48, Historische uitgaven: reeks in-8° / Pro Civitate. Brussel: Crédit communal de Belgique, 1977.
- Spufford, Peter. *Power and Profit: the merchant in medieval Europe*. New York: Thames and Hudson, 2002.
- Spufford, Peter, Wendy Wilkinson, and Sarah Tolley. *Handbook of medieval exchange*. London: Offices of the Royal Historical Society, 1986.
- Spulber, Daniel F. "Market Making by Price-setting Firms." *Review of Economic Studies* 63 (1996): 559-80.
- Stabel, Peter. "Ambachten en textielondernemers in kleine Vlaamse steden tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijden." In *Werelden van*

- verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, edited by Hugo Soly and Catharina Lis, 79-98. Brussel: VUB Press, 1997.
- . "Bruges and the German Hanse." In *The Sea in European History*, edited by Luc François and Ann Katherine Isaacs, 35-55. Pisa: University of Pisa, 2001.
- . *A capital of fashion. Guilds, luxuries and economic change in late medieval Bruges*.
- . "De gewenste vreemdeling. Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge." *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001): 189-221.
- . *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, . Vol. 57, 156, Klasse der Letteren. Brussel: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1995.
- . "'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe" een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen." *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 51, no. 1 (1997).
- . *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the late Middle Ages*. Vol. 8. Leuven: Garant, 1997.
- . "Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameide (Bruges fin XVe-début XVIe siècle)." In *Finances publiques et finances privées du bas Moyen âge*, edited by Marc Boone and Walter Prevenier, 75-99. Leuven: Garant, 1995.
- . "Italian merchants and the fairs in the Low Countries (12th-16th centuries)." In *La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e città in Europa (1400-1700)*, edited by Paola Lanaro, 131-60. Venice: Marsilio 2003
- . "Kooplieden in de Stad." In *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, edited by André Vandewalle, 85-96. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002.
- Stehr, Nico, and Reiner Grundmann. *Economic Life in the Modern Age* New Brunswick: Transaction Publishers, 2001.
- Stevin, Simon. "Vorstelicke bouckhouding op de Italiaensche wyse in domeine en finance extraordinaire, wesende inde wisconstige gedachtenissen het tweede deel der gemengde stoffen." In *Vorstelicke bouckhouding op de Italiaensche wyse*, edited by M. Bywater. London: Scolar Press, 1979 [1607].
- Sieda, Wilhelm. *Hildebrand Veckinchusen: Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*. Leipzig: S. Hirzel, 1921.

- Stoner, Greg. "The perseverance of Pacioli's goods inventory accounting system." *Accounting History* 16, no. 3 (2011): 313-29.
- Strubbe, Egied I. "Ieperse schuldbrieven (littera obligatoria) uit het begin van de 15e eeuw." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge LXVII* (1925): 208-17.
- Strubbe, Egied I. *De luister van ons oude recht: verzamelde rechtshistorische studies, 1897-1970* Vol. 5, Publikaties / Rijksuniversiteit Gent. Faculteit van de Rechtsgeleerdheid. Brussel: Elsevier, 1973.
- Sullivan, Ceri. *The Rhetoric of Credit: Merchants in Early Modern Writing*: Fairleigh Dickinson University Press, 2002.
- Sutton, Anne F., and Livia Visser-Fuchs. *The book of privileges of the Merchant Adventurers of England, 1296-1483*, Records of Social and Economic History, New Series. New York: Oxford University Press, 2009.
- Swedberg, Richard, and Ola Agevall. *The Max Weber dictionary: key words and central concepts*: Stanford, Calif. : Stanford Social Sciences, 2005.
- Tagliente, Giovanni Antonio. "Considerando...diversi mercantati." In *Domenico Manzoni, Quaderno doppio col suo giornale 1540. Giovanni Antonio Tagliente, Considerando...nostri magnifici 1525. Considerando....diversi mercanti 1525*, edited by M. Bywater. London: Scholar Press, 1978 [1525].
- Takatera, Sadao. "Early experiences of the British balance sheet." *The Kyoto University Economic Review* XXXVII, no. 2 (1967): 34-47.
- Taylor, R. Emmett. "Luca Pacioli." In *Studies in the History of Accounting*, edited by Basil Yamey, S. and A. Littleton, C., 175-84. London: Sweet & Maxwell, 1956.
- Thielemans, Marie-Rose. *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre 1435-1467*. Vol. XXX, Travaux de la Faculté de philosophie et lettres. Bruxelles: Presses Universitaires, 1966.
- Thijs, Alfons K. L. "Van werkwinkel tot fabriek: de textielnijverheid te Antwerpen van het einde der vijftiende tot het begin der negentiende eeuw." R.U.G, 1978.
- Thompson, Grahame. "Early double-entry bookkeeping and the rethoric of accounting calculation." In *Accounting As Social and Institutional Practice*, edited by A.G. Hopwood and P. Miller, 40-66. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Toms, J. "Calculating a profit: A historical perspective on the development of capitalism." *Accounting, Organizations and Society* 35 (2010): 205-21.
- Trivellato, Francesca. *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*. New Haven: Yale University Press, 2009.

- Tucci, Ugo. *Benedetto Cotrugli, Raguseo, Il Libro dell'Arte di Mercatura*. Venezia: Aresenale Editrice, 1990.
- Usher, Abbott Payson. *The early history of deposit banking in Mediterranean Europe*, Harvard Economic Studies. Cambridge: Harvard University Press, 1943.
- Van Bavel, Bas. "Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries 500-1600." *OUP Catalogue* (2010).
- Van den Abeele, Andries. "Gilde der makelaars in Brugge: Alfabetisch register leden." http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/makelaars_leden.htm.
- . "Lijst van de eden van de nering der makelaars en van de kamer van koophandel." http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/makelaars_eed.htm.
- Van den Abeele, Andries, and Michaël Catry. *Makelaars en handelaars van middeleeuwse nering der makelaars naar moderne kamer van koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge, met de lijst van de leden (1281-1795) en van de besturen (1340-1791)*. Brugge: Kamer voor Handel en Nijverheid van Brugge en het Noorden van West-Vlaanderen, 1992.
- Van der Wee, Herman. "Antwerpens bijdrage tot de ontwikkeling van de moderne geld- en banktechniek." *Tijdschrift voor Economie* 4 (1965): 489-500.
- . "Anvers et les innovations de la technique financière aux XVIe-XVIIe siècles." Paper presented at the Annales. Économies, sociétés, Civilisations, 1967.
- . "European Banking in the Middle Ages and Early Modern Times (416-1789)." In *A History of European Banking*, edited by Herman Van der Wee and Ginette Kurgan-Van Hentenryk, 71-265. Antwerpen: Mercatorfonds, 2000.
- . *The growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. 3 vols. Leuven: Université de Louvain, 1963.
- . *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1972.
- . "The Western European Woollen Industries 1500-1750." In *The Cambridge History of Western Textiles*, edited by David Jenkins, 397-472. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Van Houtte, Jan. "Herbergwesen und Gastlichkeit im mittelalterlichen Brügge." In *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*, edited by Hans Conrad Peyer and Elisabeth Müller-Luckner, 177-88. Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1983.
- . "La Genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du Moyen-Âge." *Revue belge de philologie et d'histoire* (1940): 87-126.

- Van Houtte, Jan A. "Bruges et Anvers, marchés "nationaux" ou "internationaux" du XIVE au XVIe siècle." *Revue du Nord* (1952).
- . *Du troc au commerce mondial, histoire économique générale*. Bruxelles: Charles Dessart, 1945.
- . "Hôteliers et courtiers à Bruges des origines au milieu du XVIe siècle. Contribution à l'histoire de la législation et de méthodes commerciales au Moyen Âge." Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 1936.
- . "Makelaars en waarden te Brugge van de 13e tot de 16e eeuw." *Bijdrage voor de Geschiedenis der Nederlanden V* (1950): 1-30 & 177-97.
- . "The Rise and Decline of the Market of Bruges." *The Economic History Review* 19, no. 1 (1966): 29-47.
- Van Houtte, Jan A. . "Anvers aux XVe et XVIe siècles: Expansion et apogée." Paper presented at the Annales. Économies, sociétés, Civilisations, 1961.
- . *Brugge vroeger en nu*, De Fibula Heemschutreeks. Bussem: Fibula - Van Dishoeck N.V., 1969.
- . "De opkomst van een grote middeleeuwse markt: Brugge." *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 47, no. 1 (1985): 1-15.
- . *Economische en Sociale Geschiedenis van de Lage Landen*. Zeist: W. De Haan N.V., 1964.
- . "Handel en verkeer." In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, edited by J.A. van Houtte, J.F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein and H. van Werveke, 154-201. Utrecht: W. De Haan, 1952.
- . "Het ontstaan van de grote internationale markt van Antwerpen op het einde van de Middeleeuwen." *Economisch en sociaal tijdschrift* 8, no. 1-2 (1954): 1-35.
- . "Le problème du déclin de Bruges et de l'essor d'Anvers dans l'historiographie belge (XVIe-XIXe siècles)." In *Scrinium Lovaniense: mélanges historiques Etienne Van Cauwenbergh*, edited by Etienne Van Cauwenbergh, 393-410. Louvain: Bureau du Recueil, 1961.
- . "Les courtiers au Moyen- Age. Origine et caractéristiques d'une institution commerciale en Europe occidentale." *Revue historique de droit français XV* (1936): 105-41.
- . "Les foires dans la Belgique ancienne." In *La foire, 175-207*: Recueils de la société Jean Bodin, 1953.
- Van Houtte, Jan A. , L. Devliegher, and A. Vandewalle. *De geschiedenis van Brugge*: Lannoo, 1982.

- Van Houtte, Jan A., and Raymond Van Uytven. "Nijverheid en handel." In *De nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden*, 87-111. Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1980.
- van Tichelen, Theodoor. *Het Nieuw Testament* Antwerpen: Geloofsverdediging, 1926.
- Van Uytven, Raymond. "De volmolen: motor van de omwenteling in de industriële mentaliteit." *Tijdschrift van de kring der alumni van de wetenschappelijke stichtingen* 38 (1968): 61-76.
- . "The fulling mill: dynamic of the revolution in industrial attitudes." *Acta Historiae Neerlandica* 5 (1971): 1-14.
- . "The stages of economic decline, late medieval Bruges " In *Peasants & Townsmen in Medieval Europe. Studia in Honorem Adriaen Verhulst*, edited by J.M.; Duvosquel and E. Thoen, 259-69. Ghent, 1995.
- Van Werveke, Hans. *Geschiedenis van Vlaanderen. Het economische en sociale leven*. Vol. 51939.
- Vander Linden, Herman. *Les gildes marchandes dans les Pays-Bas au moyen age*. Gand: Librairie Clemm, 1896.
- Vandewalle, André. *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief*. Brugge: Gemeentebestuur Brugge 1979.
- . "Brugge en het Iberisch schiereiland." In *Brugge en Europa*, 159-81. Antwerpen: Mercatorfonds, 1992.
- . "De stadskraan." In *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, edited by André Vandewalle and Simonne Abraham-Thisse, 25. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2002.
- . "De vreemde naties in Brugge." In *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*, 27-42: Stichting Kunstboek, 2002.
- Vandewalle, André, and Noël Geirnaert. "Brugge en Italië." In *Brugge en Europa*, edited by Valentin Vermeersch, 183-205. Antwerpen: Mercatorfonds, 1992.
- Vaucher, André. "'Homo mercator vix aut numquam potest Deo placere" : quelques réflexions sur l'attitude des milieux ecclésiastiques face aux nouvelles formes de l'activité économique au XIIe et au début du XIIIe siècle." 1988.
- Velinov, Daniel. "Le marché des changes anversoises, de l'espace régional aux flux européens: les affaires du banquier Jean-Baptist de La Bistrate (1654-1674) ". Paris: Université Paris I Panthéon-Sorbonne - Freie Universität Berlin, Unpublished Phd-thesis, 2012.
- Velle, Jos. "Een vergeten Nederlandsche verplichting van den koopman tot boekhouden." *Maandblad voor het boekhouden* 16 (1909).
- Veluwenkamp, Jan Willem. "International business communication patterns in the Dutch commercial system, 1500-1800." In *Your humble servant. Agents in*

- Early Modern Europe, Hilversum*, edited by Hans Cools, Marika Keblusek and Badeloch Noldus, 121-34. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006.
- Vercouteren, Els. "De geldwisselaars in Brabant (1430-1506). Een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden." *Bijdragen en Mededelingen tot de bestudering van de geschiedenis der Nederlanden* 100, no. 1 (1985): 3-25.
- Verlinden, Charles. "Draps des Pays-Bas et du Nord-Ouest de l'Europe au Portugal au XVe siècle." *Anuario de Estudios Medievales* III (1966): 235-62.
- . "Draps des Pays-Bas et du nord de la France en Espagne au XIVe siècle." *Le Moyen Age* 47 (1937): 21-36.
- Vermaut, Joseph. "De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800. Konjunctuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen." Gent: RUG, 1974.
- Verwijs, Eelco, and Jacob Verdam. "Middelnederlandsch woordenboek " Instituut voor Nederlandse Lexicologie, <http://gtb.inl.nl/?owner=MNW>.
- Watson, W. B. "The Structure of the Florentine Galley Trade with Flanders and England in the Fifteenth Century." *Revue belge de philologie et d'histoire* (1961): 1073-91.
- Weber, Max. *General Economic History*. Translated by Frank H. Knight. New York: Greenberg, 1927.
- . *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated by Talcott Parsons. 2 ed. Guildford: George Allen & Unwin, 1970.
- Werner Sombart (1863-1941): social scientist*. Edited by Jürgen Backhaus. 3 vols. Marburg: Metropolis-Verlag, 1996.
- "Wet van 17 juli 1975 met betrekking tot de boekhouding van de ondernemingen." 1975.
- Wiarda, J. *Mercatura Honesta. Eerbare handel, enige beschouwingen over den samenhang tussen handelsrecht en handelsmoraal* Groningen: J. B. Wolters, 1963.
- Willemsen, G. *La technique et l'organisation de la draperie à Bruges, à Gand et à Malines, au milieu du XVIe siècle* 1920.
- Williamson, Oliver E. "Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations." *Journal of Law and Economics* 22, no. 2 (1979): 233-61.
- Winjum, James O. "Accounting and the Rise of Capitalism: An Accountant's view." *Journal of Accounting Research* 9, no. 2 (1971): 333-50.
- . "Accounting in Its Age of Stagnation." *The Accounting Review* 45, no. 4 (1970): 743-61.

- . "The Journal of Thomas Gresham." *The Accounting Review* 46, no. 1 (1971): 149-55.
- . *The role of accounting in the economic development of England: 1500-1750*. Michigan, Illinois: Center for International Education and Research in Accounting, 1972.
- Wubs-Mrozewicz, Justyna. "De Kantoren van de Hanze: Bergen, Brugge, Londen en Nowgorod." In *Koggen, kooplieden en kantoren: de Hanze, een praktisch netwerk*, edited by Hanno Brand and Egge Knol, 90-107. Groningen: Uitgeverij Verloren, 2009.
- Wyffels, Carlos. "Kanttekeningen bij de Brugse 'Moerlemaye' 1280-1281." *Album Albert Schouteet* (1973): 253-58.
- . "Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse 'democratische' stedelijke opstand: de Brugse 'Moerlemaye' (1280-1281)." *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 132 (1966): 104-07.
- Yamey, Basil S. "Accounting and the Rise of Capitalism: Further Notes on a Theme by Sombart." *Journal of Accounting Research* 2, no. 2 (1964): 117-36.
- . "Accounting in history." *The European Accounting Review* 3, no. 2 (1994): 375-80.
- . *Art & Accounting*. Edited by Basil S. Yamey. London: Yale University Press, 1989.
- . "Balancing and Closing the Ledger: Italian Practice, 1300-1600 " In *Accounting History*, edited by Basil S.; Yamey and Robert H. Parker, 250-67. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- . "Benedetto Cotrugli on bookkeeping (1458)." *Accounting, Business & Financial History* 4 no. 1 (1994): 43-50.
- . "Bookkeeping and Accounts, 1200-1800." Paper presented at the L'impresa industria commercio banca, secc. 13-18: atti della "Ventiduesima settimana di studi", Firenze, 1990.
- . "Compound Journal Entries in Early Treatises on Bookkeeping." *The Accounting Review* 54, no. 2 (1979): 323-29.
- . "Cost, Market or Something Else: Asset Valuation in Some Early Treatises." In *External financial reporting*, edited by Bryan Carsberg and Susan Dev, 176-88. London, 1984.
- . "Diversity in Mercantile Accounting in Western Europe, 1300-1800." In *The development of accounting in an international context: a festschrift in honour of R.H. Parker*, edited by Christopher W. Nobes and Terence E. Cooke. London: Routledge, 1997.

- . "Duplicate Accounting Records: Historical Notes." *Accounting, Business & Financial History* 16, no. 3 (2006): 447-55.
- . "Edward Jones's 'English System of Bookkeeping'." *The Accounting Review* 19, no. 4 (1944): 407-16.
- . "Edward Jones and the Reform of Bookkeeping, 1795-1810." In *Studies in the History of Accounting*, edited by Ananias C. Littleton and Basil Yamey, 313-24. London: Sweet & Maxwell Limited, 1956.
- . "Fifteenth and Sixteenth Century Manuscripts on the Art of Bookkeeping." *Journal of Accounting Research* 5, no. 1 (1967): 51-76.
- . "The Historical Significance of Double-entry Bookkeeping: Some Non-Sombartian Claims." *Accounting, Business & Financial History* 15, no. 1 (2005): 77-88.
- . "The Index to the Ledger: Some Historical Notes." *The Accounting Review* 55, no. 3 (1980): 419-27.
- . "Notes on Double-Entry Bookkeeping and Economic Progress." *Journal of European Economic History*, no. 4 (1975): 717-23.
- . "Notes on the Origin of Double-entry Bookkeeping." *The Accounting Review* 22, no. 3 (1947): 263-72.
- . "Pacioli's pioneering exposition of double-entry bookkeeping: a belated review." In *Studi in memoria di Federico Melis*, 569-80: Giannini, 1978.
- . "The 'particular gain or loss upon each article we deal in': an aspect of mercantile accounting, 1300-1800." *Accounting, Business & Financial History* 10 (2000): 1-12.
- . "'The Partimenti' Account: A Discarded Practice." *Abacus* 17, no. 1 (1981): 3-7.
- . "Personal Accounts, Account Books and their Probative Value: Historical Notes, c.1200 to c.1800." *Accounting Historians Journal* 39, no. 2 (2012): 1-26.
- . "Pious Inscriptions; Confused Accounts; Classification of Accounts: Three historical Notes." In *Debits, Credits, Finance and Profits*, edited by Harold C. Edey, Basil S. Yamey and William T. Baxter, 143-60. London: Sweet & Maxwell, 1974.
- . "Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism." *The Economic History Review* 1, no. 2-3 (1949): 99-113.
- . "Some reflections on the writing of a general history of accounting." *Accounting and Business Research* 11, no. 42 (1981): 127-35.
- . "Some Reflections on the Writing of a General History of Accounting " *Accounting and Business Research* 2 (1981): 127-35.

- . "Some Seventeenth and Eighteenth Century Double-Entry Ledgers." *The Accounting Review* 34, no. 4 (1959): 534-46.
- . "Some Topics in the History of Financial Accounting in England, 1500-1900." In *Studies in Accounting*, edited by W. T. Baxter and S. Davidson, 11-34. London: Institute of Chartered Accountants in England and Wales, 1977.
- . "Two Typographical Ambiguities in Pacioli's "Summa" and the Difficulties of Its Translators." In *Gutenberg-Jahrbuch*, 156-61: Gutenberg-Gesellschaft, 1976.
- . "The Use of Italian Words in Bookkeeping: Germany, 1400-1800." In *Further Essayson the History of Accounting*, edited by Richard P. Brief, 1-9. New York: Garland Publishing Inc., 1982.
- Yamey, Basil S., and M. Bywater. *Historic Accounting Literature: a companion guide*. Edited by M. Bywater, Historic Accounting Literature. London: Scholar Press, 1982.
- Yamey, Basil S., Harold C. Edey, and Hugh W. Thomson. *Accounting in England and Scotland, 1543-1800 double entry in exposition and practice*. London: Sweet & Maxwell, 1963.
- Yamey, Basil S., and A. C. Littleton. *Studies in the History of Accounting*. London: Sweet & Maxwell Limited, 1956.
- Ympyn, Jan Christoffels. *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten des rekenboecks, ende rekeninghe te houdene nae die Italiaensche maniere*. Antwerpen: Gillis Copyns van Diest, 1543.
- Zerbi, Tommaso. *Le origini della partita doppia: gestione aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV*: Milano : Marzorati, 1952.
- Zimmerling, Dieter. *Die Hanse. Handelsmacht im Zeichen der Kogge*. Wien: Salzer, 1976.

Bijlage: minnelijke schikking met de weduwe van Joos van Dorlee

Item XVIII jenvier 1504 zo was my ghewezen van Adriaen Bave ende Lenaerd Huyghe als arbiters tusschen de wedue van Joos van Dorlee ende my ghesubmiteert zijnde voor notaris up de verbuerte van hondert gouden cronen huerlieder ghewijsde te houdene ende moet huer betalen de somme van IX lb. I s. V d. gr. Binnen IIII ende XII maenden procederende de voors[eide] somme van III parcheelen te wetene ander loopende rekeninghe VIII lb. XIII s. III d. Van eenen Adriaen Cavalet I s. gr ende van eenen Jacob van Pondoarde VII s. III d. gr. beloopende de boven genomde somme // Item van eender partie van Jan de Bechtere van 12-19-10 lb. gr. ende een partie van Pieter Aernoud van I bale wulle van 3-9-4 lb. gr. ende van eender partie van Mahieu Rebaut van I lb. gr ende van een partie van Daneel de Keersghietere van X s. gr ende noch van een ander partie van Pietere de Moveda Spaignart van 2-8-2 lb. Gr. Zo hebben my de boven ghenomde arbiters gheheel ende al ontlast ende dare of quete ghewezen // Item vander partie van Jan Peres de Samodia van 5-7-4 lb. gr moet ic dare of quite houden de voors wedue [van dorlee] ende haer contoir of die tan gaen mach dat up dat in dair of eeneghe molestacie hadde dair of scadeloos te houd[e]ne ende van dezen parten ter causen van I diamant daer moet ic blijcken of daer tusschen die ende passchen dat den rinc gheleent was den backers Jan Pauwels ende Jan Simoens

Hierop betaelt par Hannekin huer ghezonden XIII jullz 1504 in VI. gr. _____ II lb. gr.

Noch ghezonden den laetsten van oughst 1504 par Hannekin in goudt _____ I lb. gr.

Noch ghezonden XIII spetembre 1504 par Hannekin in goudt _____ I lb. gr.

Noch XXVIII juing 1505 par Thomaes ghezonden in II gr. _____ I lb. gr.

Noch 28 in oughst te Curtric ghegheven II gouden leeuwen ende II philips gulden ende noch ghezonden by Thomaes contant X s. daer of dat Jan Adin X s. angaet _____ I lb. III s. gr.

Noch XVII novembre by my haer thus ghedraghen I leeu ½ rooze, I andries met 9 gr. _____ I lb. gr.

Totaal

7-3-0 lb. gr.